

CHOWKHAMBÀ SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,
NOS. 139, 140, 141, 172 & 203.

वीरमीत्रोदयः ।

संस्कारप्रकाशस्योत्तरार्धे विवाहादि समासिपर्यन्तम्
महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितम् ।
पर्वतीयनित्यानन्दपन्तकृतः सापिण्ड्यदीपकश्च ।
द्वयमपि पर्वतीयनित्यानन्दपन्तेन संशोधितम् ।

VÎRAMITRODAYA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDITA MITRA MÎSRA.

SAPINDYADIPAKA

by

Parvatiya Nityananda Pant.

EDITED BY

Parvatiya Nityânanda Pant.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;

CHOWKHAMBÀ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;
PANDITA JYĒSHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY;
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

1913.

Registered According to Act XXV. of 1867.

SL NO. 345 1 - 1

4992A

भगिणेशाय नमः ॥

सद्गुरवे नमः ॥

सापिण्ड्यदीपकः ।

सर्वस्फूर्तिविधातारं सर्वविघ्नाविनाशनम् ।
सर्वाभीष्टप्रदातारं सद्गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥
पर्वतीयेन पन्तेन नित्यानन्देन धीमता ।
क्रियते बालबोधार्थमेव सापिण्ड्यदीपकः ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्—

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो गम्यते।
तत्र सापिण्ड्यमेकशरीरावयवान्वयित्वरूपं विज्ञानेश्वरादिभि-
रुक्तम् । एकशरीरावयवान्वयित्वं च परम्परया अतिप्रसक्तं
स्यात् । अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य आह—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अत्र मातृतः पितृवः इति पृथ्यन्तात्सर्वविभक्तिकस्त-
सिः । संताने निवर्तते इति च शेषः । पञ्चमत्वसप्तमत्वयोः अ-
वध्याकाङ्क्षायां संतानमूलभूतः स्वो वा अवधित्वेनान्वेति । तथा
च मातृसंताने मूलपुरुषात् स्वस्माद्वा पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं
निवर्तते, पितृसंताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति वाक्या-

र्थः । योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रूढ्याश्रयणान्न तत्र सपिण्ड-
शब्दप्रवृत्तिरिति भावः । मूलपुरुषात् षष्ठः मातृसन्ताने मूलपुरु-
षस्य सपिण्डो न भवति । तुल्यन्यायात् षष्ठस्य मातृसन्ताने मू-
लपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति । एवं पितृसन्ताने मूलपुरुषात्
अष्टमः तस्य सपिण्डो न भवति मूलपुरुषश्च अष्टमस्य सपिण्डो
न भवति इति सिद्धम् ।

वधूवरयोश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम् । तमनन्तर्भाव्य
तयोः परस्परं सापिण्ड्यसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । मूल-
पुरुषे वध्वा वरस्य वा सापिण्ड्ये निवृत्ते तद्द्वारकं सापि-
ण्ड्यं शाखान्तरीये तदपत्ये निवर्ततएव । यथा अष्टमस्य मू-
लपुरुषे सापिण्ड्ये निवृत्ते शाखान्तरीये तदपत्ये अष्टमस्य सा-
पिण्ड्यं निवर्तते । अत एव “ मूलपुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौ-
हित्रीमुद्वहेत् ,, इति गौतमीयवृत्तौ हरदत्त आह । तुल्यन्यायात्
मूलपुरुषदौहित्रोऽपि मूलपुरुषादष्टमीमुद्रोद्गमर्हति । मूलपुरु-
षसापिण्ड्यस्यैव अष्टम्यां निवृत्तौ शाखान्तरीयतदपत्यसापि-
ण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः । मातृसन्ताने तु षष्ठस्य मूलपुरुषे सा-
पिण्ड्यनिवृत्तौ शाखान्तरीये तदपत्ये तन्निवृत्तिः सुलभा ।
अतः षष्ठो द्वितीयादिकां द्वितीयादिको वा षष्ठीमुद्वहेत् ॥

ननु पितृसन्ताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य सापिण्ड्यस्य
मूलपुरुषे सत्त्वात् तत्संततिस्थत्वाच्च षष्ठ्यादेः कथमुद्राहः ।
पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रोऽपि कथमष्टमीमुद्वहेत्, तस्या अपि स-
पिण्डसन्ततिस्थत्वात् । किञ्च मातृसन्ताने षष्ठो द्वितीयादिकां,
पितृसन्तानेऽष्टमो दौहित्र्यादिकां च नोद्गोद्गमर्हति । वरस्य क-
न्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वात्, तस्यापि “ एभिरेव गुणैर्युक्तः ”
इति वचनेन कन्याऽसापिण्डत्वापेक्षणात् । इति चेत्,

अत्रोच्यते । सपिण्डमन्ततिस्थत्वं न विवाहनिषेधप्रयोजकम् । वचने असपिण्डामित्येतावन्मात्रश्रवणेन सपिण्डत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रतीत्या तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । स्वसपिण्डमूलपुरुषसन्ततिस्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यमिति तु न युक्तिसहम् । कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते तदपरशाखीयसापिण्ड्यानुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । कन्याया मूलपुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य निवृत्त्या 'अस्या असपिण्डो ऽयम्' इति व्यवहारे 'इयमस्य सपिण्डा' इति व्यवहारस्य सर्वथा ऽनुचितत्वात् । स्वपितुः मूलपुरुषात् अष्टमे सोदके नायं पितुः मूलपुरुषस्य सपिण्ड इति व्यवहृते स्वसापिण्ड्यस्य ममायं सपिण्ड इति व्यवहारस्य च दशाहाशौचप्रयोजकस्यापत्तेश्च । तस्मात् मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे तद्द्वारकं वरकन्ययोः सापिण्ड्यमेकतो निवृत्तं चेदुभयतो निवर्तते, पितृसन्ताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे ।

मातृद्वारकश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषात् पञ्चमीपुत्रयोर्निवृत्तं चेत् मण्डूकप्लुतेः नोत्तरत्रानुवर्तते । मानाभावात् । ननु उत्तरयोः सापिण्ड्यस्य पितृद्वारकत्वात् तस्य सप्तमपर्यन्तानुवृत्तेरुक्तिरेव मानमिति चेन्न । असमानलिङ्गकत्वेन पञ्चमान्मातृत इत्यनन्वयात् मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिरित्येतावन्मात्रार्थस्यैव प्रतीत्या पितृतुः सप्तमादूर्ध्वमित्यस्य च समानगोत्रे चारिताध्यात् मण्डूकानुवृत्तिबोधने ऽसामर्थ्यात् ।

“सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साम्पौरुषी”

इति शङ्खकचनेन एकगोत्रे एव साम्पौरुष्याः सपिण्डताया

१ स्वपितुः मूलपुरुषादिति पदद्वयं समानाधिकरणम् ।

बोधनेन लाघवेन मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचितत्वात् । पितुरुद्बहनीयां पितृद्वारैव सम्बन्धिनीं पुत्रो नोद्बहेदित्यस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च ।

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

इति सङ्गद्वयस्य मातृशब्दो न जननीमात्रवाचकोऽपितु—

“तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः पूज्याः” इत्यादौ पितामह्यादिष्वपि मातृशब्दप्रयोगात् पितामह्यादिसाधारणः । तथाच मातरि कूटस्थात् पञ्चम्यां पितामह्यां चतुर्थ्यां प्रपितामह्यां तृतीयायां वृद्धप्रपितामह्यां द्वितीयायामपि कूटस्थसापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः । अतो न कश्चिद्विरोधः । एवं च मध्ये यत्र स्त्रीव्यक्तेर्न प्रवेशस्तत्रैव कूटस्थेन साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमिति एकगोत्रे एव तत्फलितम् । अत एव—

सापिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

इति शङ्खवचनं पूर्वोक्तं सङ्गच्छते । वधूवरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूलपुरुषद्वारकत्वादन्यतरस्य मूलपुरुषेण सापिण्ड्ये निवृत्ते तयोः परस्परं सापिण्ड्यं निवर्तते एवेति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध इति एकगोत्रे साप्तपौरुषसापिण्ड्यकथनस्य विवाहनिषेधोपयोगो न स्पष्टं प्रतिभासते तथापि दूरदर्शिनां हृदये “मूलपुरुषात् षष्ठः सप्तमश्च मूलपुरुषसगोत्रः मूलपुरुषात् तृतीयादिकां पञ्चमीपर्यन्तां मूलपुरुषभिन्नगोत्रां नोद्बहेत्, मूलपुरुषात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो मूलपुरुषभिन्नगोत्रः मूलपुरुषात् षष्ठीं सप्तमीं च मूलपुरुषसगोत्रां नोद्बहेत्” इत्युपयोगः

स्फुरत्येव । उभयत्र मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्यस्यैकतोऽप्यनि-
वृत्तेरुभयतो निवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । मूलपुरुषेण सह साम्प्रपौ-
रुषसापिण्ड्यानङ्गीरे तु न पूर्वोक्तस्थलेषु विवाहनिषेधः सिध्येत् ।

आशौचेतु स्पष्ट एकोपयोगः । एवं द्विजेतरेष्वपि, तेषां
गोत्राभावेन सगोत्रत्वप्रयुक्तनिषेधाभावात् इत्यपि कश्चित् ॥

वधूवरयोः मूलपुरुषेण सापिण्ड्यनिरूपिका माता ऽपिचे-
त् तयोः स मातृसम्बन्धः, पितैव चेत् पितृसम्बन्धः । भिन्नगो-
त्रे तु मातुरवश्यं मध्ये प्रवेशात् मातृसम्बन्ध एव तयोर्वक्तव्यः,
एकगोत्रे एवतु पितृसम्बन्धः । मूलपुरुषस्य वरेण पितृसम्ब-
न्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रायाः कन्याया मूलपुरुषेण मातृस-
म्बन्धित्वात् मातृसम्बन्धित्वमेव । एवं कन्यया मूलपुरुषस्य
पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रस्य तेन सह मातृसम्ब-
न्धित्वान्मातृसम्बन्धित्वमेव ।

वरस्य मूलपुरुषेण पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्याया
मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरुषेण मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते
तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते च एकतो ऽपि निवृत्तेर-
भावान्न तत्र विवाहः । एवं च स्वसापिण्ड्यमूलपुरुषसपिण्ड्यात्वमे-
व कन्यायां स्वसापिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम् ।

चतुर्थीमुद्गहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः ।

पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम्—

इति पराशरवचने चतुर्थीमुद्गहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः ।
चतुर्थः पञ्चमो वा वरः षष्ठीमुद्गहेदित्यन्वयः । तथाच षष्ठादिर्वरः
चतुर्थीमित्यस्योपलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्गहेत् । चतुर्थः प-
ञ्चमो वेत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः षष्ठ्यादिकामुद्गहेत् ।

पञ्चमः पञ्चमीम् इत्यनयोरपि उपलक्षणतया पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्वहेत् इति वाक्यार्थः । इत्थं च आज्ञस्येन अस-
पिण्डामुद्वहेदिति वचनेनैकवाक्यत्वसंभवे पराशरवचनस्य निर्मू-
लत्वकल्पनं दत्तकाद्यनुप्रवेशेन लापनं चानुचितमेव । स्पष्टं चै-
तत् सर्वं मिताक्षराख्यायां बालंभट्टकृतायां, नागेशभट्टकृते
सापिण्ड्यनिर्णये, सापिण्ड्यकल्पलतायां च । “ शिष्टाचारानु-
गृहीतश्चायमर्थः ” इत्येवं सम्पानितश्चायमर्थो गुरुचरणैः—

(महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिभिः) ।

अत एव “ उद्वोढुः पितरौ ” इत्यादिप्राचीनोक्तवर्ज्यकन्या-
संकलनं परित्यज्य हरदत्तनागेशभट्टादिसंमतरीत्या वर्ज्यकन्याः
संकलय्य कोष्ठकेषु संबन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः प्रतिपत्तिसौ-
कर्याथम् । यद्यपि कासांचित् सगोत्रत्वेनापि निषेधः सिध्यति
तथापि सपिण्डत्वस्यापि निषेधप्रयोजकरूपस्य तत्र सद्भावात्त-
दाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य प्रदर्शनं कृतमिति न वैयर्थ्य-
मुद्भावनीयम् । विरुद्धसंबन्धात्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नी-
स्वस्रादयस्तु न सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता
इति त न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

संकलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्रत्वात्
सपिण्डत्वाच्च उद्वोहे निषिद्धाः, अवशिष्टाः २५३ पुनः सपिण्ड-
त्वेनैवेति संक्षेपः । शम् । सं० १९७० आषाढ कृष्ण १३ बुधे

इति पर्वतीयनित्यानन्दपन्तकृतः सापिण्ड्यदीपकः ।

मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः
कन्या	वरः कन्या	पिता कन्या	पितामहः कन्या	प्रपितामहः कन्या	वृद्धतरप्रपितामहः कन्या
	वरः	वरः	पिता वरः	पिता वरः	प्रपितामहः पिता वरः
मू० पिता कन्या	मू० वरः पिता कन्या	मू० पिता पिता वरः कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धतरप्रपितामहः	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धतरप्रपितामहः
मू० पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः कन्या	मू० पितामहः पिता वरः कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धतरप्रपितामहः	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धतरप्रपितामहः
मू० पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः कन्या	मू० पितामहः पिता वरः कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धतरप्रपितामहः	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धतरप्रपितामहः

[illegible]

३	माता कन्या	मू० वरः	माता कन्या	मू० पिता वरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपि. वृ. प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
मातामहः माता कन्या	मू० वरः	मातामहः माता कन्या	मू० पिता वरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः	माता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपि. वृ. प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
पितामही पिता कन्या	मू० वरः	पितामही पिता कन्या	मू० पिता वरः	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता वरः	पितामहः पिता वरः	मू० वृद्धतरप्रपि. वृ. प्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

[illegible]

९ मातामहीपिता मातामही माता कन्या	मू० मातामहीपि. मातामही माता कन्या	मू० पितामातामहीपि. वरःमातामही माता कन्या	मू० पितामातामहीपि. पितामातामही वरःमाता कन्या	मू० मातामहीपि. प्रपिता. पितामहःमातामही पितामाता वरःकन्या	मू० मातामहीपि. वृद्धप्र. मातामही प्रपितामहः माता पितामहः पिता वरः
पितामहमाता पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या
पितामहीमाता पितामही पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमा. पितामहः पिता कन्या

६ म० मातामहीमाता मातामही माता कन्या	म० वरः मातामहीमा. मातामही माता कन्या	म० पितामहीमा. वरः मातामही माता कन्या	म० पितामह मा.महीमा. पिता मातामही वरः माता कन्या	म० प्रपिताम. मा.महीमा. पितामह मातामही पिता माता वरः कन्या	म० प्रपिताम. मा.महीमा. प्रपिताम. मातामही पितामह माता वरः कन्या	म० वृ.तरप्रपि.म. वृ.प्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
म० मातामहमाता मातामह माता कन्या	म० वरः माताम.मा. मातामह माता कन्या	म० पितामाताम.मा. वरः मातामह माता कन्या	म० पितामह मा.म.मा. पिता मातामह वरः माता कन्या	म० प्रपिताम. मा.म.मा. पितामह मातामह पिता माता वरः कन्या	म० प्रपिताम. मा.म.मा. प्रपितामह मातामह पितामह माता वरः कन्या	म० वृ.तरप्रपि.म. वृ.प्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
म० माता कन्या	म० पितामही माता वरः	म० पितामहमाता पितामह पिता वरः	म० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	म० पितामह मा.म.मा. पितामह मातामह पितामह माता वरः कन्या	म० पितामह मा.म.मा. पितामह मातामह पितामह माता वरः कन्या	म० पितामहीपिता पितामही पिता वरः

७	मातामह माता कन्या	पितामही पिता वरः	मू०	मातामह माता कन्या	पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू०	मातामह माता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
	पितामही पिता कन्या	पितामही पिता वरः	मू०	पितामही पिता कन्या	पितामहीमाता पितामही पिता वरः	मू०	पितामही पिता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
	मातामह माता कन्या	पितामह पिता वरः	मू०	पितामह पिता वरः	पितामहमाता पितामह पिता वरः	मू०	पितामह पिता वरः	पितामहमाता पितामह पिता वरः
	प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामह पिता वरः	मू०	प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामहमाता पितामह पिता वरः	मू०	प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामहमाता पितामह पिता वरः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

११. वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामही पिता वरः	वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः	वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वरः
कन्या . .	मू० माता वरः	कन्या मातामहः माता वरः	मू० मातामही माता वरः	कन्या मातामहः माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
कन्या मातामहीपिता मातामही माता वरः	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	कन्या मातामहः माता वरः	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	कन्या मातामहः माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः

१२ पिता कन्या	मू० माता वरः	पिता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	पिता कन्या	मू० मातामही माता वरः	पिता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पिता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	पिता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	पिता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	पिता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पितामहः पिता कन्या	मू० माता वरः	पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	पितामहः पिता कन्या	मू० मातामही माता वरः	पितामहः पिता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	पितामहः पिता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः

[illegible]

१४	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मू० वृद्धतरप्रपि. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहाः माता वरः
	मू० वृद्धतरप्रपि. मातामहीपिता वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० वृद्धतरप्रपिताम. मातामहमाता वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मू० वृद्धतरप्रपिताम. मातामहीमा. वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
	मू० माता कन्या	मू० माता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मू० माता कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः

माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	माता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	मातामहः मातामहः माता वरः
मातामहः माता कन्या	मू० माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मातामहः मातामहः माता वरः
मातामहः माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	मातामहः माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	मातामहः मातामहः माता वरः
पितामही पिता कन्या	मू० माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० मातामही माता वरः	पितामहः मातामहः माता वरः

१६ पितामही पिता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	पितामही पिता कन्या	मातामहीपिता मातामही माता वरः	पितामही पिता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मातामही माता कन्या	मू० माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मातामही माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामहः माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वरः	मातामही माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० मातामहः माता वरः	प्रमातामहः मातामहः माता कन्या	मू० मातामही माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः

१७	मू० प्रमातामहः मातामहमाता मातामहः मातामहः माता माता कन्या वरः	मू० प्रमातामहः मातामहमाता मातामहः मातामहः माता माता कन्या वरः	मू० मातामहपिता मातामहः माता माता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० पितामहीपिता पितामही पिता कन्या	मू० पितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० पितामहपिता पितामहः माता पिता वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः

[illegible]

[illegible]

२०	मू०	मू०	मू०	मू०
मातामहमाता	मातामहमा.	मातामहमाता	मातामहीपिता	मातामहीमाता
मातामहः	मातामहः	मातामहः	मातामही	मातामही
माता	माता	माता	माता	माता
कन्या	वरः	कन्या	वरः	वरः
.....	.....	.....	.....	.....

भार्यात्वानुनिष्पादकत्वे प्रमाणाभावादुभयथाविधिदर्शनाच्चोभयम-
पि उद्गाहभाष्यम् । अतश्च पतित्वं सप्तमं पदे इति युक्तमेवेक्तमि-
ति । नचैवं कर्तृकर्मविरोधः । एकस्मिन् वाक्ये उभयोरनुपादाने-
न शाब्दबोधे तस्याभावात् । वास्तवस्य च कर्तृकर्मभावस्य यजेत
स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गकामे गुणप्रधानभावस्येवाविरोधः । तच्च
यथोक्तविधिना सप्तमपदप्रापणात्सिध्याति ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

इति मनुस्मरणात् । यद्वा कन्यायाः पितृगोत्राद्यथोक्तविधि-
ना भर्तृगोत्रप्रापणं विवाहः । तदपि सप्तमपदप्रापणेनैव ।

स्वगोत्राद्भ्यस्ते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।

इति स्मरणात् । इदं च शाखान्तरविषयम् । आश्वलायनानां-
तु त्रिरात्रादिव्रतान्ते पितृगोत्रनिवृत्त्या भर्तृगोत्रप्राप्तिर्भवतीति वे-
दितव्यम् । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनावित्युपक्रम्य त्रिरात्रं द्वा-
दशरात्रं संवत्सरं वैर्काषिर्जायतइत्याश्वलायनस्मरणात् । नियमान्ते
एकऋषिकल्पः संपद्यते । पितृगोत्रं विहाय सा पतिगोत्रं भजतइ-
त्यर्थे इति वृत्तिकृद्भारव्यानाच्च । उद्गाहशब्देऽप्ययमेवार्थः । यद्य-
पि परिणयनशब्दे परिणीयपरिणीयाश्मानमारोहयतीत्यादिस्मृ-
त्या अग्निप्रदक्षिणीकरणमेवार्थः प्रतीयते तथाप्यङ्गशब्देऽप्यभि-
चरिताङ्गसंबन्धिप्रधानमेवाभिधत्ते । यथा वसन्तेवसन्ते ज्योति-
षा यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमम् । एवं पाणिग्रहणादि-
शब्देऽप्युक्तम् । तथाचैते शब्दाः यौगिकन्यायेन कर्मनामधेया-
नि भवन्ति । स च विवाहः पुरुषार्थतया पुरुषं प्रति विधीयते ।

यथाऽऽह मनुः,

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्देहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणाभिन्नाम् ॥ इति ।

अथ द्विजोपादानम् उक्तविशेषणविशिष्टस्यैव तस्य उद्वाहाधिकारमतिपादनार्थम् । न पुनर्द्विजमात्रस्य तदधिकारमतिपादनार्थम् । उपनीतस्यासमावृत्तस्य तदधिकारापत्तेः । नापि परिसंख्यार्थम् । शूद्रादीनामविवाहापत्तेः । तस्मान्कर्तृविशेषविशिष्टकर्मविधिरयमभ्युपगन्तव्यः । भार्यामिति भाविसंस्कारनिमित्ता संज्ञा । यूपं तक्षणीत्यादिवत् । ततश्चोद्वाहेन भार्या कुर्यादित्यर्थः संपद्यते । भार्यादिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् । सवर्णमिति मुख्यत्वमतिपादनार्थम् । नासवर्णपरिसंख्यार्थम् । तदुद्वाहस्याप्यभ्यनुष्ठानात् ।
याज्ञवल्क्योऽपि,

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्देहेत् । इति ।

अविप्लुतब्रह्मचर्य इति विशेषणं ब्रह्मचर्यस्खलने कृतप्रायश्चित्तस्यैव विवाहाधिकार इति बोधयितुम् । अन्यथा ऽनधिकारिणा कृतेनापि विवाहेन भार्यात्वानुत्पत्तेः ।

व्यासोऽपि,

स्नात्वा समुद्देहकन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । इति ।

दक्षोऽपि,

वेदानधीत्य यत्नेन पाठनो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्त्तनपूर्वं तु लक्षणां स्त्रियमुद्देहेत् ॥ इति ।

अथ उद्वाहस्य कुलपरीक्षापूर्वकत्वात्कुलपरीक्षा तावन्निष्कप्यते ।

तन्नाश्वलायनः, कुलपत्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तादिति ।

अत्राग्रइति वचनं समस्तेषु बधुवरगुणेषु कुलस्य प्राधान्यं बोधयितुम् ।

तथाच विष्णुः,

ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सपदक्रमाः ।

कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥ इति ।

ये मातृतः पञ्चभिः पुरुषैः पितृतश्च पञ्चभिः पुरुषैः प्रसि-
द्धाः विद्याचारादिसंपन्नास्तेषां कुलं ग्राह्यमिति शेषः । यथोक्तं
पुरस्ताद् दशमे वेषामुभयतो नाब्राह्मण्यं पितृत एके इत्यादिना ।
अप्येतत् शुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति वाक्यशेषाद्वरकुलविषय-
मिति प्रतीयते, तथाप्यपेक्षातीत्येन सामर्थ्यात्कन्याकुलविषयमपीति
गम्यते ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,

लक्षण्यां स्त्रियमुद्बुद्धेदित्युपक्रम्य

दशपुरुषविख्याताव श्रोत्रिषाणां महाकुलाव । इत्याह ।

नुरपि,

उत्तमैरुत्तमो नित्यं संबन्धानाचरेत्सदा ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधर्मास्त्यजेत् ॥ इति ।

उत्तमानाह स एव,

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिर्दिशितैः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

महाकुले ये संबद्धा महत्त्वे च व्यवस्थिताः ।

संतुष्टास्तज्जनहितास्ताधवः समदर्शिनः ॥

लोभरागद्वेषामर्षमानमोहादिवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्यास्तसंबन्धिनः सदा ॥

अधमानाह स एव,

ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥
 प्रबद्धवैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्पाश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
 पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यस्तांश्च यत्रेन वर्जयेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः,

स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् । इति ।

मनुरपि,

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शमम् ।
 क्षयामयाव्यपस्मारिभ्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ इति ॥
 हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम् ।
 निश्छन्दो वेदाध्ययनवर्जितम् । शेषं प्रसिद्धम् ।

यमोऽपि,

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।
 अनापेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥
 अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।
 हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
 भ्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्भि परिवर्जनम् ।
 सदाकामकुलं वर्ज्यमागमानां च यत्कुलम् ॥
 अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् । इति ।
 अनापेयम् अवरणीयापेयं चतुरार्षयादि । न चतुरो वृणीते
 न पञ्चातिवृणीते इति श्रुतेः । इदं चेत्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा
 गोब्राणाम् ऋष्यपस्यत्वेनानापेयत्वासंभवात् । प्रवररहितगोत्रासंभ-

वाञ्छ । अनार्षेयमविज्ञातप्रवरमिति चन्द्रिकाकारः । ब्राह्मणोपादानं क्षत्रियादीनां स्वभावतोऽनार्षेयत्वेऽप्यपरिहारार्थम् । ऋत्विजां कुलपरम्परावृत्तानाम् । अत्युच्चमतिदीर्घपुरुषम् । अतिह्रस्वम् अतिह्रस्वपुरुषम् । अतिवर्णं वर्णमतिक्रान्तम् अतिगौरातिकृष्णादि । सदाकामाः कामप्रधानाः तेषां कुलम् । आगमानां श्रौतस्मार्त्तकर्मपरित्यागेन केवलागमविहितकर्मानुष्ठातृणां, वामागमवर्त्तिनां वा । हीनक्रियादिकुलपरिहारे प्रयोजनमाह

हारीतः, कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्तीति ।

व्यासोऽपि,

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेन्नृप ॥

मनुरपि,

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेववा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां निषच्छति ॥ इति ।

विष्णुः,

अश्वं पित्रा परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत् ।

तृणाद् भूमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा ॥

कुलापकर्षणनिमित्तान्याह

मनुः,

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्राऽपत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ इति ।

कुत्रोत्कर्षनिमित्तमाह स एव,

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति वर्षन्ति च महद्यशः ॥ इति ।

अथ गोत्रप्रवरपरीक्षा ।

तत्र शान्तातपः,

आदौ गोत्रविशुद्धिः स्यात्ततस्मत्प्रमपञ्चमम् ।

राशिकूटं ततश्चैव त्रेधामम्बन्धलक्षणम् ॥ इति ।

गोत्रविशुद्धिरसमानगोत्रत्वेन । असगोत्रा च या पितुरिति मनुस्मरणात् । तस्याश्चादावित्पत्नेनावश्यकत्वमुक्तम् । तदभावेऽपत्यस्य चण्डालत्वस्मरणात् ।

तथाच यौधायनः,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शुद्रजः ।

सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ इति ।

गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणम् । असमानार्षगोत्रजामिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । आर्षं च गोत्रं चार्षगोत्रे, समाने आर्षगोत्रे यस्यामौ समानार्षगोत्रः, न समानार्षगोत्रः असमानार्षगोत्रः, असमानार्षगोत्राज्जाता असमानार्षगोत्रजा । ततश्च गोत्रप्रवरयोः पृथक्पृथक् कन्यापर्युदासे निमित्तत्वं सिध्यति ।

तथाच गौतमः, असमानप्रवरैर्विवाह इति प्रवरमात्रस्यैव पर्युदासनिमित्ततां प्रकटयति । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । तद्यथा, यस्कवाधूलमौनमौक्यार्क्यराष्ट्रिशार्ष्टिसावर्णि-
शालङ्कायनदैवत्यायनानां गोत्राणां भेदेऽपि भार्गवकैतहव्यसावे-
तसेति प्रवरैक्ये । तथा प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये । तद्यथा, तित्तिस्ति-
कपिभूमिस्वन्दिताखण्डितानां गोत्राणामाङ्गिरससैन्यगार्गेति अङ्गि-
रास्तिष्ठतिरिः कपिभूमिरितिचेति गोत्रैक्येऽपि वैकाश्विकप्रवरभेदे ।

विवाहसंस्कारे गोत्रनिरूपणम् । ५२१

यत्तु हरितुकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वे-
ति मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति वैकल्पिकप्रवरभेदादसमानार्पत्वेन
विवाहप्रसक्तौ गोत्रैक्येन तन्निषेध इत्याधुनिकैरुदाहृतम् । तन्न
सुन्दरम् । आङ्गिरसमान्धात्रोर्विकल्पेन भेदेऽपि, अम्बरीषयौव-
नाश्वयोर्द्वयोरभेदेन विवाहात्मकस्या प्रकृतोदाहरणत्वासम्भवात् ।

तथाच प्रवरनिर्णयकाराः स्मरन्ति,

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादाविवाहास्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

यत्तु समानम् आर्षं यस्य तत्समानार्पं, समानार्पं च तद्गोत्रं च
समानार्पगोत्रं, समानार्पगोत्रे जाता समानार्पगोत्रजा, न समा-
नार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजेति प्राचां समामकरणम् । तन्न
सुन्दरम् । विशिष्टनिषेधे गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदे विवाहप्रसङ्गात् ।
यथा तत्तिरिक्कपिभूम्याद्युक्तोदाहरणे । न चोपपत्तिः । “ न
सर्गात्राय दुहितरं प्रयच्छेदिति ” गौतमेन गोत्रमात्रस्यैव पृथक्
निषेधात् ।

तत्र गोत्रलक्षणम् ।

अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यं साक्षात्परम्पराजातं यत्तद्गो-
त्रमुच्यते ।

तथाच स्मृतिः,

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।

वमिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते । इति ।

गोत्रकारिणो गोत्रप्रवर्त्तका इत्यर्थः । यत्प्रवर्त्तकैतेषां तानि
कानि गोत्राणीत्यत आह, एतेषां यान्यपत्यानीति । अत्र गोत्रभू-
तपत्यमनन्तरमपि, न तु पार्श्वनारिव पारिभाषिकं पौत्रप्रभृत्येव ।

तथात्वे प्रमाणाभावात् । नच कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति ।
कृत्रिमपरिभाषायास्तथाविधाया बौधायनाश्वलायनादीनां केषा-
श्चिददर्शनात् । सत्त्वे वा पाणिनेरिवापत्याधिकाराभावेन तस्य नि-
यमेनाग्रहणात् । किञ्च व्याकरणेऽप्यपत्याधिकारस्यासत्त्वे लौकि-
कगोत्रस्यापत्यमात्रस्य ग्रहणमेव युक्तम् । अपत्याधिकारादन्यत्र
लौकिकस्यैव गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यकैयटपदमञ्ज्यादिषु स्थित-
त्वात् । दृश्यतेऽपि तत्कचित् । अत्र गोत्रभृता एव केचित्प्रवरास्ते च
ऋष्यार्षेयशब्दवाच्या इति ऋषिभूतं सर्वं तदिति न भ्रमितव्यम् ।
किं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धमेव । यच्च सूत्रादिषु गोत्रपरिगणनं
तदपि प्रमिद्धिमूलकमेव । एतदेवाभिप्रेत्य निबन्धेषु गोत्रम् ऋषि-
वंशपरम्परेति व्याख्यातम् ।

अत्र केचिदेवं व्याचक्षते । गोत्रशब्दः सम्बन्धिशब्द इति
किं केषां गोत्रमिति जिज्ञासायामगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां यान्यप-
त्यानि तेषां गोत्रमेते सप्त ऋषय इति । एवं च भरद्वाजादिषु शि-
ष्टानां गोत्रव्यवहारोऽप्युपपद्यते भरद्वाजगोत्रा वयं वसिष्ठगोत्रा
वयमित्यादि । तन्न । सन्दर्भविरोधात् । न हि घट इति वक्तव्ये अ-
नघट इति विद्वांसो वदन्ति । तेषां च गोत्रत्वे गोत्राण्यष्टसंख्याका-
नि स्युः । ततश्च

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

इति सूत्रविरोधः । कथं तर्हि विश्वामित्रादिषु गोत्रव्यवहारः ।
आरोपात् । सर्वेषां तेषां गणानां परस्परं विवाहो नास्तीत्यवान्तर-
ऋषिषु गोत्रत्वविवक्षायां प्रयोजनाभावात् । यत्र तु प्रयोजनमस्ति
ऋषिष्वेव गोत्रविवक्षा यथा जमदग्निव्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवला-
ङ्गिरोगणेषु च केषु चित् । अन्यथा तत्र गोत्रप्रवरसाम्याभावाद्दि-
वाहः प्रसज्येत । तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यमेव गोत्रम् ।

तत्केषामिति जिज्ञासायां केचिदेवमाहुः । पूर्वेषां परेषां चेति ।
तेषामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यत्वेन चोपस्थितत्वात् । एवं च वत्सगोत्रा
वयमिन्यादिव्यवहारो बहुव्रीहिणा भविष्यति । वत्सादिषु तु ज-
मदग्निगोत्रा इत्यादिव्यवहारः षष्ठीतत्पुरुषेण । गोत्रशब्दः पु-
ल्लिङ्गोऽपीति । तदसत् । जमदग्निगोत्रा इत्यत्र गोत्रपदस्य सप्तर्ष्य-
पत्ये शक्तत्वेन प्रतिसम्बन्धपेक्षायां सप्तर्षिभिरेव शान्तत्वाज्जमद-
ग्नेस्तत्र प्रतिसम्बन्धित्वेनान्वयायोगात् । गोत्रशब्दे पुल्लिङ्गस्या-
नुशामनाभावाच्च । कथं तर्हि जमदग्निगोत्रत्वादिव्यवहारो वत्सा-
दिषु । इदानींतनेष्विव बहुव्रीहिणा भविष्यति । अनादौ हि सं-
सारे जमदग्नेरपि पूर्वपूर्वजमदग्न्यपत्यत्वम् । तथाच जमदग्निर्गोत्रं स-
प्तर्ष्यपत्यं जनकतया येषामिति व्युत्पत्त्या वत्सादिष्वपि जमदग्निगो-
त्रमम्बन्धो निर्वाधः । तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यतदपत्यभूतानां
परेषामेव गोत्रम् । तथापि जमदग्न्यपत्यव्यतिरिक्तभृगुगणेषु केव-
ल्लाङ्गिरोगणेषु च कथं गोत्रव्यवहारः । तेषामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यप-
त्यत्वाभावात् । किञ्च

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमित्युक्ते एक एव अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतम
एव तिसृभिः कोटिसंख्याभिः संख्यातानां वक्ष्यमाणानां गोत्रा-
णां मध्ये यावत्संख्याकानां गोत्राणाम् एकद्वित्रिषञ्चसंख्यान्यतम-
संख्याकेषु प्रवरेष्वनुवर्त्तते तावतां गोत्राणां तत्समानगोत्रत्वम् । त-
त्रान्यत्र भृग्वज्जिरसां गणादिति पर्युदासः श्रूयते, स कथं स्यात् ।
तेषु गोत्रसामान्याभावे तद्वार्थस्य समानगोत्रत्वस्य सुतरामप्रसक्तेः ।
न चायं पर्युदासो जामदग्न्यभृगुगणगौतमभरद्वाजाङ्गिरोगणविष-
य एव स्यात्, सप्तर्ष्यपत्यत्वेन तेषां गोत्रत्वसम्भवात् । समानगोत्र-
ता चास्ति अन्यगोत्रवदेकमात्रप्रवरानुवृत्त्याऽपि विद्यमानतया वेति

५९४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

वाच्यम् । एवं हि तत्र प्रक्रियाऽस्ति, त्रिपञ्चार्पेयाणां द्वित्रिप्रवरसाम्ये
एव समानगोत्रत्वम् । एवं सति क्वचिद् द्वित्रिप्रवरसाम्याभावेन समान-
गोत्रत्वाभावे प्रवरसाम्यमेवाविवाहप्रयोजकमङ्गीकर्तव्यम् । प्रव-
राणामपि त्रिपञ्चार्पेयाणां द्वित्रिमंख्यानामेव साम्यं तथा वाच्यं,
न त्वितरवदेकमात्रस्यापि ।

पञ्चानां त्रिषु मामान्याद्विवाहास्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

इति वचनात् । एवं चापस्तम्बादिमूत्रानुरोधात्केषुचित्
व्यार्पेयेषु जमदग्निगणेषु पञ्चार्पेयेषु गौतमभरद्वाजगणेषु केषुचि-
त् भृग्वङ्गिरोगणेषु द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात्सगोत्रत्वसप्रवरत्वयो-
र्द्वयोरप्यभावाद्विवाहप्रसङ्गः । अस्त्विति चेत्, न । गौतमानां सर्वेषां
भरद्वाजानां सर्वेषां वत्सा विदा आष्टिपेणा इत्येतेषामविवाह इति-
बौधायनेन निषिद्धत्वात् । तस्मात्तेषु सगोत्रत्वादेव अविवाहः ।
स्मृत्यर्थमारादिभिरप्येवमेवोक्तम् । तस्मादन्यत्रभृग्वङ्गिरसादिति प-
र्युदासो जामदग्न्यगौतमभरद्वाजभृग्वङ्गिरोगणविषय इति पूर्वोक्ता-
नुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

अत्राश्वलायनमूत्रवृत्तिकाराः समादधुः । जमदग्निगौतमभ-
रद्वाजानां भृग्वङ्गिरोगणानां पूर्वापरीभूतगोत्रमध्यपाठाद्गोत्रत्वा-
त्तत्साहचर्यादासम्भत्वेन विवेकाग्रहात्तद्विज्ञानामपि तद्वर्णानां गो-
त्रत्वभ्रान्तिर्भवति । तथैवच मित्रयुगोत्रा वयं मुहुरल्लगोत्रा वयमि-
त्येवमादिप्रयोगोऽपि भवति । एवंविधभ्रान्तिरूपां प्रसक्तिमा-
दायायं पर्युदासः । यथा श्राद्धे कुण्डगोलकादीनां प्रतिषेधः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु गोत्रशब्दः प्रवरपरतया व्याख्यातः ।
युक्ता च प्रवरलक्षणा गोत्रशब्दे । प्रवरभूतानाम ऋषीणां गोत्रा-
पत्यत्वात् । दृष्टा च । यावतोऽनन्तरिताः समानगोत्रास्तावता स-

कृदित्याश्वलायनसूत्रे समानगोत्राः समानप्रवरा इति व्याख्याना-
त । युक्तं चैतद्व्याख्यानम् । प्रवराणां पूर्वमुपक्रमेण तत्साम्यस्यैवा-
वगमात् । गोत्रलक्षणस्य त्वन्तेऽभिधास्यमानत्वात् । अग्रे च भृग्व-
क्त्रिसो भिक्षाववाहं कुर्वते नचेदित्यादिना समानप्रवरत्वनिषेधत-
यैव पर्युदासाभिप्रायप्रकाशनीत । अत्र पक्षे एक एवेत्यत्र नाग-
स्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमस्यैव ग्रहणं, किं तु प्रवरऋषिमात्रस्य । त्रिप-
माणतया वापीत्यभियुक्तगोत्रलक्षणे तु तस्यैवेति गमयितव्यम् ।
अग्रे चेदं स्पष्टीयष्यते । यत्तु न पर्युदासस्य प्राप्त्यपेक्षा यथा प्रतिषे-
धस्य । अन्यथा “यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु” इत्यादौ
पर्युदासेऽपि विकल्पः प्राप्नोति । तन्निवृत्तये “नार्षेयं वृणीते” “नानु-
याजेषु” इत्यादिषु पर्युदामे लक्षणाऽङ्गीकारो न स्यादिति । तन्न
मनोरमम् । निषेधे प्रापकस्य निवर्त्तकस्य च वाक्यस्य भेदात् अनु-
वादाथै वाक्यान्तरकृता निश्चयरूपा प्राप्तिर्यथाऽपेक्षिता न तथा पर्यु-
दासे इति यद्यपि, तथापि यदीदं विशेषणं न स्यात्तदा प्राप्नुयादिति
सम्भावनारूपा प्राप्तिर्वाच्यैव । नच तादृशप्यत्र प्राप्तिरस्ति ।

अत्र गोत्राणां समानत्वं कचिदेकत्वं कचित्मादृश्यम् । तत्राद्यम् ए-
कैकगणान्तःपातिनां गोत्राणाम् । यथा मूलभूतस्य वत्मादेः प्रमिद-
स्य गोत्रस्यैकत्वम् । गणावान्तरऋषीणामपि यत्र गोत्रत्वं तत्रापि तेषां
स्वपरम्परां प्रत्येकत्वमप्रतिहतमेव । द्वितीयं तु गोत्ररूपाणामृषीणां
भिन्नभिन्नगणानिविष्टानां तन्मूलभूतानामवान्तराणां वा । तदप्यग-
स्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमैकऋषेरपत्यत्वरूपयाऽनुवृत्त्या । तदनुवृत्तिज्ञानं
च बहुधा प्रवरान्तर्भावादेव । सूत्रादिगतानुक्रमणेषु तु कचित्त-
थाविधपूर्वापरीभूतगोत्रपाठान्तर्भावात् ।

तथाचोक्तं,

त्रियमाणतया वापि सत्तया वाऽनुवर्त्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥ इति ।

तद्गोत्रं तस्य ऋषेरपत्यं कथ्यते इति । तेन रूपेण तेषां गोत्राणां समानत्वमित्यर्थः । सत्तयेति वदता त्रियमाणतयेत्यस्य बौधायनोक्तेतन्मूलभूते एक एव ऋषिरिति लक्षणे प्रवरोधित्यस्य चोपलक्षणत्वेन यथाकथञ्चिदेकस्यानुवर्त्तनं सूचितं भवति । उत्पाद्योत्पादकभावः सत्ता । भू सत्तायामिति स्मृतेः । क्वचित्तु स्वतयेति पाठः । तत्रापि यमधिकृत्य ये पठितास्ते तस्य स्वे आत्मीया इत्यक्षरानुसारेण तत्रैव पर्यवस्यति । एतदुक्तं भवति । यथा पारिभाषिकं गोत्रं तथा समानगोत्रत्वमपि । इतरथा तस्यानिर्वचनात् ।

तथाहि । यदि समानं गोत्रं येषामिति व्युत्पत्तिस्तदा येषु गोत्रभूतस्य वत्सादेरनुवृत्तिस्तेषामेव वात्स्यमार्कण्डेयादीनां स्वेस्वे गणे प्रत्येकमन्योन्यं वा सगोत्रता स्याद् न तु परस्परं वत्सविदयोः । नच क्वचिदेकगोत्रत्वं क्वचित्सदृशगोत्रत्वं समानगोत्रत्वमित्यनुगम इति वाच्यम् । अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यरूपऋषिगोत्रकत्वस्यानुगतत्वात् ।

ननु सूतकादाविकगोत्रत्वेनैव शिष्टानां समानगोत्रत्वव्यवहारादत्रापि तदेवास्तु । नचैवं भिन्नभिन्नगणनिविष्टानामेकगोत्राभावेन समानगोत्रत्वाभावात्परस्परं विवाहः प्रसज्येत । एकैकगणनिविष्टानामपि सप्तर्ष्यपत्यभिन्नभृग्वङ्गिरोगणानां गणप्रवर्त्तकस्य ऋषेरगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यबाह्यत्वेन गोत्रत्वाभावात्सगोत्रत्वाभावेऽपि समानप्रवरत्वादेव परस्परं यथाऽविवाहस्तथाऽत्रापि भविष्यति ।

अत्र वदन्ति । यत्र न गोत्रैक्यं न वा प्रवरैक्यं तथाविधान्यपि कानिचिद् गोत्राणि सन्ति । यथा भरद्वाजगणेषु केषुचिच्च विश्वामित्रगणेषु, नच तत्र विवाहः, तदर्थं सदृशगोत्रत्वमपि समा-

नगोत्रत्वं वाच्यम् । अन्यथा तत्र विवाहः स्यात् । नच तत्र समानप्रवरत्वादेव न भविष्यति, यतः सप्तर्षेर्विश्वामित्रस्य सर्वेषु विश्वामित्रगणेषु भरद्वाजस्य च कपिव्यतिरिक्तभरद्वाजगणेषु च त्रियमाणतया श्वादिप्रवरसंख्यापूरकतया च प्रवरत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमिति समानगोत्रत्वलक्षणं बोधायनेन कृतम् । तच्चागस्त्याष्टमसप्तर्षिनिधिकृत्य । तत्प्रयोजनं च अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यनुवृत्तिरत्र यथा स्यादिति समानगोत्रलक्षणस्यैतद्वदितत्वेनाभिधानात्समानप्रवरलक्षणेऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिभिन्नतदपत्यरूपऋषेरेव त्रियमाणत्वेनानुवृत्तिरवगम्यते । तथाचाविवाहहेतुत्वेन ऋषिभिर्निबन्धूभिर्वा गोत्रेण सङ्कीर्णमसङ्कीर्णं वा समानप्रवरत्वं तत्रैवोच्यते यत्रैकादिसंख्यस्यागस्त्याष्टमसप्तर्ष्यतिरिक्तऋषेरेव त्रियमाणत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । एतदभिप्रायेणैव यद्यपि विश्वामित्रगणमध्ये सर्वत्र विश्वामित्रानुवृत्तिरस्ति तथापि तेष्वेव केषु चिद्गणेषु आश्वलायनमूत्रे माधुच्छन्दसप्रवरानुवृत्तिदर्शनात्कचिदेव प्रवरैक्यमाविवाहकारणत्वेन स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । ननु महर्षेर्वत्र सत्तयैवानुवृत्तिस्तत्र तस्य न प्रवरत्वमिति स्वापत्यभूतेषु तस्याविवाहप्रयोजकता गोत्रनिमित्तैव, यत्र पुनर्त्रियमाणत्वं तत्र प्रवरनिमित्तैवेति चेत् । मैवम् । यद्यपि महर्षेस्तत्र प्रवरत्वं नास्ति तथापि तदपत्यानामवान्तरऋषीणां त्रियमाणत्वेन प्रवरत्वाङ्गीकारात् तत्र तदभेदादेवाविवाहस्य निष्पत्तेस्तत्स्थले सगोत्रताया अविवाहनिमित्तत्वेव न स्यात् । न च महर्षेः सत्तयाऽनुवृत्तावपि न त्रियमाणैक्यमित्येवंविधो विषयः कश्चिदस्ति । किञ्च महर्षेः सत्तामात्रानुवृत्त्या सगोत्रत्वे उच्यमाने भिन्नगणान्तःपातिभिस्तस्य

निवाहः प्रसज्येत । तस्य सत्तयाऽपि तत्रानुवृत्त्यभावेन गोत्रत्वा-
भावात् । अतः सहस्रगोत्रत्वं सगोत्रत्वमवश्यं वाच्यमेव । तदयं निर्ग-
ठितोऽर्थः । यत्र महर्षिर्विद्यमानस्तत्र तस्य वरणेनानुवृत्त्या प्र-
वरत्वात्प्रवरसंख्यापूरकत्वाच्च स्वापत्यभूतेषु ऋषिषु झटिति सा-
म्भस्योपस्थितत्वादनिवाहनिमित्तं सगोत्रत्वमेव, समर्षिभिश्चस्य
वरणानुवृत्तौ सप्रवरत्वमपीति ।

एवं गोत्रस्वरूपं समानगोत्रत्वं च निरूपितम् । इदानीं प्रवरस्व-
रूपं तत्समानत्वं च निरूप्यते ।

तत्र प्रवरान्व्याख्यास्यामः, समानप्रवराः, श्रार्षेयः प्रवरः, प-
ञ्चार्षेयः प्रवर इत्यादिषु प्रवरशब्दः प्रविद्यतइति कर्मव्युत्पन्नः ।
प्रवरणं प्रवर इति भावव्युत्पन्न इति भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजाम-
दग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदग्नवानवच्छयवनवद्भृगुवदितितद्धित-
वप्रत्ययान्तप्रयोगेणाग्नेः प्रकर्षेण वरणानि । प्रार्थनापर्यायः
प्रवरशब्दो भावव्युत्पन्न इति प्रवरमञ्जरीकारः । ननु गोत्रत्वेन परि-
गाणिताः केचिदृषय एव गोत्रमम्बन्धिनः पितृपुत्रपौत्रक्रमेणा-
वस्थिताः प्रवरास्तथैव दर्शपूर्णमासाङ्गभूतहोत्रध्वर्यादिवरणवि-
धानाल्लिङ्गादवसीयते ।

तथा मत्स्यपुराणेऽपि,

भृगुः पुलोमश्च सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ।

यस्यामस्मात्ततो ऽपत्यभूता द्वादशदेवताः ॥

पौलोम्यजनयद्विप्रान् देवानां तु कनीयसः ।

च्यवनं तु महाभागमग्नानं तथाऽप्यसौ ॥

आप्नवानात्मजश्चैव जमदग्निस्तदात्मजः ।

इति तदपत्यभूता ऋषय इत्युक्तम् ।

तद्गोत्रप्रवरान्वक्ष्ये इत्युपक्रम्य च्यवनादीनुत्क्रा इत्येते प्रव-

रा मता इत्युपसंहृतम् ।

तथा विष्णुपुराणेऽपि, पुरुवंशानुकीर्त्तने दुष्यन्ताश्वक-
वर्गी भरतो नाम बभूवेत्युपक्रम्य यज्ञाभानो यनक्रमका यावन्तश्च भ-
रद्वाजानां प्रवरर्षयः प्रवरसमाम्ना ये श्रुतास्तन्नामानस्तत्क्रमकास्ता-
वन्तश्च पराशरेणोपदिष्टा वंशस्तुपूर्व्या । तत्र प्रथमोऽङ्गिरास्ततो वृ-
हस्पतिः ततो भरद्वाजस्तत आगहव्यस्तत उरुक्षयस्ततः कपि-
त्पन्न इति । तस्माद् गोत्रीभूतानामेव वंश्याः केचिदप्यः प्रवराः
कर्मकरणव्युत्पत्त्या उक्ता इति चेत् । मत्स्यमुक्ताः, परं तु विशेष-
णविधया न विशेष्यतया । तथाहि, होत्रा पूर्वमग्ने महो अमि ब्राह्म-
ण भारतेत्युक्ता यजमानोर्षयवरणं भार्गवच्यावनादिशब्दमहिं
क्रियते । पश्चादेवेद्धो मन्विद्ध इत्यादीनि निवित्पदानि प्रयुज्यन्ते ।
तत्र चाग्निरेव पूर्वोत्तरपदैः प्रकाशयते । तन्मध्यपतितैर्भार्गवादिप-
दैरपि सम्बुद्ध्यन्तैरग्निरेवावश्यं वक्तव्यः पूर्वोत्तरपदान्वयार्थम् । कथ-
मित्यपेक्षायां भार्गवादिना यजमानेनोत्पादितत्वात्तत्सादृश्याद्वोच्चा-
रात्तैः पदैः सम्बोध्यते । तस्य चैतत्प्रयोजनं, यथा देवानुद्दिश्य भा-
र्गवादिभिस्त्वयि प्रक्षिप्तं हविस्त्वया हव्यवाहनाम्ना देवानामुत्थने,
स्वीक्रियते च तद्वैः, तथा तदपत्यभूतेन भोज्यान्नेन तव चोत्पाद-
कत्वेन मातृपितृरूपेणातएव त्वयि प्रक्षेपयोग्येनानेनापि यजमानेन
प्रक्षिप्तं त्वयि हविस्त्वया देवेभ्यो बोद्धव्यं तैश्चाङ्गीकर्त्तव्यमित्येवं
होत्रा हवनीयोऽग्निः प्रत्रियते प्रार्थयते । एवमध्वर्युप्रवरेऽपि स
एवाहवनीयोऽग्निः प्रत्रियते । एवं चात्राग्निरेव प्रार्थनारूपवरण-
विशेष्यः ऋषयस्तु तत्र विशेषणभूता एव ।

अध्वर्युप्रवरमन्त्रश्चाग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्रांश्चक्रित्वान्म-
नुष्यवद्भरतवत् इत्येतदनन्तरं यथायोग्यं प्रवरानुक्ता ब्रह्मण्वदाच
वक्षन् ब्राह्मणः अस्य यज्ञस्य पावित्र्यं इत्युक्ता यथायोग्यममुक-

शर्मा मानुष इति ।

अस्यार्थः । भो अस्य यज्ञस्य प्रावितारो ब्रह्मप्रभृतयो ब्राह्मणा यथा अग्निर्देवसंबन्धी होता चिकितमनुभरतानामेतद्यजमानपूर्वजानां जमदग्न्यादीनां ब्रह्मणश्च देवताः यजमानाश्चाधिकारिणो विद्वान्देवानिन्द्रादीन् यक्षश्च तथाऽमुकशर्माऽयं मानुषोऽपि होता तदपत्यत्वेन तत्सदृशस्य यजमानस्यापि यज्ञे देवहोत्रग्न्याधिष्ठानवलेनैव विद्वान्यजतु आवहतु चेति मानुषहोत्रधिष्ठितो गिरेवानेन प्रकारेण प्रार्थ्यते । अत एवावाहनमन्त्रे होताऽग्रेरेवावाहने संस्कारं करोति । तथाचात्राप्यग्रेरेष प्राधान्येन वरणम् ।

नन्वेवं बहुसूत्रविरोधः प्रसज्यते । तथाहि । इत एवोर्ध्वनिध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाञ्चो होता वृणीत इति आपस्तम्बः । अथातोऽत ऊर्ध्वनिध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाञ्चो होतित्येष एवोभयोः सर्वत्रोद्देश इति बौधायनोक्तेः । अस्यार्थः । पुत्रः पिता पितामहः प्रपितामह इत्युत्पाद्योत्पादकतयाऽवस्थितेषु प्रवरसङ्कीर्त्तनमियन्त एव कीर्त्तनीया इति नियमाय तत्र क्रमविशेष उच्यते इतः प्रत्यक्षाद्यजमानादूर्ध्वानारोहेणावस्थितः जमदग्निवदूर्ध्ववदप्नवानवच्छयनवदभृगुवदित्येवमध्वर्युर्वृणीते होता तु अदमो विप्रकृष्टार्थत्वादमुतो यजमानविप्रकृष्टाद् भृगवादितः प्रभृति अर्वाञ्चोऽवरोहेण भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येव वृणीतइति । तत्रापि होता तद्धितवदामन्त्रितवच्चेति कातीयसूत्रात्तद्धितान्तसम्बुद्ध्यन्तेन होतुर्वरणम् । अध्वर्योस्तु वत्यन्तेनेति । नचौर्ववदित्यादिर्वतुपो निर्देशः । तथात्वे जमदग्निवदित्यादाविकारान्ते व्रीहिमदितिवद्वादेशो न स्यात् । मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपिधादेव “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य” इति वादशस्य विधानात् । एवं भृगुवदित्यादावपि । अत्र सर्वत्र मन्त्रदशामेव एकद्वित्रिषञ्चसंख्यानामृषीणां वरणकर्मता

प्रतीयते । तं द्वितीयानिर्दिष्टत्वात् । नाग्नेराहवनीयस्य । अग्निर्दे-
वो , होता देवान्यक्षदित्यत्रापि होतुरेव वरणकर्मता प्रतीयते
नाग्नेः । किञ्च यद्यपि प्रवरपदानां पूर्वोत्तरपदैकवाक्यतया स्व-
सान्धयेन चाग्न्यभिधायित्वं प्रतीयते तथापि यजमानस्यार्षेयान्वृ-
णीते इत्युक्ता पन्त्रकृतो वृणीते यस्य यावन्तः स्युरिति श्रुतौ
स्वार्थे तद्विषयमङ्गीकृत्य गोत्रभूतऋषेरिमे आर्षेया इति व्युत्पत्त्या
समर्प्यपत्यत्वेन वा ऋषीणामेव वरणकर्मत्वं श्रुतितः प्रतीयते । त-
दनुरोधेन प्रवरपदानामपि तत्परत्वमेव कथञ्चित्कल्पयमिति चेत् ।

अत्र प्रवरमञ्जरीकारः । सर्वैः सूत्रकारैर्वृणीतइत्युक्ता केन
प्रकारेणेति प्रकारचिन्तायामग्निप्रकाशकमन्त्रमध्ये तद्विषयप्रत्य-
यान्ततया तत्प्रकार उक्तः । नच तत्र ऋषीणां प्रवरकर्मत्वं प्रा-
धान्येनावगम्यते किं तु गुणभावेन । अपत्यत्वसादृश्यनिरूपकत्वा-
त्, पूर्वोत्तरपदैकवाक्यत्वस्यावश्यम्भावाच्च । अग्निप्रकाशनार्थसा-
मिधेनीमन्त्रलिङ्गात्प्रवरविधायकब्राह्मणेभ्यश्चायमर्थोऽवगम्यते । त-
न्नाग्निं दूतं वृणीमहे वृणीध्वं हव्यवाहनमित्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गैरा-
हवनीयस्याग्नेर्वरणकर्मत्वमुच्यते । द्वितीयानिर्देशात् । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः प्रवरविधिपरं तैत्तिरीयब्राह्मणं “ वृणीध्वं हव्यवाह-
म् ” इत्यस्यैतमेवार्थमाह । अयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां
हव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणां तप्तघ्नांशमन्ते मां वरिष्य-
न्ते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते आ-
र्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तेत्याइति । अत्राप्याहवनीयाग्निरेव
वरणकर्म । देवानां यो हव्यवाहनस्तमार्षेयमिति द्वितीयानिर्देशात् ।
राजमनेयिब्राह्मणमप्येतमर्थमाह । अथार्षेयं वृणीते ऋषिभ्यश्चैव-
नमेतद्देवेभ्यश्च निवेद्यत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । अ-
स्यार्थो मञ्जर्यामुक्तः । आर्षेयमृष्यपत्यमाहवनीयमग्निं यजमानेनो-

स्यादितत्त्वाद्यजमानस्य च ऋषिसन्तानत्वात्तं वृणीते । किमर्थमि-
च्छाशङ्क्य प्रयोजनमह । ऋषिभ्यश्चैवैनं यजमानं देवभ्यश्च त्रिवे-
द्यत्ययं महावीर्यो ब्राह्मणो यज्ञं प्रापदिति । यस्मादेवं सप्रयोजनः
प्रवरस्तस्मादार्पेयं प्रवृणीतइति । तस्मात्तद्विरोधाय सूत्रकार-
वचनानि किञ्चिदध्याहृत्य व्याख्येयानि ।

तथाहि । इतो यजमानादूर्ध्वान् यजमानस्यार्पेयान् सङ्कीर्त्य
यजमानद्वारा तदपत्यत्वादेव तत्सादृश्येन हे अग्ने त्वं भृगुवदसी-
ति वृणीते । तथा अमुतोऽर्वाञ्चो होतेत्यत्रापि तानेव सङ्कीर्त्य
यजमानद्वारा तदपत्यत्वादाहवनीयमेव योग्यत्वाद् वृणीते प्रार्थयते ।
भार्गव भृगोरपत्य देवेभ्यो हव्यं ब्रहेति । ननु “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत”इत्यनेन “कदाचन स्तरीरासि नेन्द्रसश्चसिः दाक्षुषे” इत्येषा
ऋगैन्द्री गार्हपत्योपस्थाने । वनियुक्ता । तत्रेन्द्रपदेन गौण्या वृक्ष्या
गार्हपत्यप्रकाशनं क्रियते । नच मन्त्रे यथा वृक्ष्यन्तरं कल्प्यते तथा
गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेर्लक्षणयाऽधिकरणपरत्वेन गार्हपत्यस-
मीपे इन्द्रमुपतिष्ठते इति किं न स्यादिति वाच्यम् । मन्त्रब्राह्मणयो-
र्विरोधे मन्त्रएव ब्राह्मणप्रापितार्थप्रकाशके तदधीनप्रामाण्ये च
वृक्ष्यन्तरं कल्पनीयं न ब्राह्मणे इति ऐन्द्र्याधिकरणे सिद्धान्तितम् ।

तदाहुराचार्याः,

गौणत्वं नाम यत्र स्यान्मन्त्रब्राह्मणयोः क्वचित् ।

तत्रानुवादरूपत्वान्मन्त्राणां गौणतेष्यते ॥ इति । तन्वायेन
विध्यनुरोधान्मन्त्रस्यैवान्यथात्वमुचितं न तु मन्त्रानुरोधेन विधि-
वाक्यस्येति चेत् । सत्यमेतत्, तथापि भार्गवादिपदानां तद्धितवत्प्र-
त्ययान्तानामीग्नप्रकाशकमन्त्रमध्यपतितानामृषिप्रधानत्वं न कथ-
ञ्चित्सम्भवतीति

आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम् ।

इति न्यायेन विधेरेवान्वयात्प्रमाणायम् । एतदेवाभिमे-
त्य प्रवराणामाहवनीयसंस्कारत्वं, प्रवरावृत्तिकारणत्वे यजमानानां
प्रतिगोत्रं प्रवरा आवर्त्तेरन् । कुतः, आवापधर्मत्वात् । उप्यन्ते
इत्यावापा आहवनीयाः, अग्निं समावपेयुरिति वचनात् । अथवा
उप्यन्ते हवींषि येष्वित्यावापाः आहवनीयाः । तेषामाहवनी-
यानामावापानां प्रवरान्प्रति धर्मत्वात् । तेषां चाहवनीयधर्माणां
प्रवराणां प्रतिप्रधानमावृत्तिर्युक्ता । प्रधानवशवर्त्तित्वाद्भूतानाम् ।
अथवा माऽस्त्वध्याहारः । प्रार्थनात्मकवरणं प्रति ऋषीणामभिविशेष-
णत्वेनानीप्सितकर्मत्वम् । एवं च ऋषिपरप्रवरपदप्रयोगोऽप्युपपन्न
इत्यग्नेरेवेप्सितकर्मत्वम् । ऊर्ध्वमासीनं होतारमित्येवापि होतृशब्देना-
भिरेवाभिमेतो न ऋत्विग्विशेषः । अग्निर्देवो होतेत्यादिषु होतृशब्द-
स्याभिपरत्वं ब्राह्मणेन विवृतम् । तस्मादग्नेरेव प्रार्थनं सङ्कीर्त्तनं कथं-
चिद्विषयबन्धेन प्रवरा इति कर्तृभेदेन तेष्वेव क्रमविशेषे नियमः,
इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतो ऽर्वाञ्चो होतेति । शब्दप्रयोगप्रकारनि-
यमोऽपि जमदग्निवदूर्ध्ववदित्यादिः भार्गवस्यावनेत्यादिः । नन्वे-
तावता प्रबन्धेन यत्राहवनीयोऽस्ति दर्शपूर्णमासादौ तदङ्गभूतएव
वरणे तद्वितान्तत्वेन वत्पन्तत्वेन च होत्रध्वर्योः प्रवरोच्चारणं नि-
यतं स्यात्, न कन्यादानऋत्विग्वरणादौ । तत्राहवनीयाभावात् ।
शिष्टास्तु होतृवदेव सङ्कीर्त्तयन्ति, तत्कथमुपपद्यतइति चेत् । अत्र
केचित् । द्वितीयाध्याहारम्भे बौधायनेन अथात उद्देश इत्युक्ता अत
ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतो ऽर्वाञ्चो होतेति दर्शपूर्णमासयोर्वरणे
क्रमविशेषमुक्त्वा “एष एव सर्वत्रोद्देश” इति सूत्रमुक्तम् । तद्यत्र प्रवर-
संकीर्त्तनं विहितं क्रमविशेषश्च नोक्तः कन्यादानऋत्विग्वरणादौ
तत्तापेक्षितत्वात्स विधिः प्रवर्त्तत इत्युन्नीयते । तत्रापि होतृक्रमं वि-
धत्तेऽनन्तरं, नाध्वर्युक्रमं व्यवहितम् । तथाचाहवनीयाभावेऽपि भा-

गवक्ष्यावनाम्रवानौर्वजामदग्न्येतिपञ्चप्रवरः पञ्चप्रवराय कन्यां सं
 मददे इत्यादौ पञ्च प्रवरा यस्येति बहुव्रीहिणा पञ्चप्रवरतया
 कीर्त्तनीयाहवनीययोग्यत्वात्तत्सम्बन्धी तद्गान्धरादिरभिधीयतइति
 होतृप्रत्ययसिद्धिः । प्रवरमञ्जरी त्विदं सूत्रमेवं व्याख्यातम् । एष
 एव क्रमविशेषो होतुरध्वर्योश्चाध्यायपरिसमाप्तेः सर्वत्रोपदेष्टव्य
 इति । अत्र केचित् । पूर्वमत ऊर्ध्वानिति सामान्येनोपदेशात्प्रत्य-
 ध्यायं चाग्रे भृगूणामादितो व्याख्यास्याम इत्याद्युपक्रम्य मार्के-
 या माण्डव्या इत्यादिना तत्तत्संख्याकं गणमुक्त्वा इत्येते विदाः
 तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गवक्ष्यावनाम्रवानौर्वजामदग्न्ये-
 ति होता विदवदूर्ध्ववदम्रवानवच्छयवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युरित्येवंजा-
 तीयकसन्दर्भवद्भिः सूत्रकाण्डशेषैर्विशेषतोऽपि क्रमविशेषविशिष्ट-
 प्रवरवरणस्योपदेक्ष्यमाणत्वादेष एव सर्वत्रोद्देश इत्यस्यानुवाद-
 मात्रतया प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावादानर्थक्योपपत्तेः । तस्मात्सुष्ठूक्तं
 यत्र यत्र प्रवरकीर्त्तनं स्मृतितः प्राप्तं तत्र तत्र होतृप्रत्ययतासिद्ध्यै
 प्रवृत्तिमिदं सूत्रम् । परिभाषारूपत्वाच्च न प्रकरणेन नियम्य-
 ते । यथा,

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति श्राद्धप्रकरणाधीतमपीति ।

ते च प्रवरा द्विविधाः, समाना असमानाश्च । तत्र समानत्वं
 नामैकह्यादिसंख्यैकऋषिसम्बन्धित्वम् । यथा सावर्णिजीवन्तिजाबा-
 ल्यैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डूकमाण्डूकमाण्डव्यपांचीनयोग्यमार्केण्डे-
 यादिगोत्रभेदानां भार्गवक्ष्यावनाम्रवानौर्वजामदग्न्यानामा असमाना-
 स्तु नामसंख्याक्रमाणामन्यतमेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा भिन्नाः ।
 तत्राप्यगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमैकऋषिसम्बन्धादेव यथा गोत्राणां
 समानत्वं न तथा प्रवरानां, किं तु तदन्यैकऋषिसम्बन्धादपि ।

। तश्च जामदग्न्यभिन्नभृगुगणेषु केवलाङ्गिरोगणेषु च समानप्रवर-
 वं भवति, तेषामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यबाह्यत्वात् । इदं चैतेष्वेकप्रव-
 रमात्रसाम्ये न प्रवरसाम्यं, किं त्वेकगणस्थेषु सर्वप्रवरसाम्यादेव ।
 भिन्नभिन्नगणस्थेषु तु पञ्चप्रवरेषु प्रवरत्रयसाम्येन, त्रिप्रवरेषु प्र-
 रद्वयसाम्येन । अत एव ये सप्तर्ष्यपत्यबाह्या वीतहव्यशुनकवा-
 प्रश्वैवैन्यहरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्गलविष्णुवृद्धास्ताद्विषयं सूत्रत्र-
 यं बोधायनेनोक्तम् । भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्समा-
 नार्षेया बहवः स्युरिति, श्रार्षेयसन्निपातेऽविवाहस्यार्षेयाणाम्,
 श्रार्षेयसन्निपातेऽविवाहः पञ्चार्षेयाणामिति । तत्रायं सूत्रं मञ्ज-
 रीकृता द्वेधा व्याख्यातम् । एकं तावत् एतेषु परिगणितेषु गोत्रेषु
 भृगवोऽङ्गिरसश्च जमदग्निगौतमभरद्वाजव्यतिरिक्ता वीतहव्यशु-
 नकमित्रयुवैवैन्यहरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्गलविष्णुवृद्धादयो भृगुत्वे-
 नाङ्गिरसत्वेन चाभिन्ना अपि सन्तो भिन्नविवाहं कुर्वते । भिन्नवद्वि-
 वाहो भिन्नविवाहः भिन्नश्चासौ विवाहश्चेति वा भिन्नविवाहः । य-
 थाऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिगोत्राः परस्परं भिन्नगोत्रीयाः स्वसमानगो-
 त्रमेव हित्वा भिन्नगोत्रैः सह विवाहं कुर्वते एवं भृग्वङ्गिरसोऽपी-
 त्यर्थः । अपरः प्रकारः अभिन्नमिति छेदः । भृगवो भृगुत्वेनाभिन्ना
 अपि स्वस्वङ्गणन्यत्वात् गणान्तरीयैर्भृगुभिरेवाभिन्नविवाहं कु-
 र्वते । अभिन्नानां विवाहोऽभिन्नविवाहः । एवमङ्गिरसोऽपि । तत्र
 भृग्वङ्गिरसोः सप्तर्षिबाह्यत्वेन तत्पत्नीयाणां गोत्रत्वाभावेन समा-
 नगोत्रत्वाभावान्मिथो विवाहे नास्ति दोषः । असमानप्रवरत्वादस-
 मानगोत्रत्वाच्च । अस्यापवादः, न चेत्समानार्षेया बहवः स्युरि-
 ति । विदार्ष्टिषेणानां पञ्चानाम् ऋषित्रयसाम्यं समानार्षिबहुत्वम् ।
 श्रार्षेयाणां हरितकुत्सानामृषिद्वयसाम्यं समानार्षिबहुत्वम् । त-
 द्भयं येषां नास्ति भृग्वङ्गिरसां ते परस्परं विवाहं कुर्वते कुर्युरि-

अर्थः । सङ्गोऽप्युक्तम्,

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

इदं च जपदग्निगौतमभरद्वाजरूपेष्वपि भृग्वङ्गिरोगणेषु समानप्रवरत्वे समानम् । अत एव 'तेष्वविवाहप्रयोजकत्वेन समानप्रवरत्वमेतद्विशेषमहितमेव प्रवरमञ्जरीकृता अभिहितमिति तत्रैवायं विशेषो यद्यपि वक्तुं युक्तः तथापि तेष्वेकमात्रप्रवरसाम्येऽपि सर्वेषामसाम्येऽपि वा सगोत्रत्वादेवेतरगोत्रवदविवाहसम्भवाच्चैतस्य विधानस्य तत्र व्यतिरेकतः किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तद्विषयभृग्वङ्गिरोगणविषयतया व्याख्यातम् । यत्र विशेषविधिर्नास्ति तत्रैकप्रवरसाम्येऽपि समानप्रवरत्वं, यथा भृग्वङ्गिरोगणभिन्नेषु । शेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति वचनात् । एवं च केवलभृग्वङ्गिरसां गोत्रत्वाभावादसङ्कीर्णः प्रवरसाम्यादेवाविवाहः ।

नन्वेतेषां गोत्रत्वाभावे हरितमुद्गलादीनां सकलार्थावर्तव्यत्ति-
शिष्टादृताविगीतगोत्रत्वस्मृतिः कथमपलपितुं शक्या कथं वा
गोत्रस्य प्रवरोपपत्तिः । द्वयोर्मुद्गलयोर्हरितयोरेव वा विवाहे सगो-
त्रविवाहनिमित्तं प्रायश्चित्तं च कथं स्यात् । कन्यादाने च हरित-
मुद्गलादीनां वरत्वे हरितगोत्रायेत्याद्यभिलापः शिष्टैश्च कथंकां
क्रियेतेति चेत् ।

यदि बहुतरशिष्टानां निबन्धकृतां वाऽत्राभिनिवेशस्तदैवमु-
पपाद्यम् ।

तथाहि । सत्याषाढमूत्रे परिभाषायां प्रवरान्व्याख्यास्याम
इत्युक्त्वा तैर्गोत्राणीति वचनादिति स्वरूपतः समानतया च गो-
त्रज्ञाने प्रवराणां हेतुत्वोक्त्या प्रवरत्वमेव गोत्रलक्षणमुक्तं भवति
ततश्च यमेवैकमधिकृत्य प्रवराम्नातं सोऽधिकृतो गोत्रम् । तस्यैव चा

धिकृतस्य येषु स्वस्वगणान्तर्गतेषु अनुवृत्त्यारूपं साम्यं ते सगोत्रा
स्थुक्तं भवति । तथाच हरितादिषु गोत्रव्यवहारः समञ्जसो भवति ।
अतोऽन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति पर्युदाभोऽप्युपपन्न इत्याहुः ।

अन्ये त्वाहुः । यदुक्तं प्रवरत्वं गोत्रत्वं, यच्च तत्रोपपादक-
मुक्तं, तत्सर्वं स्मृतिचन्द्रिकास्मृत्यर्थभाराश्चलायनापस्तम्बकात्या-
यनादिमूत्रभाष्यादिसर्वप्रामाण्यकारित्वन्नाहतवैधायनोक्तलक्षणवि-
रोधादुपेक्षणीयमेव । सत्याषाढवचनं तु क्वापि निबन्धे अदर्शनाद-
नकारमेव । साकरत्वेऽपि वैधायनोक्तगोत्रलक्षणाविरोधाय एक
ए । ऋषिर्वावदित्येतद्वचनसमानार्थतया सूत्रं व्याख्येयम् । तैः प्रवरैः
समानैर्गोत्राणि समानानि अविवाहकारकाणि । अवश्यं चैवमेव
सूत्रं व्याख्येयम् । कथमन्यथाऽगमस्याष्टमानामात्यं गोत्रमित्यग्रिमम-
त्याषाढोक्तविरोधः परिह्रियेत । अननुष्ठानात्मकत्वेन च लक्षणवि-
कल्पायोगात् । तथैव तद्विवरणे व्याख्यातं च, प्रवरैः गोत्राणां
गणव्यवस्था समानता चेति । तेषां गोत्रत्वाभावेऽप्यन्यत्र भृग्व-
ङ्गिरसां गणादिति पर्युदाभोऽप्युपपादित एव । तथा गोत्रव्यवहा-
रोऽपि । यत्तु भ्रान्तिप्रसक्त्या पर्युदाभोऽयं न घटते । जमदग्निर्भ-
रद्राज इत्यादिपूर्वग्रन्थेन समर्प्यपत्यमेव गोत्रमित्यवधारिते पुनरु-
त्तरग्रन्थे भ्रान्त्युत्पादके प्रमाणाभावात् । न हि लोकान्वेष्यं गोत्रत्वं
येन भ्रान्त्युत्पत्तिः स्यादिति । तदेतदनवधाननिबन्धनम् । य-
पि लोकान्वेष्यं न गोत्रं किं तु समर्प्यपत्यमेव तथापि वस्तुनो
गोत्ररूपाणां भृग्वङ्गिरोगणानां गोत्रवन्देन पाठात्त्वाद्दृश्यमेवात्र
भ्रान्त्युत्पादकमस्तीति न प्रमाणाभावः । अत्र पक्षे दृष्टान्ता-
सङ्गतिः ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मण इति शास्त्रीयलक्षणात्कुण्ड-
गोलके ब्राह्मण्यप्रसक्तेर्निषेध उपपन्नः । नचास्मादेवास्वरसात्समान-

प्रवरत्वमिति पक्षान्तरम् । सर्वत्र ह्यन्यथाऽनुपपत्तिप्रसूता लक्षणा । अत्र चोक्तरीत्योपपत्तौ सत्यां किमर्थं लक्षणास्वीकारः । तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणेत्याश्रयणेऽपि दृष्टान्तवैषम्यम् । यावन्तोऽनन्तरिताः समानगोत्रास्तावतां सकृदिति आश्रयायनसूत्रे आर्षेयाणि गृहपतेः प्रवरित्वा ब्रह्मादीनां मुख्यानामेवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति ग्रन्थेन वरणं क्रमेणोक्ता वरणे पक्षान्तरं तन्वमुक्तं यावन्तोऽनन्तरिता इत्यादिना ग्रन्थेन । वरणं तु प्रवराणामेवातः समानप्रवरेषु तन्वमुपपद्यतइति कृत्वा लक्षणा युक्ता । केवलभृग्वङ्गिरोगणेषु गोत्राऽनाश्रयणेन प्रयाजाप्रीसूक्तव्यवस्था न स्यात् । कुतः, आश्रयायनेन सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिमतमुपन्यस्य कथं ह्याप्रीसूक्तानि भवेयुरित्यादिना तत्रानुपपत्तिं प्रतिसन्धाय नानागोत्राः स्युरिति शौनकमतमुपन्यस्तम् । अतश्चैवं गम्यते, गोत्रप्रयुक्ता प्रयाजादिव्यवस्था भृग्वङ्गिरसादौ तु गोत्राभावादित्याद्यनुष्ठानवैकल्यं प्रसज्येतत्याहुः । यदि तत्रापि गोत्रशब्दस्य प्रवरपरत्वं सप्रमाणकं तदा न चाशङ्का नचोत्तरम् । कपीनां भरद्वाजगर्गादिभिः सहाविवाहे सगोत्रत्वमेवासङ्कीर्णं प्रयोजकं न प्रवरसाध्यम् । कपीनां हि प्रवरा आङ्गिरसामह्यैरुक्षयेति भरद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति आङ्गिरसगार्ग्यसैन्येति वा । ऋक्षाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचमेति । एवं शौङ्गशैशिरप्रभृतिह्यामुष्यायणानामपि प्रवरा उदाहर्त्तव्याः । यद्यपि कपिप्रवरेष्वङ्गिराः समानो नेतरप्रवरस्तथाऽप्यङ्गिरोगणस्य स्वात्मैकमात्रप्रवरसाम्येनाविवाहप्रयोजकं सप्रवरत्वं भवति । नन्वगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमानुप्रवेशेन सगोत्रत्वं पूर्वमभिहितं तत्र कपिप्रवरेषु भारद्वाजस्य वरणाभावो त्रियमाणतया भारद्वाजस्यानुप्रवेशाभावात्कथं कपीनां भारद्वाजग-

विवाहसंस्कारे प्रवरनिरूपणम् ।

६०९

र्गादिभिः सगोत्रत्वम् । न च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेशाभावेऽपि स-
त्तयाऽनुप्रवेशस्य सत्त्वान्न स्यात् । सत्त्वयाऽनुप्रवेशस्याविवाहा-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

अत्रेव परं वंशं तव वक्ष्यामि भारत ।

अत्रेः सोमः सुतः श्रीर्मान् तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥

विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।

तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥

इति मत्स्यपुराणे विश्वामित्रस्यात्रिवंश्यत्वाभिधानाद्विश्वामि-
त्रप्रवरेष्वत्रेः सत्त्वयाऽनुवृत्तेर्विश्वामित्राणामत्रिभिरप्यविवाहः स्या-
त् । किञ्च । भरद्वाजस्य पुत्रो भवमन्युस्तस्य महावीर्यनरगर्भाद्याः
पुत्राः । तत्र महावीर्यादुरुक्षयः उरुक्षयात्कपिप्रभृतयः । तथा नरा-
त्सङ्कृतिः सङ्कृतेर्गुरुवीतिरन्तिदेवप्रभृतयः । तथा गर्भात्सिनिः
सिनेः सैन्यः सैन्याद्गर्गाद्याः । तत्र यथा भरद्वाजस्य कपिप्रवरेषु
सत्त्वयाऽनुवृत्तिस्तथा सङ्कृतिप्रवरेष्वपि तस्य सत्तासम्भवाद्भारद्वा-
जानां सङ्कृतिभिरपि विवाहो न स्यात् । अपिच । सत्त्वयाऽनु-
त्तेरविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यात् । सत्त्वयाऽनु-
वृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्याद्विकल्पस्यैवाभावात् । यदि तु त्रि-
यमाणतयाऽनुवृत्त्या विकल्पव्यवस्थोच्यते तर्हि तादृश्या एवानुवृ-
त्तेरविवाहनिमित्तत्वं वक्तुमुचितम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारताप-
त्तेः । अन्यच्च । भरद्वाजादीनामनुवृत्तिर्न सप्तर्षित्वेन प्रमाणाभावात्,
के तु प्रवरत्वेनैव वाच्या । तथाचोक्तम्,

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमिति ।

तथाच त्रियमाणतयैव प्रवराणामविवाहनिमित्तत्वं न स-

६१० वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

तथा । अन्यथा व्याप्येयमग्निपाते पञ्चार्षेयाणामविवाहः श्रा-
र्षेयमग्निपाते व्याप्येयाणामविवाह इति नियमो न स्यात् ।
सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्यात् । तथाच सगो-
त्रत्वेऽपि त्रियमाणतयैवानुवृत्तिरङ्गीकार्येति । अथ यस्मिन्वंशे य
उत्पन्नस्तस्य तेन सहाविवाह इति तद्देशोत्पन्नत्वमेवाविवाहप्रयोजकं
तर्हि भरद्वाजवंशोत्पन्नत्वात्मङ्कुलीनामपि भरद्वाजैर्विवाहो न स्या-
त् । तथाऽङ्गिरसो बृहस्पतिस्तस्माद्भरद्वाज इति अङ्गिरोवंश्यैर्गौत-
मादिभिरपि भरद्वाजानां विवाहो न स्यात् । विश्वामित्राणाम-
त्रिभिरपि विवाहो न स्यात् । किमपरमाङ्गिरसानां सर्वेषां भार्गवा-
णां च सर्वेषां परस्परमविवाहः स्यात् । तस्मात्सत्तयाऽनुवृत्तिर-
विवाहे न निमित्तमिति ।

अत्र वदन्ति,

भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।

चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नावियुर्मिथः ॥

तथा,

भरद्वाजर्क्षकपयो गर्गा रौक्षायणा द्विजाः ।

पञ्चैते हि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नावियुर्मिथः ॥

तथा,

कर्पिर्गर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्विजाः ।

नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याश्च न कश्चित् ॥

एवमादीनि स्मृत्यर्थसारकारादीनामीतप्रामाणिकशिष्टपरि-
गृहीतानां वचनानि कपिभरद्वाजयोर्विवाहनिषेधबोधकानि सन्ती-
ति तयोरेव परस्परमविवाह इति निर्णीयते । सङ्कृत्यादिभिस्तु तथा
निषेधाभावाद्भवति । नचास्मादेव निषेधबलात्तयोरविवाहे सिद्धे
सत्तयाऽनुवृत्तिकथनमभियुक्तानां व्यर्थं स्यात् । नानेन वाक्येन

निषेधः कपिभरद्वाजत्वेनोच्यते किं तु मगोत्रत्वेन । तस्य च त्रि-
यमाणतयाऽनुपवेशाभावेनासम्भवान्निषेधोऽनर्थकः स्यात् । अतस्त-
दन्यथाऽनुपपत्त्या तद्धेतुभूते मगोत्रत्वेऽपि परमशिष्टैर्यथा त्रियमा-
णतयाऽनुवृत्तिरनपभ्रष्टस्मरणपरम्परामूलककल्पमूवानिवद्देव स-
मोत्रत्वनिमित्तमङ्गीक्रियते तथा सत्तयाऽनुवृत्तिरपि तादृश्येव तथे-
ति विज्ञायतइति नास्त्यतिप्रङ्गः । अस्ति च भरद्वाजस्य कपिषु
तादृशी सा । भरद्वाजानां सर्वेषामविवाह इति बौधायनमूत्रमप्येत-
दभिप्रायमेव । तत्र सत्तयाऽनुवृत्तिः

स्मृत्यर्थसारे

उक्ता,

जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्रात्रिगौतमाः ।

वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ।

त्रियमाणतया वापि सत्तया वाऽनुवर्त्तनम् ॥

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते । इति ।

प्रवरमञ्जरीकारेणापि,

गर्गा अपि भरद्वाजा भारद्वाजानुवर्तिनः ।

पञ्चप्रवरगर्गेभ्यो भिन्नेष्वस्यानुवर्त्तनम् ॥

सत्तयाऽस्त्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् । इति ।

तथाऽनपभ्रष्टस्मरणपरम्परापि । तथाहि । आपस्तम्बेन भर-
द्वाजद्व्यामुष्यायणशौङ्गशिशिरिकृक्षान क्रमेणोक्ता गर्गात्पूर्वमथ
कपीनामित्यादिग्रन्थेन भारद्वाजमध्ये कपीनामुक्तत्वात् तथा कात्या-
यनेन भारद्वाजान् द्विप्रकारान् गर्गानुक्ता तत्संलग्नतयैव कपीना-
मुक्तत्वाद्भरद्वाजापत्यत्वनिर्णयात् । अवार्थे पुराणानामप्यत्रिप्रति-
पत्तिः । तथैव भगवता मात्स्येन भारद्वाजगर्गौ क्रमेणोक्ता गर्गसं-

लग्ननयैव कपिरुक्तः । विष्णुपुराणं त्वत्यन्तमत्रार्थेऽनुकूलम् । अ-
ङ्गिरसो बृहस्पतिस्ततो भरद्वाजस्तत आमहय्यस्तत उरुक्षय्यस्ततः
कपिरिति वंशानुपूर्व्यास्तत्राभिधानात् । ननु स्मृत्यर्थसारादिषु
गर्गादिभिः सह यो विवाहनिषेधः स गर्गान्तर्गतकपिविषयो
भविष्यति । तथाहि । इह द्वौ कपी एको गर्गवंशीयः स सर्वात्म-
ना गर्गसादृश्याद्गर्गान्तर्गतत्वात्तैः सह विवाहं नार्हति । अपरः
केवलाङ्गिरोमध्यवर्त्ती उरुक्षय्यरूपविलक्षणपवरो भिन्नगणः सर्व-
भरद्वाजादिभिः सह विवाहमर्हति । अत एव

पृषदश्वा मुद्गला विष्णुवृद्धाः

कण्वोऽगस्त्यो हरितः सङ्कृतिः कपिः ।

यस्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च ॥

इति वचनेऽपि आदिपदेन चकारेण वा गौतमभरद्वाजाना-
मपि ग्रहणम् । अत एव आश्वलायनसूत्रे भरद्वाजकुले केषां चि-
द्विवाहाभावमुक्त्वा कैश्चिदिदं वचनं पठ्यते ।

एतेषां तु विशेषो ऽयमामहयाभिधानकैः ।

उरुक्षय्यैश्च कपिभिर्विवाहस्त्रिषु इष्यते ॥

इति स्वतन्त्रकपीनां भारद्वाजैः सह विवाहः कण्ठरवेणैवोक्त
इति चेत् न । गर्गवंशे कपिभूमिगोत्रमस्ति न तु कपिगोत्रमिति
न निषेधस्यं तद्विषयत्वम् । अथवा गर्गवंशे एककपिव्यक्तिसत्त्वे-
ऽपि न तन्मात्रेण निषेधस्यान्यथा सिद्धिर्वक्तुं युज्यते । निषेधवा-
क्येषु तुल्यकक्षयोः कपिभरद्वाजगणयोरेव निषेधप्रतीतिः । य-
दि च स्वतन्त्रः कपिगणो न स्यात्तदा गर्गवंशीयकपिगो-
त्रव्यक्तिमात्रेण निषेधस्यान्यथासिद्धिः कल्पयितुमपि शक्ये
त, न त्वन्यथा । किञ्च गर्गान्तर्गतपरतन्त्रकपेर्गणवाचकगर्मपदेनै-

व भरद्वाजैर्विवाहनिषेधसिद्धेः कपिपदं कथं न व्यर्थं स्यात् । क-
थंतरां चापस्तम्बादिप्रवरग्रन्थविरोधश्च न स्यात् । तस्मात्पृषद-
श्चेत्यादिवाक्यद्वयं पूर्वोक्तदोषकलापादनादरणीयमेव । नच बौ-
धायनेन भरद्वाजगणमध्ये तस्यापाठो भरद्वाजत्वाभावसाधकः ।
ऋक्षेष्वतिप्रसङ्गात् । न हि सर्वे सर्वैर्निबध्यन्ते । नच पूर्वोक्तं श्लोक-
द्वयमाश्वलायनीयम् । भाष्यकारादिभिरन्याख्यातत्वात् । प्रत्युत
तैः कपीनां भरद्वाजत्वस्यैवोक्तत्वात् । गोत्रप्रवरानुक्रमणसमाप्त्यन-
न्तरमभिधानात् अनन्वितार्थत्वेनासङ्गतेश्च । यच्चोक्तं सत्तया तु
प्रवेशस्याविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यादिति ।
तदापिन । प्रवरेषु सत्तयाऽनुप्रवेशानङ्गीकारात् । तस्मात्कपिषु
सत्तया भरद्वाजानुवृत्त्या भरद्वाजगोत्रत्वात्प्रवरभेदसत्त्वेऽप्यसंकी-
र्णात्सगोत्रत्वादेव तदन्यैर्भरद्वाजैः सहाविवाह इति सिद्धम् ।

तथाच प्रवरमञ्जरीकारः

शिष्टसंमतिमाह,

धुङ्गाङ्गिरोर्गर्गमध्ये कपयः पठिता अपि ।
आचार्यैरुपवर्षाद्यैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ॥
भरद्वाजगणे यस्मादापस्तम्बोऽपठत्कपीन् ।
पराशरश्चतुर्थेऽंशे भरद्वाजान्वये कपीन् ॥
नामसंख्याक्रमेणैव पुराणे वैष्णवेऽवदत् ।
मत्स्यो हरिरिदं मात्स्ये पुराणे स्पष्टमब्रवीत् ॥
मार्गमेनमजानन्तो मूढा मन्वादिभाषितम् ।
भरद्वाजकपीनां तु प्रवदन्ति मिथोऽन्वयम् ॥
निबन्धिनो हि नेच्छन्ति सर्वे नारायणादयः ।
अविगीतसमाचारविरोधोऽपि भवेदिह ॥
गणभेदभ्रमान्मूढा विवाहं कारयन्ति चेत् ।

भरद्वाजत्वगर्गत्वकपित्वैः सहगोत्रताम् ॥
 त्रयो मौख्यान् संवीक्ष्य गुरुत्वगमन्वयम् ।
 प्रयोक्तृवक्तृकर्त्तारः प्राप्नुवन्त्यन्वये स्फुटम् ॥
 गर्गा अपि भरद्वाजा भरद्वाजानुवर्त्तिनः ।
 पञ्चावरगर्गेभ्यो भिक्षेभ्यस्यानुवर्त्तनम् ॥
 सत्तयाऽस्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् ।
 द्विविधानपि गर्गास्तानुपवर्षो महामुनिः ॥
 अनुक्रम्य त्ववैवाह्यान्भरद्वाजतया जगौ ।
 किञ्चित्त्रिमुनिगर्गाणां भरद्वाजर्षवर्षिनाम् ॥
 अविवाहं स्तुवन्गार्ग्यो भरद्वाजत्वमिच्छति ।
 अतो यथा सगोत्रत्वाद्दयादौ वर्गपञ्चके ॥
 न विवाहस्तथा सर्वभरद्वाजगणेष्वपि ।
 सप्तर्षित्वादनुद्राहः मिद्ध इत्युपरम्यते ॥

एवमन्यदप्येवंजातीयकमसङ्कीर्णं सगोत्रत्वस्योदाहरणमुक्तम् ।
 स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह । एकस्यैव गोत्रस्य यत्र विकल्पेन प्र-
 वरभेदः भृग्वङ्गिरोगणान्तर्गतस्य वा व्यार्षेयस्य द्विप्रवरभेदः पञ्चा-
 र्षेयस्य त्रिचतुरप्रवरभेदस्तत्र भिन्नभिन्नप्रवरपरिग्राहिणां प्रवरभे-
 दे सत्यप्यसंकीर्णतिसगोत्रत्वादेव परस्परमविवाह इति ।
 अत्रेदं मिद्धम् । जामदग्न्याभिन्नभृग्वपत्येषु गौतमभरद्वाजभिन्नाङ्गिरो-
 ऽपत्येषु चैकैकगणान्तःपातिनामविकल्पितैकरूपप्रवराणां सर्वप्रवरै-
 कयादविवाहः । येषां तु विकल्पिता अभिन्नरूपा भिन्नभिन्नगणस्था-
 श्च प्रवरास्तेषां परस्परं व्यार्षेयपञ्चार्षेयभेदेन द्वित्रिप्रवरसाम्यात्,
 एकैकगणान्तःपातिनामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानां गोत्रसाम्यात्, अ-
 विकल्पितप्रवराणां सर्वप्रवरसाम्याच्चाविवाहः । भृग्वङ्गिरसां
 तु विकल्पितप्रवराणां द्वित्रिप्रवरसाम्यात्, इतरेषामेकप्रवरैकयाद-

विवाहसंस्कारे प्रवरनिरूपणम् । ६१५

पि । भिन्नभिन्नगणनिविष्टानां तु गोत्रसाम्यात्पायशः प्रवरैक्या-
च्च । भृग्वङ्गिरेगणतदतिरिक्तभेदेन प्रवरसाम्यं प्राग्वत् । क्वचि-
त्समानगोत्रत्वादेवेति ।

इदानीं गोत्राणि तद्गणाश्च संख्याविशेषविशि-
ष्टास्तथा तत्प्रवराश्च स्वरूपतत्संख्याविकल्पविशिष्टा
निरूप्यन्ते ।

ननु गोत्रप्रवराणां शाखोपशाखाभेदेनानन्त्याद् बौधायनाप-
स्तम्बकात्यायनाश्वलायनकल्पमूत्रमत्स्यपुराणादिषु चैकत्राश्रुता-
नामप्यन्यत्र श्रवणादानन्त्यावगमात्तत्तन्महर्षिगणान्तर्गतानां गो-
त्राणां प्रवराणामपि स्वरूपक्रमविशेषेषु गोत्रप्रवरऋषिनामधेय-
वर्णेषु च संवादाभावाच्चाशङ्क्यं सामस्येन निरूपणमिति चेत्, न ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इति बौधायनोक्तप्रवरसंख्यानुसारं नैव निरूपणात् । अत-
एव स्मृत्यर्थसारकृता बौधायनानुसरणमेव कृतम् ।

मुनिप्रणीतप्रवरैरूनपञ्चाशता वयम् ।

अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गीकृत्याभिदध्महे ॥

इत्यादिना बौधायनवाक्यस्यार्थो मञ्जर्या कृतः । दशगुणि-
तं सहस्रमयुतमुच्यते । दशगुणितमयुतं लक्षात्मकं नियुतमुच्यते ।
दशगुणितं नियुतं प्रयुतमुच्यते । दशगुणितं प्रयुतमर्बुदं कोट्यपरप-
र्यायमुच्यते । सहस्रप्रयुतार्बुदशब्देषु बहुत्वविशेषविवक्षायां त्रिष्वपि
त्रिगुणीकृतेषु तदर्थेषु गोत्राणां तिस्रः कोटिसंख्या भवन्ति । त-
द्विविवक्षायां पुनरधिकान्यपि तानि भविष्यन्तीति कियत्यः को-
टिसंख्या इति नावधारयितुं शक्यते । अत्र संख्याविवक्षायां गो-
त्राणां सान्तत्वेऽप्यनन्तानीत्यभ्युपेत्यवादनयाऽपिशब्दो व्याख्ये-

यः । मुनिप्रणीतेत्यनेन ऋषिदर्शनादित्यस्यार्थ उक्तः । ततश्च यद्यपि अपत्यापत्यवद्भावेन साक्षात्परम्परयाऽवस्थितेषु ऋषिषु एतान्येतावन्ति च गोत्राणि एते एतावन्तश्च प्रवरा इति विवेकेन शीघ्रं निरूपयितुं न शक्यन्ते तथापि प्रवराध्यायकर्तृभिर्ऋषिभिर्ये प्रणीताः प्रणयनेन नियमिताः ऊतपञ्चाशत्संख्यया भार्गवादि-रूपेण स्वरूपविशेषतश्च परिच्छिन्नाः प्रवराः तैर्वर्गीकृत्यावान्तरभेदभिन्नानि कृत्वाऽनन्तान्यपि गोत्राणि अभिदध्महे इति स्मृत्यर्थसारवचनस्यार्थः । वर्गाः वंशा गणा इति पर्यायाः । ननु प्रवराणामूनपञ्चाशत्त्वं न नामनो नियन्तुं शक्यम् । अष्टनवतिसंख्ययाऽऽश्वलायनेन प्रतिपादनात् । आपस्तम्बकात्यायनसत्याषाढादिभिर्न्यूनाधिकसंज्ञाभिरप्यभिधानादिति चेत् । नैष दोषः । बौधायनक्रममाश्रित्यैवोनपञ्चाशदिति संख्योच्यते । तत्क्रमे च वक्ष्यमाणगणानां मध्ये तत्तद्गणे त्रियमाणत्वेन समुदायीकृत्योक्तानां प्रवराणां तादृशान्समुदायानाश्रित्येति अन्यत्र गणानां न्यूनाधिकसंख्ययाऽभिधानेऽपि न काचित् क्षतिरिति बहवः । अस्माभिस्त्वाश्वलायनादिप्रणीतानां सर्वेषामपि गोत्रप्रवरनिबन्धनानां प्रामाण्याविशेषात्प्रसिद्धविशेषाच्च बौधायनेनानुक्तमपि क्वचित्क्वचिद् गोत्रतद्गणप्रवरविकल्पादिक्रमाश्वलायनादिस्मृतान्तराद्युक्तोपसंहारेण गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते ।

तत्र पूर्वं भृगुगणाङ्गिरोगणौ महागणौ निरूप्येते । तत्र भृगवो द्विविधाः जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र जामदग्न्येषु वत्सविदौ द्वौ गणौ । द्वितीये तु पञ्च गणाः । ते च आर्षिषेणाः यस्काः मित्रयुवो वैन्याः शुनका इति । एते एव केवलभृगव इति व्यवह्रियन्ते । तत्रास्मिन् गणसप्तके पञ्चार्षेयं गणत्रयं, ततस्त्रयार्षेयं गणत्रयं, तत एक एकार्षेयः । तत्र जामदग्न्याः मार्कण्डेयाः माण्डव्या माण्डूके-

विवाहसंस्कारे गात्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ११७

याः काशेयाः कांसयः आलेखनाः दार्भायणाः शार्कराक्षा दैवन्ता-
यनाः* शौनकायनाः माधुकेयाः पार्षिकाः साङ्गः 'कांसा इत्यपि
क्वचित्' प्रभायनाः पैलाः पैङ्गलायनाः दाधेपकयो बाणकयो वै-
श्वानरयो वैहीनरयो विरोहिता बाह्या व्रध्ना इत्यपि गौञ्जायणाः
द्वैक्यः काशकृत्स्ना वादभुतकाः कृतभागाः ऐतिशायना जाना-
यनाः पाणिनिः वाल्मीकिः स्थौलपिण्डयः सैपातवा जिहीतयः
सावर्णिकायनाः वालायनाः सौकृतयो मण्डवित् सौविष्टयो हस्त्य-
धनयो हस्ताग्नयः शौद्रकयः शौद्राकयः वैकर्ष्या द्रोणजिह्वयः
औरमयः काम्बरोदरयः कम्बोरुद्रहलिर्विरूपाक्षा वृकाश्वा उच्चै-
र्धन्यवो द्वैमत्याः आर्यायणा मार्कायणाः काह्यायना वायवाः दै-
वमत्याः आर्कयणाः काङ्कायनाः वायनीनः शार्ङ्गरवाः करव-
चन्द्रमसो गाङ्गेयाः नौपेयाः याङ्गियाः जावालिः बाहुमित्रायणाः
आपिशालयः वैष्टपुरेयाः लोहितायनाः उष्ट्राक्षाः मालायनाः शा-
रद्वतायनाः राजतवाहाः वासाः वात्स्यायना नालायना वागाय-
ना नुसातकयो जैह्वातेजीवन्तयः काम्बलोदरयो वैहीनरिवैरोहि-
त्या रेखायनिपार्षितिवैश्वानरिवैरूपाक्षिपाणिलिवृकाश्चकानामुच्चय-
मानसात्यकर्णिवैष्टपुरेयिवालाकिनीलकेशिनामृतभागार्क्षभागजि-
हीतिथयः स्थौमाङ्गिर्यः स्थौलमौखा वर्हिषः देवमतयः गार्गा-
यणा गार्भायणा गोष्ठायना वैशम्पायनाः गालवाः साङ्कृत्यः रैति-
कायणाः भ्राष्ट्रेयाः भ्रास्त्रेया लाक्षेया लाकुचयो ललाटयः पारि-
मण्डलयो वयो गौवयः सौध्मिकयः सात्यकायनाः कौचहस्तयः
अनुलोमिनः कोठाः श्रौक्षाः क्रौञ्चाक्षयः स्मरध्वजयः वासा ले-
पना नैकर्ष्यः शाकल्याः पाकानुमतयः जैकजिह्वयः जैह्वाध्मनय
आश्वक्रमा निराणयो वासयः सादनाः स्योषाः स्यन्दनयः क-

* देवतायना इति प्रधरमञ्जरी पाठः ।

ण्ठेरणयो भवेरणयः सौगोलयो माध्योदा दार्भिर्नडायनो वैराय-
 नो वैन्यो रौहित्यायनिः कपानीलुः सावर्णिर्विकस्वरुर्विष्णुस्तौ-
 लकेशिर्जहृतो वीजिनः फेनपाः स्थलिनः क्षिखापत्तिर्जलधिः सेन-
 जिन् कृत्स्नः पौङ्गल्यायनिर्दिवपतिः ऋषभः सुतलवः कोपियज्ञो
 मित्रयज्ञो हायनिर्वैकर्ण्यिर्भालिकायनिर्लाक्ष्ण्यः शाल्यायनिः मा-
 ल्यायनिः कौटिलः सौक्तिः कोटरः साक्षी सान्द्रमणिः जैकशून्यः
 केपलेद्विः हिकश्चरिः सारध्वजिनैर्मिश्रयो लोष्टाक्षिर्गवेरणिः पौर्ण-
 सौगन्धिः काशकृत् विलभृत् सौमदायना वैरायणाः स्वानुमतयो
 मण्डवित्राः शौक्रायणास्त्वाष्ट्रेयाः कौबहुण्डयः शौनायनाः शाकपौ-
 र्ण्यैः व्रीहमतयः मायामतिराध्रेवकिः कौशनोऽशोकन इत्यपि क-
 चित् मौद्गल्यः कारवचः सान्तपनायना गेह्लो भेदिकिकिरुपस्त-
 त्वत औत्पन्धिर्वारगिराणिः श्येनपा गतिर्नैकपिः (नैकार्षिः) शौ-
 द्धकर्णिर्निडायनश्रीवत्समण्डूका इत्यादयो वत्साः ।

तत्र ये जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चाष्वेयः प्रवरो
 भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति होता, जमदग्निवदूर्ववदम्वा-
 नवच् स्यवनवद भृगुवदित्यध्वर्युरिति । लौगाक्ष्यापस्तम्बाश्च-
 छापनशौषायनानुसारिणां भृगुवच्च्यवनवदम्बानवदूर्ववज्जमद-
 ग्निवदित्यध्वर्युरिति । कात्यायनानुसारिणां भार्गवौर्वजाम-
 दग्न्येति श्वाष्वेयोऽपि कचित् । अत्र जामदग्न्यस्य सप्तर्षेः प्रवरे-
 ष्वनुवृक्ष्या परस्परं सगोत्रत्वाज्जामदग्न्यैस्तथोत्तरैः परस्परं स्वेस्वे
 गणे न विवाहः, समानर्षिवहुत्वात् । अजामदग्न्यानां वत्सानां
 श्वाष्वेय एव भार्गवच्यावनाप्नवानेति ।

विदाः शैला अवटाः शैलाः प्राचीनयोग्याः अ-
 भयदानाः काण्डरथयो वैतभृताः पुलस्तयः ताम्राय-
 नाः नाष्ट्रयणाः क्रौञ्चायणाः कामलाः पौलस्त्या वेदभृताः

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६१९

अभयजातास्तैकायनाः भ्राजोत्याः भादन्त्याः त्रैकायनाः भृञ्जा-
यना इत्यादयो विदाः । तेषां भार्गवच्यावनाप्रवानोर्विवेदेति होतुः
पञ्च प्रवरा भवन्तीति बौधायनाश्वलायनौ । विदवदूर्ध्वदप्रवानवच्-
च्यवनवद् भृगुवदित्यध्वर्युः । भार्गवोर्विजामदग्न्येति श्रार्षेयोऽपि क-
चित् । द्विविधा अप्येते विदा*जामदग्न्या एव । पञ्चार्षेयेष्वपि औ-
र्ध्वशब्दसमन्वयात् जमदग्नेः सत्तयाऽनुवृत्तिप्रतीतेस्तस्य जामदग्न्येष्वे-
व दृष्टत्वात् । तथाचौर्विजामदग्न्यशब्दो जामदग्न्यत्वप्रयुक्तावेत्या-
श्वलायनसूत्रवृत्तिकारेणोक्तम् ।

अथाजामदग्न्याः । आर्हिषेणाः नैरथयो ग्राम्याष-
णयः काण्वायनाः कचित्कार्णायनाः कचित्कात्यायना इति
वा पाठः चान्द्रायणाः पौटकलायनाः सिद्धाः सुमना-
यनाः गौराम्भिर्भृग्वन्दीषो मार्गपथो नैकमिरापस्तम्बिर्भास्विः का-
र्दमायनिः गार्दभिरनूपश्चट्टायनिः कविराश्वभिरधितापिरित्यादय
आर्हिषेणाः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरः भार्गवच्यावनाप्रवानाऽर्हिषेणानू-
पेति होता, अनूपवद्वर्हिषेणवदप्रवानवच् च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः ।
भार्गवाऽर्हिषेणानूपेति श्रार्षेयोऽपि कचित् । वत्सविदाऽर्हिषेणानां-
परस्परमविवाहः । कुतः, पञ्चार्षेयानां भार्गवच्यावनाप्रवाने-
ति श्रार्षेयसाम्यात् । श्रार्षेयानां श्रार्षेयसाम्यात् । वत्सवि-
दयोर्जामदग्न्यत्वेन सगोत्रत्वात्पञ्चप्रवरे त्रिप्रवरसाम्येन च न वि-
वाहः । तत्रागस्त्याष्टमसप्तर्षेर्जमदग्नेर्वत्सेषु त्रियमाणतयाऽनुवृत्तेर्जमद-
ग्निमुपक्रम्य विदानामप्युक्तत्वात्सत्तया तस्यैवानुवृत्तेः तेषां सगोत्र-
त्वम् । ननु वत्सविदाभ्यामाऽर्हिषेणस्यानुद्वाहनिमित्तं न सगोत्रत्व-
मस्याजामदग्न्यत्वात् । नापि प्रवरसाम्यं, वत्सविदयोर्भार्गवौर्वि-
जामदग्न्येति, आर्हिषेणानां भार्गवाऽर्हिषेणानूपेति त्रिप्रवरपक्षे धे-
दादिति चेत् न । वत्सा विदा आर्हिषेणा इत्येतेषामविवाह इति बौ

धायनोक्तेः । अजामदग्न्यत्वेऽप्येषामेते पञ्चावत्तिन इति
 धौषायनोक्त्यैव पञ्चावत्तिनो भवन्ति । यस्त्वाष्टिपेणेऽपि केषांचि
 जामदग्न्यत्वं व्यवहारः स पञ्चावत्तित्वसाम्यादविवाहसाम्याच्च ।
 न त्वेषां वस्तुतस्तत्त्वम् । तथात्वे मानाभावात् । स्वेस्वे गणे सर्वत्रावि-
 वाह इति स्पष्टमेवेति न विचारार्हम् । भार्गवच्यावनाऽप्रवानेति वात्स्या-
 नां त्रिप्रवराः भार्गवच्यावनाऽप्रवानवत्सपुरोधसेति वत्सपुरोधसकयोः
 पञ्च प्रवरा भवन्ति । वैजवनिमथितयोर्भार्गवच्यावनाऽप्रवानवैजव-
 निमथितेति पञ्च प्रवराः । कचिदिदं त्रयम् । श्रौण्यसाम्याच्चयाणामे-
 सां परस्परं वत्सादिभिश्च पूर्वोक्तैस्त्रिभिः परस्परमविवाहः ।

यस्को मौनो मूको वाधूलो वर्षपुण्यो भागलेयो भागविज्ञेयो दुर्दि-
 नो पास्करो देवन्तायनो वार्कलयो माध्यमेया वासयः कौशाम्बे-
 याः कौटिल्याः सत्यकयः चित्रसेनाः भागुरिकयो धीतहव्याः
 माधुला मौसलाः जीवन्त्यायनाः अर्थलेख्यो वृकाश्रमकयो मदो-
 कयो धरेयो गौरीक्षिता दीर्घचिताः पञ्चालवाः पौवला गो-
 दायनाश्चण्डमोदनो भागलिर्भागवत्तिः पिलिङ्गिलिः काश्यपिः
 घालेयिः समदागेयिः सौरिञ्जरीः भागन्तयः सानुष्टयो मादाय-
 नाः शालङ्कायनाः तर्काः प्रावारेयाः शार्कराक्षिः कौटिल्यो विले-
 भिर्वाङ्मयो हालेयो दीर्घचितः सार्ष्टिः सावेतस इत्येते यस्कास्त्रि-
 प्रवराः ।

भार्गववैतहव्यसावेतसोति होता, सवेतसवद्वीतहव्यवद्भृगुव
 दित्यध्वर्युः । यस्कादिगणानामुत्तरैर्मित्रयुवादिभिः पूर्वैर्वत्सादि-
 गणैश्च विवाहः, असगोत्रत्वात् । त्रियमाणतया सत्तया वैकस्यानु-
 प्रवेशाभावात् । न च भार्गवैकप्रवरसाम्यादविवाहः ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वज्जिरोगणेऽप्येवमिति नियमाद्वितीयप्रवरसाम्बाभावेन स-

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६११

मानार्पत्वाभावात् । परं तु तेषां सर्वप्रवरसाम्यात्स्वगणे एव परस्परमविवाहः । स्वगणान्तःपातिनां हि यस्क्रमानमृकवाधूलादीनां गोत्राणां भार्गवैतद्व्यसावेतसेति प्रवरैक्यमिति स्पष्टमेव ।

मित्रयुवो रौप्यायनाः सापिण्डनाः सुरभिनेयाः माल्याया वाल्याया वाल्येया महावाल्याः तार्क्ष्यायणा रौक्यायणा वाजायनाः उक्षायणाः कैतवायनाः खालायनाः शकटाक्षा मैत्रेयाः साचर्या द्वेनायनाः आपिशलाः आठिकायनाः हंसजिह्वा रौप्यायणाः सापिण्डिनः पिकाक्षा मोदायनाः कापिशायनाः शाण्डेयाः सक्षिता मैत्रयुज आपिशायनाः पाठिकायना माध्यन्वो वाध्यन्व इत्यपि क्वचित् दिवोदास इत्येते मित्रयुवोः । तेषां व्याप्यः प्रवरो भवति । भार्गववाध्यन्व द्वेवोदासेति होता, दिवोदासवद्वाध्यन्ववद् भृगुवदित्यध्वर्युः । दिवोदासा एते इत्यपि केचित् । एतएव प्रवराः । वाध्यन्वेत्येकार्षेयो वा । एतेषां परस्परमविवाहः समानपिबहुत्वात् । पूर्वोत्तरैश्च विवाहः सगोत्रत्वाभावात् । एवमुत्तरत्र भृगुगणसमाप्तिपर्यन्तं ज्ञेयम् ।

वैन्याः पार्थाः बाष्कलाः इयैताः एते वैन्याः । ते त्रिप्रवराः । भार्गववैन्यपार्षेति होता, पृथुवद्वेनवद् भृगुवदित्यध्वर्युः ।

शुनकाः गार्त्समदाः यङ्गपयः सौगन्धयः त्वार्दमायना गार्भायणा भार्गायणा इति क्वचित् क्वचिदाङ्गायना इत्यपि मत्स्यगन्धाः प्रत्यूषाः कार्दमायनाश्चोक्षाः श्रोण्याः शास्त्यायना राजन्धव्याः एते शुनकाः

तेषामेकः प्रवरः । शौनकेति होता, शुनकवदित्यध्वर्युः । गार्त्समदेति होता, गृत्समदवदित्यध्वर्युरिति वा । द्विप्रवरो वा । भार्गवगार्त्समदेति होता, भृगुवद् गृत्समदवदित्यध्वर्युः । त्रिप्रवरो वा । भार्गवशौनकगार्त्समदेति होता, भृगुवद्वुनकवद्

मृतमदवत् इत्यध्वर्युः । भार्गवधौनहोत्रगतार्त्तमदेति भ्रिप्रव-
 रा इति केचित् । अत्र केचित् । शुनकानां जनकभेदेन चतुर्वि-
 धत्वात्तत्तच्छुनकवंश्यानां तत्तत्प्रवरकल्प इत्येवं व्यवस्थितविकल्प
 इति । शुनकादेवोत्पन्नाः केचिद् मृतसमदादेश केचिद् भृगोः
 केचित्, भृगोरपत्यं शुनहोत्रस्तदपत्यं मृतसमद इति । तत्र शुनकनामधे-
 यमात्रमेकं वंशास्तु भिक्षा एव । नन्वेवं भृगोरपत्यं शुनकस्तदपत्यं
 मृतसमदस्तदपत्यं शुनका इत्येक एव वंशः कस्मान्न कल्प्यते । नैन-
 त्पुष्टयते । सत्यापाठवचनविरोधात् । तथाहि । सत्यापाठो षदति
 श्रीननन्तरान्त ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतो ऽध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाश्चो हो-
 तेति । अत्रानन्तरानित्यस्यायमर्थो व्याख्यातो भाष्यकारेण मा-
 तृदत्तेन, मन्त्रहृग्भिन्नैरव्यवहितानिति । तत्रैकवंशत्वे सति मन्त्र-
 हृग्भिरेव व्यवधानं कल्पितं स्यात् । तस्माद्युक्तो व्यवस्थितविक-
 ल्पः । एवं वक्ष्यमाणानामपि गर्गहरितकण्वरथीतरन्नाण्डहल्यादीनां
 वंशभेदकल्पनया प्रवरविकल्पा व्याख्येया इति । तदसत् । तत्र
 हि वंशभेदः कल्प्यते यज्ञानादिपरम्परया ऽविगीता स्मृतिः । यथा
 वत्सानां, वयं जामदग्न्या वत्साः वयमजामदग्न्या इति । नैवं शुनकेषु
 तादृशी स्मृतिरस्ति । न च प्रवरभेद एव तत्कल्पकः । तस्य प्रयोगभे-
 दादेवोपपत्तेः ब्रीहियवयोरिव । न च तत्कल्पकमन्यत्प्रमाणमस्ति ।
 तस्मादव्यवस्थित एवायं विकल्प इति वृत्तिकारः । इदानीन्तनेषु
 तु पूर्वपूर्वपरिग्रहवशाद्भावस्था युक्ता । एतेन सर्वे विकल्पा व्याख्या-
 ताः । एते चत्वारोऽपि भिन्नगोत्राः स्वस्वगणे सगोत्राः सर्वप्रवरसा-
 म्यादिविवाह्याः । प्रवरविकल्पेऽप्येकत्र द्विप्रवरसाम्यं सर्वत्राविवाहप्र-
 योजकम् । विकल्पाभिधायिभिरपि कात्यायनादिभिरेतेषामविवाह
 इत्युक्तत्वाच्च । अत एव साम्पादेवंजातीयकेष्वपि गोत्रत्वप्रसिद्धि-
 र्लौकिकानाम् । वैदविश्वज्योतिषां ध्यार्षेयः प्रवरः । भार्गववैदविश्व-

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६२३

उयोतिषेति । शाठरमाठराणां श्यार्षेयः प्रवरः, भार्गवशाठरमाठरे-
ति । कचिदेतद्गणद्वयम् । इति बौधायनोक्तो भृगुगणनिरूपः ।

अथापस्तम्बेनोक्तो भृगुगण उच्यते । स षड्गणो विद्वज्जितः ।
यथा जामदग्न्या वत्सास्ते पञ्चप्रवराः । भार्गवच्यावनाप्रवानौर्विजा-
गदग्न्येति होता, जमदग्निर्वदूर्ववदप्रवानवच्छयवनवद् भृगुवदि-
त्यध्वर्युः । श्यार्षेयमुहैके । भार्गवौर्विजामदग्न्येति होता, जमदग्निव-
दूर्ववद् भृगुवदिति अध्वर्युः एष एवाधिकृतः सार्वर्णिकीवन्तिजाबा-
ल्यैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डपाचीनयोग्यानाम् । अथाष्टिपेणानां
पञ्च प्रवराः । भार्गवच्यावनाप्रवानाष्टिपेणानूपेति होता, अनूपवह-
ष्टिपेणवदप्रवानवच्छयवनवद् भृगुवदिति अध्वर्युः । त्रिप्रवरा इत्येके ।
भार्गवाष्टिपेणानूपेति, अनूपवहष्टिपेणवद् भृगुवदिति ।

अथ वीतहव्याः । यस्कवाधूलमौनमौकास्त्रिप्रवराः । भार्गव-
वैतहव्यसावेतसेति होता, सावेतसवद्वीतहव्यवद् भृगुवदिति अध्व-
र्युः । अथ गार्त्समदाः शुनकास्ते एकप्रवराः । गार्त्समदेति होता,
शूत्समदवदिति अध्वर्युः । अथ बाध्यश्वा मित्रयुवा एकप्रवराः ।
बाध्यश्वेति होता, बाध्यश्ववदित्यध्वर्युः । अथ वैन्याः पार्थास्त्रि-
प्रवराः । भार्गववैन्यपार्येति होता, पृथुवद्रेनवद् भृगुवदिति अध्वर्युः ।
अत्र त्रिप्रकारा अपि ये वत्सास्तेषां बौधायनेनोक्ताः कियन्तो ये
सावर्ण्यादिभेदास्तदतिरिक्ताश्चोक्ताः आष्टिपेणाः पुनर्निर्भेदाः केव-
लाः । यस्कगणः पुनर्वीतहव्यगणत्वेन व्यवहृतः । शुनकादयश्च
पुनरेकैकभेदा एव । तत्रापि मित्रयुववैजगणावेकप्रवरौ एव न
बौधायनवस्त्रिप्रवरौ । अत्र गोत्रप्रवरेषु कचित्काचिद्वर्णक्रमभेदे-
ऽपि प्रत्यभिज्ञानात् स्वरूपं निर्णयं शास्त्रान्तरीयमन्त्रवत् । इत्या-
पस्तम्बोक्तो भृगुगणः ।

अथ लौगाक्षिप्रणीतो भृगुगण उच्यते । सप्तविधोऽयं गणः ।

६२४ वीरभिषोदयस्य संस्कारप्रकाशे

तत्र जामदग्न्यौ द्वौ पञ्चाजामदग्न्याः । भृगवो जमदग्नयो वत्सा
 दार्भिर्नालायना वागायना नुसातकिजैष्ठतिपौलशौनकायनिजीव-
 न्तिकाम्बलोदरिवैहीनरिवैरोहित्या रेखायनिपार्षितिवैश्वानरिवैष्वा-
 सिपार्णिलिवृकाश्वकानामुच्चयमानसात्यकर्णिवैष्टपुरेपिवालाकिता-
 लकेशिनामृतभागार्त्तभागमार्कण्डेयमाण्डूकेयमाण्डूक्यमाण्डूकेयाजि-
 हीतातिथीनां स्थौमाङ्गिरिस्थौलसौखर्वाहिशार्कराक्षिदेवमतीनां मा-
 र्कायणा ह्यायना गार्भायणा गोष्ठ्यायनवैशम्पायनशार्ङ्गरवगालवचा-
 णूकेयवैकर्णिसाङ्कृत्येतिकाण्वायनानां पाश्वेयभ्राष्ट्रेयभ्राह्मेयलाक्षेय-
 लालुविलालाटिपारिमण्डलीनां मालायनौलुन्धिमौघिसोलिमका-
 नां पैङ्गलायनसात्यकायनकोचहस्तिचान्द्रमसानुलोमिक्रौञ्चक्रौ-
 ञ्चाक्षिकाससारध्वजिवाल्यालेपायनैकर्षिशाकल्योद्गाक्षिपाकानुमति-
 जैकजिहिजैष्ठाष्मन्याष्मजमनिराणिवासिमादनस्योपस्यन्दनिकण्ठे-
 रणिसौगोलिकाशकृत्स्नमाधोदा इत्येतेषामविवाहः ।

तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गवच्यावनाम्रवनौर्वजामदग्न्ये-
 ति होता, भृगुवच्च्यवदम्रवानवत् ऊर्ववत् जमदग्निवदित्यध्वर्युः ।
 प्रथमो गणः ।

अथ जमदग्नयो विदाः प्राचीनयोग्याः पौलस्त्याः वै-
 दभृतः क्रौञ्चायनाः अभयजातास्त्रैकायना अवटाः भ्राजन्त्याः । एते
 न बौधायनवत्पञ्चार्षेयाः, किन्तु ध्यार्षेयाः । भार्गवौर्वजामदग्न्येति,
 भृगुवदूर्ववज्जमदग्निवदिति । एतेषामविवाहः । द्वितीयो गणः ।

अथाजामदग्न्याः वात्स्या निर्भेदास्त्रिमवराः । भार्गवच्या-
 वनाम्रवानेति, भृगुवत् च्यवनदम्रवानवदिति । तृतीयो गणः ।

भृग्वन्दाया मार्गपथा ग्राम्यायणिरध्वनैकशिरापस्तम्बिर्बाल्विः कर्द-
 मायनिःआर्ष्टिपेणिर्गर्दभिरानूपा इत्येते पञ्चमवराः । भार्गवच्यावनाम्र-
 वानार्ष्टिपेणानूपेति, भृगुवत् च्यवनवदम्रवानवदार्ष्टिपेणवदनूपवदिति ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६९५

एतेषामविवाहः । इति चतुर्थो गणः ।

आश्वलायनाः साकिताक्षा मेक्रया असांचर्या द्रोणायना
गोम्र यना आपिशलाः पाटिकायना हासजिह्वाः इत्येते त्रिप्रवराः ।
भार्गवदेवोदासवाध्यश्चेति, भृगुवद्विबोदासवत् वाध्यश्चवत्
इति । एतेषामविवाहः । इति पञ्चमो गणः ।

वीतहव्या यस्का वाधूला माधूला मौदूला वन्यायना अर्थ-
लोमिभागलेयभागविज्ञेयजैवन्त्यायनिजैमिनि कौशाम्बेयवृकाशविम-
दोकिवारयेयिगैरिक्षितदीर्घचितपञ्चालवपौष्णावतारमौदायना इत्ये-
ते त्रिप्रवराः । भार्गववैतहव्यमावेतसेति, भृगुवत् वीतहव्यवत्
सावेतसवदिति । एतेषामविवाहः । इति षष्ठो गणः ।

याज्ञपयः सौकराः मासगन्धाः कर्दमायनाः श्रौक्षाः श्रो-
त्रियाः प्रत्युपाः गृत्समदाः इत्येते एकप्रवराः । गान्त्समदेति,
गृत्समदवत् इति । द्विप्रवरा वा । भार्गवगात्समदेति, गृत्समदवत् भृगुव-
दिति । अविवाहस्तेषाम् । इति सप्तमो गणः ।

अत्र कात्यायनपाठक्रमेणाध्वर्युप्रवरक्रम उक्तः । लौ-
गाक्षिपाठे तु बौधायनादिभिरुक्तेऽध्वर्युप्रक्रमेऽनुरक्ता द्रष्ट-
व्याः । कात्यायनमते तु भृगोर्द्वादश गणाः । तत्र जामदग्न्याः च-
तुर्विधाः अजामदग्न्यास्त्वष्ट्रैव । तत्र चत्वारो जामदग्न्याः । वात्स्या-
यनाः पञ्चप्रवराः भार्गवच्यावनाम्नवानोर्वजामदग्न्येति । आ-
चाव्यास्त्रिप्रवरा भार्गवच्यावनाचाव्येति । वैजवा निर्भेदाः पञ्चप्र-
वराश्च । भार्गवच्यावनाम्नवानवैजवनैमथितेति । शाठरमाठरास्त्रिप्रवरा
निर्भेदाश्च । भार्गवशाठरमाठरेति । अजामदग्न्यास्त्वष्ट्रौ । तत्र वि-
दास्त्रिप्रवरा, भार्गवच्यावनाम्नवानेति । आर्ष्टिपेणास्तु पञ्चप्रव-
रा बौधायनवदेव । वत्सपुरोधसा निर्भेदाः पञ्चप्रवरा, भार्गव-
च्यावनाम्नवानात्सपौरोधसेति । त्रिप्रवरा वा । भार्गववत्सपु-

रांशमेति । वैदा विश्वज्योतिषा निर्भेदास्त्रिप्रवरा, भार्गवैदवैश्व-
ज्योतिषेति । पार्श्वश्चेता निर्भेदास्त्रिप्रवराः, भार्गवैवैन्यपार्थेति ।
आपिशायनास्त्रिप्रवरा, भार्गववाध्यश्वदैवोदासेति । वीतहव्या-
स्त्रिप्रवराः, भार्गववैतहव्यसावेतमेति । गात्सर्मदा एकप्रवरा, गा-
त्सर्मदेति । द्विप्रवरा वा । भार्गवगात्सर्मदेति । इति लौगाक्षिकात्याय-
नपणीतो भृगुगणः ।

अथ आश्वलायनोक्तो भृगुगण उच्यते । स च सप्तविधः ।
तत्र वत्साः निर्भेदाः द्विविधाः । जामदग्न्या अजामदग्न्या-
श्च । तत्र जामदग्न्याः पञ्चप्रवराः, भार्गवच्यावनाप्रवानौ-
र्वजामदग्न्येति । अजामदग्न्याः त्रिप्रवराः, भार्गवच्यावनाप्रवा-
नेति । षट् तु अजामदग्न्या एव । तत्र आर्ष्टिपेणा विदाश्च नि-
र्भेदाः पञ्चप्रवराः, भार्गवच्यावनाप्रवानार्ष्टिपेणानूपेति । विदानां
तु भार्गवच्यावनाप्रवानौर्ववदेति । यस्कानां भार्गववीतहव्यसावेत-
मेति । वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति । मित्रयुवा एकप्रवरा, वाध्य-
श्चेति । त्रिप्रवरा वा, भार्गवदैवोदासवाध्यश्चेति निर्भेदाः । शु-
नका अपि निर्भेदा एकप्रवरा, गृत्सर्मदेति । त्रिप्रवरा वा । भार्ग-
वशौनहोत्रगृत्सर्मदेति । सत्याषाढोऽपि सप्त गणा इत्याह किञ्चिद्भेदे-
न । तत्र वत्सा द्विविधा आश्वलायनवत् । षट् त्वजामदग्न्या एव ।
शुनकास्तु भार्गवशौनहोत्रगात्सर्मदेति त्रिप्रवराः । गृत्सर्मदभार्ग-
वेति द्विप्रवरा वा । गात्सर्मदेत्येकप्रवरा वेति । तदेवं द्विविधाना-
मपि भृगुणां व्यामुष्यायणत्वाभावात्तान्विनेव सप्त भृगोर्वशा उक्ताः ।

इदानीमङ्गिरस उच्यन्ते । अङ्गिरसस्त्रिविधाः, गौतमाः
भरद्वाजाः केवलाङ्गिरसश्च । तत्र गौतमाः सप्त, भरद्वाजाश्चत्वारः,
केवलाङ्गिरसः पडिति । गौतमास्तावत्, आयास्या आणिचेया
मूदरथाः काचाक्षयः स्वेदेहाः कौमारवत्याः ताडिः तौडेत्यपि

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६२७

कचित् दर्भिर्देवकिः सायमुग्रिको वाणाः बौभ्याः नैकरुष्टिर्नैकरि-
रित्यापि कचित् स्तैषकिः किरालयः कारुणिः कठोरिः काशी-
वाः काक्षीवाः पार्थिवा इत्येते आयास्या गौतमाः त्रिप्रवराः । आ-
ङ्गिरसायास्यगौतमेति होता, गौतमवत् आयास्यवदङ्गिरोवादि-
त्यध्वर्युः । प्रथमो गणः ।

शरद्वन्ता अभिजिता रोहिण्याः क्षीरकरम्भाः मौमुचयः
सौयामुनाः औपविन्दवो रहूगणा गणयो माषण्याः तौले-
याः नेकरयः करभोगिण्याः चाङ्कुराः मैन्धवा गतवाः
साङ्कुराः सौमिनयः पौष्यण्डयो भागलाः कुण्डवाः कारो-
ढाः काशवारयो माधर्षा इपवो रोहितायना अङ्गारकाः क्रो-
लायनाः कास्तोष्णयो रुणयः पार्थिवा मौदहायनाः स्कान्दाः
सराकाः कौटिल्या वासभूलयो वासपुण्ययो वामस्तेवयो वामधू-
पयः काचाक्षयः क्षया वारपयः करेलयः करालय इतथ्या धौधयो
नगाः सुगोमाक्षयः क्षीरटाष्टिकयो राहुकर्णयः सौपुत्रयः साम-
लोमकयः पौष्कजितयो भागलाश्चण्डादुका सुतपा सुरैषिणो रौ-
हिणायनयः क्रौष्णा आरुणायनयः सौदामनयः कासोरवः कौश-
ल्या रौहिणेयाः कारेधनयो मूलयो वासवाः पुष्पवन्तः पपविका रेवयः
औपमान्याष्टिकाः शौनरयो शालायनाः वार्शयः मोरवः खारिका नै-
कपयः तौलेयाः बालयोदा इत्यादयः शारद्वन्ता गौतमाः ।

ते त्रिप्रवरा भवन्ति । आङ्गिरसगौतमशारद्वन्तेति होता,
शरद्वत् गौतमवत् अङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । औतथ्या गौतमा इति
केचित् । तेषामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति होता, गौतमवदौतथ्यवदङ्गि-
रोवदित्यध्वर्युः । द्वितीयो गणः ।

कौमण्डाः मामन्त्रेषणा मासुराक्षाः काष्ठरेषगः आजायनाः बा-
जायनाः काक्षीवताः औशिजा मासुरेपयो वाशरय इत्येते कौमण्डास्ते

पञ्चप्रवराः । आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति होता, कुमाण्ड-
वद्वौतमवत्कक्षीवतवदुतथ्यवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । एते काक्षीवता गौत-
मास्तेषां चाङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति प्रवरा इत्याश्वलाय-
नः । आयास्यौशिजा इति केचित् । तेषामाङ्गिरसायास्यौशिजगौतम-
काक्षीवतेति पञ्चार्षेयप्रवरः । औशिंता इत्यपि केचित् । तेषामा-
ङ्गिरमौशितकाक्षीवतेति व्यार्षेयः प्रवरः । इति तृतीयो गणः ।

दीर्घतममो गौतमाः पञ्चप्रवरा भवन्ति । आङ्गिरसौतथ्य-
काक्षीवतगौतमदीर्घतमसेति होता, दीर्घतमोवद्वौतमवत्कक्षीवतवदुत-
थ्यवत् अङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । व्यार्षेया वा । आङ्गिरसौतथ्यदै-
र्घतमसेति । इति चतुर्थः ।

वामदेवास्त्रिप्रवराः आङ्गिरसगौतमवामदेवेति होता, वामदे-
ववद् गौतमवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति पञ्चमः ।

औशनसा दिश्याः प्रशस्ताः सुरूपाक्षा महोदयः विकं-
हताः सुबुध्या निहताः इत्येते औशनसा गौतमास्ते त्रिप्रवराः । आ-
ङ्गिरसगौतमौशनसेति होता, उशनोवत् गौतमवदङ्गिरोवदित्य-
ध्वर्युः । इति षष्ठः ।

करेणुपालयो वास्तव्याः श्वेतीयाः पौञ्जिष्ठा औदजायना
मान्धुक्षाराः अजगन्धयः इत्येते करेणुपालयो गौतमास्ते त्रिप्र-
वराः । आङ्गिरसगौतमकरेणुपालेति होता, करेणुपालवद् गो-
तमवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति सप्तमः ।

सप्तानामपि गौतमगणानां सप्तर्ष्यन्यतमगौतमापत्यत्वेन सगो-
त्रत्वात्कचित् द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च सर्वेषां परस्परमविवाहः । गौ-
तमानां सर्वेषामविवाह इति बोधायनोक्तेश्च । इतरैः सर्वैरपि
पूर्वोत्तरैरसमानगोत्रत्वादसमानप्रवरत्वाच्च विवाहः ।

आपस्तम्बेन तु गणचतुष्टयमुक्तम् । आङ्गिरसायास्या गौतमास्ते

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६९१

त्रिप्रवराः । आङ्गिरसायास्यगौतमेति, गौतमवदायास्यवदङ्गिरोवदिति । औतथ्यास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति, गौतमवदौतथ्यवदङ्गिरोवदिति । औशिजा अपि त्रिप्रवराः । आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति होता, कक्षीवतवदुशिजवदङ्गिरोवदिति अध्वर्युः । वामदेवा अपि त्रिप्रवराः । आङ्गिरसवामदेव्यवार्हदुक्थेति, बृहदुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति ।

कात्यायनो गणचतुष्टयमाह । तत्रोतथ्यास्त्रिप्रवरा आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति, अङ्गिरोवदुतथ्यवद् गौतमवदिति । एतेषामविवाहः । इति प्रथमः ।

दीर्घतमसस्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति, अङ्गिरोवदीर्घतमोवदुतथ्यवदिति । इति द्वितीयः ।

आयास्या गौतमास्त्रिप्रवराः । आयास्यगौतमाङ्गिरसेति, गौतमवदायास्यवदङ्गिरोवदिति । अविवाह एषाम् । इति तृतीयः ।

औशिजाः पञ्चप्रवराः । आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति, कक्षीवतवदौतमवदुशिजवदायास्यवदङ्गिरोवदिति । इति चतुर्थः ।

आश्वलायनस्त्वष्ट्र गणानाह । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति, उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति, रहूगणानामाङ्गिरसराहूगण्यगौतमेति, सोमराजकानामाङ्गिरससोमराजगौतमेति, वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति, बृहदुक्थानामाङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति, पृषदश्वानामाङ्गिरसपार्श्वदश्वैरूपेति, ऋषाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दवनमातवचसेति, कक्षीवतमाङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति पञ्च प्रवराः, दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति त्रिप्रवराः । ननु कथमष्टगणत्वं ऋक्षपृषदश्वभ्यां दशगणीत्वात् । नैष दोषः । आपातत इदमुक्तं न तु वस्तुतोऽनयोर्गौतमत्वम् । असाधारणप्रवरानुवृत्त्यभावात् । आङ्गिरसत्वं तु न नियतं

गौतमलिङ्गम् । भरद्वाजादिसाधारण्यात् । अनो यत्रानगोर्नियतं लिङ्गं
तत्रोत्कर्षो भविष्यति । तत्र ऋक्षाणां भरद्वाजत्वमवसीयते । आद्य-
भरद्वाजगर्गाभ्यां निश्चितभरद्वाजाभ्यामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति
त्रिप्रवरसाम्यात् । किञ्च बौधायनोऽप्येकदेशविकृतमनन्यवद्भ-
वतीति न्यायमाश्रित्य ऋक्षानेव रौक्षायणशब्देनैतत्प्रवरपञ्चकेना-
ह । पृथदश्वास्तु केवलाङ्गिरसेषूत्कृष्यन्ते । बौधायनेनोक्तैः केवलाङ्गि-
रसै रथीतरैः सार्द्धमाङ्गिरसवैरूपेति प्रवरद्वयसाम्यात् । आपस्तम्बेन
तु आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्चेति रथीतराणां प्रवरविकल्पाभिधानात्
प्रवरत्रयस्यापि पक्षे साम्यस्य सत्त्वात् । अतोऽन्येषां केवलाङ्गि-
रसां स्वस्वगणेष्वविवाहः प्रवरसाम्यात् । गणानां तु परस्परं
विवाह एव । रथीतरपृथदश्वयोस्तु स्वेस्वे गणेऽपि परस्परमवि-
वाहः । केवलाङ्गिरसत्वेऽपि पाक्षिकप्रवरसाम्यादिति । सत्यापाठे-
नापि बृहदुक्तं त्यक्त्वाऽष्टादंष्ट्रं प्रक्षिप्य दश गणा निर्भेदा उक्ता-
स्तत्रापि पूर्ववदक्षपृथदश्वयोरुत्कर्षो बोध्यः । अन्यत्समानम् । तदे-
वं गौतमाङ्गिरसो निरूपिताः । ग्रामुष्ण्यायणास्तु तेषां न सन्ति ।
इदानीं भरद्वाजा निरूप्यन्ते ।

ते च चतुर्विधाः । केवलभरद्वाजा रौक्षायणाः गर्गाः
कपय इति । तत्र प्रथमे सप्ततिगोत्राणि, अष्ट द्वितीये,
विंशतिस्तृतीये, चतुर्थे द्वादश । तद्यथा भरद्वाजाः क्षा-
म्यायणाः मण्डा देवाश्वा उद्ग्रहव्याः प्राग्वंशयः बाहलभावाः
ह्योगवसितायनाः स्तदेहा आत्रा औक्षा भुरयः परिणद्धेयाः केशस्वे-
याः शौद्धयः उरूढाः स्वारिग्रीवयः औषसयः वयोसिभेदाः आ-
ग्निवेश्याः व्ययाः वेशा इत्यपि क्वचित् शठाः गौरित्रायनाः ले-
खायनाः खेलका इत्यपि क्वचित् स्तनकर्णा स्तनवर्णा इत्यपि क्वचित्
ऋक्षा माणभिस्ता कण्ठोदकाः स्तौज्ज्वलय बैलाश्वाः रुढा देवयो

विवाहसंस्कारे गोभ्रप्रवरस्वरूपादितिरूपणम् । ६३१

भ्र रुण्डयो भाद्रपद्ययः सौरभराः शुक्ला देवमतयः इपुमताः औदमे-
घयः प्रवाहणेयाः कुल्माषाः राजस्तम्भयः मुधुकृतयः वाराहयः
बलभीकयः रुद्राङ्गपथाः शालाहलयः वेदेवेलाः भृत्यायनाः शा-
लालयः शार्दूलयः शाकलाः वाष्कलाः सौहिकेयाः क्रौडायनाः
क्रौण्डिल्याः ब्रह्मस्तम्भाः राजस्तम्भाः वायुस्तम्भाः सूर्यस्तम्भाः
सोमस्तम्भाः विष्णुस्तम्भाः इन्द्रस्तम्भा आपस्तम्भा ये चान्ये स्त-
म्भशब्दान्ताः स्तम्भशब्दान्ताश्च तेऽपि आरणाः मिन्धवः कौमुद-
गन्धयः शिखायनाः आज्ञेयायणाः भामान्याः कुक्षाः कौका-
क्षयो नेतुन्तयो दार्भयः श्यामेयाः मत्सक्राधा कारुणायनाः का-
रुपथयः कारिषायणाः काम्बालयाः बालिशायनयः सौद्धयो वा-
राहयो विधिपयः शिलालयः पैलाः शालङ्कायनयो जंझलायन-
यः साष्टेकयो लभायनयः आपस्तम्भवो धौताम्बकयो जिह्मद्रोण-
यो प्राह्मगच्छयो व्यढाकयः स्वारग्रीवयो वाजट्टयः प्रवाहयो
दशदीकयस्तूर्णकर्णयः काम्बयो देवगारयो हारिकर्णयः सौपाल-
यः सौमेया मालोहराः शाङ्खायनाः सौविष्टा ढालोहराः सात्य-
मृगयो लेखायनाः कारुणायनाश्चेला रुक्षाः किकायनाः बालक्ष-
ला गौरिवाः सौपयाः सौभराः सौबुद्धयः धौरयः कुलिकाः
विकाजाः कुपिना मालहत्याः श्रीपथा निद्राङ्गवधाः शेखेया
माधुकर्ण्यः काण्डण्या औवेया मैथुनमतयः कौरुक्षजयः
खारणादयो देवस्थानयः शालुहयो बालुहयो गोस्वपि-
ङ्गलयो गङ्गादकयोऽधिकारग्रीवयो यवकयो माषायणाः शक्ताः
काजाः सौविश्वाः कामुकायनाः मिन्धवः सारावरयो वाहयः
सामस्तम्भवः सोमस्तम्भवः सोपस्तम्भवः ब्रह्मस्तम्भवः आश्वलाय-
ना मार्कण्डेयाः कुक्काः सौगय और्जायना इत्येते भद्राजाः ।

ते त्रिवपराः । आङ्गिरसवार्हस्पत्यभागद्राजेति होता, भार-

द्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति प्रथमः ।

रौक्षायणाः कपिलाः शिफिलाः शैफिलाः वैफिहाः कौ-
थुमा अग्निजिह्वाः चकणिः स्रुतिश्चेति रौक्षायणाः । ते पञ्चप्रवराः ।
आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दवनमातवचसेति होता, मतवचोवद्-
न्दवनवज्ररद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति द्वितीयः ।

गर्गाः साम्भरायणाः सांख्यायनाः गन्धरायणाः वा-
लुकयो भ्राष्टकाः भ्राष्टृषिन्दवाः क्रोष्टयः सौयामुनिः भ्रा-
जिनाक्षयः होत्रापचयः सत्यापचयः जवा नवपलाशाः
शाखावतयः सङ्ग्रहकुल्याः वेणुभिरिः सौदग्रकारिः रौ-
तिः क्रौञ्चाल्या राजवत्स्यो लवा इत्येते गर्गाः पञ्चप्रवराः । आङ्गि-
रसवार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति होता, सिनिवद्गर्मवज्ररद्वाजव-
द् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । त्रिप्रवरा वा । आङ्गिरससैन्यगा-
र्ग्येति होता, गर्गवत्सिनिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । तित्तिरिः कपिभू-
मयः खण्डिता इत्येतेषां तु गर्गाणां श्यापेय एव प्रवरः । आङ्गिरससै-
न्यगार्ग्येति, आङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेति वा । इति तृतीयः ।

कपिवैतलायनपतञ्जलीनां तारस्त्रिनां ताडिनां भोजसीनां सारङ्ग-
रवाणां खरशिखण्डिनां मौशितकिः शंशयः पौष्पयः मैतिशाय-
नाः इत्येते कपयः । ते त्रिप्रवराः । आङ्गिरसमहीयवौरुक्षय्येति
होता, आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयसेति आश्वलायनपाठः । उरु-
क्षयोवदमहीयववदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । इति चतुर्थः । इति बौधा-
यनोक्तो भारद्वाजगणः ॥

अथापस्तम्बोक्ता भरद्वाजाः । ते च विभिर्ह्यभिमुष्यायणैः सह
निर्भेदा दशगणाः । तत्र भरद्वाजास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसवार्हस्पत्यभार-
द्वाजेति होता, भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति अध्वर्युः । कुत्सा-
ग्निवेश्योद्गयनानां सर्वेषां च स्तम्बस्तम्भशब्दानामेष एवाधिकारः ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६३३

ह्यामुष्यायणा यथा, शौङ्गशिशिरयो, भरद्वाजाः शुक्लाः, कताः शौशिरयः । तेषां पञ्चार्पेयः । आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीले-
ति, अक्षीलवत्कतवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति । अथ ऋक्षा-
णां पञ्चार्पेयः, आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दवनमातवचसेति, मत-
वचोवद्दवनवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति । श्यार्पेयमुहैके,
आङ्गिरसवान्दवनमातवचसेति, मतवचोवद्दवनवदङ्गिरोवदिति ।
कपयस्त्रिवराः, आङ्गिरसामह्योरुक्षयेति, अङ्गिरोवदमहीयवदङ्गिरो-
वदिति । गर्गास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसगार्ग्यसैन्येति, सिनिवद्गर्गवदङ्गिरो-
वदिति प्रवरमञ्जरीकृता उक्ताः । अत्र शुक्लकतशिशिरीणां भरद्वाजवं-
शोत्पन्नशुक्लादुत्पन्नविश्वामित्रवंशस्थकतगणान्तर्गतशिशिरस्य क्षेत्रे
उत्पन्नत्वात् ह्यामुष्यायणत्वम् । तेषां च चतुर्विधैर्भरद्वाजैर्दशविधै-
श्च विश्वामित्रैरेविवाहः । सगोत्रत्वात्, कप्यन्यौस्त्रिभिर्भरद्वाजैः
कतैश्च विश्वामित्रैः सह सप्रवरत्वदिति ।

अथ कालायनलौगाक्षिप्रणीता भरद्वाजाः । ते च संकृतिशौङ्ग-
शिशिरिभिः सहाष्टगणाः । आद्या भरद्वाजाः, ततो गर्गाः पञ्चप्रवराः,
ततो गर्गगण एव तृतीयस्त्रिप्रवरः, ततः कपयः, ततः संकृतयः, ततो
हिरण्यस्तम्बयः, ततो भेरुण्डाः, ततः शौङ्गशिशिरयः । अत्रेयायनय
स्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति, अङ्गिरोवद् बृहस्पतिवद्भ-
रद्वाजवत् इति । एतेषामविवाहः । कालायनाः, पञ्चप्रवराः आङ्गिरस-
भारद्वाजवार्हस्पत्यसैन्यगार्ग्येति, अङ्गिरोवद्भरद्वाजवद् बृहस्पतिवत्सि-
निवद्गर्गवत् । एतेषामविवाहः । तैत्तिरीयास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरससैन्य-
गार्ग्येति, अङ्गिरोवत्सिनिवद्गर्गवत् । एतेषामविवाहः । स्वतन्त्रक-
पयस्त्रिप्रवराः आङ्गिरसामह्योरुक्षयेति, अङ्गिरोवदमह्यवदुरुक्ष-
यवत् । सङ्कृतीनां त्रिप्रवराः, आङ्गिरससांकृत्यगौरवीत्येति । एतेषा-
मविवाहः । अङ्गिरोवत्सङ्कृतिवद्गर्वीवत् । हिरण्यस्तम्बयास्त्रिप्रवराः,

आङ्गिरसभार्म्याश्वमौदगल्येति । एतेषामविवाहः । अङ्गिरोवत्
भर्म्याश्ववत् मुद्गलवत् । भेरुण्डास्त्रिप्रवराः आङ्गिरसाजमीढकाण्वे
ति । एतेषामविवाहः । अङ्गिरोवदजमीढवत्कण्ववत् । अथ शौङ्गाशि-
क्षिरयो भरद्वाजा व्यामुष्यायणाः । ते पञ्चप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्प-
त्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरिति । एतेषामविवाहः । भङ्गिरोवत् बृहस्प-
तिवत् भरद्वाजवत् शुङ्गवच्छिशिरिवत् । सङ्कृत्यादीनां त्रयाणां य-
द्यपि भरद्वाजसन्दंशोऽस्ति तथापि ते केवलाङ्गिरसेषूत्कृष्ट्याः । भ-
रद्वाजस्य प्रवरेष्वननुवृत्तेः । न च कपिषु भरद्वाजा इत्युपक्रमोपस-
हारो भरद्वाजत्वनिर्णायको यथाऽस्ति तथैषां भरद्वाजत्वनिश्चाय-
कं किञ्चिदस्ति । या तु कात्यायनादीनां भरद्वाजोक्तिः सा वर-
णमात्राभिप्रायिका । किञ्चैषां भरद्वाजत्वे बौधायनेन सङ्कृत्या-
दिभिः सह विवाहोक्तेर्बौधायनविरोधः आपद्येत । लौगाक्षिसूत्रम-
प्येवमेव वर्णनीयम् ।

अथाश्वलायनोक्ता भरद्वाजगोत्रप्रवरा उच्यन्ते ।

भरद्वाजाग्नेवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति । मुद्गला-
नामाङ्गिरसभार्म्याश्वमौदगल्येति । तार्क्ष्यं है के ब्रुवतेऽती-
त्याङ्गिरसं, तार्क्ष्यभार्म्याश्वमौदगल्येति । विष्णुवृद्धानामाङ्गि-
रसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवन्ति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभार-
द्वाजगार्ग्यसैन्येति, आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति वा । हरितकु-
त्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनान्वेति । मां-
धानारं हैके ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसं, मान्धात्राम्बरीषयौवनान-
व्वेति । सङ्कृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुशैवगवानामाङ्गिरसगौरिवीतसा-
ङ्कृतेति । शान्त्यो वा भूलं शान्त्यगौरिवीतसाङ्कृत्येति । कण्वानामाङ्गि-
रसाजमीढकाण्वेति । घोरमुहंके ब्रुवतेऽवकृष्याजमीढम्, आङ्गिरसयौ-
रकाण्वेति । कपीनामाङ्गिरसाम्बवौरुक्ष्येति । एतेषां सर्वेषां भर-

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६३५

द्वाजगणानां परस्परमाविवाहः । त्रियमाणतया सप्तया वा भ-
रद्वाजानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्कचिच्च प्रवरसाम्यादपि भरद्वाजानां-
सर्वेषामविवाह इति बोधायनवचनाच्च । इति भरद्वाजाः ।

अथ केवलाङ्गिरस उच्यन्ते ।

तत्र पञ्च गणाः विष्णुवृद्धकण्वहरितरथीतरमुद्गलाः ।
तत्राद्यो गणस्त्रयोदशविधः, द्वितीय एकादशविधः, तृती-
यो विंशतिधा, चतुर्थो दशधा पञ्चमोऽष्टधा । तत्र ह-
रितास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति, युवनाश्ववदम्ब-
रीषवदङ्गिरोवदित्यध्वर्युः । मांधात्राम्बरीषयौवनाश्वेति, युवना-
श्ववदम्बरीषवन्मांधातृवदिति वा । कुत्सानामाङ्गिरसमान्धमकौ-
त्सेति, कुत्सवन्मांधातृवदङ्गिरोवदिति वा । कण्वास्त्रिप्रवराः । आ-
ङ्गिरसाजमीठकाश्वेति, कण्ववदजमीठवदङ्गिरोवदिति । आङ्गिरस-
घौरकाश्वेति, वा कण्ववद्धोरवदङ्गिरोवदिति । रथीतरास्त्रिप्रवराः । आ-
ङ्गिरसवैरूपरथीतरेति, रथीतरवद्विरूपवदङ्गिरोवदिति । आङ्गिरसवै-
रूपपार्षदश्वेति, पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदिति वा । अष्टादंष्ट्रवैरूप-
पार्षदश्वेति, पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवदिति वा । विष्णुवृद्धा-
स्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति, त्रसदस्यवत्पुरुकुत्सवद-
ङ्गिरोवदिति । मुद्गलास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसभार्ग्याश्वमौद्गल्येति,
मुद्गलवज्रभार्ग्याश्ववदङ्गिरोवदिति । तार्क्ष्यभार्ग्याश्वमौद्गल्येति,
मुद्गलवज्रभार्ग्याश्ववत्तार्क्ष्यवदिति वा । आङ्गिरसताण्डिमौद्गल्येति,
मुद्गलवत्ताण्डिवदङ्गिरोवदिति वा । सङ्कृत्यस्त्रिप्रवराः, आङ्गिर-
ससाङ्कृत्यगौरवीत्येति, गुरुवीतिवत्सङ्कृतिवदङ्गिरोवदिति । कप-
यस्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसामक्षौरुस्येति, उरुस्यवदाहमय्यवदङ्गिरो-
वदिति । हरितकण्वरथीतरविष्णुवृद्धमुद्गलानां स्वस्वगणे सर्व-
प्रवरसाम्यादविवाहः । परस्परं तु विवाहो भवत्येव । द्वित्रिप्रवराणां

६३६ धीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

समानत्वाभावात् । सगोत्रताऽप्यङ्गिरोऽपत्ये नास्ति । अङ्गिरमोऽग-
स्त्याष्टमसप्तर्षिबाह्यत्वात् । सङ्कृतीनां वसिष्ठैरपि न विवाहः । द्विवं-
श्यत्वात् ।

तथोक्तं,

सङ्कृतीनां द्विवंश्यत्वाद्वासिष्ठैश्च चतुर्विधैः ।

स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्प्रवरैरप्येवाच्च नान्वियुः ॥

ते चत्वारो गणाः । तत्राद्यगणेऽष्टपञ्चाशद् गोत्राणि, द्वितीय-
तृतीयगणौ निर्भेदौ, चतुर्थे द्वादश गोत्रभेदा इति ।

आपस्तम्बमते केवलाङ्गिरस उच्यन्ते । हरितास्त्रिप्रवराः, आ-
ङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । आङ्गिरसं त्यक्त्वा मान्धातारं प्रवेश्य
तएव वा कुत्सास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसमांधात्रकौत्सेति । अथाज-
मीढकण्वाः । तेषां श्र्यार्षेयः प्रवरः आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति ।
विरूपा रथीतरास्ते त्रिप्रवराः, आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्चेति । आ-
ङ्गिरसस्थाने अष्टादंष्ट्रमित्यप्याहुः । मुद्गलास्त्रिप्रवराः, आङ्गिर-
सभार्म्याश्वमौद्गल्येति । विष्णुवृद्धास्त्रिप्रवराः, आङ्गिरसपौरु-
त्सत्रासदस्येति । सङ्कृतयस्तु नोक्ताः । कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मु-
द्गलाः कण्वाः सङ्कृतयश्च ह्यामुष्यायणा इति त्रय एवोक्ताः ।
आश्वलायनमते मुद्गलास्त्रिप्रवराः । आङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येति,
तादृश्यभार्म्याश्वमौद्गल्येति वा । विष्णुवृद्धा आङ्गिरसपौरुत्सत्रा-
सदस्येति । गर्गा आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति, आङ्गि-
रमसैन्यगार्ग्येति वा । हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्ब-
रीषयौवनाश्वेति, मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति वा । सङ्कृतिपूतिमाषत-
ण्डिभाम्बुशैवानामाङ्गिरसगौरिबीतसङ्कृत्येति, शात्त्यगौरिबीतसङ्कृ-
त्येति वा । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति, आङ्गिरसयौरकाण्वेति
वा । कपीनामाङ्गिरसामहीयवोरुक्षयसेति । इत्याङ्गिरसः ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६३७

अथात्रयः ।

अत्रयस्त्रिप्रवराः आत्रेयार्चनानसयावाश्वेति, अत्रिवद-
र्चनानसवच्छयावाश्ववादित्यध्वर्युरिति कात्यायनानाम् । श्यावा-
श्ववदर्चनानसवदत्रिवदित्यध्वर्युरिति लौगाक्ष्यादयः । एवमन्यथ-
थाप्रवरमितरत्समानमावंशसमाप्तः । धनञ्जया अप्येतन्मध्ये, आत्रे-
यार्चनानसधानञ्जयेति च प्रवर इत्यपि कश्चित् । वाद्भूतकाः त्रि-
प्रवराः, आत्रेयार्चनानसवादभूतकेति । गविष्टिरास्त्रिप्रवराः, आत्रे-
यार्चनानसगाविष्टिरेति बौधायनाश्वलायनापस्तम्बमतेन । आ-
त्रेयगाविष्टिरपौर्वातिथेति कात्यायनलौगाक्षिमतेन । मुद्गला-
स्त्रिप्रवरा आत्रेयार्चनानसपौर्वतिथेति । एतएव पूर्वातिथयः
अतिथयश्च आपस्तम्बमतेन, आत्रेयार्चनानसमातिथेति चेति प्र-
वरः । वामरथ्यमुमङ्गलबीजवापा एतएवेति केचित् । मुमङ्ग-
लानामात्रेयमुमङ्गलश्यावाश्वेतीत्यपि कश्चित् । वाद्भूतकपुत्रिका-
पुत्रावधिकाविति केचित् । तत्र वाद्भूतकाः पूर्वमुदाहृताः । बाले-
यादयस्तु अत्रेः पुत्रिकापुत्रास्त्रिप्रवराः । आत्रेयवामरथ्यपौत्रिके-
ति । एतेषां चात्रीणां परस्परं सप्तर्षेरत्रेनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्समा-
नप्रवरत्वादविवाहः । अत्रीणां सर्वेषामविवाह इति बौधायनवचना-
च्च । वैश्वामित्रधनञ्जयेन वासिष्ठजातूकर्ण्यैश्चाविवाह इति केचित् ।
इतरैः पूर्वोत्तरैः सर्वैरपि विवाहा भवन्ति ।

अथ विश्वामित्राः ।

तेषां दश गणाः । तत्र प्रथमे गणे पञ्चत्रिंशद्गोत्राणि, द्वितीये
षट्, तृतीये त्रीणि, चतुर्थे षट्, पञ्चमे दश, षष्ठे सप्त, सप्तमे
एकम्, अष्टमेऽप्येकं, नवमे द्वे, दशमे एकम् ।

कुशिकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रदैवरातौदलेति होता, विश्वा-
मित्रवदेवरातवदुदलवदित्यध्वर्युरिति कात्यायनानुसारिणाम् ।

उदलवदेवरातवद्विश्वामित्रवदिति बौधायनानुसारिणाम् । एवम-
न्यथाप्रवरमावंशसमाप्तेः ।

लोहितास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्राष्टकलौहितेति । एतएवा-
ष्टका वा त्रिप्रवराः वैश्वामित्रलौहिताष्टकेति । वैश्वामित्रमा-
धुच्छन्दसाष्टकेति वा । वैश्वामित्राष्टकेति छार्पेयो वा ।

रौक्षकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्ररौक्षरैवणेति, वैश्वामित्रगा-
थिनरैवणेति वा ।

दैवश्रवसाः त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसोति । का-
मकायना अप्येतएव तेषामप्येतएव प्रवराः । श्रौमता एते इत्यपि
केचित् । प्रवरास्तूक्ता एव ।

अजास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति ।

आघमर्षणास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ।

पूरणा द्विप्रवराः, वैश्वामित्रपौरणेति ।

इन्द्रकौशिका द्विप्रवराः, वैश्वामित्रैन्द्रकौशिकेति ।

कतास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रकात्याशीलेति । रौहिणास्त्रिप्रवराः,
वैश्वामित्रमाधुच्छंसरौहिणोति, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा ।

धनञ्जयास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधनञ्जयेति, वैश्व-
मित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा ।

काथकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रकाथककाथकेति ।

आश्मरथ्याः त्रिप्रवराः, वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधुलेति ।

साहुलास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रसाहुलमाहुलेति ।

गाथिनास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति ।

रेणवास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति ।

वेणवास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रगाथिनवेणवेति ।

हिरण्यरेतसो द्विप्रवराः, वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति ।

विवाहसंस्कारे गोश्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६३९

सुवर्णरेतसो द्विप्रवराः, वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति ।

कपोतरेतसो द्विप्रवराः, वैश्वामित्रकपोतरेतसेति ।

कौशिकास्त्रिप्रवराः, वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति ।

घृतकौशिका द्विप्रवराः, वैश्वामित्रघृतकौशिकेति ।

विश्वामित्राणां सर्वेषामपि परस्परमविवाहः । विश्वामित्रस्य सप्तर्षेः प्रवरेष्वनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्, स्वस्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । स्ववंशान्तर्भूतेः शिशिरिक्षेत्रोत्पन्नेः शौङ्गशैशिरिभिर्भ्यामुष्ण्यायणैश्चाविवाहः । देवरातस्य शुद्धजामदन्यैरप्यविवाहः । तथा शुद्ध-विश्वामित्राणां गर्गवर्गगतकपिधनञ्जयेन जातृकर्ण्येन अत्रिभिश्चाविवाह इति केचित् । अन्ये तु तन्नेच्छन्ति ।

धनञ्जयस्य भिक्षत्वात् प्रवराणां तु भेदतः ।

पूर्वोत्तरैर्विवाहः स्यात्सगोत्रत्वाद्यभावतः ॥ इति ।

तेषां त्रयो गणाः निधुवा रेभाः शाण्डलाश्चेति । तत्र प्रथम-गणे एकाशीतिर्गोत्रभेदाः, द्वितीयगणो निर्भेदः, तृतीयस्तु त्रिं-शात्प्रकारः । इति विश्वामित्रस्य गणाः ।

अथ कश्यपाः ।

आपस्तम्बस्तु पञ्चाह गणान्माषांस्तु रोहितान् ।

कात्यायनश्च लौगाक्षिः पञ्चाहाथ च शैशिरान् ॥

वैश्वामित्रगणानाह द्वादश त्वाश्वलायनः ।

सत्यापाढो द्वादशैव आश्वलायनवर्त्तिमान् ॥

कश्यपास्त्रिप्रवराः, काश्यपावत्सारनैध्रुवेति होता, निधुव-वदवत्सारवत्कश्यपवदित्यध्वर्युरिति बौधायनलौगाक्ष्यादयः । क-श्यपवदवत्सारवन्निधुववदित्यध्वर्युरिति कात्यायनादयः । एवमन्य-द्यथाप्रवरमितरत्समानमात्रंशममाप्तेः ।

रेभास्त्रिप्रवराः; काश्यपावत्साररैर्भेति ।

शाण्डिलास्त्रिप्रवराः, काश्यपावत्सारशाण्डिलेति, काश्यपा-
सितदेवलेति वा, दैवलासितेति आर्पयो वा ।

ह्यामुष्यायणा लौगाक्ष्यादयस्त्रिप्रवराः, काश्यपावत्सारवा-
सिष्ठेति । लौगाक्षिसहितानां सर्वेषामपि कश्यपानां परस्परम-
विवाहः । कश्यपस्य सप्तर्षेर्विषमौणतया सत्तयोत्पादकतया च
शाण्डिलानां चतुर्थप्रवराविकल्पपक्षे सत्तयैवैकस्य प्रवरेष्वनुवृत्तेः
सगोत्रत्वात्, स्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । चतुर्थप्रवरवनां शाण्डिला-
नामन्यैः सहाविवाहे समानप्रवरत्वं न कारणं, किं तु सगोत्रत्वमेव,
तद्विज्ञानां सप्रवरत्वमपीति धिवेकः । लौगाक्ष्यादीनां ह्यामुष्या-
यणत्वेन सर्वैरपि वसिष्ठैः सङ्कृतिपूतिमाषादिभिश्चाविवाहः । अन्यैः
सर्वैरपि विवाहा भवन्ति । इति कश्यपस्य ।

अथ वसिष्ठस्य ।

ते चतुर्विधाः । तत्राद्यगणो द्वात्रिंशद्गोत्रः, द्वितीय एकोन-
विंशतिः, तृतीयश्चतुर्विंशतिः, चतुर्थस्त्रिंशत् ।

वसिष्ठा एकप्रवराः, वासिष्ठेति होता, वसिष्ठवदित्यध्वर्युः ।
एवमन्यद्यथाप्रवरमावंशसमाप्तेः । वासिष्ठभरद्वास्विन्द्रप्रमदेति त्रिप्रवर
इत्येके ।

कुण्डिलास्त्रिप्रवराः, वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति ।

उपमन्यवस्त्रिप्रवराः, वासिष्ठभरद्वास्विन्द्रप्रमदेति ।

पराशरास्त्रिप्रवराः, वासिष्ठशात्त्यपाराशर्येति ।

जातूकर्ण्यास्त्रिप्रवराः, वासिष्ठान्निजातूकर्ण्येति । अयमेको-
ऽधिकः । वसिष्ठानां जातूकर्ण्यसहितानां सर्वेषामपि परस्परं सं-
कृतिभिर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । वसिष्ठस्य सप्तर्षेः सर्वत्रानुवृत्तेः
सगोत्रत्वात्स्वस्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । जातूकर्ण्यानामन्निभिरप्य-
विवाहः । अन्यैः पूर्वापरैः सर्वैरपि विवाहः । इति वसिष्ठस्य ।

विवाहसंस्कारे गात्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६४१

अथागस्त्यस्य ।

आगस्त्यास्त्रयः । तन्नाद्यगणे विंशतिगोत्राणि, द्वितीयवृत्ती-
पगणौ निर्भेदौ ।

आगस्तास्त्रिप्रवराः, आगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति होता,
इध्मवाहवद् दृढच्युतवदगस्तिर्वादित्यध्वर्युरिति शोधायनादयः । अग-
स्तिवद् दृढच्युतवदिध्मवाहवदित्यध्वर्युरिति कात्यायनः । अन्य-
द्यथाप्रवरमितरत्सगानमावंशसमाप्तेः । एकार्षेयो वा अगस्त्येति ।

साम्भवाहास्त्रिप्रवराः, आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेति । अग-
स्त्यविस्तारेऽप्येते वक्ष्यन्ते ।

सोमवाहास्त्रिप्रवराः, अगस्तिदृढच्युतसोमवाहेति ।

यज्ञवाहास्त्रिप्रवराः, अगस्तिदृढच्युतयज्ञवाहेति ।

भिन्ना अप्यगस्त्य उक्तास्तेऽपि त्रिप्रवराः, आगस्त्यमाहे-
न्द्रमायोमुवेति ।

तदाद्या इध्मवाहाः पौर्णमास्याः पारणाश्च त्रिप्रवराः, आ-
मस्त्यपौर्णमासपारणेति ।

अक्राणामागस्त्यैमचर्चिहैमोदकेति ।

त्रिमलीनामागस्त्यपैनायकपाणिकेति त्रिप्रवराः । एतौ गणौ
कचिन । एतेषां सर्वेषामगस्तीनां परस्परमविवाहः । अगस्तेरनुष्टुप्तेः
सगोत्रत्वात्स्वगणे समानप्रवरत्वाच्च । अन्यैः सर्वैरपि विवाहो
भवति ।

आपस्तम्बस्त्वाद्यभेदमेवैकार्षमपीहते ।

कात्यायनश्च लौगाक्षिस्त्रीनेवाह गणानिह ॥

आहाश्वलायनस्त्वाद्यमेकमेव गणं परम् ।

स्त्याषाढोऽप्याद्यमाह आर्षेयं चापि पाक्षिकम् ॥

इत्यगस्त्यस्य ।

६४२ बीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

ननु वीधायनेन जामदग्न्यगणद्वयमुक्तं वत्सविदाविति,
कात्यायनेन तु चत्वारो जामदग्न्यगणा उक्ताः आचाव्या-
दयस्ते कुतो नोक्ता इति चेत् सत्यम् । ये प्रसिद्धास्तद्गोक्ताः,
अप्रसिद्धास्त्वहैवान्तर्भूता इति ज्ञेयम् ।

तदाहुः,

वर्गा एकोनपञ्चाशत्प्रसिद्धा मुनिभिः स्मृताः ।

अप्रसिद्धाः परे वंशा अन्तर्भूता इहैव ते ॥ इति ।

अथ द्विगोत्राः ।

तत्र शैङ्गशिशिरयः पञ्चप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभा-
रद्वाजशौङ्गशैशिरेति आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीले-
ति वा । त्रिप्रवरो वा आङ्गिरसकात्यात्कीलेति । स च भा-
रद्वाजाच्छुङ्गाद्वैश्वामित्रस्य शैशिरेः क्षेत्रे उत्पन्नः, उभयतो गोत्र-
लक्षणत्वाद्गोत्रमिति । सर्वैर्भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चैषामाविवाहः । सगोत्र-
त्वात् । कैश्वत्सप्रवरत्वाच्च ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे,

भरद्वाजेन युङ्गेन वैश्वामित्रस्य शैशिरेः ।

क्षेत्रजातो द्विगोत्रर्षिः प्रोच्यते शौङ्गशैशिरिः ॥

विश्वामित्रभरद्वाजै तज्जानां तेन नान्वयः । इति ।

एवं वक्ष्यमाणेष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्तु कश्चिदाह, एवं कापि-
ला अपि ।

तदुक्तं तत्रैव,

कापिलानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्वयः । इति ।

तदसत् । कापिलानां कचिदपि सूत्रे पुराणे वा प्रवरमञ्ज-
र्यादिषु वा व्यामुष्यायणत्वेनानभिधानात् । प्रक्षिप्तमिदं श्लोकार्द्ध-
मिति वदन्ति । संकृतीनां कात्यायनेन प्रसिद्धद्विगोत्रशौङ्गशिशि-

विवाहसंस्कारे गोश्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६४३

रिणा सह पाठाद्विगोत्रत्वं, गणद्वयमध्ये पठितत्वाच्च । वसिष्ठगणे
 । आपस्तम्बादिभिः पठितत्वाद्वासिष्ठस्य शक्तेर्विकल्पेन वरणाशो-
 भयथापि वसिष्ठस्यानुवृत्तेः प्रतिसन्धानात् । तथा आङ्गिरसस्त्वमपि,
 केवलाङ्गिरसां मध्ये पाठात् । बौधायनाङ्गिरसप्रवरसाम्याच्च । तेनै-
 तेषां वसिष्ठगणैः सर्वैः स्वस्वर्गणस्थैः सह वसिष्ठैर्लौगाक्षिभिश्च सह
 परस्परमविवाहः । स्वगणे सगोत्रत्वात् सर्वप्रवरसाम्यादन्यत्र
 किञ्चित्प्रवरसाम्याच्चेति । नैषां भरद्वाजता, तथा पाठाभावात् ।
 क्वचित् पाठेऽपि वरणाभावात् । न च सत्तानुवृत्तिज्ञापकः सर्वैक-
 वाक्यतया कपिवत् प्रसिद्धभरद्वाजसन्दंशपाठोऽप्यास्ति । प्रत्युत के-
 लाङ्गिरससन्दंशपाठस्यैव दृष्टत्वात् । पुराणगतवंशमध्यपाठस्य कल्प-
 भेदेन नाममात्रसाम्येन वाऽवश्यमुपपत्तेः । अन्यथा तस्याव्यवस्थि-
 तत्वेन बहुविधवः स्यात् । एवं सति केवलाङ्गिरसमध्यपाठस्य प्रयो-
 जनं चिन्त्यमिहानुः ।

त्रिकाण्डमण्डनस्तु दिवोदासा वीतहव्या लौगाक्षिणा मघर्मिण
 इत्याह । तदसंबद्धमा संबन्धलेशस्यापि तत्राभावात् । द्यामुष्वायणानां
 प्रयाजादिव्यवस्थैवं, शौङ्गशिशिरेस्तनूनपात्प्रयाजः तस्य तु द्वयो-
 रपि सत्त्वाद्विश्वामित्रभरद्वाजयोराप्रीमृक्तमिति विकल्पः, संकृत्या-
 दिषु बौधायनादिभिर्नराशंसस्योक्तेः स्वीयाप्रीमृक्ते नराशंसाभा-
 वदाप्रीमृक्तं वसिष्ठस्यैव । एवञ्चाश्वलायनमूत्रमण्डुपलक्षणविधया
 बौधायनादिभिरेकवाक्यतया व्याख्येयमिति केचिदाहुः । यथा
 तनूनापादिवतायुक्ता ऋक् तथा नाराशंसदैवतयुक्ताऽपि ऋगस्ति
 कण्वाङ्गिरसाप्रीमृक्तयोः अत उपांशुयाजदेवतावद्विकल्पः । स च व्य-
 वस्थितो ज्ञेयः । तत्तत्सूत्रकारपरिग्रहवशात् । तथाच येन सूत्रकारेण
 संकृतेर्नराशंस उक्तः तस्य वसिष्ठोक्ताप्रीमृक्तमेव, येन तनूनपादु-
 क्तस्तस्याङ्गिरसोक्तमेवेति व्यवस्थितविकल्पः । एवमन्येषां श्याज-

व्यवस्थया ऽऽप्रीसूक्तव्यवस्थेत्यन्ये । यद्गणान्तर्वर्ती यः स्या-
त्तद्गणोक्तप्रीसूक्तं तस्येति, सूत्रकारैर्द्यामुध्यायणत्वेनानुक्तत्वा-
दित्यपरे ।

अथ कात्यायनलौगाक्षिप्रणीतप्रद्राजगोत्रप्रवरानुदाहरि-
ष्यामः । आत्रेयायनिमार्कण्डिबालिशायनिसौषिष्ठसौगेयाभिनेवस्था-
नां साङ्गारिसारावरिवाहिसौङ्गितूणकर्णिनूपाकर्णिमावाहणेया-
नामाश्वलायनिवावश्रौगिष्यधिकारग्रीविणां मैथुनमतिषाष्टङ्गिका-
चकिकायनानां तैतुरिभौरिधौताञ्चकीनां सामस्तम्बिब्रह्मस्तम्बि-
तौत्वलितौच्छलिपुगाद्वेषीणां सालुहिवालुहिसौबुद्धिकाभारद्राजौ-
दमेघघटेपुमतिदेवागारिदेवस्थानिहारेणकर्णिध्वाङ्गविभ्रौगयकौमु-
दगन्धिसात्यमुग्रिमात्स्यक्षीकमालोहरहालोहरगङ्गोदकिकौरुक्षेत्रि-
द्रौणिजैत्रिजित्वासायमानां कार्प्यविजालिरापस्तम्बिसौजष्टिन-
पौलिखाङ्गलायना इत्येते आत्रेयाः ।

कालायनाः केशमथा वाच्यतमरायणा भ्राष्टृकुदभ्रष्टुभिबि-
दिपेन्द्रलिखालङ्कायनाः कौलास्त्रक्रियाश्वाक्रीवकालकुन्मातुयावकु-
ञ्जालुविरौपयकटप्रेष्यगपैगलायनश्यामायना गार्ग्याः सांपरिवाराः
इत्येते कालायनाः ।

तैत्तिरिः कपिभूमिः खण्डितः खन्दिनः गर्ग इत्येते तित्तिरवः ।

कपिः तित्तिरिः चिदिबण्डिः शक्तिः पतञ्जलिः भुयसीतिवर-
न्धिश्चैतकिरध्वासुराजकेशिकलासिकाङ्गोरिरयो वान्यायनाः का-
त्यायना इत्येते कपयः ।

संस्कृतिपूतिमाषतण्डिमैथयनजानकितैराघतरव्यक्रषिभिचार-
यणिसहिगङ्गिगासितालागनहीत्येते संस्कृतयः ।

हिरण्यस्तम्बिसात्यमुग्रिसुदगलायना इत्येते सुदगलाः ।

भेरुण्डाश्च भारुण्डाश्च तृतीयः शाकटायनः ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६४५

ततः प्रमादसौनारी मर्कटो रमणः सणः ॥

कण्ठो मार्कटयो रमणा इत्येते भेरुण्डाः । शौङ्गशिथिरा ह्या-
मुष्यायणाः ।

इति भरद्वाजाः ।

अथ केवलाङ्गिरसः ।

हरिताः शङ्खदर्भयः सौभगा भैषगवाः मनायवो वा-
लोदरा महोदराः नैमिश्रयो मिश्रोदकाः कौतमाः कारी-
षयः कौलयः पौलयः पोडलाः मत्स्या मान्धातारो माण्डका-
ररयः खण्डायनाः माण्डसालयो गवेरणयो मात्स्यमालयो गाण-
गारयो भद्रगारयो कुत्साहसा हस्तिवासाः पैङ्गलाः पिङ्गाः पला-
शिनो दार्दुला हस्तिनः कौमारहारिताः इलाः आम्बरीषा इत्या-
दयो हरिताः ।

काण्वा औपमर्कटायना वाकलाः पौलाहलिनो मौ-
ञ्जिमाजयो मौञ्जिगन्धा विजिवाजया वाजश्रवसो भारुण्डा
भरुण्डा रमणाः मर्कटा गर्धभाः प्राकाराः शाकटायना गोदायनाः
शालायना रामायणाः शौवेरिणो नारिणः आर्यादपश्चतुराः
श्यामायनय इत्यादयः कण्वाः ।

रथीतरा हस्तिदासिका हायना नैतिरक्षयः शैलालयो भैलयो
भिलीभायनाः सावहा भैक्षवाहा हेगवा वैरूप्या विरूपा अङ्गुष्ठा
अष्टादंष्ट्राः पृषदश्वा इत्यादयो रथीतराः ।

विष्णुवृद्धाः शठाः मरणाः मद्रणा भद्रणाः भद्रयो बादरा-
यणा वात्सप्रायणाः सात्यकयः सात्यकायना नैतुण्ड्याः स्तुत्या
भारुण्याः वैहोढा दैवस्थानयः क्षत्रिणाः छत्रिणा होत्रिणाः पुत्रि-
णाः जन्त्रिणाः वज्रिणाः कर्तृणाः शाम्बरायणाः औपमीतयः
इत्यादयो विष्णुवृद्धाः ।

मुद्गलाः सात्यमुग्रयः हिरण्यस्तम्बयो हंसजिह्वा देवजिह्वा
आलवालवा विहादयः आयाग्नयः सूनयः छत्रहयाः स्तरणाः का-
र्यभासिता हिरण्याक्षा दीर्घजङ्घा हिरण्यदर्भाः भिन्दयः इत्यादयो
सुद्वलाः ।

संकृतयो मलकाः पौलस्तण्डिशम्बुधौभवयः परिभवास्तार-
काद्या हरिग्रीवाः शेषयाः श्रौतायना आग्रायणाः आघ्रापयः
पूतिमाषाः इत्येते संकृतयः ।

कपयः स्वस्तिरयो बिन्दवो दाण्डिनो दिक्ष्वशक्तयः पतञ्जलयो
भृगुसिनः स्तैवर्न्धयश्चैतकयः ऊर्वास्ता राजकोशिनः कलशिनः
कण्ठाः कारीरयाः वान्यायना आमावास्यानाः कपेतराः खदयित-
राः जलसिञ्चयः कुसीदरयः स्तौजटयः सासवयः सल्लयः क्षण्याः
सावस्यायनयः रुक्षेयाः इत्यादयः कपयः ।

अथात्रेयाः ।

अत्रयो भूरयः छान्दयश्छन्दोगेयाः पौष्पिकाः मौद्गल-
यः सौपाञ्चालाः छागलास्तृणविन्दवः भार्गवयो मालरूचो
व्यालयः सांवच्यानयः कामर्यायणयो दाक्षयः स्तैदेहाः गाधि-
पतयः औहलिकयो द्रोणभावा गौरिग्रीवयो माविच्छिराः शिशुपा-
लाः कृष्णात्रेया गौरात्रेया ऋक्षात्रेया नीलात्रेयाः श्वेतत्रेयाः
श्यामात्रेयाः महात्रेयाः गालेयाः बालेयाः शौभ्रेयाः वामरभ्याः
श्वेतभावाः शार्द्रेयाः कौट्रेयाः गोपवनाः कालापचयो नीलायना
आनङ्गयो दौरङ्गयः सौरङ्गयो गौरङ्गयः पुष्पयः सौपुष्पयः सा-
केतायनाः भारद्वाजायनाः इन्द्रातिथयः शाम्बरय आहायनाः प-
वनाशाः किविदिकयः शौनकर्णयः सौश्रुतयः गौरग्रीवयः कैर-
ज्यो जैत्रायणाः श्वेतकयो बाहुतन्त्रा बाहमित्राः जातुकयः एन-
जना भागमादनाः सांख्येयाः सारायणाः सौक्त्वराः अर्धपन्थाः

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६४७

गौपण्याः कानजिह्वाः उदरग्रीवयो वैडालयः शाकलायनाः आत्रे-
याः गौणीपण्याः जलदाः भगपादाः शाकटायनाः अर्घ्यायणाः
बादर्यायणाः माङ्गलाः बाहुपयाः शामलयो बाहुदन्तयो भागलयो
रुणात्रेया दत्तात्रेयाः स्वस्त्यात्रेयाः शेखयः कीरायणाः नीशायनाः
दार्या दुलादुपा भावरथा गणपतयो वैश्वानकेयशैलूथकयो
निकला इत्यादयोऽत्रयः ।

दक्षयो भलन्दना और्णनाभयश्चन्द्रात्रेयाः वैजनापयो मौञ्ज-
केशा गविष्टिराः पूर्वातिथयः श्यामपुष्पयः शिलन्दलयो ब्रह्मपु-
ष्पयो व्याघ्रपुष्पयः सौपुष्पयः कृष्णशीर्षका हिरण्यपुष्पयः का-
लास्यः काकशीर्षयः पक्षयो बलयो धृतयः पाष्णयः कटुकयो
भैत्राण्या शिरीषका इत्येते गविष्टिराः ।

मुद्गला व्यालिसन्धयः अर्णवा बौधाक्षा वैतवाहाः शिरीषयः
शालिमताः गौरिताः गौरकयो वाजवना इत्येते मुद्गलाः ।

बालेया हालेयाः कौद्रेयाः शौभ्रेयाः वामरध्याः गोपवना
इत्येते अत्रेः पुत्रिकापुत्राः ।

अथ विश्वामित्राः ।

कुशिकाः पर्णजङ्घाः बारक्याः औदलयो माणयो बृहद-
ग्नयः आजवयः आग्रहयः आमस्तय्याः कामन्तकाः बद्धक-
थाः श्वकिताः लामकायनाः शालकायनाः स्याङ्गायनाः लौ-
कागाराः सौगन्तव्याः यमदृताः आनभिन्नास्तारकायणाः श्रौव-
ला जाबालयो याज्ञवल्क्याः वितण्डा नुबलयः सौश्रुतयः औपग-
हनयः उदम्परयः भ्राष्ट्रक्याः श्यामेयाश्चैत्रेयास्तालोचना मयुराः
सौमत्याश्चित्रमतयः स्येतन्तायनाः मनवस्तन्तवो मान्तवो पक्षान्यत्व-
शब्दा बाभ्रव्याः कालाया उत्तरयो दैवराताः औलूकयः उलू-
काः बभ्रवः शाला विशाशालाः कालववाः सैन्धवायनाः सौर-

रथयः कारीषयः संसृत्याः औलोप्याः पार्योदरयः पादल्यो
मालवा वैदृतयो वतण्डाश्चशङ्खनः श्यामायनाः काला बालस्त्रि-
ल्याः पाञ्चयः सौभेयाः आश्वलायनाः आवाहाः उलूखला जै-
मिनयः संकृतयः आंधेयाः आर्जुनाक्षय इत्यादयः कुशिकाः ।

लोहिता दण्डकयश्चाक्रवर्णायना तज्जायना वासयोऽष्टका
इत्येते लोहिताः ।

रौक्षकाः स्वोत्वहला रेवणा इत्येते रौक्षकाः ।

देवश्रवसो देवतरसाः श्रीमता ज्यामकायना कामकायना
इत्येते देवश्रवसः ।

मार्गमित्रा माधुच्छन्दसा अजा इत्येते अजाः ।

अघमर्षणाः कुशिका इत्यघमर्षणाः ।

पूरणा वारिधय इति पूरणाः

इन्द्रकौशिका विश्वामित्रा इति इन्द्रकौशिकाः ।

औदुम्बरयः क्षैशिरयः तैकायनयः तौकायनयः ताक्ष्या-
यणयः कात्यायनयः करीराभयो लावकयः शालङ्कायना मौज-
हायणाः कताः गङ्गायनयः कालवो वेदायनयो गोदायनयो ऋ-
दायनयश्चोदायनयो वेनायनयो रावणयो रातयो मौजायणय इ-
त्यादयः कताः ।

धनञ्जयाः पार्थिवा मदकबन्धुलाः पाणिनाश्चैत्रेयाः परिकुटय
इत्यादयो धनञ्जयाः ।

कथकक्राथका आदृषया उदगूर्णया इत्येते कथकाः ।

आश्मरथ्याः घोरमुखाः कामुकायनाः कामलायनाः बन्धुलाः
पाणिनयो नेतुलाङ्गुलवः कौशिका इत्येते आश्मरथ्याः ।

साहुला राहुला माहुला काहुला कागुला औमिला औहलाः
द्वेहलाः क्षातातयः कोमलायनाः सातवयो जातवय इत्येते सा-

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६४९

शलाः ।

औदालक्यः उदवासा रीक्यका आज्योद्ग्राह्येणुका गायिन
इत्येते गायिनः ।

शालङ्कायनाः शालाक्षाः लोहिताक्षा लोहिता जह्नव इत्येते
कौशिकाः ।

अथ कश्यपाः ।

काश्यपाश्चाङ्गिरयो मङ्गरा ऐतिशायना आभूत्या वैशि-
मा धूत्रा धूम्रायणाः सौम्या धर्म्यायणा सौवट्क्षा रा-
ग्रायणाः वैवक्यः प्रावर्याः हृद्रोगा आमयाः पाञ्चायनिकाः
मेषान्तक्यः सागसयो माघसरावयः सैन्धव्यः सायस्या आमु-
रायणाः छागव्याः सौनद्यः स्थौलकेश्यः वार्धक्य औपव्या
लाक्षायणाः क्रोष्टुजीवनयः स्वाद्रायणा रीहितायना मितकु-
म्भाः पिङ्गलाक्ष्यः औदुल्यो मारायणाः पौल्यो वैकर्ण्यः
कौशीतकेयाः धूमलहाणयः मुरा गौरिवायनाः महाचक्रेयाः पे-
ठीनस्याः यानस्या विषगणा दाक्षमाणयो भालन्दनाः शाङ्गमि-
त्रेयाः हरित्या जारमात्स्या रमाणयः साविश्रवसो वैशम्पायनाः
खेरङ्क्यः कामेल्य उल्कायणयो मार्जनायनाः कांसलायना दे-
वाहोतारः सुवयः खरेभाः अयःस्थूणाः भागुरयः पाथिकपाटलयो
गोमायना हिरण्यवायाः अग्नयो देवयः सौर्या मुसला आविश्रे-
ण्या उत्तरतोमण्डेषवः उदरामन्त्रिता वैकर्ण्यः स्यूलषिन्दवः
आयायणा मौषका रीतिकायना औपप्रतिमाः सरागोजा वीराध्वा-
रायणयः साराहरेयाः कैरञ्जाश्चैकेता मातृत्यास्त्रैकयो भौवना-
श्चैत्रगाय्या ह्नायकाः देवयाताः सोमयागाः उपश्वाया वयश्चेदु-
र्मव्यायनाः भक्तुहयो हृद्योगः काचायणाश्चक्रधर्मिणो महाचक्र-
धर्मिणः श्रेणगणाः हार्करयो दाक्षायणयो हास्तयो दासयो वान्त्या

६५० वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

यानयो हास्तलायनाः त्यक्तवः स्वभ्रष्टा आश्ववतायनाः कौसे-
दकाः स्वगादाः अशिशर्मायणाः मौरुज्याः कैकसेयाः काश्वहागा-
द्विहायना हस्त्याः सानुश्रुता हरितायना मातङ्गाः सोमभुवो-
नराध्राः श्यामा यक्षाः सासिसाः स्ववशान्ताः हस्तिदाः स्व-
वज्रवो वाजिहायना वद्धकायना भौमनयो मौष्ठायना मौपर-
हस्त्यायनाः शेरकाः काष्ठायनाः नागशिरसः शौकयाः पा-
ज्ञातहस्तयो भवनन्दयो भृयोगराः प्रतिश्रवाः प्रीतिधेय-
लयः काण्डवायनयः कैरिह्या पैलमेलयश्चाक्रायणाः पट्टोडलाय-
नाः कौषीतका मारीचा कामेया नकयो वेलणीभिक्षया भृताश्व
इत्यादयो निधुताः ।

शाण्डिलाः कोहलाः पाषकाः वापिका मेघाः सौरानवः सा-
वणाः कारेयाः कौकुण्डयस्तैक्षिमाहकया महोदयकयः कोशयो मौ-
जायना भाणवंशाः स्वार्चमानया गङ्गायना वात्सभालयो गोभिला
वेदायना वात्स्यायना वद्रूरयो भागुरयः खादन्तीमुखा हिरण्य-
बाहवस्तेदेहा योमृवा वाक्यशठो जानन्धरयो धन्वन्तरयो वृक-
स्तण्डा गर्भदा मुखा जावंशान्तरिणविन्दवः कौकिलाः पैपल्यादयो
जलन्धरा गोशालाः शत्रुतापनाः जीमापिप्यलाः शङ्गाः केशिलाः
मुञ्चमयूराः वैदानवाः कौवल्यः कौरुण्डजा उत्तराः सुजातपूराः
पर्यामाः गर्हभाश्चरलाः सुकेतवः कुहकाः संपचाश्चुलुभयो ब-
हुमिण्डा द्वेपुराश्चटायना महाकौरलयाः कुहला मगला भगला कै-
राताः पर्यश्वरा भुजाजलयः पारावारिण इत्यादये शाण्डिलाः ।

वैतालकवरा रसाखला गौरिश्रवस आश्वलायनाः कपिष्ठलाः
सावित्रक्षाः व्याघ्रपादा बाह्यकायनयो गायनयो नयाव्या जातूक-
र्ण्यौ औभ्रामयः कोभोजयः कौलायना सुन्दरहारीताः काण्डेव-
ज्यः सोपवत्सायनाः आलम्भायनाः लोमायन्याः स्वस्त्याक-

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६५१

१: देवत्राः पार्णकायनाः पार्णवल्का देवनीगौरव्या विश्वायना
 बाहकथयः अवकितयो वस्वयाजयाः पूतिमाषाः सप्तवेलाः वा-
 सिष्ठाः औपगता वैष्णवाः प्लावनायना औडिलोमा गोपायनाः
 यौवयो बाह्वकृतः कालोहवयः पालिसया वाग्रथयः आपस्थूणेयाः
 ब्रह्मपुरेयाः स्वस्तिकाः पाण्डुलयो गौधिलयो चौधिलयो मालो-
 हवयः सौमनसयना ब्रह्मवलयः धौलयः पौहिश्रवसो याज्ञव-
 ल्क्याः रावणयो मौलयः कौलयो औपलोमाः अध्वदा वसदा-
 कराः आश्वलायना मिथोवलायनाश्चण्डाद्यौ गौडिलयो व्यालोहवयः
 स्यामुनाश्वः मुपाचयो विदयो दासव्या भालिसव्या आर्ज-
 नाक्षय इत्यादयो वसिष्ठाः ।

कुण्डिना लौहायना गुगुलयोऽश्वत्था नैर्ऋण्यः औ-
 पस्वस्थाः अश्वरथाः बाहवः क्रौङ्गोल्याः साङ्गतिनः काप-
 टवः पेटकानयः आमा हिरण्याक्षायणाः वैष्णलादयः सौ-
 गयोक्षिता माध्यन्दिनाः सोमपक्षयः स्वस्थयो धृतयः आको-
 हालादयः त्रैशृङ्गाः लोभायमना गोपना विधकषयो मैत्रवरुणा
 इत्यादयः कुण्डिनाः ।

उपमन्यव औदलया माण्डलेख्यः कापिञ्जलाः जङ्गामता-
 स्तपोलोकास्त्रैवर्णाः पार्श्वगिरयः साराक्षरा मौलालया महाकम्भा-
 यना बालशिखा औद्गाहयानयः आश्वलायना भागविच्चायनाः
 कुण्डोदरायणाः लाक्ष्मणेया बाह्वकयो वार्क्यः आलवचाः कापि-
 केशाः शौलालवः शाकधियो दाकायना वलेखला लम्बायना ब्र-
 ह्मवयाः शाकोहयाः सरावणाः काण्वायनाः कालाक्षा दशेरकाः
 कृष्णास्तरायणाः पालङ्कायनाः उद्गाहाः कौरव्याः क्रोचिनो
 मानेया ब्रह्मवलयो माषशवयाः साख्यायनाः कालाक्षाः आ-
 लम्बायना गोरथाः मुहकाः श्यामयो रास्पेया औपलेखयो गोपो-

दन्तयः कौमाशः काण्डोदरयः चक्रदर्भयः कारपुरेयः कौलक-
लेयः शाब्द्यायना रौक्षहेमणयो नाहुलयो बाहुलयो काजपायना
भागुरायणाः शाङ्कर्या मुञ्जकायनाः पादकायनाः स्काम्भायनाः
पार्थश्रवसो मारायणा धातुहयो भागहयः कौरकृतः कक्षानेयाः
इत्यादय उपमन्यवः ।

काण्डूशयो वाजयो वाजिमन्तयो भैमतायना गोवालयः
प्रागेहयाः वैकलय लाक्षयः कौकुचादयो हार्यश्वयः क-
ल्पायनयो गोपयः स्पातयो वारुणयो भालुक्या वाजरयः
क्राहयनाः क्रौकुलयः क्रौमतयः कृष्णासिताः कापिसुखाः
स्वास्यायनयः श्वेतयूपयः पौष्णरसादयो गार्ग्यायनयः स्तार्णेयाः
श्मामेयाः श्रोतहयः सहचौलया वादनयो नेमयः पार्थेयाः कौरु-
जायनाः कार्ष्ण्यायनाः शेकयो वार्ष्ण्यायणाः कपितोताः स्कम्भि-
न्या माण्डिक्यः श्यानयातयः पटिका वधिका तिल्वयूपयः स्वा-
ल्पायनाः क्षौमयो हर्षवयः शिवयः उपीकहस्ता इत्यादयः प-
राक्षराः ।

जातूकर्ष्या अर्थबोधाः पाटलादयो लवसौक्तिकाः खगा इत्येते
जातूकर्ष्याः । इति वसिष्ठाः ।

अथागस्तयः ।

अगस्तयो विशालाद्याः सालायनाः औषदहनयः कुल्पाषा
दण्डयो लावणयो लाव्या वरण्डयो वैरणयो बुदोदरयः सैवप-
थयः शाल्यातपाः मौञ्जिकयः पार्थोहिता हारिग्रीवाः रौहिण्या
मौसलयः सैवकाः सौभरायणाः वैकर्णायनाः मार्गायणाः प्रा-
चार्याः शालङ्क्यायनय उपकल्मकायनयो वारिणयो बाह्यायनया
बाह्यकयः क्षौमितया लाशयः साकक्षयस्तन्द्रयो लाड्यामनयो
हृद्रोगयः प्रादुराक्षयो रम्भाक्षयः पण्डोदधृताः कुब्जाक्षयः उप-

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६५३

कुला अर्बुदाः शैवायुधाः पटहस्ताः वैहोरन्ध्रयः औकुला वैर-
ण्डयो गोव्यादयो दामोष्णीपास्तन्त्राः सौम्यान्ध्रयः ब्राह्मण्याः
पुत्रयो वाशिषायणाः शारङ्गराः फाष्टावता इत्येते अगस्तयः ।

अन्ये निर्धेदाः अगस्तयः ।

करम्भयः कौशल्याः सुमेधसो मयोधुवो गान्धरायणाः
पुलस्तयः पुलहाः क्रतवः कार्णाटा माहेन्द्रा इत्यादयो वा अ-
गस्तयः ।

इध्मवाहास्तदाद्याः । अक्राः शक्राः धुका हंसाः श्वासा
भासा हिमोदकाः हेमचर्चयः इत्येते अक्राः ।

विमलयो माममितकयः पाणिकाः पिनायकाः नन्दयो
विलषश्चिलष इत्येते विमलयः । इत्यगस्तयः ।

लौगाक्षयो दार्भायणाः मैत्रवादयो देहकालेयाः कापुटयः
कलयाः कंसपत्राः भालकायनया नित्यरास्ताचयः नुदकयः का-
नामकयः सौनयः सेतिकपष्टिमरा निष्ठयः छोपिकयः सौमुकयः
सैरन्ध्रयः श्रोत्र्यमाणा योधकालकयो राजवाहय आनष्टयो भुकु-
रयो राजवन्तयः सौरयः सैकयः सामुचयः शरद्वन्ता औपपत्त्य-
कयः सौतया इत्यादयो लौगाक्षयः ।

लौगाक्षायणानां सर्वैः कश्यपैः सर्वैश्च वसिष्ठैः सङ्कृतिभिश्च
सह परस्परमविवाहः सगोत्रत्वात् । सप्रवरत्वाच्च ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे,

वसिष्ठैः कश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणामनन्ध्रयः ।

सङ्कृतीनां द्विवंश्यत्वाद्वसिष्ठैश्च चतुर्विधैः ॥

स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच्च नान्ध्रयः ।

एते त्रयो द्विगोत्राः सर्वसंमताः ।

धनञ्जयाः सर्वैर्विश्वामित्रैरत्रिभिश्च सगोत्रत्वादविवाद्याः ।

उक्तं च स्मृत्यर्थसारे,

विश्वामित्रात्रिगोत्रेण नोद्वेग्युर्धनञ्जयाः । इति ।

जातृकृष्यानां वसिष्ठैरत्रिभिश्च सर्वैः परस्परमविवाहः । यद्य-
पि मूत्रकारैर्द्विगोत्रत्वेनैते त्रयो नोक्तास्तथापि केषुचित्सूत्रेषु ग-
णद्वये पाठाद्विगोत्रत्ववाचोयुक्तिः अत्रिपुत्रिकापुत्राणाम् । वामर-
ध्यादीनां सर्वैरत्रिभिर्वसिष्ठैरत्रिभिश्च परस्परमविवाहः । जमद-
ग्निसगोत्रिणां देवरातादीनां विश्वामित्रगणे उत्पन्नत्वाद्विश्वामि-
त्रैः सहाविवाहः ।

तथाच प्रयोगपारिजाते,

जमदाग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥ इति ।

वस्तुतस्तु बह्वचब्राह्मणे सहोवाच शुनःशेषः स वै यथा नो
ज्ञपयेत्यस्या गाथायाः पूर्वैः सङ्क्षिप्याभिप्रायो दर्शितः ।

पुरात्मानं नृपं विप्रं तपसा कृतवानसि ।

एवमाङ्गिरसं मां त्वं वैश्वामित्रमृषे कुरु ॥ इति

देवरातेनोक्ते स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वमित्यादिना
विश्वामित्रेण स्वपुत्रत्वसंपादनानुरूपाशीर्वादं दत्त्वाऽन्ते उपसंहृतम् ।

अधीयत देवरातो रिकथयोरुभयोर्ऋषिः ।

जह्नूनां चाधिपत्ये देवे वेदे च गाधिनाम् ॥ इति ।

अयमेवार्थः सर्वानुक्रमणीकारेण श्रुत्यर्थं संगृह्योक्तः । कश्यपं
चोनाजीगर्तिः शुनःशेषः स कृत्रिमो विश्वामित्रो देवरात इति ।
भाष्यकारेणाप्येतदेवं व्याख्यातम् । तेनायमङ्गिरोगणोत्पन्नः । त-
त्रापि सह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापिलेयबाभ्रवा इत्य-
स्य यतोऽयं विश्वामित्र आस अतोऽस्यैकतः कापिलगोत्रोत्पन्ना
एकतो बभ्रुगोत्रोत्पन्ना बन्धवो ऽभवन्निति भाष्यकारव्याख्यानेन ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवेशस्वरूपादिनिरूपणम् । ६५५

अपिलस्य भरद्वाजगणे दर्शनात् वभ्रोर्विश्वामितगणदर्शनाद्भरद्वा-
जगणोत्पन्नोऽयं, तेनायं देवरातो भरद्वाजेन विश्वामित्रेण चाविवाहः
इति । पुराणे तु देवरातस्य जमदग्निबंधकीर्त्तनं तत्कल्पान्तर-
विषयं द्रष्टव्यम् । पुराणानामव्यवस्थितत्वात् इत्याहुः ।

अत्रानुक्तानामपि कतानामाश्वलायनमूत्रे शौङ्गशिशिरमध्य-
पाठाद्वैधायनादिषु विश्वामित्रगणे यावद्विश्वामित्रैर्भरद्वाजैरविवाहः ।

अन्ये तु एतेषां गणद्वयपाठाभावेऽपि स्मृत्यर्थमारसंग्रहे चो-
क्तत्वाद् द्विगोत्रत्वम् । एतेनैतदुक्तं भवति न केवलं पाठमात्राद्
द्विवंश्यता किं तर्हि द्विवंश्यत्वेन गणितानामेवेति ।

लौगाक्षयस्त्रिप्रवराः काश्यपावत्सारवासिष्ठेति होता, वसिष्ठ-
वदवत्सारवत्कश्यपवदिति अध्वर्युर्वासिष्ठावत्सारकाश्यपेति होता,
कश्यपवदवत्सारवद्रसिष्ठवदित्यध्वर्युः ।

एते ऽहर्वसिष्ठाः रात्रौ कश्यपाः । अहर्वसिष्ठा इत्यनेन वि-
वहातिरिक्तं वसिष्ठकार्यं वसिष्ठशब्देनोच्यते । एवं नक्तं कश्यपा
इत्यत्रापि । तेन दिनकर्मणि वसिष्ठगोत्रप्रयुक्तप्रयाजादिकार्यं
रात्रिकर्मणि कश्यपगोत्रप्रयुक्तं तत्कार्यम् । तत्तद्विगोत्राणां यथा
तत्तदेकगोत्रैः सहाविवाहस्तथा तत्तदेकगोत्राणामपि तत्तद्विगोत्रैः
सहाविवाहः यथा तत्तदेकगोत्रैः । तत्तद्विगोत्रविशेषाणामन्योन्यं य-
थैकगोत्राणां तथा द्विगोत्राणामपि । वसिष्ठभरद्वाजत्वादिगोत्रस्या-
विशेषात् ।

अथ ह्यामुष्यायणप्रसङ्गाद्वत्तकादिविचारः प्रस्तूयते ।

तत्रेदानीन्तनानां दत्तकस्वयंदत्तकृत्रिमादीनामनयैव रीत्या
पितृद्वयस्य सगोत्रैः सहाविवाहो द्रष्टव्यः । नच

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

इत्येवं विधिलक्षणलक्षितध्यामुष्यायणस्यैवैतद्युक्तं तस्योभय-
संबन्धित्वात् न तु दत्तकादेस्तस्यैकमात्रसंबन्धित्वादिति वाच्यम् ।
एवं हि देवरातादीनामपि द्विगोत्रता न स्यात् । शौङ्गशिशिरिसं-
कृत्यादीनाम् अथेमानि ध्यामुष्यायणकुलानि भवन्तीत्युपक्रम्या-
भिधानात् तेषां लक्षितध्यामुष्यायणत्वं स्यादपि न तु स्वयंदत्ता-
दिरूपाणां देवरातादीनाम् । ननु

गोत्ररिक्थे जनायितुर्न भजेद्विप्रः सुतः ।

इति वचनाज्जनकगोत्रनिवृत्तेः कथं जनकसमोत्रैरविवाह इति
चेत् । नैष दोषः । आर्षेयवरणाभिवादानादौ जीवतो दत्तकादेः
मृतस्य च श्राद्धदेवतात्वे जनकगोत्रसंबन्धाभावार्थं तद्वचनं न त्व-
विवाहार्थम् । विवाहे तु जनकसमोत्राया वरस्य जनकगोत्रसंबन्धाभा-
वेन स्वमगोत्रत्वाभावेऽपि पितृसमगोत्रत्वप्रयुक्त एव निषेधः । अ-
समोत्रा च या पितुरिति वचनात् । तत्रत्यपितृपदप्रयोजनमप्ये-
तदेवेत्युक्तं स्मृतचन्द्रिकाकारेण । प्रवरमञ्जरीकारस्याप्येतदभि-
मतम् । एवं पुत्रिकापुत्रदत्तक्रीतपुत्रादीनामपि । द्वयोरपि गोत्रयो-
रविवाह इति तदुक्तं । न च दत्तक्रीतादयो ध्यामुष्यायणाः स्वतो
द्विगोत्रा वेत्येवं प्रतिपादितं कैश्चित् । तदपरे न क्षमन्ते । अपुत्रेण
परक्षेत्रे इत्यादिलक्षणलक्षितस्य ध्यामुष्यायणत्वेन लक्ष्यत्वात् ।
विज्ञानेश्वरेण चेदमेवं व्याख्यातम् ।

क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजिने यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनी दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

इति मनुवाक्ये क्रिया अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरिति सं-
वादरूपा विवक्षितेति याज्ञवल्कीयमपि तद्विषयमेवेति तेषामेव
ध्यामुष्यायणता नत्वन्यत्र ।

फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६५७

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्वलीयसी ॥ इति

मनुवाक्ये फलानभिसन्धानं नामात्रोत्पन्नमपत्यमाश्रयोरुभयो-
रित्येवं संवादाभावरूपं विवक्षितम् । तेन तदुत्पन्नो न ह्यामुष्यायणः
किं तु क्षेत्रजः । इदमेवाभिसन्धाय ग्राह्यवल्क्योऽप्याह,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः कृतावियात् ॥

आगर्भसंभवाद्भ्रष्टपतिस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ इति ।

तथाचोभयोरप्ययमिति संवादे दत्तकादिरपि ह्यामुष्यायणः ।
तदभावे प्रतिग्रहीतुरेव । ह्यामुष्यायणानां शौङ्गशैशिरिवाभिर्णयः ।
अन्येषां तु क्षेत्रजदत्तकादीनां गोत्ररिक्थे जनयितुरित्यादिमनुवा-
क्येन जनकगोत्रनिवृत्तौ नोभयतः प्रवृणीतइत्यादिना । नन्वेवं
जनककुले सगोत्रत्वनिमित्तो विवाहनिषेधो न स्यात् । सापिण्ड्यनि-
मित्त एव तर्हि भविष्यति । नचैवं पिण्डो व्यपैतीत्यस्य सापिण्ड्यं
निवर्त्ततइति मिताक्षराव्याख्यानेन विरोधः । सामान्यवाक्यस्यास्य
“ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति” गौतमवाक्येन विवाहावि-
षये बाधितस्याशौचविषये संकोचेन व्यवस्थापनादिति सर्वमक-
लङ्कम् ।

अन्ये तु शिष्टपरिगृहीतत्वात्प्रथमपक्षमेवाद्विद्यन्ते । युक्तश्चा-
यम् । गोत्ररिक्थे इत्यत्र यथा सापिण्ड्यशब्दस्य सामान्यत्वेन गौ-
तमीयविशेषवचनेन तदितरविषयत्वं, तथा सगोत्रेऽत्र पितृग्रहणात्तत्र
गोत्रशब्दस्यापि तदितरविषयत्वं युक्तम् ।

तदुक्तं प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरे,

गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोऽपि ।

न चान्न मातृग्रहणं व्यर्थम् । मातृद्वारकमापिण्ड्यस्य विवक्षित

स्वादित्याहुः ।

यत्तु भरद्वाजस्य बृहस्पतेः सकाशान्ममतासंज्ञकोत्थय-
क्षेत्रजातत्वेनोत्थयप्रवराणां गौतमानां भरद्वाजानां च सर्वेषां
परस्परमविवाह इति कश्चित् । तदसत् । तस्य क्षेत्रजातत्वेऽपि
ह्यामुष्यायणत्वाभावात् । न च तत्त्वे प्रमाणमस्ति । इदमावयोरप-
त्यमस्त्विति संवादेन विष्णुपुराणेऽनुक्तेः । प्रत्युत ह्यामुष्याय-
णत्वाभावे एव प्रमाणं सम्भाव्यते । सर्वेषु प्रवरसूत्रेषु भरद्वाजा-
नां ह्यामुष्यायणत्वेनाप्रतिपादनात् । बौधायनेन च पूर्वर्गोत्तमैरुत्त-
रैश्च केवलाङ्गिरोभिः सह विवाहोक्त्या विष्णुपुराणमपि ह्यामुष्या-
यणरूपक्षेत्रजत्वप्रतिपादनपरमिति वर्णनीयम् । किञ्च । गोत्रप्र-
वराभिधानपरपुराणभागस्यातिसंवादाभावात् पौराणिकस्य वं-
शानुपूर्वीमध्यगतजन्मक्रमस्यात्यव्यवस्थितत्वात्तस्य सुतरामति-
प्रसङ्गापादकत्वात्तदनुरोधेन गोत्रप्रवरनिर्णयस्याकिञ्चित्करत्वादि-
ति दिक् । तदत्र ह्यामुष्यायणानामुभयेऽपि प्रवराः कीर्त्तनीयाः ।
तथाच उभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः द्वौ वेतरतस्त्रीनितर-
तः न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणमाङ्गिरसवार्ह-
स्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलित्याश्वलायनः । अस्यार्थः । द्वायामुष्या-
यणानां प्रवरकरणेऽनियमप्रसक्तौ उभयतः प्रवृणीतेति विहिते
आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति पितुः वैश्वामित्रकात्यात्कीलोते
क्षेत्रिण इत्येवमुभयतः पङ्क्तिरूपेण प्रसक्ते न पञ्चानामतिप्रवरणमि-
ति षड्वरणे प्रतिषिद्धे उभयतो वरणाविधानात् “समं स्यादश्रु-
तित्वादिति” न्यायेन द्वयोर्द्वयोरुभयतो वरणे प्राप्ते न हि चतुर्णां
प्रवरोऽस्तीति निषिद्धे कथं तर्ह्युभयतः प्रवृणीतेत्याकाङ्क्षिते एक-
मितरत इत्यादिना पक्षद्वयमुक्तम् । तत्रापि पूर्वं जनकस्य ततो-
ऽन्यस्य प्रयाणां च सम्भवे पञ्चानां कीर्त्तनम् । तत्रापि त्रिपक्षे

विषाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६५९

जनकस्य द्वावाधौ प्राथम्यात् । उत्तरस्य एकः । पञ्चपक्षे च शौङ्गशिशिरिवदेव जनकस्य त्रयः भरद्वाजस्य द्वावाद्यावेव प्राथम्यात् तदतिक्रमे कारणाभावाच्च ।

अथ क्षत्रियवैश्यानां गोत्रमुच्यते ।

ऐलाद्याः पुरुरवाश्च क्षत्रियास्तेषां मनुर्गोत्रं त्रिप्रवराः मानवै-
लपौरुवसेति होता, मनुवदिलवत्पुरुरवोवदित्यध्वर्युरिति कात्याय-
नानुयायिनः । पुरुरवोवदिलवन्मनुवदिति लौगाक्ष्यादयः ।

वैश्याः भालन्दनादयस्तेषां भलन्दनो गोत्रं भालन्दनसाम-
माङ्गिलेति होता, भलन्दनवत्सप्रवन्मङ्गिलवदित्यध्वर्युरिति कात्या-
यनादयः । मङ्गिलवत् सप्रवद्भलन्दनवदित्यध्वर्युरिति लौगाक्ष्या-
दयः । वात्सप्रेत्येकार्षेया इति त्रिप्रवरा वेति दक्षः ।

तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः केचिद्विद्यमानमन्त्रदृशः केचिद्वि-
द्यमानमन्त्रदृशः । तत्र विद्यमानमन्त्रदृशः स्वीयानेव प्रवरान्प्रवृणी-
रन् । ये त्वविद्यमानमन्त्रदृशस्ते पुरोहितप्रवरान्प्रवृणीरन् । स्वीय-
प्रवरसन्नेऽपि स्वस्वपुरोहितगोत्रप्रवरपक्ष एव पितामहाकारमेधा-
तिथिप्रभृतिभिराश्रितः । आपस्तम्बेनापि पक्षद्वयमुक्त्वा निर्णी-
तम् । स पुरोहितप्रवरो ऽस्त्येव न्यायेनेति । अयं च न्यायः मन्त्रा-
दिषु गोत्रप्रवरलक्षणाभावः अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां ब्राह्मणत्वेन
तदपत्यत्वाभावात् क्षत्रियवैश्ययोगोत्रत्वाभावात्सप्रवरत्वस्य सुतरा-
मभावः । नापि सर्वे मन्त्रकृत इति । यत्तत्र प्रवरमञ्जरीकारादथ
उच्युः, सर्वेषां राजन्यवैश्यानामेकरूपगोत्रप्रवरत्वे सर्वेषां परस्पर-
मविवाहप्रसङ्ग इति न्यायः, स विशेषरूपेण सप्तर्षीविवाहोपदेशेन
सामान्यरूपसगोत्रसप्रवरविवाहनिषेधवाधात्सुपरिहर इत्याहुः । त-
स्मात्सर्वेः क्षत्रियवैश्यैर्वा वरणे यः पुरोहित उपास्यस्तद्गोत्रप्रवरैरेव
तेषां कर्मानुष्ठानं विवाहाविवाहौ चेति । इति क्षत्रियवैश्यानाम् ।

अथाविदितस्वगोत्रप्रवरविशेषाणां ब्राह्मणानामप्याचार्यगो-
त्रप्रवरास्तैरेव कर्माणि विवाहाविवाहौ च । अथासंप्रज्ञातबन्धुराचार्या-
मुप्यायणमनुब्रुवीताचार्यप्रवरं वृणीतेति बौधायनवचनात् । अ-
स्यार्थः । बन्धुगोत्रं प्रवरो वा सम्यक् न प्रज्ञातो येन सोऽसं-
प्रज्ञातबन्धुर्यथा सत्यकामो जाबालो गोतममाचार्यमुपेयिवान् भ-
गवन्नित्युक्ता शरणं प्रपन्नो गौतमेन च किङ्कोत्रो नु सौम्या-
सीति गोत्रं पृष्ठः सन् नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मीति एव-
मसंप्रज्ञातबन्धुराचार्यामुप्यायणमाचार्यस्य गोत्रं चानुब्रुवीता-
नुपूर्व्या ब्रूयात् आचार्यप्रवरं वृणीतेति तदेवं विवृतम् । एवं च
सति यो वा अन्यः सन्नन्यस्याप्येवं प्रवृणीते स वा अस्य तद-
धिरिष्टं वीतं गृह्णत्यादिदोषश्रवणं प्रज्ञातगोत्रप्रवरविषयम् । तेषां
त्वाचार्यकन्यामात्रं निषिद्धं न सर्वा तद्गोत्रा ।

तथाच स्मृतिः,

गायत्री यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां विवहेन्न सः ।

तद्गोत्रे तत्कुले चापि विवाहो नैव दुप्यति ॥ इति ।

एतदनन्तरं गुरुगोत्राज्ञानेत्यादि गुरुगोत्राज्ञाने दानादिना-
ऽन्यगोत्राः स्युरित्यपि केचित् । आदिशब्दः क्रयोपलक्षणम् ।

यद्वा स्वप्रवराज्ञाने जमदग्नीनुपाश्रयेत् ।

गोत्रकार्येषु सर्वेषु किन्तु नैवोद्वेहेत्कचित् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनः ।

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमिष्यते ।

इति यत् तदाचार्यगोत्रस्याप्यपरिज्ञाने विवाहातिरिक्ताविषयं
च शूद्रवदिति ज्ञेयमिति सङ्क्षेपः ।

* तथाचोक्तं स्मृत्यर्थसारे प्रायश्चित्तविधाने ऊद्घोषगच्छती-

* अत्र ग्रन्थः अलग्न इव भाति ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६६१

ति । मैवम् । गुरुतल्पव्रतातिदेशप्राप्तस्य सगोत्राग्रहणस्य गन्तुपरि-
णीतसगोत्राविषयत्वे मानाभावात् । समानप्रवरामित्यत्रापि उद्गाह
एव चान्द्रायणस्योक्तत्वादिति परस्परव्यभिचारिनिमित्तसम्प्रिपाता-
त्प्रायश्चित्तद्वयं कर्त्तव्यम् । सगोत्रायामज्ञानादुत्पन्नस्य काश्यपगोत्रेण
व्यवहारः कार्यः । गर्भो न दुप्यति काश्यप इति विज्ञायत इति
बौधायनवचनात् । जनकशुद्धिश्चान्द्रायणत्रयेण ।

तथोक्तं स्मृत्यर्थसारे,

अज्ञानादेन्दवैः शुद्धोत्तिभिर्गर्भस्तु काश्यपः । इति ।

ऐन्दवैरिति बहुवचनं त्रित्वमात्रपर्यवसायि । कपिञ्जलाधिकर-
णन्यायात् । अल्पाभ्यासे एकस्मिन् चान्द्रायणे प्राजापत्यत्रयम् ।
बहुभ्यासे एकस्मिन्प्राजापत्याष्टकमित्येवं कल्पनीयम् । ज्ञानतस्तू-
त्पत्तौ चाण्डालत्वमेव ।

तथाच यमः,

आरूढपतितापन्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।

सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ इति ।

त्रिकाण्डमण्डनोऽपि,

सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।

गुरुतल्पव्रतं कृत्वा तां रक्षेज्जननीमिव ॥ इति ।

गुरुतल्पव्रतं द्वादशवार्षिकम् । एतस्य गोत्रप्रवरविवेकज्ञानस्य तु
फलं विधिनिषेधविषयपरिज्ञानमेव । प्रवरसूत्रकारैस्तु यद्ब्रह्मलो-
कावाप्त्यादिफलमित्युक्तं तत् पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवामोतीतिव-
त्पूर्वकमानुष्ठानफलस्यैव स्तुत्यर्थमिति संक्षेपः ।

प्रोक्तो बौधायनादीनां रीत्या गोत्रविनिर्णयः ।

वक्ष्ये मत्स्यपुराणोक्तं गोत्रप्रवरनिर्णयम् ॥

सूत उवाच ।

इत्याकर्ण्य स राजेन्द्र उक्कारस्य च वर्णनम् ।

ततः पपञ्च देवेशं मत्स्यरूपं जलार्णवे ॥

मनुरुवाच ।

ऋषीणां नामगोत्राणि वंशावतरणं तथा ।

प्रवरारणां तथा साम्यमसाम्यं विस्तराद्दद ॥

महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायंभुवेऽन्तरे ।

तेषां वैवस्वते प्राप्ते सम्भवं मम कीर्तय ॥

दाक्षायणानां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो ।

ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविवर्द्धनम् ॥

मत्स्य उवाच ।

मन्वन्तरेऽस्मिन्संप्राप्ते प्राप्ते वैवस्वते पुरा ।

अश्वमेधेतु वितते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

महादेवस्य शापेन त्यक्त्वा देहान्समन्ततः ।

ऋषयश्च समुद्भूता हुते शुक्रे यथेच्छया ॥

देवानां मातरो दृष्ट्वा देवपत्न्यस्तथैव च ।

स्कन्धं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

तं जुहाव ततो ब्रह्मा ततो जातो हुताशनः ।

ततो जातो महातेजा भृगुः स तपसां निधिः ॥

अङ्गारेष्वाङ्गिरा जातस्तृतीयोऽविस्तथैव च ।

मरीचिभ्यो मरीचिश्च ततो जातो महातपाः ॥

कुशैस्तु कपिलैर्जातः पुलस्त्यस्तु महातपाः ।

वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठश्च तपोधनः ॥

भृगुः पुलोन्नश्च सुतां दिव्याम्भार्यामविन्दत ।

यस्यामस्मात्ततो जाता देवास्तु द्वादशात्मकाः ॥

भुवनो भानवश्चैव सृजन्यः सृजवस्तथा ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६६३

शुचिः क्रतुश्च मूर्द्धा च याजश्च वसुदश्च ह ॥
 प्रभवश्चाव्ययश्चैव दक्षो द्वादशमस्तथा ।
 इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्त्तिताः ॥
 पौलोम्यजनयद्विषं देवानान्तु कनीयसाम् ।
 च्यवनं तु महाभागमाप्रवानन्तथाप्यसौ ॥
 आप्रवानात्मजश्चैर्वो जमदग्निस्तथाऽऽत्मजः ।
 और्वगोत्रकरस्तस्य भार्गवाणां महात्मनाम् ॥
 तद्गोत्रप्रवरान्वक्ष्ये भृगोर्द्विप्तौजमस्त्वहम् ।
 भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्रवानस्तथैव च ॥
 ऊर्वश्च जमदग्निश्च वत्सो दाभिर्नडायनः ।
 वैशयनो वैतिहयः पैलश्चैवाथ मात्यकिः ॥
 शौनकायनिजीवन्तिकम्बोदाः पार्षतिस्तथा ।
 वैहीनरिविरूपाक्षौ रोहितायनिरिव च ॥
 वैश्वानरिः कथानीलुर्वसावर्णिर्विकस्वरुः ।
 विष्णुः पौलोमिवालाकिनौलिकेलान्तभाविनः ॥
 ऋताभागोऽथ मार्कण्डिः जडिनो वीतितस्तथा ।
 मण्डूमाण्डव्यमाण्डूकफेनपा गनिभस्तथा ॥
 स्थौलपिण्डः शिखापत्तिः शर्कराक्षिस्तथैव च ।
 जलधिः सौध्वजिः कृत्स्नस्तथाऽन्यः पागलायनिः ॥
 मार्कायणो दिवपतिर्मण्डूकिर्वर्षभिः स च ।
 लवः साङ्कृत्यसालाकिस्तथः चैवानुशातकिः ॥
 कोपियज्ञो मित्रयज्ञस्तथाचैवामिलायनः
 गार्गायणो ह्यायनश्च ऋषिर्गोदायनस्तथा ॥
 गोप्रायनो ह्यायनिश्च वैशम्पायनगालवौ ।
 वैकर्ण्यः शार्ङ्गरवो याज्ञेयिभार्ग्यकायानेः ॥

लालादिलार्कुविश्वैव लक्ष्मणपरिमण्डलः ।
 शाल्यायनिर्नालायनिः कौटलश्चलहस्तिकः ॥
 शौक्तिः सकोटरश्चैव साक्षिसान्द्रमणिस्तथा ।
 जेकजिह्विर्जैकशून्यः केह्ललेठिहिकस्वरः ॥
 सौरद्वतिः सनौमिश्यो लोष्टाक्षिश्च भवेरणिः ।
 बागायनिः स्वानुमतिः पौर्णसौगन्धिकासिकृत् ॥
 समध्यगस्तथैतेषां पञ्चार्पप्रवरो मतः ।
 भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्रवानस्तथैवच ॥
 और्वश्च जमदग्निश्च पञ्चैते प्रवरा मताः ।
 परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
 भृगुन्दीया मार्गरथो ग्राम्यायनिरथायनी ।
 आपस्तम्बस्तथा भालिवर्नैकार्षिः कपिरेवच ॥
 आर्ष्टिपेणो गार्दभिश्च कार्दमायनिरैवच ।
 आश्वलायनिरथानूपः पञ्चार्पेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 भृगुश्च च्यवनश्चैव आप्रवानस्तथैवच ।
 आर्ष्टिपेणस्तथाऽनूपः प्रवराः पञ्च कीर्त्तिताः ॥
 परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
 यास्का वाचो वीतहव्या मागन्धश्चण्डमोदनः ॥
 जीवन्त्यायनिर्मौपिलिश्च शलिश्चैव खलिस्तथा ।
 भागलिर्गार्गवीतिश्च कौशाम्बोयेश्च काश्यपिः ॥
 वासेयिः समदागेयिः सौरिज्वरिस्तथैवच ।
 परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
 शात्त्यायनो यक्षपतिर्मत्स्यगान्धिस्तथैवच ।
 प्रत्यूहश्च तथा श्रौण्यश्चक्षिश्च कार्दमायनिः ॥
 तथा गृन्तामदो राजन् शुनकश्च महर्षिकः ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६६५

परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥

एते नवोक्ता भृगुवंशजाता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।

तेषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं विजहाति जन्तुः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तभृगुगोत्रप्रवरनिर्णयः ।

अथ मत्स्यपुराणोक्तस्त्रिविधानामङ्गिरसां गोत्रप्रवरनिर्णय उच्यते ।

मत्स्य उवाच,

मरीचितनया राजन् मुरूपा नाम विश्रुता ।

भार्या त्वङ्गिरसो देवी तस्याः पुत्रा दश स्मृताः ॥

आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षो दमः प्राणस्तथैव च ।

हविष्मांश्च हविष्ठश्च क्रतुः मत्स्यश्च ते दश ॥

इत्येतेऽङ्गिरसो नाम देवा वै सामगायनाः ।

मुरूपा जनयामास ऋषीन्सर्वेऽवरानिमान् ॥

बृहस्पति गोतमं च संवर्त्तं च महाऋषिम् ।

आयास्यं वामदेवं च उत्थयमुशिजं तथा ॥

इत्येते ऋषयः सर्वे गोत्रकाराः प्रकीर्त्तिताः ।

तेषां गोत्रसमुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ॥

उत्थयो गौतमश्चैव नैलेयोऽभिजितस्तथा ।

बौध्निर्निगः मुगो माक्षिः क्षिरिटोऽकिरेव च ॥

राट्कर्णश्च सौपुत्रिः कैरातिः सामलोमकिः ।

पौष्कज्जिर्भगत्रो वै ऋषिश्चण्डालकस्तथा ॥

करोटमुनया वीर उपविन्दः मुरपिणः ।

रौहिणेयो निवैराणिः कौष्ठश्चैवारुणायनिः ॥

सोमो दायनिकः मोरुः कौशिल्यः पार्थिवस्तथा ।

रौहिणेयो निरोधश्च मूलयो वामुगेव च ॥

कार्पाक्षः पुष्पवांश्चैव क्षारकारण्डिरेवच ।
 क्षया विश्वन्तिरेविश्च पाविका रेविरेवच ॥
 श्यार्पेयप्रवरा ह्येते तेषां वा प्रवरान् शृणु ।
 अङ्गिराश्च वचोतिश्च उशिजश्च महाम् ऋषिः ॥
 परस्परमविवाहा इत्येते परिकीर्त्तिताः ।
 आत्रेयायनिमौवत्सावग्निवेशः शिलाधिलिः ॥
 बालिशायनिवारही चिविपिर्वाष्कलिस्तथा ।
 सौटिश्च तृणकर्णिश्च प्रवाहिश्च लभायनिः ॥
 ब्राह्मगच्छिर्दशादीकिः स्वारग्रीवस्तथैवच ।
 जित्यद्रोणिर्घटाकिश्च जैक्षलायनिरेवच ॥
 आपस्तम्बिर्वाजवृष्टिः गोस्वपिङ्गलिरेवच ।
 पैलश्चैव महातेजाः शालङ्कायनिरेवच ॥
 श्यार्पेयः प्रवरश्चैव सर्वेषां प्रवरोत्तमः ।
 अङ्गिराः प्रथमस्तेषां द्वितीयोऽथ बृहस्पतिः ॥
 तृतीयश्च भरद्वाजः प्रवराः परिकीर्त्तिताः ।
 कण्वायनाः कौञ्जवयस्तथा वत्सतरायणाः ॥
 भ्रष्टृकृद्भ्रविष्णी च लैन्यालिः शाकलायनिः ।
 क्रौडिश्चाष्णी च वाष्मी च तातकृन्मधुरावहः ॥
 लोपकृद्गालविकुपो मकेटः पौलिकायनः ।
 मृत्नङ्गश्च तथादार्भिर्गार्भिः श्यामायनिस्तथा ॥
 बालकिः साहनिश्चैव पञ्चार्पेयाः प्रकीर्त्तिताः ।
 अङ्गिरास्तु महातेजाः देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥
 भरद्वाजो गर्गसैन्यो समानप्रवरत्वंतः ।
 सगोत्रत्वात्मका एते परस्परमनन्वयाः ॥
 पञ्चालिर्दिक्ष्वशक्तिः स्वदौनरकचेतरौ ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६६७

भूयसी जनमिश्रिश्च बिन्दुर्दाजकुमीदरिः ॥
 उर्ध्वतो राजकेशी च सौजटिः सासविस्तथा ।
 सलिश्च कलमी कण्व ऋषिकारी रयस्तथा ॥
 क्ष्वज्यो वाच्यायनिश्चैव सावस्यायनिरेव च ।
 श्यार्षेयः प्रवरस्तेषां कपीनां भूमिपोत्तम ॥
 आमहय्योऽङ्गिरा मुख्य उरुक्षयस्तृतीयकः ।
 सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥
 ज्ञात्वायतो हरिकर्षो मत्स्यः पौगेल एव च ।
 हस्तिवासो मास्यलिर्माडिलिश्च गवेराणिः ॥
 शाङ्खदर्भिर्भीमगवः सर्वे त्रिप्रवरा मताः ।
 अङ्गिरा अम्बरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥
 परस्परमविवाहाः समानप्रवरत्वतः ।
 बृहदुल्को वामदेवस्तथा त्रिप्रवरो मतौ ॥
 अङ्गिराबृहदुल्को वै वामदेवस्तृतीयकः ।
 परस्परमवैवाहा गोत्रे स्वे परिकीर्त्तिताः ॥
 कुम्भगोत्रोद्भवश्चैव तथा त्रिप्रवरो मतः ।
 अङ्गिरास्त्रिमदस्युश्च पुरुकुत्सस्तृतीयकः ॥
 कुत्साः कुत्सैरवैवाहाः एवमाहुः पुराविदः ।
 ततो रथीतराणां च श्यार्षेयः प्रवरः स्मृतः ॥
 अङ्गिरा हि विरूपोऽपि तृतीयो हि रथीतरः ।
 रथीतरा अवैवाहाः नित्यमेव रथीतरैः ॥
 बिष्णुवृद्धिः सनोमज्जिर्जतृणः कर्तुणस्तथा ।
 अत्रिवाचो महातेजाः तथा चैवापरायणः ॥
 श्यार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरो नृप ।
 अङ्गिरा हि विरूपश्च पृषदश्वस्तृतीयकः ॥

ऋषयोऽमी सगोत्रत्वादवैवाङ्गाः परस्परम् ।
 सत्वमग्निर्महातेजा हिरण्यस्तम्बिमुद्रलौ ॥
 श्यार्षेयो हि मतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 अङ्गिराश्चैव भाम्याश्चो मुद्रलः सुमहातपाः ॥
 परस्परमवैवाङ्गा इत्येते परिकीर्त्तिताः ।
 हंसजिह्वा देवजिह्वा आलवालविडालयः ॥
 आयाग्रयः शुनपश्च पौराण्यान्तानि मुद्रलाः ।
 श्यार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥
 अङ्गिराश्चैव ताविश्व मौद्रल्यश्च महातपाः ।
 ऋषयोऽमी सगोत्रत्वादवैवाङ्गाः परस्परम् ॥
 पादश्च चतुरश्चापि तृतीयः श्वाकटायनः ।
 ततः प्रागादसौनारी मर्करो रमणः ससाः ॥
 कण्वः कर्मटयश्चैव तथा गादायनो रथिः ।
 श्यामायनिस्तथैवैषां श्यार्षेयः प्रवरो मतः ॥
 अङ्गिराश्चाजपीठश्च कण्वश्चैव महातपाः ।
 सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥
 तित्तिरिः कपिभूश्चैव गार्ग्यश्चैव महानृपिः ।
 परस्परमवैवाङ्गाः समानप्रवरत्वतः ॥
 अत्वरिश्च भरद्वाजः क्रथिश्चात्मा भवस्तथा ।
 ऋषिर्मेत्रावरश्चैव पञ्चार्षेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तृतीयोऽथ बृहस्पतिः ।
 ऋषिर्मेत्रावरस्तुर्यो मुनिरात्मा भविस्तमाः ॥
 प्रवरैक्यस्वमुख्यत्वादवैवाङ्गाः परस्परम् ॥
 सर्वे तद्मेऽङ्गिरसस्त्रिधोक्ता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
 एषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६६१

इति मत्स्यपुराणे प्रवरकीर्त्तने सर्वेषां त्रिविधाङ्गिरसां प्रवरा-
ध्यायो द्वितीयः समाप्तः ।

इति मत्स्यपुराणोक्ते सर्वेषां त्रिविधाङ्गिरसां प्रवरकाण्डे
प्रकीर्त्तितानां प्रवराणां मध्ये येषां प्रवरेषु गौतमः सप्तर्षिर्त्रियमा-
णतया सत्तया वा ऽनुवर्त्तते तेषां परस्परमविवाहः । समानगोत्रत्वात् ।
गौतमानां सर्वेषां परस्परमविवाह इति बौधायनवचनाच्च । तथा येषां
गोत्राणां प्रवरेषु भरद्वाजः सप्तर्षिर्त्रियमाणतया सत्तया वा ऽनुवर्त्तते
तेषां परस्परमविवाहः । समानगोत्रत्वाद्भरद्वाजानां सर्वेषां परस्परम-
विवाह इति बौधायनवचनाच्च । तदितरेषां तु सप्तर्षिवाङ्मानां केव-
लाङ्गिरसां हरितकुत्सकण्वरथीरतरपृषदश्वमुद्गलवृद्धादीनां पर-
स्परं स्वेच्छया विवाहः । समानगोत्रत्वाभावात् । स्वेच्छे गणे पुनः सुत-
रामविवाहः समानगोत्रत्वादिति समुदायार्थो निरूढ इति । इति
मत्स्यपुराणोक्तप्रवराध्याये त्रिविधानामङ्गिरसां गोत्रप्रवरनिर्णय-
स्तृतीयः समाप्तः ।

अथ मत्स्यपुराणोक्तः अत्रिगोत्रप्रवरनिर्णय उच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अत्रिगोत्रसमुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ।

कामयायनिसांख्येयौ तथा सारायणाश्च ये ॥

औदालकिः सौनकर्णिरथो सौक्तवराश्च ये ।

गौरग्रीविकेयोरञ्जिरथो जैत्रायणाश्च ये ॥

अर्द्धरथो वामरथो गोर्यन्यतृणचिन्दवः ।

कारजिहोदगरग्रीवौ वैडालिः शकटायनिः ॥

नैलेयश्च सचैलेयो न्यत्रिगोणीपथस्तथा ।

जलदो भगपादश्च सौपुष्पिश्च महातपाः ॥

छान्दोगेयस्तथैतेषां ध्यार्षेयः प्रवरो मतः ।

श्यावाश्वश्च तथाऽत्रिश्च तथा चैवार्चनानसः ॥
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
 अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्राः तत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
 कालेयश्च सवालेयो वामरथ्यस्तथैवच ।
 सौत्रेयश्चैव शौभ्रेयस्यार्षेयाः परिकीर्त्तिताः ॥
 अत्रिश्च वामरथ्यश्च पौत्रिकश्च महानृपिः ।
 परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वतः ॥
 इत्यत्रिगोत्रप्रभवास्तथोक्ता महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
 येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहति ॥
 इति मत्स्यपुराणोक्तात्रिगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
 अथ मत्स्यपुराणोक्तो विश्वामित्रगोत्रप्रवरनिर्णय उच्यते ॥

मत्स्य उवाच,

अत्रेव परं वंशं तव वक्ष्यामि पार्थिव ।
 अत्रेः सोमः सुतः श्रीमांस्तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥
 विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।
 तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥
 विश्वामित्रो देवरातस्तथा वै कृतिगालवौ ।
 तडश्च बलशङ्कुः स्यादाश्ववातायनास्ततः ॥
 श्यामायना याज्ञवल्क्या जाबालाः सैन्धवायनाः ।
 बाभ्रव्याश्च करीशा हि समृत्त्या अथ संसृताः ॥
 औलोच्या औपगहनाः पार्षोदरपपाशयाः ।
 रक्षपाः पाडलीभावा यमदूता मयूरकाः ॥
 स्वार्षेयः प्रवरस्तेषां सर्वेषां परिकीर्त्तितः ।
 विश्वामित्रो देवरात उदलश्च महातपाः ॥
 परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वतः ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६७१

मार्गमित्रो तथाऽजाश्च माधुच्छन्दम एवच ॥
व्यार्षेयप्रवरा ह्येते ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
विश्वामित्रस्तथोजश्च मधुच्छन्दास्तथैवच ॥
परस्परमन्त्रिवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
धनञ्जयः कामध्वजः परिकूटश्च पार्थिव ॥
पाणिनीयस्तदीयाश्च व्याघ्र्याः सर्वे प्रकीर्त्तिताः ।
विश्वामित्रो मधुच्छन्दास्तृतीयोऽप्यघ्नमर्षणः ॥
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ।
कामुकायनयश्चैवमश्वरथ्यास्तथैवच ॥
माधुलाः कौशिकाश्चैव व्यार्षेयाः प्रवरा मनाः ।
विश्वामित्राश्मरथयो बाधुलिश्च महातपाः ॥
परस्परमन्त्रिवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
अत्रैवाह्याः पूरणश्च वारिधापयता मिथः ॥
लोहिता अष्टकाश्चैषां व्यार्षेयाः परिकीर्त्तिताः ।
विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकश्च महातपाः ॥
अष्टका लोहितैर्नित्यमन्त्रिवाह्याः परस्परम् ।
उदवासोऽपि कथक ऋषिगैर्दालकिस्तथा ॥
व्यार्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
कथका ग्रन्थिनश्चैव विश्वामित्रस्तथैवच ॥
परस्परमन्त्रिवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
औदुम्बरिः सौमवटिर्कपिस्ताड्यार्षाणिस्तथा ॥
कात्यायनिः करीराभिः शालङ्कायनिनानकी ।
मौजायनिश्च भगवान् व्यार्षेयः परिकीर्त्तितः ॥
स्वसनिश्च मुविद्धारिविश्वामित्रस्तथैवच ।
परस्परमन्त्रिवाह्याः ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥

एते तत्रोक्ताः कुशिका नरेन्द्र महानुभावाः सततं द्विजेन्द्राः ।
 येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥
 अत्र विश्वामित्रगणेषु ये देवरातादयः परिगणिताः तेषां
 परस्परमविवाहः । स्वेस्वे गणे च समानप्रवरत्वात्सुतरामविवाहः ।
 यावतां प्रवरेष्वेको विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।
 न त्वतां सगोत्रत्वाद्विवाहोऽस्ति परस्परम् ॥
 इति गन्धर्वपुराणोक्तो विश्वामित्रगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
 अथ मत्स्यपुराणोक्तः कश्यपगोत्रप्रवरनिर्णयः ॥

मत्स्य उवाच,

मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य महाकुले ।
 गोत्रकारानहं वक्ष्ये तेषां नामानि मेष्टृणु ॥
 आग्रायणा विषगणा मेपः किरिटिकायनाः ।
 भवनन्दिर्महाचक्रिर्दाक्षणायनिरेव च ॥
 क्रोष्टयना ह्यकिरयो हस्तिदास्तु तथैव च ।
 वात्स्यायनाल्पनिकृतो हास्तलायनिनस्तथा ॥
 कौशीतकाः स्वापशान्ता आग्निशर्मायणाश्च ये ।
 मौनिखरः कैकसयास्तथाचैव मुगन्धयः ॥
 पौलयो ज्ञानरायाश्च अग्रयः सर्वेऽवतु ।
 श्यामायनिः शिरायक्षस्तथा यद्गोडलायनः ॥
 कशायनाश्चमारीपा आजिहा यानहास्तिकः ।
 विशीर्णयाः काश्यपाश्च सामिसा हारितायनाः ॥
 मत्तमसावष्टमत्रः श्यार्षेयाः परिकीर्त्तिताः ।
 अवत्सारः कश्यपश्च निध्रुवश्च महातपाः ॥
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
 नैदास्यमाल्यमित्राश्च श्यार्ष्याः सर्वे प्रकीर्त्तिताः ॥

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६७३

अवत्सरः कश्यपो मुख्यो निधुवस्तु तृतीयकः ।
 सगोत्रत्वादवैवाद्या ऋषयोऽमी परस्परम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि द्यामुष्यायणगोत्रजान् ।
 अनुष्टयो भागुरयः तानयो रमवत्तयः ॥
 सौरिः स्विरो बहोहाश्च सैरन्ध्रिगेपवत्सकिः ।
 साम्नाक्षिः मादपिङ्गाक्षिराजाताम्बिस्तथैवच ॥
 दिना वसिष्ठा इत्येते नक्तं ज्ञेयास्तु कश्यपाः ।
 स्यापेयो हि मत्तश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥
 कश्यपोऽवत्सरश्चैव वसिष्ठश्च महातपाः ।
 परस्परमवैवाद्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
 सम्पातिश्च बलिश्चोभौ पिप्पलोऽथ जलन्धरः ।
 मुजातः पूरपूर्वश्च गर्दभो गर्दभीमुखः ॥
 हिरण्यवहुकैरातानुभौ कश्यपशोभिनी ।
 कुलहोब्दपदण्डश्च मृगेनुश्च तथोत्तरः ॥
 तट्टपोमसूवत्सोगमहाकैरलयाश्च ये ।
 शाण्डला वैदीनवमो दनवो वै द्रयातवः ॥
 पैप्पलादिस्तोयपर्यायः ऋषिर्वा परिकीर्त्तितः ।
 ऋषिप्रधानस्य तु कश्यपस्य दाक्षायणीभिः सकलं प्रभूतम् ।
 जगत्सहस्रं यदुसिंहमुख्य किं ते प्रवक्ष्याम्यहमुत्तरं नृप ॥
 इति मत्स्यपुराणोक्तः कश्यपगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
 अथ मत्स्यपुराणोक्तवसिष्ठगोत्रप्रवरनिर्णयः ।

मत्स्य उवाच,

वसिष्ठवंशजान् त्रिप्रान् सर्वाग्निगदतो मम ।
 शृणुष्वैकार्षप्रवरो वसिष्ठानां प्रकीर्त्तितः ॥
 वसिष्ठा एव वसिष्ठा अवैवाद्या वसिष्ठजैः ।

व्याघ्रपादा औपगवा वैष्णवाः मातुलायनाः ॥
 कपिष्ठला औडलोमा अध्वला वसदाध्वसः ।
 गोपायना धोवयश्च दासव्या अथ बाह्यकृत ॥
 बालिसयाः पालिसयास्ततो वाग्ग्रन्थयश्च ये ।
 आयस्थूणा शितिवृक्षास्तथा ब्रह्मपुरायकाः ॥
 लोभायनाः स्वस्तिकाश्च चाण्डालिगौडिलिस्तथा ।
 व्यालोहकिः स्थामुनाश्च सुपाचिधिद्विरेवच ॥
 मिथोवालिब्रह्मचली पौलश्रवस एवच ।
 पौडेयो याज्ञवल्क्यश्च एकार्पेया महर्षयः ॥
 वसिष्ठ एषां प्रवरस्त्ववैवाह्याः परस्पररम् ।
 सौलालयो महाकण्वः कौरव्याः क्रोधिनस्तथा ॥
 कपिञ्जलो बालःशिखिभार्गवी नायकाश्च ये ।
 कौमारोवा रावणका लाक्षौकृष्णास्तरायणाः ॥
 शाकाहयाः शाकधियाः काण्वा उपलयाश्च ये ।
 शाकायनाः मुहाकाश्च अथ माखशरावयः ॥
 दाकामना बालवयो वाकयो गौरथास्तथा ।
 आलम्बायना वाशयो यवक्रोडा वराणयः ॥
 लम्बायनाश्च ऋषय औपमन्यव एवच ।
 सार्व्यायनाश्च ऋषयस्तथा पञ्च दशेरकाः ॥
 पालङ्कायन उद्राहा ऋषयश्च बलम्बलाः ।
 ब्रह्मचयश्च मानेयाः पार्णगारिस्तथैवच ॥
 आर्षेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 आभरद्वसुवासिष्ठा वैन्द्रः प्रमद एवच ॥
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ।
 औपस्वस्थाः स्वस्थलयाः बालोहा लोहलाश्च ये ॥

विवाहसंस्कारं गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६७५

माध्यन्दिनो माक्षिनयाः पैष्पलादिवचद्वेषी ।
 त्रैशृङ्गिर्गोपिनः सौगिल्वागुद्विनसोत्तमाः ॥
 व्यार्पेयो ह मत्तश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 वामिष्ठमैत्रावरुणौ कौडन्यो हि तदुत्तमः ॥
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
 जातुकर्णो वसिष्ठोऽपि दयालुः सौक्तिकः खगः ॥
 वसिष्ठान्निमवास्यार्पास्तज्जाः सर्वे द्विगोत्रजाः ।
 जातुकर्णवसिष्ठौ द्वावुत्तमोऽत्रिश्च पार्थिव ॥
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्त्तिताः ।
 पौत्रिकेयास्तद्वेत्रेर्वापरध्यकुलोद्भवाः ॥
 वसिष्ठवंशेऽभिहिते मथैते ऋषिपथाना नृप गोत्रकाराः ।
 येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहानि ॥
 इति मत्स्यपुराणोक्तवसिष्ठगोत्रप्रवरनिर्णये प्रथमोऽध्यायः ।
 मत्स्य उवाच ।
 वसिष्ठस्तु महातेजा महान्पुरोहितो निमः ।
 बभूव पार्थिवश्रेष्ठ यज्ञस्तस्य ममन्ततः ॥
 श्रान्तात्मा पार्थिवश्रेष्ठ विशश्राम तदा गुरुः ।
 तं गत्वा पार्थिवश्रेष्ठो निमिर्वचनमब्रवीत् ॥
 भगवन्पुण्डुमिच्छामि त्वं मां याजय मा चिरम् ।
 तमुवाच महातेजा वसिष्ठः पार्थिवोत्तमम् ॥
 किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्योऽहं तव यज्ञे भृशं नृप ।
 श्रान्तोऽस्मि राजन्विश्रम्य सम्यग्वाजायितास्मि ते ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वसिष्ठं नृपमत्तमः ।
 पारलौकिककार्येषु कः प्रतीक्षितुमुत्तमेव ॥
 न कस्य सौहृदं ब्रह्मन् कृतान्तेन बलीयसा ।

धर्मकार्ये त्वरा कार्या चलं यस्माद्धि जीवितम् ॥
 धर्मपथ्याशनो जन्तुर्मृतोऽपि सुखमश्नुते ।
 श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ॥
 न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वापि न वा कृतम् ।
 क्षेत्रग्रामगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ॥
 वृकीवीरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।
 भार्या मे पुत्रो मे धनपशू मे स्वजनो मे बन्धुवर्गो मे ।
 एवं मे मे कुर्वाणं पशुमिव बध्नाति नियतं कालः ॥
 नैकान्तेन प्रियः कश्चिद् द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
 आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसन्न हरते कुलम् ॥
 प्राणो वायुश्चलत्वं च वायोर्विदितमेव ते ।
 यदत्र जीव्यते ब्रह्मन् क्षणमात्रं तदद्भुतम् ॥
 क्षीरं दद्यात् न मन्ये विद्याभ्यामे धनार्जने ।
 अशाश्वतं धर्मकार्ये तृणवत्स्वामिमंकटे ॥
 सोऽहं संभृतसम्भारो भवन्मूलमुपागतः ।
 न चेद्याजयसे मां त्वमन्यं याचामि याजकम् ॥
 एवमुक्तस्ततस्तेन निमिना ब्राह्मणोत्तमः ।
 दद्याप तं निर्मिं क्रोधाद्विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥
 श्रान्तं मां त्वं समुत्सृज्य यस्मादन्यं द्विजोत्तमम् ।
 धर्मज्ञस्त्वं नरेन्द्रेन्द्र याजकं कर्तुमिच्छसि ॥
 निमिस्तं प्रत्युवाचाथ धर्मकार्यरतस्य मे ।
 विघ्नं करोपि नान्येन यजनं च तथेच्छसि ॥
 दद्यां ददामि यस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यसि ।
 एवमुक्ते तु तौ जातो विदेहौ द्विजपार्थिवौ ॥
 देहहीनौ तथोजीविौ ब्रह्माणमुपजग्मतुः ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रवरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६७७

आगतौ तौ समीक्ष्याथ ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥
 अथ प्रभृति ते स्थानं निमे जीव ददाम्यहम् ।
 नेत्रपक्ष्मसु सर्वेषां त्वं वसिष्यमि पार्थिव ॥
 त्वत्संबन्धात्तथा तेषां निमेषः संभविष्यति ।
 चालयिष्यान्ति तु तदा नेत्रपक्ष्माणि मानवाः ॥
 एवमुक्ते मनुष्याणां नेत्रपक्ष्मसु सर्वशः ।
 जगाम निमिजीवस्तु वरदानात्स्वयम्भुवः ॥
 वसिष्ठजीवं भगवान् ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
 मित्रावरुणयोः पुत्रौ वसिष्ठस्त्वं भविष्यसि ॥
 वसिष्ठेति च ते नाम तत्रापि च भविष्यति ।
 जन्मद्वयमतीतं च तत्रापि त्वं स्मरिष्यसि ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु मित्रश्च वरुणस्तथा ।
 वदर्याश्रममामाद्य तपस्तेपतुरव्यथौ ॥
 तपस्यतोस्तयोरेव कदाचिन्माधवे ऋतौ ।
 पुष्पितद्रुममंस्थाने शुभे दयितमारुते ॥
 उर्वशी तु वरारोहा कुर्वन्ती कुमुदोच्चगम् ।
 सुसूक्ष्मरक्तवसना ऽनयोर्दृष्टिपथं गता ॥
 तां दृष्ट्वेन्दुमुखीं मुभून् नीलनीरजलोचनाम् ।
 उभौ चुक्षुभतुर्थैर्यात्तद्रूपपरिमोदितौ ॥
 तपस्यतोस्तयोर्वीर्यमक्षरञ्च मृगामने ।
 स्कन्धं रेतस्ततो दृष्ट्वा पापभीतौ परस्परम् ॥
 तोयपूर्णं चिक्षिपतुः कलशे तौ मनोरमे ।
 तस्मान्नरवरौ जातौ तेजसाऽप्रतिमौ भुवि ॥
 वसिष्ठश्चाप्यगस्तिश्च मित्रावरुणयोर्द्विजाः ।
 वसिष्ठस्तूपयेमेऽथ भगिनीं नारदस्य तु ॥

अरुन्धतीं वरारोहां तस्यां शक्तिमजीजनत् ।
 शक्तेः पराशरः पुत्रस्तस्य वंशं निबोध मे ॥
 यस्य द्वैपायनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत ।
 प्रकाशो जनिनो येन लोके भारतचन्द्रमाः ॥
 पराशरस्य तस्य त्वं शृणु वंशमनुत्तमम् ।
 षाड्दशयो बाहुरयो जैमनो भैमतायनाः ॥
 गोपालिरेषां पञ्चमे एते रक्ताः पराशराः ।
 प्रागेहया बाह्यतयः पार्थेयाः कौरुजायनाः ।
 द्वैर्वाविरेषां पञ्चमे एते नीलाः पराशराः ।
 काष्णायिनाः काशिवमेवाः काकेयस्या नयातयाः ॥
 पुष्करः पञ्चमश्चैषां कृष्णा ज्ञेयाः पराशराः ।
 आविष्टथायना बाल्येयाः स्वायथाश्चोक्यश्च ये ॥
 इषीकहस्तः पञ्चमे श्वेता ज्ञेयाः पराशराः ।
 पटिका बादरिश्चैव स्तम्भभ्याः क्रौञ्चकायनाः ॥
 क्षौमिरेषां पञ्चमश्च श्यामा एते पराशराः ।
 खल्वायनिवार्णायनैर्नायाः खलु मुपातयः ॥
 एतेषां पञ्चमस्तापिरेते धूम्राः पराशराः ।
 पराशराणां सर्वेषां श्यार्पेयः प्रवरो मतः ॥
 पराशरश्च शक्तिश्च वसिष्ठश्च महातपाः ।
 परस्परमवैवाह्याः सर्वे एव पराशराः ॥
 उक्तास्तएते नृप वंशमुख्याः पराशराः सूर्यममप्रभावाः ।
 येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तितानां पापं ममग्रं पुरुषो जहाति ॥
 इति मत्स्यपुराणोक्तवामिष्ठगोत्रप्रवरनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः ।
 अथ मत्स्यपुराणोक्तोऽगस्तिगोत्रप्रवरनिर्णयः ।
 मत्स्य उवाच ।

विवाहसंस्कारे गोत्रप्रथरस्वरूपादिनिरूपणम् । ६७१

अतः परमगस्त्यस्य वक्ष्ये वंशोद्भवान् द्विजान् ।
अगस्त्यः करभयः कौशल्याः करटस्तथा ॥
सुमेधमो मयोभुवस्तथा गन्धारकारणाः ।
पौलस्त्याः पौनहाश्चैव क्रतुर्विशस्तवस्तथा ॥
ध्याप्येयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
अगस्त्यश्च महेन्द्रश्च ऋषिश्चैव मयोभुवः ॥
परस्परमवैवाह्याः पौर्णमामास्तु पारणैः ।
एतदुक्तमृषीणां तु वंशमुक्तमपौरुषम् ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि किं तवानघ कथ्यताम् ।

मनुरुवाच ।

पुलहस्य पुलस्त्यस्य क्रतोश्चैव महात्मनः ।
अगस्त्यस्य तथा चैव कथं वंशस्तद्वक्ष्याताम् ॥
मत्स्य उवाच ।
क्रतुः खल्वनपत्योऽस्मिन् जन्म वैवस्वतेऽन्तरे ।
इध्मवाहं स पुत्रत्वे जग्राह ऋषिमत्तमम् ॥
अगस्त्यपुत्रं धर्मज्ञमागस्त्यं कृतवांस्ततः ।
पुलहाच्च तथा पुत्राः तिर्यञ्चः पृथिवीपते ॥
तेषां ते जन्म वक्ष्यामि उत्तरत्र यथाविधि ।
पुलहस्तु प्रजां दृष्ट्वा नातिप्रीतमनाः स्वकान् ॥
अगस्त्यजं दृढच्युतं पुत्रत्वे वृतवांस्ततः ।
पौलहाश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्तिताः ॥
पुलस्त्योऽन्वयसम्भूतान्दृष्ट्वा रक्षःसमुद्भवान् ।
अगस्त्यस्य सुतान्धीमान्पुत्रत्वे वृतवांस्तथा ॥
पौलस्त्याश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्तिताः ।
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥ .

एते तत्रोक्ताः प्रवरा द्विजानां महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्त्तनेन पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तो गोत्रप्रवरनिर्णयः ।

समानार्पगोत्रयोः प्रत्येकं परिणयने प्रायश्चित्तमाह

शातातपः,

परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ।

इति माधवीयः पाठः । चान्द्रायणातिकृच्छ्रे सगोत्रादिपरिणयनमात्रे । तदुपगनापत्योत्पादनयोस्तु ब्राह्मण्यहानिरेव ।

तथाचापस्तम्बः,

समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्धोपगम्य च ।

तस्यामुन्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव ह्रियते ॥ इति ।

त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः । न तु तस्याः । मातृवत् परिपालनस्मरणात् ।

तथाच शातातपः,

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापित्रा ।

विवाहयति यो मृदस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् । इति ।

इदं चापत्या । सगोत्रां चेदमत्योपयच्छन्मातृवदेनां विभृयादिति बौधायनस्मरणात् । अमतिः शास्त्रार्थापरिज्ञानं, ब्राह्मादिविवाहे कन्यादानकालएव गोत्रादिस्वरूपपरिज्ञानात् । गान्धर्वराक्षमर्पशाचेषु गोत्रादिस्वरूपापरिज्ञानं वा ।

यत्तु

त्रिकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपित्रा ।

सगोत्रोदायाः पालनविवाहयोर्विकल्पः । ६८१

इत्युपक्रम्य,

ऊढा ऽपि देया सा ऽन्यस्मै संप्रावरणभूषणा ।

इति कात्यायनीयं सगोत्रोदायाः पुनर्विवाहस्मरणं, तद्युगा-
न्तरविषयम् । कलौ तु

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

इति ब्रह्मपुराणेन साक्षात् पुनर्विवाहस्य निषेधात् । त-
स्मात्परिपालनं परिशेषेण कालविषयमवातिष्ठते इत्याहुः ।

अत्रेदं प्रतिभाति । ऊढायाः पुनरुद्वाहमित्यर्थं निषेधो न
सगोत्रोदापुनर्विवाहं विषयीकरोति । तस्या ऊढात्वाभावात् ।
विवाहो नाम संस्कारविशेषजनिका क्रिया । न च सगोत्रायां सं-
स्काराः उत्पद्यन्ते । असगोत्रामित्यनेन तस्याः पर्युदस्तत्वात् ।
न च “ऊढा ऽपि देया सा ऽन्यस्मै” “उत्सृज्य तां ततो भार्याम्”
इत्यादिप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्यामपि संस्कारसिद्धिः, तस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । गौणतया ऽपि प्रयोगोपपत्तेः ।
संस्कारवत् क्रियामात्रस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विवाहशब्दस्य ना-
नार्थत्वापत्तेः । तस्मात्सगोत्रायां संस्कारानुत्पत्त्या ऊढात्वाभावात्
न पुनर्विवाहनिषेधः प्रवर्तते । निषेधस्तु

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चत्वाप्तसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इत्याद्युत्पन्नसंस्कारस्त्रीविषयत्वेनाप्युपपन्न इति । तथाच सगो-
त्रोदायां पालनविवाहयोर्विकल्प एव सिद्ध्यति ।

ननु मा ऽस्तुदायाः पुनरुद्वाहमित्यस्य निषेधस्यायं विषयः ।

दत्ताक्षनायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

इत्यस्य तु निषेधस्य विषयो भविष्यत्येव । सगोत्रोदायां प-

युंद्स्तत्वेन संस्कारानुत्पत्त्या विवाहप्रसक्तावपि दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकाभावेनैतन्निषेधप्रवृत्तेरव्याहतत्वात् । दानपूर्वकत्वाद्विवाहस्य दाननिषेधे विवाहस्यापि निषेधसिद्धेः । न च दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्ति । येन दानं न सिद्धेयत् । यद्यपि न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदिति दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्त्येव, तथाऽप्यसावदृष्टार्थो न दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकः । तस्य लौकिकत्वात् ।

अत एव,

नटचारणमल्लेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ।

इति निष्फलतामेवाभिधत्ते न दानानिष्पात्तिम् । अत एव वैधवैधदानभेदेन दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति संज्ञाभेदोऽप्युपपन्नः । अदृष्टं चात्र संस्कार एव । स च भार्या-स्वरूपः । तदर्थकएव दानेऽयं पर्युदासो न दानमात्रे । अन्यथा दत्तपुत्रीकरणेऽपि सगोत्राय दुहितृदानं न स्यात् । तस्मात्सगोत्रेऽपि कन्यादाननिष्पत्त्या तस्याः पुनर्दानं कलौ निषिध्यते । तन्निषेधेनैव विवाहनिषेधोऽप्यर्थमिदं एव । दानपूर्वकत्वाद्विवाहस्य । यद्येवं तर्हि सगोत्रोद्गायां गान्धर्वादिविवाहः कुतो नेष्यते, तस्य दानपूर्वकत्वाभावादिति चेन्न । उद्गायाः पुनर्गान्धर्वादिविवाहानिषेधेऽपि ब्राह्मादिविवाहस्यैव मया निषेधोपगमादिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

दत्ताशब्दो विवाहपर एवावश्यं वाच्यः । दानमात्रपरत्वे वाऽदत्तायाः वरदोषदर्शने वरान्तरायापि पुनर्दानं न स्यात् । न च तत्र शिष्टाः कलिदोषं मन्यन्ते । दानशब्दोऽप्येष लक्षण-या विवाहमेवाभिधत्ते । उद्गायाः पुनरुद्गाहमित्यनेनैकवाक्यतालाघवात् । अन्यथा श्रुत्यन्तरकल्पना स्यात् । ततश्च सगोत्रायां दानपदार्थानिष्पात्तावपि संस्कारानिष्पत्त्या उद्गात्वाभावात्कलि-

निवेशापटस्या पुनर्विवाहः केन वारणीय इति ।

यत्तु दत्ताक्षतेति वाक्यं ब्राह्मादिचतुष्टयविषयम् । ब्राह्मादि-
चतुर्णां दानपूर्वकत्वात्पुनर्दाननिषेधोपपत्तेः । न गान्धर्वादिविषय-
म् । तत्र दानाभावात् । ऊढायाः पुनरिति वाक्यं तु गान्धर्वा-
दिचतुष्टयविषयम् । सामान्यवाक्यत्वादिति व्यवस्थापनम् ।

तदप्येतेनैकमूलकल्पनालाघवेन निरस्तम् । एतेन

बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ।

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सगोत्रापरतया व्याख्यातानि ।

अथ मातृगोत्रापप्यपरिणेषां केचिदिच्छन्ति ।

तथाच शातातपः,

मातुलस्य सुतामृद्धा मातृगोत्रां तथैवच ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सुमन्तुरपि,

पितृष्वसृमुतां मातृष्वसृमुतां मातृसगोत्रां तथैवच समानप्र-
वरां विवाह्य चान्द्रायणं चरेदिति ।

व्यासः,

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुद्धेहद्विषाङ्कितः ॥ इति ।

अत्र च मातृगोत्रमेव वर्जनीयं न प्रवराः ।

तथाच काठकगृह्ये,

पितृगोत्रप्रवरसमां नोद्धेत्तथा मातृगोत्रमात्रसमाम् । तथा,

प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रेष्वचिन्तनम् । इति ।

यत्तु,

नैकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।

तमुद्धाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥

इत्यभियुक्तोदाहृतं वचनं, तत्पुत्रिकापुत्रविषयम् ।

इदं च मातृगोत्रवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव नान्येषाम् । तथाच वर्जनीयमित्यनुवृत्तौ सत्याषाढः, मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानामिति । अपुत्रायास्मापन्नमातुरपि गोत्रं वर्जनीयम् । अपुत्रायाश्चेति तस्यैव स्मरणात् । ननु मातृसगोत्रामित्यनुपपन्नम् । मातुः पितृगोत्रत्वेन पृथग्गोत्राभावात् । न च भूतपूर्वगत्या लक्षणया वा मातामहगोत्रं विवक्षितमिति वाच्यम् । मातामहगोत्रनिषेधेनैव सिद्धौ पृथग्यातुल्यमुतानिषेधानर्थक्यात् । न च प्रायश्चित्तविशेषार्थस्त इति वाच्यम् । चान्द्रायणस्योभयत्र तुल्यत्वात् । तस्मात्कथं मातृसगोत्रापदं व्याख्येयमिति चेत् । अत्र केचिदाहुः । गोत्रपदेनात्र नाम विवक्षितम् । गोत्रं नाम्नि च पर्वते इति कोषात् । तेन मातृसनाम्नी नोद्वेदित्यर्थः सिद्ध्यति ।

नोद्वेदगमिनीनाम्नी न च मातृसनामिकाम् ।

मातामहीपितामहोः पितृष्वसृमनामिकाः ॥

इति स्मरणात् । तन्न भव्यम् । उदाहृतवचनस्य मूलापरिज्ञानात् ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुद्वेदविशङ्कितः ।

इत्यपवादे जन्मपदवैयर्थ्याच्च । न हि जन्मनः पृथङ् निषेधोऽस्ति । गोत्रपरत्वे तु मातामहगोत्रस्य सम्बन्धसम्बन्धिसाधारण्येन निषेधे प्राप्ते असम्बन्धिनि जन्मनाम्नोरविज्ञानात्प्रतिप्रसवो घटते । किं च गोत्रपदस्य नामपरत्वे गोत्रनिषेधे प्रवरप्रतिप्रसवो नोपपद्येत ।

प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् ।

गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इति ।

विवाहसंस्कारे सापिण्ड्यविचारः । ६८५

तस्मान्मातृपदं मातामहपरमेव व्याख्येयम् । तथैव शिष्टाचारात् । यत्तु मातामहगोत्रनिषेधेनैव मातुलकन्यानिषेधमिदौ पृथग्वचनमनर्थकमित्युक्तम् । तत्रोच्यते । यो मातुलोऽन्यस्य दत्तकीकृतः तस्य पितृगोत्रनिवृत्तावपि मातुलत्वानिवृत्त्या पृथग्वचनं घटते । यद्यपि सापिण्डनिषेधेनायमपि निषिद्धस्तथाप्यदत्तमातुलनिषेधवद्दत्तकनिषेधोऽपि समाधेय इत्यलं पल्लवनेन ।

अथ क्रमप्राप्तं सापिण्ड्यं निर्णीयते ।

तत्र एकपिण्डान्वयनिमित्तको विवाहादिप्रतिबन्धकः पूर्णाशौचप्रयोजको धर्मविशेषः सापिण्ड्यम् । पिण्डशब्दश्चायं नानार्थः ।

पिण्डो देहे जपापुष्पे निर्वापे मिल्हकेऽपि च ।

इति विश्वकोपात् । तस्मान्ममयपिण्डविवक्षया केचित्सापिण्ड्यं वर्णयन्ति ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डमम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपमम्बन्धिनश्चान्ये ये वृद्धप्रपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः मम्बन्धः साप्तपौरुषः ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाच्च ।

अस्यार्थः । एकस्यां पिण्डदानक्रियायां दातृत्वेन यजमानस्य, देवतात्वेन पितृपितामहप्रपितामहानां, लेपभाक्त्वेन प्रपितामहस्य पितृपितामहप्रपितामहानां चानुप्रवेशात्सप्तपुरुषं व्याप्य सापिण्ड्यं भवति । एवं भ्रातृणामपि सापिण्ड्यं योज्यम् । देवदत्तकर्तृकाप-

ण्डदानक्रियायां येषामनुप्रवेशः तेषामेव यद्दत्तकर्तृकपिण्डदान-
क्रियायामनुप्रवेशात् । एवमेवां षण्णां मध्ये यद्यत्कर्तृकपिण्डदा-
नक्रियायामन्यतमस्याप्यनुप्रवेशस्तेषां सर्वेषां सापिण्ड्यम् । तेन च
मानुलमातामहादिभिरपि सापिण्ड्यं योज्यम् । समानोद्देश्यकपि-
ण्डदानक्रियान्वयात् । भ्रातृभार्याणां तु स्वस्वभर्तृकर्तृकपिण्ड-
दानक्रियायां सहकर्तृत्वेन । एवं यत्र यत्र सापिण्ड्यशब्दप्रयोगस्त-
त्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकपिण्डदानक्रियान्वयोऽवगन्तव्य
इति । नेदं चतुरस्रम् । विकल्पामहत्वात् । तथाहि । किमत्र पितृ-
शब्दो जनकमात्रमभिधत्ते आहोस्ति त्वमीतमात्रम् । न तावदाद्यः ।
भ्रातृपितृव्यादीनामजनकत्वेनासापिण्ड्यप्रसङ्गात् । समानोद्देश्य-
कपिण्डदानक्रियायान्वयेन सापिण्ड्यविवक्षायां प्रमाणाभावात् ।
नापि सापिण्ड्यान्यथानुपपत्तिरेव मानम् । तस्यावयवान्वयेनाप्यु-
पपत्तेः । नापि द्वितीयः । गुरुशिष्यसहाध्यायिमित्रादिभिरपि पि-
ण्डदानक्रियान्वयेन सापिण्ड्यप्रसङ्गात् । किञ्च । मातामहप्रमा-
तामहादीनां देवदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां कथमप्यनन्वयेन स-
र्ववादिमम्प्रतिपन्नमपि सापिण्ड्यं न स्यात् । दत्तकादिपुत्राणां
गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्भ्रात्रेभ्यः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधा ॥

इति मनुवचने जनकपिण्डदानक्रियानिवृत्त्या तत्सापिण्ड्या-
भावप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवपुः सापिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी तद्गद्गोत्रं तत्पालकस्य च ॥

इति, ऊर्ध्वं सप्तमाप्तिवन्धुभ्यो वीजिनश्चेति बृहन्मनुगौतमा-
दिवचनविरोधात् । वस्तुतस्तु सापिण्ड्यशब्दोऽत्र नोक्तलक्षणं
सम्बन्धविशेषमभिधत्ते, किन्तु मपिण्डीकरणम् । तस्यैवोपक्रमात् ।

विवाहसंस्कारे सापिण्ड्यविचारः । ६८७

तथाहि । मत्स्यपुराणेऽष्टादशेऽध्याये सापिण्डीकरणं प्रक्रम्य
 त्रिभिस्सापिण्डीकरणैराशोकहतयेतिवा ।
 यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥
 युक्तोपलेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्जनात् ।
 लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ॥
 पिण्डदस्सप्तमस्तेषां सापिण्ड्य मासपूरुषम् । इति
 पठितम् । तत्रोपक्रमस्थसापिण्डीकरणशब्दार्थपरतयैवोपमं हारस्थः
 सापिण्ड्यशब्दो वर्णनीयो नाप्रस्तुतमम्बन्धविशेषतयेति न्यायाविदां
 घण्टाघोषोऽपि बाधक एव भवद्व्याख्याने । तस्मादन्यथा सापिण्ड्यं
 वर्णनीयम् । तत्र प्रामाणिकाः पिण्डशब्दं शरीरपरतया व्याचक्षते ।
 समानः एकः पिण्डो देहो येषां ते सापिण्डाः तेषां भावस्सापि-
 ण्ड्यम् । समानाः सत्समैके स्युरिति त्रिकाण्डीस्मरणात् ।
 पिण्डो देहे जपापुण्ये निर्वाणे मिल्हकेऽपिच ।
 इति विश्वकोपाच्च । तच्चैकशरीरत्वं द्वयोर्वहूनां वा न संभव-
 तीत्यारम्भकशरीरैवेयं विवक्षितम् । तच्चावयवद्वारैव सम्भवति ।
 तथाच श्रुतिः । एतत्पादकौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि
 मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वग्मांसरुधिराणि मातृत इति ।
 अत एव स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणैकलभ्यतइत्यभेदोपचा-
 रः । नन्वेवमवयवान्वयसिद्धावापि तस्य सापिण्ड्यप्रयोजकत्वं कु-
 त इति चेत् ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।
 एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥
 दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवन्तुः सापिण्डता ।
 पञ्चमी सप्तमी तद्गद्गोत्रं तत्पालकस्य च ॥ इति
 ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति शङ्खवृद्धमनुगौत-

मादिवाक्येषु जन्यजनकभावस्य सापिण्ड्यप्रयोजकत्वप्रति-
 पादनादिति ब्रूमः । तच्चैकशरीरारब्धत्वं साक्षात्पुत्रशरीरे परम्प-
 रया पौत्रादिशरीरेष्विति पुत्रपौत्रादीनां पितृपितामहादिभिः स-
 ह सापिण्ड्यं मिद्ध्यति । एवं पुत्रऽपि पित्रादीनां सापिण्ड्यं सि-
 द्ध्यति । अवयवान्वयमात्रस्याभिप्रेतस्योभयनिरूप्यत्वात् । भ्रा-
 त्रैरेकशरीरारब्धत्वेन, दंपत्योस्तु एकशरीरारम्भकत्वेन । भ्रातृभा-
 र्ययोस्तु एकशरीरारब्धाभ्यां सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं स्नु-
 षाश्चशुरयोः श्वशुरशरीरारब्धेन सह पुत्रशरीरारम्भकत्वेन । एतेषा-
 म्प्रकाराणामेकशरीरावयवान्वयत्वेनानुगमः । यद्येवं तर्हि सहो-
 ढयाः सापिण्ड्यं स्यात् । भ्रातृभार्ययोरिव एकशरीरारब्धाभ्यां
 भगिनीभ्यां सह स्वस्वपुत्रशरीरारम्भकत्वात् । तथा दंपत्योरिव
 दंपतिपित्रोरपि । कन्यापुत्रद्वारा एकशरीरारम्भकत्वात् । स्यादे-
 तत् यदि यत्र यत्र शरीरावयवान्वयस्तत्र तत्र सापिण्ड्यमिति
 व्याप्तिः स्यात् । नत्वेवं, किं तु यत्रयत्र सपिण्डशब्दप्रयोगस्त-
 त्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयः । यत्रैकशरी-
 रावयवान्वयो नास्ति तत्र सपिण्डशब्दप्रयोगोऽपि नास्तीत्यन्व-
 यव्यतिरेकव्याप्तिस्वीकारेण व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात् । यथा
 पङ्कजपदे कुमुदमाधारणो योगो रूढ्या नियम्यते तथाऽत्रापीति
 नातिप्रसङ्गः । नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्रा पित्रा सह सा-
 पिण्ड्यं न स्यात् । अवयवान्वयाभावात् । न चेष्टापत्तिः । लोके
 अनादिवृद्धव्यवहारे च सपिण्डशब्दप्रयोगसद्भावादिति चेन्नैवम् ।
 त्रिविधो हि दत्तको भ्रातृपुत्रः सपिण्डोऽसपिण्डश्चेति । तत्राद्य-
 योः पितामहमूलपुरुषयोरवयवान्वयेनास्त्येव पालकदत्तकयोः
 सापिण्ड्यमिति नःस्त्येव दोषः । अन्यत्र तु अवयवान्वयाभावादल-
 क्ष्यतयैव न दोषः । प्रतिग्रहीत्रवयवान्वयाभावात् ।

विवाहसंस्कारे दत्तकसापिण्ड्यविचारः । ६८९

अत एव वृद्धगौतमः,

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ इति ।

ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृता ह्येव विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति, परं तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पाद्यते इत्यर्थः । स्वगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता ।

अत एव देवलः,

धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।

अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥

इति केवलशब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान् । गोत्रांशपिण्डानां विधानात् । नन्वेतत्प्रकृतार्थानुपयोगि, धर्मपुत्रविषयत्वात् । तथाहि । तत्तद्गोत्रेण तस्यतस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवद्धर्मार्थं वर्द्धितास्तेषु पुत्रेषु केवलम् अंशपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थात् । तेनैतद्धर्मपुत्रस्यैव वर्द्धकसापिण्ड्याभावं बोधयति, न दत्तकस्येति चेत् । मेवम् ।

पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।

इति परिसंख्याविरोधेन धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिष्वगणनेनांशभागित्वामम्भवात् । अपस्तम्ब्यासापिण्ड्यनिषेधामङ्गलेश्च । तस्मादत्तकादिपुत्रविषयमेवैतत् । अंशभागित्वप्रदर्शनात् । धर्मार्थं स्वस्यालोकनापरिहारकधर्ममम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्नभिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीत्वा पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिगृह्य ये पुत्राः वर्द्धितास्तेषु केवलं परिग्रहीत्रंशपिण्डविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति । तस्मान्न दत्तके परिग्रहीतृसापिण्ड्यम् । किं तु जनककुलएव साप्तपुरुषं सा-

पिण्डयमिति सिद्धम् । नन्वत्र तच्छब्देन सन्निधानाद्विषापेक्षित-
श्रुतबहुत्वानां पुत्राणामेव परामर्शो गम्यते, न वर्द्धकानां पुत्रि-
णाम् । व्यवहितत्वात् । संदिग्धबहुत्वानां विधान्वयायोग्यत्वा-
त्वात् । आत्मनि परोक्षवन्निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेरपरोक्षनि-
र्देशकस्वशब्दस्यैवौचित्याच्चतिचेत्, मैवं वादीः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे
शक्तिरिति न्यायेन बुद्धिस्थतयाः प्राधान्यायत्तत्वात्प्राधान्यस्य च
संस्कार्यत्वेन फलान्वयेन वा सम्भवात् ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकाक्रिया ।

इत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्तृकपिण्डदानादिक्रियया
पितुः संस्कार्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयमीत्यादिवचनवला-
प्तिपुरेव पुत्रकरणकभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगितया प्राधान्या-
त्तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तप्ते पयसि दधानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षायाः संसृष्टदधिपयोरूपत्वेन सास्त्राय-
विकारत्वे स्थितं, पूर्वपक्षिणा समीचीनिर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन
द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य दे-
वतासम्बन्धात्सायन्दोहविकारत्वमित्युक्ते, सिद्धान्तिना कर्माभू-
तेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्ना पयः संस्क्रुर्यादिति वा-
क्यार्थपर्यवसानेन पयस एव प्रधानत्वात् तस्यैव तच्छब्देन परामृ-
ष्टस्य देवतासम्बन्ध इति प्रातर्दोहविकारत्वं साधितम् । तद्वत्प्रकृ-
तेऽपि पितुः संस्कार्यत्वेन प्रधानत्वात्तच्छब्देन तस्यैव परामर्श इति
युक्तम् । नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं-
विवाहो न स्यादिति चेत् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तज्ज-
गिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् ।
न चाहस्य निषेधकं वचनमुपलभामहे । प्रत्युत

सावित्री यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।

विवाहसंस्कारे दत्तकसापिण्डविचारः । ६०१

तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृतः ॥

इत्याद्यनुकूलमेव परीचिवचनमांस्त । न चेष्टापत्तिः । अत्रिच्छि-
न्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् । तस्मार्त्तिकं तत्रावि-
वाहे निमित्तमिति ।

अत्राहुः । त्रिविधा हि पर्युदसनीया सापिण्डा । तत्राद्या पि-
तुः स्वस्य च सापिण्डा । द्वितीया पितुरसापिण्डा स्वस्य सापिण्डा ।
तृतीया पितुः सापिण्डा स्वस्यासापिण्डा । तत्राद्या यथा, जननीप-
रिणेतुर्जनकस्य या सापिण्डा सा स्वस्यापि सापिण्डा । द्वितीया यथा,
पालकस्य पितुरसापिण्डा जनकस्य पितुस्सापिण्डा सा पितुरसापिण्डा
सती स्वस्य सापिण्डा । तृतीया यथा, पालकस्य पितुस्सापिण्डा स्व-
स्यासापिण्डा । दत्तके पालकावयवान्त्रयाभावात् । एवं च पितुस्-
पि चातुर्विध्यं सिध्यति । जननीपरिणेतुः सन् जनकः, सखी,
बीजी, पालकश्चेति । दत्तकजनकस्त्वाद्यएवान्तरभूतः । तत्र जन-
कत्रीजिभ्यां साक्षादवयवसम्बन्धादेवौरसक्षेत्रजयोस्सापिण्ड्यं क्षे-
त्रिणा तु क्षेत्रद्वारा क्षेत्रजस्य सापिण्ड्यम् । क्षेत्रक्षेत्रिणोरेकशरीर-
त्वप्रतिपादनात् । तादृशीनां तिसृणामपि स्वसापिण्डानाम् अपि-
ण्डां यत्रीयसीमित्यादिवचनेनैव पर्युदासः । पालकसापिण्डा तु
दत्तकस्यासापिण्डेति न असापिण्डां यत्रीयसीमित्यनेन पर्युदासितुं श-
क्यते । तदर्थं पितुरसापिण्डेति वचनमन्वेष्टव्यम् ।

तदाह मनुः,

असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ इति ।

अत्र वाक्ये गौणस्यापि पितुः साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं विवाहे
वर्जनीयमिति गम्यते । अन्यथाऽसापिण्डामित्यनेनैव मिद्धौ मातृपि-
तृपदोपादानवैयर्थ्यात् । न च पितृद्वारा अष्टमस्य वरस्य मातृ-

द्वारा पण्ड्याः कन्यायाः विवाहात्वं प्रसक्तं तन्मा प्रसाङ्गीदित्ये-
तदर्थं पितुरसपिण्डेति वक्तव्यमिति वाच्यम् ।

पञ्चमाससप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृतस्तथा ।

इत्याद्यनेकवाक्यानिरोधात् । तस्मात् पानीति पितेति व्युत्प-
न्ना प्रतिग्रहीतुरपि पितृन्वात्सापिण्ड्यनिवर्त्तनायैतद्वचनारम्भ इत्य-
वश्यं वक्तव्यम् । न च तातस्तु जनकः पितेति कोशान्सर्वेषां शब्दा-
नां मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायाच्च सर्वत्रापि पितृपदं जनकपर-
मेवेति वाच्यम् । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो बीजिनश्चेत्यत्र गौत-
मवाक्ये पितृपदेनैव बीजिनः प्राप्तत्वेन पृथग्बीजिग्रहणान-
र्थक्यापत्त्या गोबलीवर्धन्यायेन पितृपदस्य जनकातिरेक्तपितृप-
रत्वावश्यभावात् । ततश्च मनुवाक्ये पालकपितृसपिण्डाया अपि
वर्जनीयत्वाभोक्तदोषावसर इति ।

तत्र युक्तम् । असपिण्डादिवाक्यैरेकमूलत्वसम्भवे पृथग्मूलक-
रूपनागौरवात् । तथाहि । मातुः पितुश्च द्वारा या स्वस्यासपिण्डा
असगोत्रा चेत्यर्थपरत्वेन

पञ्चमाससप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृतस्तथा ।

इत्यादिवाक्यैकमूलत्वसम्भवात् । गौतमवाक्ये तु पितृपद-
स्य जननीपरिणेतृजनकपरतया परक्षेत्रवीजावापकबीजिप्रतिपाद-
नाशक्त्या गोबलीवर्धन्यायासम्भवाच्च । अन्ये तु क्षेत्रजादीनां
पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिस्तद्धर्मा स्यादिति न्यायेन
सकलौरसधर्मप्राप्त्या क्षेत्र्यादिपितृसपिण्डावर्जनं सेत्स्यतीत्याहुः ।
तत्र । न सापिण्ड्यं विधीयतइति निषेधेन सापिण्ड्यस्यैवाप्रा-
प्त्या तद्वर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मातिदेशात्प्र-
तिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्जनसिद्धिरित्यप्यपास्तम् । न तौ पशौ
करोतीतिवदतिदिष्टस्य सापिण्ड्यस्य निषेधेन वर्जनासम्भवात् ।

विवाहसंस्कारे दत्तकसापिण्डविचारः । ६९३

तस्मादनन्यगत्या वचनादेव प्रतिग्रहीत्रादिपितृमपि डावर्जनमित्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवापादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवतिष्ठिष्यत् । तथाच

काष्णार्जिनिः,

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।

चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिणोरुषी ॥ इति ।

अस्यार्थः । ये दत्तकादयः पुत्रास्ते प्रेतानां स्वप्रतिग्रहीतृमातृपित्रादीनां यावन्तः पितृवर्गाः पित्रादिममूहाः पितृपितामहप्रपितामहादयस्तावद्भिः सह योजनं कुर्युः । यावत्तानञ्छब्दोपादानादौरसानां केवलदत्तकानां च एकैक एव पितृवर्गो भवति । ह्यामुष्यायणानां तु द्वौ, जनकवर्गः प्रतिग्रहीतृवर्गश्च । एवं श्यामुष्यायणानां त्रयः पितृवर्गा भवन्ति, वीजिवर्गः क्षेत्रिवर्गः प्रतिग्रहीतृवर्गश्चेति । ह्यामुष्यायणे द्वितीयं वर्गमाह । स्वकीयैः पितृभिः सहेति । स्वकीयैः ह्यामुष्यायणीयैः न कर्तृपितृभिः । तेषां प्रेतानान्वयात् । पितृभिर्जनकैः । दत्तकादिपुत्रेषु विशेषमाह । द्वाभ्यामिति । तत्पुत्राः दत्तकादिपुत्राः । स्वपितृप्रतिग्रहीतुः पितृपितामहाभ्यां सह । दत्तकादिपौत्रेषु विशेषमाह, पौत्रास्त्वेकेन तत्सममिति । दत्तकपौत्राः स्वपितुः दत्तकतत्प्रतिग्रहीतृभ्याम् एकेन प्रतिग्रहीतृपित्रा सह योजनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे दत्तकप्रपौत्रे कर्त्तरि छेदं, प्रतिग्रहीतृपितुरिति शेषः । तस्मादेषा दत्तकसापिण्डता विपौरुषीति सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याह संग्रहकारः,

दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रि पुरुषम् ।

जनकस्य कुले तद्वद्ग्रीतुरिति धारणा ॥ इति ।

इदं च दत्तकस्य जनककुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं पञ्चमी सप्त-
मी तद्वदित्यादिबृहन्मनूक्तमप्तपुरुषसापिण्ड्येन सह विकल्पते ।
तच्च कल्पद्रुपं देशाचारादिभिर्व्यवस्थापनीयम् । यद्यपि निर्वाण्य-
पिण्डान्वयेन सापिण्ड्यं प्राङ्गिरस्तं तथाप्यगत्या दत्तकस्य प्रति-
ग्रहीत्रा सह तदेवाश्रयणीयम् । अविच्छिन्नशिष्टाचारानुरोधात् ।
अथ सपत्नमात्रा सह कथं सापिण्ड्यं तच्छरीरावयवान्वयाभावा-
त् । न च पितृशरीरावयवानां स्वस्मिन्नास्मभक्तत्वेन सपत्नमात-
रि चाधेयत्वेनान्वयादेकशरीरान्वयेनैव सापिण्ड्यमिदिरिति वा-
च्यम् । पित्रवरुद्धदासीभुजिण्यादिभिरपि सापिण्ड्यापत्तेः । न च
स्वसापिण्डपितृसापिण्डत्वेन सपत्नमात्रा सापिण्ड्यमिति वाच्यम् । स-
पत्नमातामहादिभिरप्येनत्सापिण्ड्यापत्त्याऽतिप्रसङ्गात् । यथाहि
स्वसापिण्डः पिता तत्सापिण्डा सपत्नमातेति तथा सह सापिण्ड्यं
तथा तत्सापिण्डेन तत्पित्रा सपत्नमातामहेनापि समं सापिण्ड्यं
कन वार्येत । अथ पितृशरीरावयवान्वयिनि सपत्नभ्रातरि सपत्न-
मातुरप्यवयवान्वयात्स्वारम्भकेन सहैकशरीरम्भकतया सह सा-
पिण्ड्यमिति वाच्यम् । तत्रापि सपत्नमातामहादिभिः सह सापि-
ण्ड्यप्रसङ्गः । तस्यापि स्वकन्याद्वारा दौहित्रशरीरावयवान्वया-
त् । अत्रोदाहरणं, यथा श्रीरामस्य पिता दशरथस्तदवयवा-
न्वयिनि भरतशरीरे केकयराजस्याप्यवयवान्वयाद्रामकेकयराज-
योः सापिण्ड्यमिति । एवं सपत्नमातुलादिभिरप्येकशरीरारम्भ-
कारभ्यत्वेन सापिण्ड्यमिद्विः । यथा साक्षात्परम्पराभ्यामेक-
स्य भरतशरीरस्यारम्भकौ दशरथकेकयराजौ तदारब्धत्वेन रा-
मयुधाजिनोरपि सापिण्ड्यम् एवमेव सापत्नमातुलकन्यापुत्रादिभि-
रपि सापिण्ड्यपुत्रेणम् । साक्षात्परम्पराविवक्षायाः सर्वशेषत्वात् । न

विवाहसंस्कारे सपन्नमात्रादिसापिण्ड्यविचारः । ६०५

नु यत्रयत्र सपिण्डशब्दप्रयोगस्तत्रतत्र साक्षात्परम्परया वा एक-
शरीरावयवान्वयो वेदितव्य इति मिताक्षराग्रन्थस्वरसात्सापि-
ण्ड्यावयवान्वययोर्व्याप्यव्यापकभावावगमात्सपन्नमातुलादौ एक-
शरीरावयवान्वयसत्त्वस्य व्यापकव्यभिचारत्वेनादोषत्वम् । स-
पिण्डशब्दप्रयोगाभावादिति चेत् मैवम् । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्त-
दभ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वमारस्तद्दुहितरो भगिन्यो भ-
गिनीसपत्न्यश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि अन्यथा सङ्करका-
रकाणीति याप्याः पतिताश्च भवन्तीति सुमन्तुना सापिण्ड्यव्या-
प्यमातुलत्वादिव्यपदेशात् । यद्येवं तर्हि न कोऽपि दोषो लक्ष्य-
लक्षणोभयमस्त्वादिति चेत्, न । तथा सति सहजमिद्धावय-
वान्वयरूपमापिण्ड्यमद्भावेन सापन्नमातुलादिषु सापिण्ड्यातिदे-
शाय वचनारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तथाच सुमन्तुवचनारम्भान्यथा-
नुपपत्त्यैव सपन्नमातुलादिष्ववयवान्वयरूपमापिण्ड्याभावोऽवगम्य-
तइत्यतिप्रसङ्गः सुस्थः । तस्मात् सपन्नमात्रा सह सापिण्ड्य-
मवयवान्वयाभावादिति प्राप्तञ्च्यते ।

यत्रयत्रेत्यादिग्रन्थस्वरसात्सपन्नमातरि सर्वजनीनसापिण्डश-
ब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽवयवान्वयोऽवश्यं वाच्यः । स च
सपत्न्योरेकेन भर्त्रा सहैकशरीरम्भकतया यथा तथा स्वार-
म्भकेण सहैकशरीरारम्भकतया सपन्नमात्रा सहापि सिद्ध्य-
त्येव । एवं एकतस्तन्मिद्धावन्यतोऽप्येकशरीरारम्भणसह-
कार्यारब्धत्वेन तत्सिद्धिः । यथा पुत्रस्य पितृशरीरावय-
वान्वये पित्रा सहेत्युक्ते पुत्रेऽपि स्वशरीरावयवान्वयेन पुत्रेण
सहेत्यपि सिद्धम् । तस्मादस्ति सपन्नमात्रा सहाप्यवयवान्वय
इति न दोषः । न च सपन्नमातामहादिष्वतिप्रसङ्गः । इष्टापत्तेः ।
न चैवं सपन्नमातुलादिष्वप्येकशरीरारम्भकारब्धत्वादिना सह-

जमिद्धे सापिण्ड्ये तदुभ्रातरो मातुला इत्यादिवचनारम्भवैयर्थ्य-
मिति वाक्यम् । पञ्चमसप्तमादिसंख्यान्तरपरिसंख्यार्थतया सा-
र्थक्योपपत्तेः । तथाहि मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाहाः
कन्या भवन्त्यापञ्चमादन्येषामिति पूर्ववाक्ये मातृपितृसापिण्ड्ये-
नाविवाहत्वेऽवधिद्वयं स्वपरमतेनोपन्यस्य मातृसपत्न्यां मातृपितृ-
त्वाभावेन सापिण्ड्यद्वारताऽसम्भवात्तत्सम्बन्धिनां सापिण्ड्या-
भावादविवाहत्वाप्रसक्तौ पितृपत्न्यः सर्वा मातर इत्यारभ्यते । तत्र
मातृसपत्नी सपत्नमातेत्यादिशब्दैरभिधानसम्भवेऽपि यत्पितृपत्नी-
शब्देनोपादानं तत्तस्याः पितृद्वारकसम्बन्धद्योतनाय । यच्च पत्नी-
शब्देनोपादानं तत्पित्रवरुद्धदामीभुजिष्यादिभिः सापिण्ड्यवा-
रणाय । यच्च सर्वशब्दोपादानं तद्विजातीयैरपि सापिण्ड्यद्यो-
तनाय । तेन च तत्सम्बद्धानामप्यासप्तमादापञ्चमादा अविवा-
हत्वप्रसक्तौ तदुभ्रातरां मातुला इत्यादि परिसंख्यायते, यथैत-
वाविवाहा नान्यइति । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इतिवत् । नचायं
नियमः सम्भवति । यथोक्तरीत्या सापिण्ड्यसद्भावेनाविवाहत्वस्य
नित्यवत्प्राप्ततया पाक्षिकत्वाभावात् । नन्वयम् अपूर्वो विवाह-
त्वप्रतिषेध एव कुतो नेष्यते । सर्वजनीनसापिण्ड्यभावेन प्रस-
क्तिसम्भवादिति चेत्, न । साक्षात्परम्परया स्वारम्भकेण स-
हैकशरीरारम्भकत्वादिना सिद्धस्य सापिण्ड्यस्यापलपितुमशक्य-
त्वात् । तत्सिद्धौ चातिप्रसङ्गभङ्गायावश्यापेक्षितव्यवस्थाभि-
धानमस्मत्पक्षे । अपूर्वनिषेधपक्षे त्वनपेक्षितार्थवचनमपूर्वान्तरकल्प-
नाक्लेशश्चेति द्वेषद्वयम् । तथाहि । व्यवस्थातिक्रमे हि सापिण्ड्यो-
द्वाहनिषेधाश्रितत्वेन व्यवस्थायाः सापिण्ड्योद्वाहनिषेधातिक्रमजन्य-
मेव दुरितं कल्प्यते, न पृथक् । अपूर्वनिषेधपक्षे तु सापिण्ड्या-
भावात्सापिण्ड्योद्वाहनिषेधातिक्रमजन्यदुरितदुरितान्तरकल्पनाक्लेशः

विवाहसंस्कारे सपत्नमातृकुले सापिण्ड्यविचारः। ६९७

प्रकृतनिषेधातिक्रम इति । तस्मात्स्वभावसिद्धसापिण्ड्यस्यापलपितुमशक्यत्वात्तदतिप्रसङ्गभङ्गायावश्यापेक्षितव्यवस्थाभिधानार्थमिदमुदेतीति सर्वं सुस्थम् ।

अथ वाक्यार्थः । तद्भ्रातर इत्यत्र तच्छब्देन पितृपत्नी परामृश्यते प्रधानत्वात् । तद्भगिन्य इत्यत्रापि सैव । पूर्वपरामर्शेन सन्निहितत्वात्प्रधानत्वाच्च । तदुहितर इत्यत्र तु न तत्परामर्शस्तदुहितृणां साक्षात्पित्रारब्धत्वेनासपिण्ड्यामिति सामान्यवचनेनैव विषयीकरणादेतद्विशेषवचनविषयतान्तर्भावानर्थक्यात् । किन्तु सपत्नमातुलमातृष्वस्रोरेव परामर्शः । ततश्च तत्कन्यानामेवाविवाह्यतमत्रोच्यतइति सभ्यम् । पुत्रस्यैव सपत्नमातृकुले सापिण्ड्यं न सपत्नमातृकुलस्य पुत्रकुलइति शङ्कापनोदायाह । भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्य इति । भगिनीसपत्नीत्वव्यपदेशेनोभयतोऽपि सापिण्ड्यप्रदर्शनात्परस्परसन्तरेरविवाह्यत्वं दर्शयति । तदेवाह तदपत्यानीति । तासामपत्यानीत्यत्रापि तच्छब्देन सपत्नमातुलमातृष्वदुहितृणां भगिनीसपत्नीनां च परामर्शः । पितृपत्नीपरामर्शे तु तदपत्यानां भगिनीत्वेन भागिनेयत्वव्यपदेशानुपपत्तेः । ततश्च सपत्नमातुलमातृष्वदुभयदुहितृतदपत्यानि भगिनीसपत्न्यपत्यानि चाविवाह्यानीति वाक्यार्थ इति ।

नन्वत्रोभयतः सापिण्ड्यं न सिद्ध्यति प्रमाणाभावात् । तथाहि । पितृपत्नीशब्दो हि सपत्नमातुः पितृद्वारकमेव सापिण्ड्यं वदतीत्युक्तमेव प्राक् । तच्च सापिण्ड्यं यत्पितुः सा पत्नी तस्यैवेति सापिण्ड्यावधिपरिच्छेदाकाङ्क्षाऽपि तस्यैव न पितृपत्नीपक्षस्थानां, पितृपत्नीरूपसापिण्ड्यप्रतियोग्यभावात् । न हि सा तेषां पितृपत्नी भवति, येनेदं वाक्यं तत्सापिण्ड्यं परिच्छिन्न्यात् । अस्ति तु भगिनीत्वादिना तेषां तत्सापिण्ड्यम् । तत्र चास्त्येव परिच्छेदकं पञ्चमात्सः

समादूर्ध्वमित्यादि । अत एव यद्धर्मपुरस्कारेण येन सह सापि-
ण्ड्यं तद्धर्मपुरस्कारेणैव तदुपादानं, यथा तद्भातरो मातुला इत्या-
दिषु तद्भातृत्वादिना । यदीदमेव वाक्यमुभयतोऽपि सापिण्ड्य-
परिच्छेदकं स्यात्तर्हि पुरुषसंख्याविशेषपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते, यथा
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमित्यादि, न तदभ्रातृत्वादिपुरस्कारेण । प्रवर्त्तते
च तथा, तस्माज्जोभयतः सापिण्ड्यपरिच्छेदकमिदमित्यवसीयते ।
किं तु यद्धर्मपुरस्कारेण यदुपादानं तस्यैवाविवाह्यत्वं प्रतिपादयति
मान्येषाम् । अन्यथा तदभ्रातृपदादीनां तत्पित्राद्युपलक्षणतापत्तेः ।
तथाच पुनरातिप्रसङ्गः । तद्वारणाय पञ्चमादिवाक्यमेवाहं किमने-
नारब्धेनेति प्राप्तोच्यते ।

नात्र पञ्चमादिवाक्यं प्रवर्त्तते तस्य साक्षात्सापिण्ड्य-
विषयत्वात् । कुत एतदवसीयतइति चेत् । एतद्वाक्या-
रम्भाभ्यथानुपपत्त्यैवेति ब्रूमः । ततश्च परिगणितातिरिक्ते-
षु येषु सापन्नमातामहसापन्नमातुलपुत्रसापन्नमातृष्वस्तपुत्रेष्वेतद्वा-
क्यं न प्रवृत्तं न च पञ्चमादिवाक्यं तत्र विवाह्यतापत्तिरवशिष्य-
ते । नचेष्टापत्तिः । उक्तरीत्याऽवयवसम्बन्धसत्त्वेन सापिण्ड्यसत्त्वे-
न सापिण्ड्यानिषेधस्याप्राप्यक्षतत्वात् । तर्हि सापिण्ड्यानिषेधादेव
नोक्तविषयेषु विवाह्यताप्रसङ्ग इति चेत् न । सापिण्ड्यस्यासह-
स्रपुरुषमप्यविच्छेदेन परिच्छेदकाभावे निषेधस्यातिप्रसङ्गात् । त-
स्मादनन्यगत्या तदभ्रात्रादिपदं तत्पित्रादीनामप्युपलक्षणं वाच्यम् ।
ततश्चशब्दोपात्तानां प्रचयेन यावतां कथञ्चिदुपस्थातिः तावद्दूरं
सापिण्ड्यमनेन परिच्छिद्यतइति पर्यवसन्नम् । तथा सापन्नमा-
तामहो मूलपुरुषः प्रथमः, तत्पुत्रः सापन्नमातुलो द्वितीयः, त-
त्पुत्रः सापन्नमातुलपुत्रस्तृतीयः । किमस्याश्रुतस्य ग्रहणे प्रमाण-
मितिचेत् । तद्वदुहितरश्च भगिन्य इति मातुलमातृष्वस्तदुहित्रुपादा-

नमेवेति ब्रूमः । दुहितृणामिव पुत्राणामपि सम्बन्धाविशेषात् । तत्पुत्रः सापन्नमातुल्यपुत्रश्चतुर्थः । अत्रापि तदपत्यानि भागि-
नेयानीति मातुलमातृष्वस्तदुद्दिष्टपत्यानां मातुलमातृष्वस्तपुत्रापत्या-
नामप्युपलक्षणम् । तुल्यसम्बन्धतया बाधकाभावात् । एवं सापन्नमा-
तृकुले चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यं मिध्यति । एवं सापन्नमातृष्वस्त-
न्तानेऽपि ज्ञेयम् । मातुलमातृष्वस्रोर्मूलपुरुषस्यैकत्वात् । ततश्च
सापन्नमातामहादेव मूलपुरुषात्तदुद्दिष्टपत्नीसन्ताने तत्सन्ताने च
यावच्चतुर्थं परस्परमाविवाह्यताप्रदर्शनेन चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यमने-
नोक्तमिति सिद्धम् । तद्भातरो मातुला भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्य
इत्यन्योन्यं तुल्यसंबन्धप्रतिपादनाल्लिङ्गादुभयतः सापिण्ड्यसिद्धेः ।

यत्तु मदनपारिजातेन,

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृनः पितृतस्तथा ।

इति वसिष्ठवाक्यं सपन्नमातामहकुलविषयमवयवानुवृत्तेरभा-
वादिति व्याख्यातं, तदाकाशालतेन मूलानपेक्षमेवोज्जृम्भते । उ-
क्तरीत्या अवयवानुवृत्तिसम्भावात् सापन्नादिपदाश्रवणात् सा-
पन्नवाक्यैकवाक्यताऽभावात्सौमन्तविशेषवाक्यविरोधाच्चेति । न च
वसिष्ठवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव मूलमिति वाच्यम् । अन्यथोपपत्तेर्ब-
ह्वमाणत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधीय इत्यलमिति विस्तरेण ।

अथ सापिण्ड्यपरिच्छेदकपुरुषसंख्याविशेषः ।

तत्र बुधस्मृतिः, सवर्णा भार्यामुद्वेष्ट अतीत्य मातृनः
पितृनः पञ्चमीं दशमीमन्यत्रगोत्रजामिति ।

मातृनः पञ्चमीं पितृनः दशमीम् अतीत्येत्यन्वयः । पञ्चमीं
दशमीं संख्यामिति शेषः, न कन्यामिति । तथात्वे पितृनः पितृद्वारके
सापिण्ड्ये दशम्याः मातुरत्यये सापिण्ड्यस्य मातृद्वारकतापक्ष्या
पितृग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्संख्येत्येव शेषो वाच्यः ।

स्वयम्भुस्त्वस्यैव सापिण्ड्यस्याविवाहाशौचयोर्द्वयोरप्यावश्य-
कत्वमाह । तत्र ब्राह्मणानामेकापिण्डस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छि-
त्तिर्भवति आसप्तमाद्विक्थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात्स्वधावि-
च्छित्तिर्भवति अन्यथा सापिण्डाशौचक्रियाद्युच्छेदाद्ब्रह्महतुल्या
भवन्तीति ।

अस्यार्थः । पिण्डो जनकदेहः । स्वधा श्राद्धम् । तच्च न यत्
किञ्चित्, किं तु प्रौष्ठपद्यां विहितं प्रपितामहपित्रादीनां नान्दी-
मुखं श्राद्धम् । तत्र प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजस्तद्धर्मास्त्रयो
लेपभाजः स्वपित्रादयस्त्रयस्तन्निरूपकाः कर्त्ता चेत्पेवदशपुरुष-
सम्बन्धि, तदुभयं येषां ते एकपिण्डस्वधास्ते सापिण्डाः वाक्यशे-
पात् । तेषामादशमादशमं पुरुषं मर्यादीकृत्य आदशमं तस्मादा-
दशमादशमोर्ध्वमिति यावत् । अत्राद्धपूर्वः मर्यादावचनः । आज-
न्मथुद्भूतानामिति वत् । धर्मस्य विवाहे सापिण्डावर्जनस्य जन-
नमरणयोः सन्ध्यास्नानादिवर्जनस्य च विच्छित्तिर्निवृत्तिर्भवति ।
तथा आसप्तमात्मसप्तमोर्ध्वं विक्थनिवृत्तिः । तथा तृतीयोर्ध्वं स्वधा-
निवृत्तिः । 'अन्यथा' दशमपुरुषादत्रागेव अविवाह्यतापरिहारे ज-
ननमरणयोः सन्ध्यास्नानादिवर्जननिवृत्तौ च सापिण्डानामाशौ-
चस्य तन्निमित्तायाः पिण्डदानादिक्रियाया आदिशब्दादविवा-
ह्यतायाश्चोच्छेदाद्ब्रह्महतुल्या भवन्ति ।

नन्वेवमप्येकपिण्डस्वधानामित्यत्र विशेषद्वयोपादानं व्यर्थम् ।
अन्यतरविशेषणनैवावयवपिण्डान्वयरूपैकतरमापिण्ड्यसिद्धेरिति चे-
न्न । दत्तपुत्रे सत्यपि जनकावयवान्वये तत्कर्तृकश्राद्धसम्बन्धाभा-
वान्न दशपुरुषं सापिण्ड्यम् । किं तु

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवत्तुः सापिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी तद्गद् गोत्रं तत्पालकस्य च ॥

विवाहसंस्कारे सापिण्ड्यविचारः । ७०१

इति बृहन्मनुवचनात्साप्तपुरुषमेव । तथा प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिगृहीतृश्राद्धान्वये अवयवान्वयाभावात् न दशपुरुषं सापिण्ड्यम् । किं तु त्रिपुरुषमेव ।

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्तमम् ।

चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मादेवा त्रिपौरुपी ॥

इति कार्णार्जिनिवचनादिति तद्वारणार्थमुभयोपदानात् । एषा सपिण्डता । शेषं तु दत्तकसापिण्ड्यावमरण एव व्याख्यातम् । दश-पुरुषमेव सापिण्ड्यं रिक्थाशौचयोर्द्वयोरपि प्रयोजकमित्याह

भगवान् बौधायनः, प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्गं तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायान्मकुल्यानाचक्षतइति । तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रवर्गः पुत्रसमुदायः । तेषां समुदायिनां पुत्रपौत्रम् । अविभक्तदायम् दायोऽत्र पिण्ड एकपिण्डान्वयीत्यर्थः । पिण्डान्वयश्च दशपुरुषएवेत्युक्तमेव प्राक् । विभक्तदायान्विच्छिन्नपिण्डान्दशमपुरुषादूर्ध्वं सकुल्यानाचक्षतइत्यर्थः । न चेदं केवलं रिक्तग्रहण एव दशपुरुषं सापिण्ड्यम्, आशौचे सपिण्डेष्वामसमादिति तेनैव पृथक्साप्तपुरुषाभिधानादिति मन्तव्यम् । सपिण्डेष्वामसमादित्युपक्रम्य जननमरणयोस्सन्निपातइत्युपसंहारान्मध्यपठितयोः साप्तपुरुषदशपुरुषयोः सापिण्ड्ययोः सन्दंशपतितत्वेनोभयत्राप्युभयोरपि वैकल्पिकाङ्गत्वमिद्वे । तच्चामसमादिकथविच्छित्तिरिति स्वयम्भूवाक्ये साप्तपुरुषस्य बौधायनवाक्ये च दशपुरुषस्य रिक्तग्रहणे वैकल्पिकमङ्गत्वं स्पष्टमेव । तेन साप्तपुरुषसपिण्डमसनेऽष्टमादिभिर्न रिक्तं ग्राह्यमिति सिध्यति । आशौचे तु तयोर्वैक-

७०२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

स्विकमङ्गलं स्पष्टमाह

पारस्करः, सर्वे ज्ञातयो ऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषादशमा-
द्वेति ।

पाञ्चवल्क्योऽपि,

सप्तमादशमाद्वाऽपि ज्ञातयो ऽभ्यवयन्त्यपः । इति ।

यत्तु सप्तमदशमशब्दयोर्दिनपरतया मितासराव्यारम्भानं,
तदसत् । पूर्वोदाहृतपारस्करवचनादर्शनात् । इदमेव सापिण्ड्यं श्रु-
तिलिङ्गमप्युपोद्धलयति,

दीर्घतमा मामनेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥

ममतायाः अपसं पुमान्मामतेयः दीर्घतमा नाम ऋषिः कूट-
स्यादशमे युगे द्वंद्वे मातापितृलक्षणे अतीते जुजुर्वान् भार्या सेवि-
तवान् । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्यायं प्रयोगः । कुत इत्यत आ-
ह । अर्थं गर्भलक्षणं प्रयोजनम् आमादायितुं यतीनां गच्छन्तीनाम्
अपां शुक्रशोणितरूपाणां जलानां सारथिः नेता ब्रह्मा जीवो
भवति ।

स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विद्धे शुक्रशोणिते ।

पञ्च धातुन् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥

इति स्मृतेः । तस्मादवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं दशपुरुष-
मनुवर्त्ततइति तात्पर्यम् । तथा मातृद्वारकं साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं
स्मर्यते ।

यथाह सुमन्तुः, मातृपितृमन्त्राद्वा आसप्तमादविवाहाः क-
न्या भवन्ति आपञ्चमादन्येषामिति ।

अत्र मातृपितृद्वारकयोरुभयोरपि सापिण्ड्ययोः स्वमते साप्त-
पुरुषत्वमुक्तं, परमते द्वयोरपि पञ्चपुरुषत्वमुक्तम् ।

विवाहसंस्कारे सापिण्यविचारः । ७०३

याज्ञवल्क्यस्तु मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतस्साप्तपुरुषं सापि-
ण्यमाह,

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

विष्णुरपि, मातृतस्त्वापञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चासप्तमादिति ।

अत्राह न मर्यादायां, किन्तु अभिष्याप्तौ । नोद्वेदित्यनुषज्यते ।

गौतमोऽपि, ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मा-
तृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति ।

देवलोऽपि,

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।

सापिण्यता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

पैठीनसिरपि असमानार्थेयां कन्यां वरयेत्पञ्च मातृतः प-
रिहरेत्सप्त पितृत इति ।

हारितीऽपि, तस्माच्छ्रृणव्यविज्ञानोपपन्नां कन्यां वरये
त्पञ्च मातृबन्धुभ्यः सप्त पितृबन्धुभ्य इति । परिहृत्येति शेषः ।

नारदोऽपि,

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाहा सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ इति ।

वसिष्ठस्तु मातृतश्चतुष्पुरुषं पितृतः षट्पुरुषमाह ।

गृहस्थः सहर्षी भार्या बिन्देत पञ्चर्षी मातृबन्धुभ्यः सप्तर्षी
पितृबन्धुभ्य इति ।

श्लोकवसिष्ठोऽपि,

पञ्चर्षी सप्तर्षी चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,

पञ्चर्षी मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् ।

गृहस्थ उद्वेहत्कन्यां म्याय्येन विधिना नृप ॥ इति ।

शङ्कोऽपि,

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्थगोत्रजाम् ।

मातृनः पञ्चर्षी चापि पितृनस्त्वथ सप्तमीम् ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,

ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ।

मातृनः पञ्चर्षी चैव सप्तर्षी पितृनस्तथा ॥ इति ।

आशौचमधिकृत्य मनुविष्णू पाट्पुरुषमाहतुः,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । इति ।

विष्णुरपि, आशौचे तथैव पठति,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । इति ।

गौतमोऽप्याशौचे पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वेति ।

वसिष्ठस्तु आशौचे साप्तपुरुषमाह, सपिण्डता च साप्तपुरुषी
विज्ञापयति ।

पैठीनसिस्तु विवाहएव मातृनस्त्रिपुरुषं पितृनः पञ्चपुरु-
षमाह, वीनतीत्य मातृनः पञ्चातीत्य पितृतो वेति । वरयेदित्य-
नुषज्यते ।

चतुर्विंशतिमते तु पक्षद्वयेऽपि त्रिपुरुषं द्विपुरुषं च सापि-
ण्ड्यमुक्तम्.

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मतुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

आरभ्य कृतात्पुरुषात्पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।

चतुर्थीं पञ्चर्षीं चैव चतुर्थः पष्ठ सद्गृहेत् ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मते तु विवाहएव मातृनः पितृनश्च द्विपुरुषमेव
सापिण्ड्यमुक्तम्,

तृतीयां मातृनः कन्यां तृतीयां पितृनस्तथा ।

विवाहसंस्कारे सापिण्ड्यविचारः । ७०५

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

एषां वचनानां विरोधे व्यवस्थामाह विज्ञानेश्वराचार्यः,
वमिष्ठादिवचनजातं तु अर्वाङ्गनिषेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति स-
र्वस्मृतीनामविरोध इति । अत्रोपपत्तिमाह मिताक्षरादीकायां सु-
बोधिन्यां भट्टवीरेश्वरः,

पञ्चमात्मसप्तमाद्रा यः कन्यामुद्रहते द्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्रहन् ॥

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते शूद्रतां गताः ॥

इति विष्णुमरीच्यादिवाक्याभिहितनिन्दार्थवादानुगृहीतेन—

पञ्चमात्मसप्तमादर्वाक् बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाष्टा सगोत्रा च समानमवरा तथा ॥

इति नारदीयादिस्पष्टनिषेधेनार्वाग्विवाहविधायकवाक्यानाम-
विरोधाय निषेधस्य निषेध्यापेक्षिततया एकमूलकल्पनालाघवेन च
नोद्वेहेदित्येकवाक्यताकरणात्सर्वस्मृतीनामविरोध इति भाव इति ।
नैतन्मीमांसकशिरोमणेर्विज्ञानेश्वरस्याशयविवरणं साधीयः । षोड-
शिग्रहणाग्रहणादिविधनिषेधयोर्विकल्पमात्रोच्चेदप्रमङ्गात् । तस्मा-
द्विधनिषेधयोरेकवाक्यताकरणं तेजस्तिमिरयोस्संवलनमिवाशक्य-
मित्युपेक्षणीयम् ।

विवाहमञ्जरी तु अस्यैवाशयोऽन्यथा वर्णितः । तथाहि । अ-
सपिण्डामुद्रहेदित्यत्र तत्तद्वाक्योपात्तानां तृतीयाद्यष्टम्यन्तानामसपि-
ण्डानां युगपत्प्राप्तौ पञ्चमात्मसप्तमादूर्ध्वमिति वचनमर्वाचीनानामस-
पिण्डानां परिमंख्यार्थम् । सैव च तत्तन्निषेधवाक्यैः स्पष्टीक्रियते ।
तदभिप्रायेणार्वाङ्गनिषेधपरमिति । नैतदपि मारम् । तृतीयाद्यष्टम्य-
न्तासपिण्डोद्वाहविधीनां विनिगमनाविरहेण परस्परपरिसंख्यार्थता-

पत्तेः । वस्तुनस्तु ऐकान्तिको निषेधः परिसंख्या वा रागप्राप्त-
एव भवति, न कलत्रं भक्षयेत् पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादिष्विव ।
न शास्त्रप्राप्ते । तयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पापादकत्वात् । न चासा-
वपि प्रकृते युक्तः । अष्टदोषदुष्टत्वात् । गत्यन्तरसम्भवाच्च ।

यदापि सप्तम्यादिविधीनां न तत्तद्विधायकत्वं, पञ्चमे सप्तमे
चैत्रेत्य दिवचनविरोधात् । किं तु पञ्चमसप्तमार्वाचीननिषेधपरत्वम् ।
पञ्चमात्सप्तमादर्वागित्यादिवचनैकवाक्यत्वादिति व्याख्यातम् । त-
दपि न । अपदार्थत्वेन लक्षणाप्रसङ्गात् ।

यदापि सप्तम्यादिविधायकवाक्येषु अतीतपदाध्याहारेण
सप्तम्याद्यूर्ध्वविधायकवाक्यैकवाक्यताकरणम् । तदपि न । विष्णु-
गौतमवामप्रादिस्मृतिषु विवाहाशौचप्रकरणयोः पादूपुरुषमाप्तु-
रुषमापिण्ड्याविधायकवाक्यद्वयारम्भानर्थक्यापत्तेः । पादूपुरुषमा-
पिण्ड्याविधायकएवातीतपदाध्याहारेण साप्तपुरुषमापिण्ड्यासिद्धेः ।
तथाहि । विष्णुस्मृतौ—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

इत्याशौचप्रकरणे अभिधाय विवाहप्रकरणे मातृतस्त्वापञ्च-
मान्पुरुषात्पितृतस्त्वामप्तमान्नोद्वहेदिदं पुनरभिहितम् । तथा गौ-
तमनापि पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वेशाशौचप्रकरणे अभिधाय
पुनः “ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमा-
दिति” विवाहप्रकरणेऽभिहितम् । तथा वसिष्ठेनापि सपिण्डता
तु साप्तपुरुषी विज्ञायतइति आशौचप्रकरणे अभिधाय गृहस्थः स-
हर्षी भार्या विन्देत पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुभ्य इति
विवाहप्रकरणे चाभिहितम् । तस्माद्यथा विवाहाशौचयोः पृथक्
पृथक् सापिण्ड्यप्र अगत्या स्वीक्रियते तथा विवाहेऽपि सापिण्ड्य-
भेदः स्वीक्रियताम् । अत एव सुमन्तुपैठीनस्यादिस्मृतिषु विवाहएव-

साप्तपुरुषपञ्चपुरुषसापिण्ड्ये अभिहिते । तथाहि । मातृपितृमम्बद्धा
आमस्रमादविवाहाः कन्या भवन्त्यापञ्चमादन्येषामिति सुमन्तुः ।
पैठीनसिश्च असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्पञ्च मातृतः परिहरे-
त्त्वस्य पितृतः, त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वेति । न चा-
त्राप्यतीतपदाध्याहारिणैकवाक्यता सम्भवति । साक्षादेवातीतपद-
वापदयोः श्रवणात् । तस्मान्न तदपि भव्यम् ।

तर्हि कथमेषां वाक्यानां विरोधपरिहार इति चेद् मु-
ख्यानुकल्पनाभेदेनेति ब्रूमः । तत्र पितृतो दशपुरुषं मा-
पिण्ड्यं मुख्यकल्पः । बुधस्वर्गम्भुवौधावनयाङ्गवल्क्यपार-
स्करादिस्मृत्यनुग्रहात् । प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गोपपत्त्याच्च । अ-
स्मिन् पक्षे मातृतस्माप्तपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यः कल्पः । मा-
तृपितृमम्बद्धा आमस्रमादविवाहाः कन्या भवन्तीति सुमन्तुस्मर-
णात् । तत्परिहाराशक्तौ पितृतः साप्तपुरुषादयः मातृतश्च
पञ्चपुरुषादयः पट् पक्षास्त्वनुकल्पाः । तत्रापि पितृतस्माप्तपुरु-
षपक्षो मातृतः पञ्चपुरुषपक्षश्च बहुस्मृत्यनुग्रहादनिषेधात्प्राशस्त्य-
वचनात्मकलिङ्गिष्ठपरिग्रहाच्च प्रशस्तः । अन्ये तु पूर्वपूर्वामम्बवे
अनुकल्पनातारतम्येन व्यवस्थाप्याः । अनुकल्पना च मुख्यानु-
ष्ठानामम्बवे परानुष्ठानम् । तत्रानुकल्पना द्विविधा, नैयायिकी वा-
चनिकी चेति । तत्र नैयायिकीमाह—

त्रिष्णुपुराणम्,

सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् ।

उद्गृहेत द्विजो भार्या न्याय्येन विधिना नृप ॥ इति ।

न्याय्यो न्यायप्राप्तः । न्यायश्च यथा, न दीक्षितस्याग्नौपनी-
यादिति निषेधे अग्नीषोमीये संस्थिते दीक्षितस्याग्नौपनीत्यस्य
गुरुपक्षस्य प्रतिप्रभवस्यामम्बवे क्रीतराजको भोज्यान् इति ल-

पुपक्षस्याभ्यनुज्ञाने । वाचनिकी यथा विश्वरूपोदाहृते—

चतुर्विंशतिमते,

दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

उद्गहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ।

सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ॥

एवमुद्गाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ।

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ॥

विवाहयेन्मतनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ।

अमपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्गहेत् ॥

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते । इति ।

सप्तमादूर्ध्वं प्रशस्तः कल्पः । तदभावे सप्तमीं तदभावे पञ्चमीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेन प्रशस्तोऽनुकल्पः । तुशब्देन पक्षान्तरं परिगृह्णाति । पितृपक्षे त्वयं वक्ष्यमाणो विधिः सप्तमीं षष्ठीं पञ्चमीं तथा । मातृपक्षे चतुर्थ्यादिकां पूर्वपूर्वाभावएव उद्गहेदेवमुद्गाहे न दोष इति शाकटायनमतम् । एवं स्वमतेन पक्षद्वये अनुकल्पमुक्त्वा इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्पमाह । पञ्चम्यभावे चतुर्थीं तदभावे तृतीयामार्थक्रममावल्यात्, पक्षद्वयेऽप्युद्गहेदिति मनुपराशराङ्गिरोयमानां मतम् । कन्यागतमेव सप्तमत्वादिविशेषणं वरेऽपि ज्ञेयम् । अमपिण्डोऽमपिण्डासुद्गहेदित्यमापिण्ड्यस्योभयविशेषणत्वात् । तेन सप्तमः सप्तमीं षष्ठः षष्ठीमित्यादि सिध्यति । पञ्चमयोस्तु विशेषोऽभिहितस्तत्रैव,

आरभ्य कूटात्पुरुषात्पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।

चतुर्थीं पञ्चमीं चैव चतुर्थः षष्ठ उद्वहेत् ॥ इति ।

नन्वनुकल्पेऽपि यदि दोषाभावस्तुल्यः तर्हि को विशेषो मुरव्यकल्पादित्यत आह । मा प्रशस्तेति । मा ऽतीतमस्रमादिका प्रकरणेण शस्ता । दारकर्म गृहकार्यं, मैथुनमाधानादि । अनेनानुकल्पस्य द्विजातीनां दोषाजनकत्वेऽप्यप्राशस्त्यमुक्तं भवति । लोकविद्वेषात् । अन्येषां तु नाप्राशस्त्यमपि । उक्तरीत्या मासपुरुषस्य सापिण्ड्यस्य विजातीयोऽपि शूद्रेष्वपि सङ्कोचावश्यम्भावेन द्विजातिमात्रविषयत्वात् ।

अन्ये तु सास्रपुरुषं सापिण्ड्यं चातुर्वर्ण्यविषयं, तद्विषयमेव चानुकल्पविधानं, तच्च द्विजेष्वप्यत्रैव पञ्चमान्स्रमाद्वर्गागित्यनेन । ततश्च द्विजानामेवायमनुकल्पनिषेधो नान्येषामिति द्विजातिरिक्तविषयं सप्तम्यादिविधानमिति मन्यन्ते ।

तन्न सुन्दरम् । अनुकल्पविधानस्य श्रोत्रियाणामित्युपक्रमेण द्विजातीनामित्युपसंहारेण च द्विजातिमात्रविषयत्वेन चातुर्वर्ण्यविषयत्वसम्भवात् । द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनिषेधयोरष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । न चास्मन्मते मा । विधेरनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुरव्यकल्पविषयत्वेनैकविषयत्वाभावात् । तस्माद्यथोक्तमेव माधीय इति ।

नन्वनुकल्पोद्वाहे दोषाभावान्नरको न स्यात् । लोकविद्वेषस्तु मधुपर्कगोवधवत्स्यादेवेत्यत आह । यस्तु देशेति । देशकुलाचाराभ्यामनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वाच्च लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह । वेदादिति । तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै इति वेदस्तृतीयचतुर्थयोरुद्वाहे प्रमाणम् । ते “नस्त्राध्वं तेऽवत तत् नो अधिवोचत । मा नः पथः पित्र्यान्मानवादिदुरं नैष्ट परावत” इति वेदः कुलाचारे प्रमाणमिति । भो देवास्ते यूयं न-

स्त्राध्वं पालयध्वम् । ते यूयं नः अस्मानवत रक्षत । ते यूयं नः अ-
स्मानधिवोचत अधिकं हितं ब्रूत । मानवान्मनुष्यानुष्ठेयात् परावतः
परलोकमस्वन्धिनः पिश्यात्पितृपरम्परागतात्पथो दूरं नः अस्मान्मा
नैष्ट मा नयतेति देवान्प्रति प्रार्थयते । तस्मात्कुलपरम्परागतेन मा-
गेण सप्तमादर्वागप्युद्वाहे न दोष इति भावः ।

उन्कलाः पुनरियान्येव वाक्यानि दिव्यमिहमिश्रकृतमंस्कारलति-
कोदाहृतोशनःस्मृतिवाक्यबलादन्यथैव व्यवस्थापयन्ति । तद्यथा,

सप्त षट् पञ्च चत्वारो वर्ज्या वर्णैः क्रमाक्षराः ।

सपिण्डतायामुद्वाहे शुद्धौ मग्नजन्मनोः ॥

त्रयोऽनुलोमजैस्त्याज्याः द्वावेव प्रतिलोमजैः । इति ।

नराः पुरुषाः शीर्षाणीति यावत् ।

गौडास्तु शूलपाणिमिश्रकृतमस्वन्धविवेकोदाहृतबृहन्मनु-
वचनानुरोधेनान्यथैव व्यवस्थापाहुः । तद्यथा,

असवद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा ।

सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ इति ।

त्रिगोत्रान्तरिता मूलपुरुषगोत्रात् चतुर्थगोत्रोत्पन्नेति यावत् ।

तथाच स एव,

तत्सन्निकर्षे कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि । इति ।

अथ विजातीयसापिण्ड्यनिर्णयः ।

तत्र शङ्कः ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते तिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकजाता एकस्माद्वाह्यणादेर्जाताः पृथग्जनाः

भर्त्रपेक्षया भिन्नजातीयामु परस्परं समानजातीयामु स्त्रीषु जा-
तास्ते एकपिण्डाः सपिण्डाः । ते पृथक्शौचाः पितृजात्यपेक्षया

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७११

विजातीयाशौचाः । पिण्डस्त्वर्त्तते त्रिषु तेषां सापिण्ड्यं त्रिपुरु-
षमेवेत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु ॥ इति ।

अथ मातुलकन्यापारणयननिर्णयः ।

तत्र तदनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारान् प्र-
माणानि प्रदर्शयन्ति । तत्र ऋग्वेदश्रुतिः,

आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिममो भागधेयं जुपस्व ।

तृतां जहुमर्तुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥ इति ।

अस्यार्थः । हे इन्द्र ईळितेभिः पथिभिः स्तुतैर्मार्गैर्नो
ऽस्माकमस्माभिरनुष्ठीयमानम् इमं यज्ञम् आयाहि आगच्छ आगत्य
च स्वयं भागधेयं जुपस्व जुषी प्रीतिमेव नयोः प्रीतिपूर्वकं गृही-
ष्व । कोऽसौ भागधेय इत्यत आह । वपां तृतामाज्यादिभिः संस्कृतां
वपां यजमानाध्वर्युप्रभृतयो जहुस्त्यक्तवन्तः, तत्र दृष्टान्तद्वयमवतार-
यति । मातुलस्येव योषेति पैतृष्वसेयीवेति च । अत्र मातुलश-
ब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्सम्बन्धी भागिनेय उपात्तगुणे । ततश्च मा-
तुलस्य योषा मातुलकन्या न पत्नी । पैतृष्वस्त्रेभ्यो अनन्वयापत्तेः ।
यथा भागिनेयस्य भागः भजनीया परिणेतुं योग्येति यावत् ।
यथाच पैतृष्वस्त्रेयी पितृष्वमुर्दुहिता अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्त-
थेयं च वपा तत्र भागधेयः ।

तथा श्रुत्यन्तरमपि,

गर्भे तु नौ जनिता दंपती कर्द्द्वैस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नांकरस्य प्रमिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उन द्यौः ॥

इति । अस्यार्थः । त्वष्टा रूपाणां कर्त्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभ-

स्य परकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवो दानादिगुणयुक्तः नौ आवयोऽभ्रातृभगिन्योः गर्भे जनिता जनितारौ कन्यापुत्रौ दंपती जायातनी कः करिष्यतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नक्तिः प्रमिनन्ति न केचित्प्रहिंसन्ति न लोपयन्तीत्यर्थः । अपिच नौ आवयोः अस्य प्रजापतेः कर्त्तव्यं दंपती जनकत्वं पृथिवी भूलोकः द्यौः स्वर्लोकश्च न वेद न जानातीत्यर्थः । एतेनापि भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्विवाहयोग्यता सिध्यति ।

वाजसनेयकेऽपि,

तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते ।

तृतीये सङ्गच्छावहाउत चतुर्थे सङ्गच्छावहै ॥ इति ।

अस्यार्थः । तस्मादित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपसंहरति । समानादेकस्मात्पुरुषात्कूटस्थात् अत्ता भोक्ता आद्यो भोग्यश्च जायेते । तौ च मिथस्संकलयनः कूटस्थमारभ्य तृतीयपुरुषे आर्वा सङ्गच्छावहै उत चतुर्थे पुरुषे सङ्गच्छावहै इति । यद्यप्येते मन्त्रार्थवादाः पदार्थत्वान्न स्वार्थाविधिकल्पनात्प्राप्त्यप्यस्य सिद्धवदनुवादानुपपत्त्या स्वार्थाविधिकल्पना गम्यन्ते । यथा उपरि हि देवेभ्यो धारयति सव्यं हि मनुष्या अजने इत्यादौ । न च प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् घोषा जारमिव ध्रियमित्यादौ विधिकल्पनातिप्रसङ्गः । तेषां रागप्राप्तत्वात् । अत एव एतच्छ्रुतिमूलिका स्मृतिरपि पदत्रिंशन्मने प्रत्यक्षमेव विधिं दर्शयति,

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

उद्राहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुपयोरपि ।

त्रिवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७१३

पुराणेषुपि श्रीभागवते,
यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भ्रागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥
वृतः स्वयंवरे माक्षादन्तर्जोऽङ्गयुतस्तया ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ इति ।
तथा तत्रैव,
दौहित्रायानिरुद्धाय गौरीं रुक्म्यददाद्धरेः ।
रोचनां वद्धवैरोपि स्वसुः प्रियाचिकीर्षया ॥
जानन्न धर्मं ते यौनं स्नेहपाशानुबन्धतः । इति ।

यच्चस्य अधर्मं जानन्नित्यन्यप्रतिमानादधर्मत्वव्याख्यानं के-
पाश्रितं, तद्भगवद्भादरायणाशयानभिज्ञाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
तथाहि । प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतिस्मृत्याद्यनकप्रमाणप्रमितं तं
यौनं दौहित्राय पौत्रीदानलक्षणं सम्बन्धं धर्मं धर्मत्वेन जानन्ना-
ददात्, किन्तु स्वसुः प्रियाचिकीर्षया स्नेहपाशानुबन्धत एव । अत-
एव हरैर्वद्धवैरोऽपीति विशेषणेन तदेवाविष्कृतम् । दौहित्राय
प्रद्युम्नपरिणीतस्वदुहितृपुत्राय गौरीं गौरार्द्धीं रोचनां रोचनामि-
वेति लुप्तोत्प्रेक्षेति शब्दार्थः ।

इतिहासेऽपि महाभारते, शूरकन्या कुन्तिभोजेन पुत्री-
कृता पाण्डुतोऽर्जुनमजीजनत् । अर्जुनश्च शूरात्मजस्वमातुलवसुदे-
वसुतां सुभद्रामुपयमे इत्यपरं लिङ्गम् । तथाहि ।

अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ।
गतः प्रभासमश्रृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥
तत्र चक्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
स्वलङ्कृतां मखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।

सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता शुभा ॥
 दुहिता वसुदेवस्य वामुदेवस्य च स्वसा ।
 रूपेण चैव सम्पन्ना कर्मेषैषा न मोहयेत् ॥
 कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद् ध्रुवम् ।
 यदि स्यान्मम वाष्ण्येयी महिषीयं स्वसा तव ॥
 अतः प्रचिन्त्य कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
 हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥
 ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य स्वसा प्रिया ।
 जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ इत्यादि ।

आचारोऽप्याविच्छिन्नपारम्पर्येण दाक्षिणात्यशिष्टानामविगीतो
 विजृम्भते । तस्मात्स्मिद्धं मातुलपितृष्वसृकन्यापरिणयनम् ।

अत्र प्राच्योदीच्यप्रतीच्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते । कथमविगानं,
 निषेधस्मृतीनां बहुलमुपलब्धेः ।

तथाहि मनुः,

पैतृष्वसेर्यी भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेवच ।
 मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 एतास्मिन्स्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ।
 ह्यातित्वेनानुपेगास्ताः पतति गुपयन्पुनः ॥ इति ।
 मातुश्चाप्तस्य मात्रा भ्रातृत्वेन प्रतिपन्नस्य ।

तथाच लिङ्गपुराणे,

वाक्सम्बन्धकृतानां तु स्नेहसम्बन्धभागिनाम् ।
 विवाहोऽत्र न कर्त्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते ॥
 अतो वंशा विनश्यन्ति लोके संस्कारकाः । इति ।

शातातपः,

मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैवच ।

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७१५

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

पुनरपि स एव,

उद्वेहेत्तु मगोत्रां यस्तनयां मातुलस्य च ।

ऋषिभिश्चैव तुल्यां च म तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

महाभारते ययातिवाक्यमपि,

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

पापा मातुलमम्बन्धात्मजा वै ते भविष्यति ॥

कलिनिन्दाप्रक्रमे व्यासोऽपि,

तृतीयां मातुलः कन्यां तृतीयां पितृनस्तथा ।

शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥ इति ।

सुमन्तुः,

पितृष्वसृमुतां मातृष्वसृमुतां मातृसगोत्रां समानप्रवरां च
विवाहं चान्द्रायणं चरेदिति ।

पैठीनसिः,

कुलोत्पन्नां साध्वाचारां वरयेत्पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरो मातुल-
मुता च धर्मतस्ता भगिन्यो वर्जयेदिति । भगिन्य इत्यपरिणयेत्ये
इतुगर्भं विशेषणम् । अत एव भविष्योत्तरे,

प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदे परा ।

तृतीयाऽऽश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥ इति—

चतस्रो यमाद्वितीया उपक्रम्य तामु—

पितृव्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिर ।

मातुलस्य मुताहस्ताद् द्वितीयायां तथा नृप ॥

पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।

भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥

सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ।

इति चतसृणामपि भगिनीत्वं स्पष्टमेवाभिहितम् । तदेवं मातुल-
कन्यापरिणयस्य निषेधवचनकदम्बे जाग्रति कथमिव तद्विधायक-
स्मृत्यादेर्मूलभूतश्रुत्यनुमानमिति प्राप्ते—

अभिधीयते दाक्षिणात्यैः । प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गाद्यनुमितश्रुत्या शी-
घ्रोपस्थितिकतया स्मृत्यनुमितलिङ्गाद्यनुमीयमानश्रुतेर्विषयापहारेण
बाधादनुमानासम्भवान्नैतामां स्मृतीनां स्वार्थप्रमापकत्वम् ।

तदुक्तं बलाबलाधिकरणे वार्तिकाचार्यैः, स्मृतिवैदिकलिङ्ग-
योर्विरोधे स्मृतेर्मूलान्तरसम्भवाद्देदलिङ्गानां चानन्यथामिद्धत्वा-
त्स्मृतेर्वाध इति । तथा, बलीयो वैदिकं वैदिकनिवहायाः स्मृते-
रपीति च । विवृतं चैतद्वाणकाचार्यैः प्रकृतमेवादाहरणं प्रस्तुत्य ।
अथवा । विषयविशेषव्यवस्थया विरोधाभावेन विधिननिषेधवाक्यैः
स्वस्वमूलभूतश्रुत्यनुमाने बाधकाभावः । तथाहि । ब्राह्मादिषु
विवाहेषु दानेन कन्यायाः पितृगोत्रसापिण्ड्ये निवर्त्तते, यथा
दत्तपुत्रस्य ।

तदाह मनुः,

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्भ्रिमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधा ॥ इति ।

दत्तः पुत्रो जनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेत् । तथा पुत्रं दत्तः पितुः
पिण्डः सापिण्ड्यं स्वधा श्राद्धं च दत्तपुत्राह्यपैति । तत्र हेतुर्यतो
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डस्तान्नितृत्तौ निवर्त्तते इत्यर्थः । आसुरादि-
चतुर्षु पुनर्दानाभावेन गोत्रसापिण्ड्ययोरनिवर्त्तितरिति । अत एव
मार्कण्डेयैः,

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूहा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मावत् ।

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७१७

इति गोत्रानवृत्त्यनिवृत्तिं प्रतिपाद्यते । अनेनैवाभिप्रायेण स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्,

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च मृतके । इति ।

एवं च यानि मातुलमुतादिनिषेधकानि मन्वादिवाक्यानि तान्यनिवृत्तगोत्रमापिण्ड्येष्वामुरादिविवाहेषु सावकाशानीति । एतेन पुत्रिकापुत्रोऽपि व्याख्यातः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लौगाक्षिस्मरणात् । तन्न चतुरस्रपञ्चविकल्पमहत्वात् । तथाहि । ब्राह्मादिविवाहेषु मापिण्ड्यनिवृत्तिः किं दानेन उत वचनेन आहोस्वित्मत्यपि मापिण्ड्ये वाचनिकोऽयं विवाह इति । न तावदाद्यः । दानेन स्वत्वनिवृत्तावपि मापिण्ड्यानिवृत्तेः । अवयवान्वयः पिण्डान्वयो वा मापिण्ड्यं, तत्रावयवान्वयनिवृत्तिः प्रत्यक्षबाधिता । पिण्डान्वयनिवृत्तिस्तु—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति शास्त्रेण बाधिता । यदा तु कन्यादाने परस्वत्वापादनमात्रं न स्वस्वत्वनिवृत्तिरिति दानत्वस्यैवाभावो विद्यादानादिष्विव तदा सुतरां न मापिण्ड्यनिवृत्तिः । नापि द्वितीयः । तादृशवचनस्य श्रीमद्भिरप्यनुपन्यामात् । यत्तु—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च मृतके ।

तथा—

स्वगोत्राद्भूयते नारी विवाहात्मसमे पदे ।

इति च वाक्यद्वयमुपन्यस्तं, तत्राग्रे दंपत्योः पिण्डैक्यमात्रं बोध्यते न पितृमापिण्ड्यनिवृत्तिः । अथ पिण्डशब्देन मापिण्ड्य-

मेवोच्यते तत्रापि तथैव । निवृत्तिपदाश्रवणात् । द्वितीयेऽपि तथैव
पितृगोत्रनिवृत्तिः श्रूयते न सापिण्ड्यनिवृत्तिः । सापिण्ड्यपदाश्रव-
णात् । न च गोत्रनिवृत्त्यैव सापिण्ड्यनिवृत्तिः । परस्परव्यभिचा-
रेण व्याप्त्यभावात् । यदपि—

चतुर्विंशतिमते,

तृतीयां मातुः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

इत्यादिवचनं, तन्मातुलभ्य मुतामृद्वेत्यादिना सप्ततिपक्ष-
ग्रस्तमेव, प्रतिलोमादिमापिण्ड्यविषयं वेति न प्रकृतोपयोगि ।

यदपि,

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूहा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ।

इति मार्कण्डेयवाक्येन ब्राह्मासुरविवाहभेदेन गोत्रसापिण्ड्य-
योनिवृत्त्यनिवृत्ती प्रतिपाद्येते इत्युक्तं, तदपि न । सापिण्ड्यनिवर्त्त-
कपदाश्रवणात् । गोत्रनिवृत्तिस्त्वामुरेऽपि भवत्येव ।

पूर्वं परिग्रहस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते ।

इति परिशब्देन होमादिमत्तमपदप्रक्रमान्ते सकलभार्यात्वो-
त्पादकसंस्कारविधानात् । तत्र च मत्तमे पदे पितृगोत्रनिवृत्तेराव-
श्यकत्वात् । तस्मान्मार्कण्डेयवाक्यम् आसुरादिविवाहेषु मातुः पिण्ड-
दानादौ पितृगोत्रप्राप्त्यर्थम् । ब्राह्मादिवचनं तु दृष्टान्तार्थमनुवाद
इति सर्वं सुस्थम् ।

यत्तु मातुलस्येव योषेत्यादिश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतिरत्र प्रमा-
णमिति, तदपि—

आयाहीन्द्र पतिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो वाजमातौ जुषस्व ।

तृप्ता जहुर्मातुलस्येव योऽयं भागः पेतृष्वसेयीमपामिवौघः ॥

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७१९

इत्यपराकोदाहृतशाखान्तरीयश्रौतलिङ्गानुमितश्रुत्या सत्य-
तिपक्षग्रस्तम् । तस्याश्चार्थस्तेनैव व्याख्यातः । आयाहीन्द्र अस्म-
दीयं यज्ञमन्यैरपि सोमपतिभिः ईळितेभिः स्तोत्राहैः सह, आगस्य
च वाजमातौ सोमरूपान्नभोजनप्रस्तावे जुषस्व, सोममिति सम्ब-
ध्यते । एवं प्रार्थ्येन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपार्थवादं करोति, ये सोमपतयो
भवता सहायातास्ते सकृत्सोमपानेन तृप्तास्मन्तस्मोमं जहुः त्यक्त-
वन्तः । के कामिव, मातुलस्य सुताः पैतृष्वमेयीमिव भार्यात्वेना-
त्यन्तानभिलषणीयां त्यजन्ति स्वकीयमातुलस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् ।
तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षतया । तत्र पुनरयं सोम-
भागः अपामित्रौघः सातत्येनाकर्मसमाप्तेरिति ।

यदपि,

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती करिति श्रुतेः नौ आवयोर्गर्भे ज-
नितारौ त्वष्टा देवः दम्पती करिष्यतीति व्याख्यानं, तदपि नौ
आवां जनिता जनयिता देवः गर्भे नु गर्भएव दम्पती कन् कृत-
वानिति विद्यारण्यश्रीपादकृतव्याख्याविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् । यु-
क्तं चैतदेव । ओर्वादिदति चतुर्दशर्चस्य मृक्तस्य ।

ओचित् पलूनवैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः पण्ड्ययुग्मिभ्य-
मी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मिरनिच्छन्प्रत्याचष्टे—

इति सर्वानुक्रमेऽस्याः पञ्चम्या ऋचः यमं प्रति यम्या पूर्वप-
क्षत्वेनाभिधानात् । सिद्धान्ते—

न वाउ ते तन्वा तन्वां सम्पृच्यां पापमाहुर्यः स्वसार-
स्मिगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतदिति ।

अस्यार्थः । हे सुभगे ते तव तन्वा शरीरेण तन्वां स्वीयान्तनुं न
वाउ नैव सम्पृच्यां सम्पर्कयिष्यामि । तत्र हेतुमाह । यः स्वसारं

निगच्छात् गच्छति तं लोका देवाश्च पापं पापिष्ठम् आहुः । तर्हि मत्तन्तोषः कथं स्यादित्यत आह । मन्त्रमुदः मत्तः जायमानाः प्रमुदस्त्वम् अन्येन पुंसा कल्पयस्व अर्जयस्व । न ते भ्राता यमः एतत्कर्म वीष्टि न काङ्क्षतीति यमेन तत्प्रत्याख्यानाच्च ।

अथ तृतीये भङ्गच्छामहे इति शातपथश्रुत्या मातुलकन्यापरिणयः सत्स्वतीति । तत्रोच्यते । न तावद्विधित्वेनेदं गमकम् । उक्त्यपुरुषश्रवणात् । नापि विधिकल्पनया । स वै स्तुचा व्यूहतीति स्मृग्व्यूहनविधिशेषत्वात् । यद्यप्राप्तार्थकत्वेनान्यशेषस्यापि विधिकल्पकत्वं, तर्हि नापुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वे पशवो विदुः तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वमारं चाधिरोहतीत्यस्यापि पुत्रोत्पादनविधिशेषस्य मात्रादिगमनविधिकल्पकत्वं केन वार्येत । अथास्य छन्दोगश्रुतिविरोधान्न विधिकल्पकत्वं तर्हि प्रकृते अपराकोदाहृतश्रुतिविरोधान्न विधिकल्पकत्वमिति समः समाधिः ।

अथ तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते इत्यस्मात्तदर्थमिद्धिः । तदपिन । एकस्मादुत्पन्नयोर्भ्रातृभगिन्योर्दीपत्यस्य पापमाहुर्गः स्वसारं निगच्छादितिप्रत्यक्षश्रुतिबाधितत्वेन मुख्यार्थमस्मत्वात् । अथैकान्तरविवक्षया विवक्षितार्थमिद्धिस्तर्हि मुख्यार्थत्यागाविशेषाच्छास्त्रान्तराविरोधाय पञ्चपान्तरविवक्षया एकपुरुषसन्तानजात्पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमित्येवार्थः कुतो न कल्प्यते । यथा जातेष्टौ मुख्यकालबाधेन शास्त्रान्तराविरोधायाशौचानन्तरः पर्वकालः कल्प्यत इति । न हि पञ्चम्याऽव्यवहितस्यैवापादानत्वमुच्यते । चिरनिर्गतेऽपि पुरुषे गौडादागत इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तेन वाजपेयस्य यूप इतिषष्टीवद्व्यवहितसम्बन्धेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः । यतो वंशभेदस्तमादाय गणयोदात्त्यादिस्मृतिमूलत्वमेवास्याः श्रुतेः कल्पयितुं युक्तम् । ननु कल्प्यता-

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७२१

मन्तरं तथापि पञ्चपान्तरकल्पने किं प्रमाणम् । वाक्यशेषश्रुततृतीयचतुर्थपुरुषमंख्ययैव निराकाङ्क्षत्वादस्य वाक्यस्य । उपसंहृत-
श्चायमेवार्थश्चतुर्विंशतिमतस्मरणेऽपि,

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेदिति प्राहुः पाराशर्याङ्गिरोयमाः ॥ इति ।

तस्मात्सिद्धमेतावत्येवान्तरेविवाहविधायकत्वमस्येति चेत्, सत्यम् ।
तथापि मातुलकन्यापरिणयनामिद्वेः । मातृष्वस्त्रीयादिपरिणयनप्र-
सङ्गात् । न चाचाराभावेन तदपरिणयनमिद्विः । प्रत्यक्षश्रुतिविहिते-
ऽनाचारस्याप्रयोजकत्वात् । न चास्य सामान्यरूपस्यापि मातुल-
स्येव योपेत्यादिलिङ्गकल्पितविशेषश्रुत्युपसंहारेण नातिप्रसङ्ग
इति वाच्यम् । अपराकोदाहृतश्रौतत्यागलिङ्गविरोधेन तदुद्वाहवि-
धायकविशेषश्रुत्यनुमानस्यैवामम्भवात् । किञ्च । मातुलकन्या-
परिणयनपरत्वे तयोः श्रुतिस्मृत्योस्तृतीयपुरुषसंकीर्तनमेव कर्त्त-
व्यं न चतुर्थपुरुषसंकीर्तनम् । तस्य मातुलत्वाभावात् । तस्मान्नेदं
मातुलकन्यापरिणयनपरत्वेन व्याख्येयम् । किन्तर्हि, द्विपुरुषमा-
पिण्ड्यकीर्तनं प्रतिलोमजविषयं व्याख्येयम् । त्रिपुरुषानुलोमजसा-
पिण्ड्यसमभिव्याहारात् ।

प्रयोऽनुलोमजैस्त्याज्या द्वावेव प्रतिलोमजैः ।

इत्युशनःस्मरणात् । तेषां तथाऽऽचारदर्शनाच्च ।

अथ विधिनिषेधयोः प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गद्वयानुमितश्रुतिद्वयमू-
लकयोस्तुल्यबलतया विकल्प एव देशभेदेन व्यवस्थितो मन्तव्यः ।

तथाच षोडशायनः, पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथो-
त्तरतो यानि दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामो, यथैतदनुपनीतेन
सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदु-
हितृपरिणयनमिति, अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतो-

दद्मिर्व्यवहारः आयुधीनकं समुद्रयानमिति । तत्रेतरदितरस्मिन्कु-
र्वन्दुष्यति इतरदितरस्मिन् तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यादिति ।

अस्यार्थः । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धार्थानुष्ठानम् । इतरदिति दक्षिण-
देशीयं कर्मोत्तरदेशे उत्तरदेशीयं च कर्म दक्षिणदेशे कुर्वन् दू-
ष्यति न स्वस्वदेशे तत्रतत्र देशनिबन्धनप्रामाण्यादिति चेत् न ।
मिथ्यैतदिति गौतमः, उभयमेव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोध-
र्शनादिति बौधायनेनैवाग्रे विकल्पनिराकरणात् ।

तर्हि कथमयं विरोधः परिहर्त्तव्यः, प्रमिताक्षरोक्तप्रकारेण-
ति ब्रूमः । तथाहि । स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थ-
नित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्ष-
रवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयादित्यादिनिरुक्तपरिभाषया श्रुतिस्मृतिविरु-
द्धस्यार्थस्यानन्वितत्वेन प्रादेशिकविकारेणार्थं निर्णयिविरुद्धार्थः
संपादनियः । सच यथा,

आनो भर प्रमगन्दस्य वेद इत्यादौ नित्यानित्यसंयोगवि-
रोधेन प्रसिद्धमपि राजानं प्रमगन्दपदस्यार्थं विहाय प्रकृष्टं मह्यं
गमयिष्यतीति यो ददाति स प्रमगन्द इति व्युत्पत्त्या वार्द्धिषि-
कः प्रमगन्दपदस्यार्थः कल्प्यते । यथात्रा कीकटशब्दार्थं प्रसिद्धम-
पि देशविशेषं विहाय किङ्कृतेनेति ये वदन्ति ते कीकटा ना-
स्तिका इति कल्प्यते । तथा मातुस्तुल्यं लक्षणं यस्येति निरु-
क्त्या मातुलशब्देन मातृमुखो गृह्यते । पितृष्वसाशब्देन च स्व-
सा मृअसा स्वेषु सीदतीति वेति च निरुक्त्या पितुः स्वे रूपे सी-
दतीति पितृष्वसेति पितृमदृशमुखीत्यर्थो निर्णयः । तथाच मातृमु-
खेन पुरुषेण पितृमुख्यां कन्यायामुत्पादिता कन्या यथा भजनीया
भवति तथेयं वपा तव भजनीयेत्यर्थः ।

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७२३

उक्तं च सामुद्रिकसारे,

धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मातृमुखः सुतः ।

तयोर्धन्यतरोत्पन्ना कन्या भाग्येन लभ्यते ॥ इति ।

मातुलस्येव योषा पैतृष्वसेयीवेति च दृष्टान्तद्वयं विशिष्टक-
न्याऽलाभे अन्यतराऽपि प्रशस्तेति गमयितुम् । यद्येवमपि मातुल-
स्य योषा पैतृष्वसेयी लोकस्य भजनीयेत्यन्वये लोकस्येति कर्त्त-
व्याहारो दोषस्तीह मातुलस्य योषा कन्या भागिनेयस्य पैतृष्व-
सेयी मातुलपुत्रस्येति भवतामध्याहारद्वयं कथमदोषमापद्यत ।
वस्तुतस्त्वस्माकमीषदापि नाध्याहारो, यतो मातुस्तुल्यं लक्षणं
नाम यस्येति व्युत्पत्त्या मातृसमाननामा पुलोमापत्यं पुलोमा
गृह्यते । तस्य मातुलस्य पुलोम्नो याऽपत्यं शची सा च पैतृष्वसे-
यी पितृणामग्निष्वात्तादीनां स्वसा शची तदपत्यत्वाञ्छचीन्द्रा-
णी यथा ते भागस्तथेयं वषा ते भाग इत्यर्थः । तदेतत्सर्वं महा-
भारतमत्स्यपुराणादिषु स्पष्टमभिहितम्,

पुलोमा कालका चैव वैश्वानरमुते उभे ।

बहूपत्ये महासत्त्वे मरीचेस्तु परिग्रहः ॥

तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवनन्दनाः ।

इत्युपक्रम्य—

पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ।

इति मध्यंऽभिधाय—

वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहार्णवा ।

इत्युक्त्वा—

स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु शची सुता ।

इत्यन्तेऽभिहितम् । तथा,

अग्निष्वात्तादिकानां तु पितृणां सा शची स्वसा ।

पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शर्ची सुताम् ॥ इति ।

तथा,

शर्च्यां तु जनयामास जयन्तं तनयं हरिः । इत्यादि ।

तस्मादिदमिस्थमेव व्याख्येयम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

इति स्मरणात् । तस्मादेतन्मन्त्रलिङ्गकल्पितविधिवशेन मातुलकन्यापरिणयनं न कथञ्चन सिध्यति । यदस्यागमिष्यन्ति श्रुक्रो देवता इत्याद्येतन्मन्त्रनिरुक्तत्वेन केचित्पठन्ति, तदपि सर्वदेशीयवैदिकपाठाभावेन भाष्यकारापरिग्रहेण च न प्रमाणत्वेन शङ्कनीयम् । यदपि प्रद्युम्नानिरुद्धार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयनमत्र प्रमाणमिति, तदपि विधवयोः प्रभावत्युल्लूष्योः परिणयनवत् कतकभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुर्वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालामुपयेमे प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायदित्यादिवत् परशुरामस्य मातृशिरश्छेदवत् पाण्डवानां द्रौपदीपरिणयवच्च धर्मव्यतिक्रम एव । प्रत्यक्षश्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

तथाच गौतमः, दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतामिति । न च तैः कृतमित्यस्मदादाभरपि कर्त्तव्यम् । तत्रापि हेतुमाह स एव । अवरदौर्बल्यादिति । अवरेषामस्मदादीनां दुर्बलत्वात् ।

तथाच श्रूयते,

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः ॥ इति ।

अनुष्ठितन्तु यद्वैर्मुनिभिर्वदनुष्ठितम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरोत् ॥ इति ।

भागवतेऽपि,

विवाहसंस्कारे मातुलकन्यापरिणयविचारः । ७२५

तेजीयसां न दोषाय बहेः सर्वभुजो यथा । इति ।

अत एव बृहस्पतिरपि,

उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

इत्यनाचारेणैव तत्परिगणयति । साऽपि कलौ निषिद्धः ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणात् । मातुस्तपिण्डो मातुलः । अत एव कलि-
निन्दाप्रक्रमे—

व्यासोऽपि,

तृतीयां मातुतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्रा पापविमोहिताः ॥

इत्यलं वृद्धविरोधेन ।

अथ विरुद्धसम्बन्धा ।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम्, अविरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेत्त्युपक्रम्य दंपत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसम्बन्धा । यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वभा चेति । पितृमातृसाम्येऽपि नोद्वाहः । विरुद्धसम्बन्धाविशेषात् । तद्यथा । पितृव्यपत्नीस्वमुः सुता भगिनीसमा भवति पितृव्यशालिकायाः मातृव्यसुतुल्यत्वात् । तथा स्नुषाभगिन्यपि स्वशुरेण नोद्वाह्या । स्नुषातुल्यत्वात् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

अत एव बौधायनः,

मातुस्मपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ।

पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ॥ इति ।

अथ प्रत्युद्वाहनिषेधः ।

प्रयोगपारिजाते,

प्रत्युद्वाहो न कर्त्तव्यो नैकस्मै कन्यकाद्वयम् ।

न चैकजन्ययोः पुंसौ नैकजन्ये तु कन्यके ॥

तथा,

एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोनैकजन्ययोः ।

न पुत्रीद्वयमेकस्मै दद्यादिति पराशरः ॥ इति ।

प्रत्युद्वाहः यत्पुत्राय स्वकन्या दीयेत तत्कन्या स्वपुत्राय न-
कार्येत्यर्थः ।

अथैकोदरविवाहनिर्णयः ।

स्मृतिरन्नाचल्याम्,

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे पुनः ।

विवाहं नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥

संहितासाराबल्याम्,

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि ।

विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मुनयोऽन्यथा ॥

अन्यथा मातृभेदे । तथाच गर्गः,

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ इति ।

वत्सरपरिहाराशक्तौ षण्मासं वा परिहरेत् ।

तथाच बराहः,

विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

मदनरत्नेऽपि,

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वमुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

षण्मासमध्ये मुनयस्तमृचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव,

विवाहसंस्कारे एकोदराविवाहनिर्णयः । ७२७

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् ।
तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥
संहितासारावल्यां,
फलगुणे चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने ।
भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्तत्रयविलम्बनम् ॥ इति ।
षण्मासस्यापि परिहाराशक्तौ दिनचतुष्टयं परिहरेत् ।
तथाच गर्गः,

पुत्रीपारिणयाद्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ।
पुष्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः ॥
कर्पाईकारिकायामपि,
उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुष्यन्तरस्योद्वाहनं कदाऽपि ।
यावच्चतुर्थं दिवसं न पूर्णं समाप्य चान्योद्वाहनं विदध्यात् ॥
दिनचतुष्टयस्यापि परिहाराशक्तौ दिनमात्रं परिहरेत् ।
तथाच गर्गः,

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे च भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥
कर्पाईकारिकायामपि,
भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥ इति ।
दिनमात्रस्यापि परिहाराशक्तौ लग्नमात्रं परिहरेत् ।
तथाच प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरं,
विवाहस्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।
नाशं करोत्येकवर्षे स्याद्वैका विधवा तयोः ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकजन्यानाम् एकस्मिन्नुदये लग्ने विवाहः एकवर्षमध्ये कुले नाशङ्करोति । तयोर्वा मध्ये एका विधवा भवतीति ।

लग्नस्यापि परिहाराशक्तौ मण्डपमात्रं परिहरेत् ।

तथाच स्मृतिरत्नावल्यां,

भ्रातृयुगे स्वस्युगे भ्रातृस्वस्युगे तथा ।

एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलद्वयम् ॥ इति ।

अस्यां च व्यवस्थायां प्रमाणमुक्तं ज्योतिर्विबरणे,

एकादरयोर्द्वयोरेकदिनोद्गहनं भवेन्नाशः ।

नयन्तरे एकदिने केऽप्याहुः संकटे च शुभम् ॥

न प्रतिपिद्धं लग्नं संप्राप्ते संकटे महति ।

एकोदरमम्भवयोरेकाहे भिन्नमण्डपे काले ॥

अत्र दिनशब्दः पूर्वोक्तानां संवत्सरादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् ।

सङ्कोचनिमित्तस्य संकटस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव प्रवेशनिर्गमयोः षण्मासपरिहारासंभवं वैपरीत्येनैकादिनविधानं तत्रैव,

ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।

नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥

भिन्नमातृकयोस्तु न पूर्वोक्तकालवर्जनामित्याह—

मेधातिथिः,

पृथग्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे ।

एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥

पुष्पपाट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिशिरस्थयोः ।

भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥ इति ।

वासरशब्दो वत्सरादीनामुपलक्षणम् ।

अथ यमलयोरपि पूर्वोक्तनिषेधापवादः ।

भट्टकारिकायाम्,

एकास्मिन्वासरे चैकवासरे मण्डपे तथा ।

विवाहसंस्कारे मण्डनमुण्डनादिनिर्णयः । ७२९

कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोभ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ इति ।

अथ द्विशोभनादिनिर्णयः ।

तत्र वसिष्ठः,

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टुं शुभं तु पश्चान्नवाभिर्दिनैस्तु ।

आवश्यकं शोभनमुत्सुको वा द्वारेऽथवाऽऽचार्यविभेदतो वा ॥

एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत् ।

भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥

अस्यार्थः । एकस्मिन्गृहे नवदिनमध्ये शोभनद्वयं न कार्यं, किं तु नवदिनानन्तरं कार्यम् । औत्सुक्येनावश्यककर्त्तव्ये द्वारभेदेन गृहभेदेनाचार्यभेदेन वा कार्यम् । तथैकस्मिन्गृहे सोदराणां होमवत्संस्कारत्रयं न कार्यं, भिन्नोदरप्रसूतानां तु न दोषः ।

सायणीयेऽपि,

एकस्मिन् शोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।

यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्यादशुभं ध्रुवम् ॥

कात्यायनोऽपि, न कुर्यान्मङ्गलत्रयमिति ।

अथ मण्डनमुण्डनादिनिर्णयः ।

तत्र गर्गः,

न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्वमिष्टं न पुत्रयोर्मुण्डनमेकवर्षे ।

न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुश्च कुर्यात् ॥

वासिष्ठेऽपि,

न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।

न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥

गोत्रैकतायामिति त्रिपुरुषसापिण्ड्यं द्रष्टव्यम् ।

प्रवेशनिर्गमसहचरितमुण्डनमण्डनयोस्तथा दर्शनात् ।

तथाच मेघातिथिः,

पुरुषत्रयवर्ष्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।

प्रवेशाभिर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

कुले ऋतुश्रयादेर्वाग्मुण्डनाश्च तु मण्डनम् ।

प्रवेशाभिर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥

कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वासरे लघु ।

लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥

लघुगुरुलक्षणमुक्तं ज्योतिःसागरे,

चूडाकेशान्तसीमन्तविवाहोपनयान् बुधाः ।

गुरुमङ्गलीमत्याहुः तदभ्यं लघु मङ्गलम् ॥ इति ।

प्रवेशनिर्गमलक्षणमुक्तं कात्यायनेन,

पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।

मुण्डनं चीलमित्युक्तं प्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥

चीलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।

मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥

अभिन्ने धत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत् ।

अभेदेऽपि विवाहः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

वृत्तिप्रसादेपि,

न मुण्डनं स्याद्दशनानिबन्धो न चापि मोक्षो व्रतबन्धनस्य ।

बदन्ति गर्गप्रमुखा मुनीन्द्राश्चूडाकृतिं मुण्डनमेव नान्यम् ॥ इति ।

नारदः,

पुत्रोद्वाहात्परं पुञ्जीविवाहो न ऋतुवये ।

न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥

संहिताप्रदीपे.

ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो द्रुहितुस्तमार्द्धम् ।

विवाहसंस्कारे कन्यालक्षणानि । ७११

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं तु बधूः प्रवेक्ष्या स्वगृहं नचादौ
इति ।

अथ कन्यालक्षणानि ॥

लक्षण्यां स्त्रियमुद्गहेदिति योगिस्मरणे तानि द्विविधानि बा-
ह्याभ्याभ्यन्तराणि च ।

तत्र बाह्याभ्याह मनुः,

अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणमापिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुद्गहेत्स्त्रियम् ॥

शातातपोऽपि,

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

आपस्तम्बोऽपि,

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपपञ्चेतेति । लक्षणसम्पन्ना-
मित्यनेन दोषवर्ती नोद्गहेदित्युक्तं भवति ।

अत एव मनुः,

नोद्गहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥

वाचाटां बहुभापिणीम् । पिङ्गलां पिङ्गलाक्षीम् ।

यमोऽपि,

ह्रस्वां दीर्घां कृशां स्थूलां पिङ्गाक्षीं गोरपाण्डुराम् ।

न पूज्या न च सेव्यास्ता नाशमृत्युकराः स्त्रियः ॥

विष्णुपुराणेऽपि,

न श्मश्रुव्यञ्जनवर्ती न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां काकुवाक्यां काकस्वरां न च ॥

नानामेषेक्षणं तद्वत्स्तीणाक्षी नोद्गहेद् बुधः ।

यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥
 गण्डयोः कूपकौ यस्या भवतस्तां च नोद्वहेत् ।
 नातिरूक्षच्छर्वि पाण्डुं न रुजामरुणेक्षणाम् ॥
 अपीनहस्तपादां च न कन्यामुद्वहेद् बुधः ।
 न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत्संहतभ्रुवम् ॥
 न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं तथा ।
 नामविशेषेणापि वर्जनीयां मनुराह,
 नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
 ऋक्षं नक्षत्रम् । अन्त्यो म्लेच्छः ।

आपस्तम्बोपि,

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामा च गर्हिताः ।
 सर्वाश्च रेफलकारोपास्त्यवर्णा विवर्जयेत् ॥ इति ।

यमोपि,

वैदनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् ।
 ऋक्षवृक्षलतानाम्नीं दारार्थे परिवर्जयेत् ॥ इति ।
 आभ्यन्तराण्याहाइवलायनः,

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति अष्टौ पिण्डान्कृत्वा पिण्डानभिमन्त्रयते
 “ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् यदीयं कुमार्यभि-
 जाता तदीयमिह प्रांतपद्यतां यत्सत्यं तद् दृश्यताम्” इति पिण्डान-
 भिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्या-
 ब्बु गृह्णीयादन्नमत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठाच्चेत्पशुमती
 वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्त्रिन्यविदासिनो हृदात्सर्वलक्षणमस्पृश्या देवना-
 त्तिकतत्री चतुष्पथाद् द्विप्रव्राजिभी ईरिणादधन्या अमशानात्प-
 तिध्नीति ।

अस्यार्थः । उभयतःसस्याद्यास्मिन् क्षेत्रे प्रतिसंवत्सरं द्विवारं

सस्यं निष्पद्यते तदुभयतःसस्यम् ।

तदुक्तं,

सस्यं क्षेत्रे तु यत्र द्विर्निष्पन्नं प्रतिवत्सरम् ।

तदिदोभयतस्सस्यशब्देनेति प्रचक्षते ॥ इति ।

तस्मात्क्षेत्रात् । गोष्ठं गोस्थानम् । वेदिगताः पांसवो वेदिपु-
रीषमिति हरदत्तः । अपवृत्तं कर्मणि या वेदिः तद्वेदिपुरीषमिति
नारायणः । अविदामिनः दमु उपक्षये इति धातुः । अविदा-
मिनः अशोष्याद्धृदादित्यर्थः । कित्वा यत्र दीव्यन्ति तद्देवनं
द्युतस्थानम् । चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । ईरिणमुपरप्रदेशः
यत्र धान्यं न प्ररोहति । अधन्या धनरहिता । अमशानं प्रसिद्धम् । एतेभ्यः
स्थानेभ्यो मृदः पृथगानीय तत्तत्स्थाननामानि पृथक्पृथक् पत्रखण्डेषु
लिखित्वा तानि खण्डानि यथाक्रमं मृत्तिकास्वन्तर्द्वायैकरूपतया
पिण्डान्कृत्वा परिशुद्धे पात्रे विनिक्षिप्य गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य ऋत-
मग्नइत्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरः स्वाभिमतां देवतां ध्यात्वा एषामेकं
गृहाणेति कुमारीं ब्रूयात् । सा च यदि क्षेत्रादाहृतं पिण्डं गृह्णी-
यादस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति, विद्यात् इति सर्वत्र नेयम् ।
हस्तस्वाध्यायकृतं यशो ब्रह्मवर्चमं तद्वती ।

तदुक्तं,

वृत्ताध्ययनसंपत्तिः ब्रह्मवर्चसमुच्यते । इति ।

द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी । स्पष्टमवशिष्टमिति ।

शौनकोऽपि,

अथाष्टपिण्डग्रहणविधानेन विचक्षणः ।

लक्षणानि परीक्षेत ततः कन्यां यथातथम् ॥

क्षेत्रादुभयतःसस्याद्गोष्ठाद्देवितलादपि ।

अशोष्याच्च हृदाद् द्युतस्थानादथ चतुष्पथात् ॥

ईरिणाच्च श्मशानाच्च गृहीत्वाऽष्टौ मृदः पृथक् ।
 ताभिर्गृही विधायाष्टौ पिण्डानन्योन्यतः समान् ॥
 तिलपत्रैकदेशेषु मृदां संज्ञाः पृथक्पृथक् ।
 लिखित्वा ताश्च पिण्डानामन्तर्धाय यथाक्रमम् ॥
 शुद्धपात्रे विधायैतान् गन्धाद्यैरर्चयेदथ ।
 ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञइत्याद्यां वैदिकिमृचम् ॥
 दृश्यतामितिपर्यन्तमुक्त्वा पिण्डाभिमन्त्रणम् ।
 कृत्वाऽग्रपाणिना ध्यायन् स्वाभीष्टां देवतां वरः ॥
 एषामेकं गृहाणेति कुमारीं प्रत्युदीरयेत् ।
 तं पिण्डमेकं गृह्णीयात्साऽपि स्वाभिमतं ततः ॥
 गृहीतपिण्डमध्यस्थलेखवाचनपूर्वकम् ।
 गृह्णीतं तत्फलं बुध्वा ततः कुर्याद्यथारुचि ॥
 पिण्डेष्वेषु प्रथमतश्चत्वारः शुभसूचकाः ।
 कन्यायाः पञ्चतश्चान्ये चत्वारोऽशुभसूचकाः ॥
 क्षेत्रमृद्ग्रहणे तस्या बन्धना सन्ततिर्भवेत् ।
 इति विद्यात्तथा गोष्ठमृद्ग्रहे तु गवादिभिः ॥
 पशुभिः सुसमृद्धा स्यात्सन्ततिः स्वयमेववा ।
 ब्रह्मवर्चससम्पन्ना वेदिमृद्ग्रहणे भवेत् ॥
 सर्वसम्पत्समृद्धा स्यादशोण्याद्वा हृदाद् ग्रहे ।
 द्यूतमृद्ग्रहणे धूर्त्ता स्याच्चतुष्पथमृद्ग्रहे ॥
 द्विरूढा विरमण्येषा व्यभिचाररता भवेत् ।
 दारिद्र्योत्पादिनी भर्तुर्भवेदीरिणमृद्ग्रहे ॥
 श्मशानमृद्ग्रहे भर्तुर्मृतिहेतुर्भवेदियम् । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

पितृमातृभ्रातृमतीं सर्वलक्षणलक्षितानाम् ।

विवाहसंस्कारे अनन्यपूर्विकानिर्णयः । ७३५

उद्वेददृष्टिपिण्डार्थैः कन्यां सम्यक् परीक्षिताम् ॥ इति ।

सामुद्रिकादिलक्षणानि तु लक्षणप्रकाशे वक्ष्यन्ते ।

अथानन्यपूर्विकानिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

अनन्यपूर्विकां कान्ताममपिण्डां यत्रीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीममनार्षगोत्रजाम् ॥ इति ।

अन्यः पूर्वो यस्याः सा अन्यपूर्वा अन्यपूर्वेवान्यपूर्विका न
अन्यपूर्विका अनन्यपूर्विकाताम् अनन्यपूर्विकाम् । सा च द्विविधा ।
पुनर्भूः स्वैरिणी च । पुनर्भूरपि द्विविधा । क्षता अक्षता चेति ।

तथाच स एव,

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूस्मंस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ इति ।

अस्यार्थः । पुनर्भूस्मंस्कृता पुनर्भूः, सा च संस्कारद्वैविध्याद् द्वि-
विधा । तत्र विहितविवाहसंस्कारमात्रसंस्कृताऽनुपभुक्ता अक्ष-
तेत्युच्यते । क्षता पुनर्विवाहात्प्रागेव निषिद्धपुरुषसंबन्धदृषिता ।
या तु कौमारं पतिमुत्सृज्य स्वेच्छया पुरुषान्तरं श्रयति सा स्वै-
रिणी । एतासामेव किञ्चिद्वान्तरभेदेन सप्तविधत्वमाह—

कश्यपः,

सप्त पौनर्भवाः कन्याः वर्जयित्वा कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिशृङ्गीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूः प्रसवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् । इति ।

बौधायनोपि,

वाचा दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता

गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति ।

नारदस्तु पुनर्भूत्रैविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यं चाह,
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूत्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनस्संस्कारकर्मणि ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्ननाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
उत्पन्ननाहसा उत्पन्नव्यभिचारा ।

अमत्सु च देवरेषु बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ।
स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
मृते भर्तारि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ।
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
तवाहमित्युपगमात् सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ इति ।

एतासां सर्वासामविवाहत्वेऽप्यतिक्रान्तनिषेधेन परिग्रहीत्रा
ऋणं द्वयोरेव देयम् ।

तथाच स एव,

अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भूवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रुतः ॥ इति ।

अथान्यदर्धपरिणयने प्रतिप्रसवः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा मगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋताविषात् ॥ इति ।

यद्यप्यत्र गमनमात्रमेव श्रूयते तथापि परिणयनपूर्वकमेव

तद्वष्टव्यम् ।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्रवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्मकृत्सकृद्वतावृतौ ॥

इति मनुस्मरणात् । अयं च विवाहो वाचनिको मृतस्यैव

भार्यात्वोत्पादकः न बोद्धुः ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ।

इति इदमा मृतस्यैव परामर्शात् । स च वाग्दत्ताविषयो नो-

द्वाविषयः । यस्या म्रियेत कन्याया इति पूर्वोक्तमनुवचनात् ।

तथा,

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यगियुक्तया ।

प्रजेप्सिता ऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥

विधवार्या नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥

इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति,

नान्यास्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन्नि नियुञ्जानाः धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कचिद् ।

न विवाहविधिवुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

अयं द्विर्जैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासत ॥

स महीमखिलां मुञ्चन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपातिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते ते हि साधवः ॥ इति ।

विधवायां नियुक्तस्त्रित्यत्र विधवाशब्दो वाग्दानानन्तरं वि-
वाहात्प्राक् मृतपतिकाविषयः । वाचा सत्ये कृते पतिरित्युपक्र-
मात् । नान्यस्मिन्विधवा नारीत्यत्र तु विधवाशब्दो विवाहानन्त-
रं मृतपतिकाविषयः । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति हेतूपन्यासात् । त-
सश्च विषयभेदान्न मिताक्षरोक्तविकल्पशङ्कावसरः ।

पराशरः,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्यापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

वसिष्ठबौधायनाद्यपि,

बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्याद न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योपि,

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्भर आव्रजेत् ।

एतच्च वाग्दत्ताविषयम् । वाग्दत्तापि वरदांषे ज्ञाते गुणवते-
ऽन्यस्मै देयेत्यर्थः ।

तथाच गौतमः, प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादि-
ति । वरदोषास्तु प्रागुक्ताः ।

शातातपोऽपि,

वरश्चेत्कुलशीलाभ्यां न युज्येत कथंचन ।

विवाहसंस्कारे पुनर्भर्वादीनां संस्काराविचारः । ७३९

न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥
समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।
पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन्कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥ इति ।
स तु यद्यन्यजातीयः पतिनः क्लीव एववा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपिवा ॥
उक्ता ऽपि देया सा ऽन्यस्मै सम्प्रावरणभूषणा । इति ।
वायुदकदत्तायामप्यसंस्कृतायां वरमरणे न कन्यात्वहानिः ।
तथाच वसिष्ठः,

अङ्घ्रिर्वाचा च दत्ताया म्रियेतादौ वरो यदि ।
नच मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥ इति ।
वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह—

कात्यायनः,
वरयित्वा तु यः कश्चित्पणश्येत्पुरुषो यदा ।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्या ऽन्यं वरयेद्द्वरम् ॥ इति ।

नारदोऽपि,
प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
स्त्रीनृतुन्समतिक्रम्य कन्या ऽन्यं वरयेद्द्वरम् ॥ इति ।
शुल्कदानानन्तरं वरमरणे विशेषमाह—

मनुः,
कन्याया दत्तशुल्काया म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्या ऽनुमन्यते ॥
शुल्कदानानन्तरं देशान्तरगमने तु विशेषमाह—
कात्यायनः,

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
 धार्या सा वर्षमेकं तु देया ऽन्यस्मै विधानतः ॥
 अनेकेभ्यो वाग्दत्तायां विशेषमाह स एव,
 अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।
 प्रत्यागतश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्मुताम् ॥
 अथागच्छेयुरुढायां दत्तपूर्ववरो हरेत् । इति
 योऽयं पुनरुद्वाहो विहितः सोऽक्षतयोन्या एव ।
 सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागता ऽपिवा ।
 पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनस्संस्कारमर्हति ॥
 इति मनुस्मरणात् । अत्र संति तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्ता पुन-
 र्भूच्यते । यद्यपि,

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छया ऽपिवा ।
 उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥
 इति पुनर्भूविशेष एव प्रक्रान्तो न पुनर्भूसामान्यं, तथापि
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 इति स्मृत्यन्तरवाक्यैकवाक्यतया पुनर्भूमात्रजातस्य पौनर्भव-
 त्वेन पुनर्भूसामान्यस्यैव प्रक्रमोऽभिप्रेत इति ध्येयम् ।
 तस्याश्चाक्षतयोनित्वलक्षणगुणविशेषपुरस्कारेण पुनस्संस्का-
 रो विधीयते । तत्र कुल्लूकभट्टव्याख्या ।

सा यद्यक्षतयोनिः सती अन्यमाश्रयेत तदा तेन पौनर्भवेन
 भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हतीति । तत्र चाक्षतयोन्याः पुन-
 र्विवाहे पौनर्भवेन भर्त्रेत्यन्वयकरणाद् गतप्रत्यागतासंस्कारे च
 कौमारेण भर्त्रेत्युपादानाद् द्वितीयस्यैव पौनर्भवन्वं न पूर्वस्येति
 सिध्यति । तेन च पौनर्भवश्च काणश्चेति श्राद्धे, तथा पौनर्भवे
 द्विजे इति दाने च, परपूर्वापतिस्तथेत्यादिना च प्रतिषेधोऽपि द्विती-

विवाहसंस्कारे पुनर्भवादिसंस्कारविचारः । ७४१

यस्य पत्युस्तदुत्पन्नानां पुत्राणां चेति सर्वनिबन्धसम्मतं, न कापि प्रथमस्य पत्युः पौनर्भवत्वेन तदपत्यानां वा निषेधो गम्यते । यद्यपि पुनर्भवा अयमिति सम्बन्धसामान्यविवक्षया पूर्वापरयोर्द्वयो-रपि पत्योः पौनर्भवत्वं प्रतीयते तथापि पुनर्भवतीति व्युत्पत्तावन्यथाऽनुपपत्त्या भार्येति शेषस्यावश्यकतया यत्प्रतियोगिकभा-र्यात्वेनास्याः पुनर्भुत्वं तस्योपस्थितस्य विशेषस्य परित्यागं का-रणाभावाद् बुद्धिस्थतया चायमिति सर्वनाम्ना परामर्शमम्भवात्त-स्यैव पौनर्भवत्वं युक्तम् । यत्तु अपरार्केणोभयोरपि पत्योः पौनर्भव-त्वमुक्तं, तद् उक्तयुक्त्या बाधितमिति ध्येयम् । यद्यप्यस्मिन्व्याख्याने गतप्रत्यागतायां क्षताक्षतात्वविशेषो न प्रतीयते तथापि नारा-यणमर्चज्ञमेधातिथिभ्यां तस्यामध्यक्षतयोनिपदानुपङ्गकरणादक्ष-तात्वमेव सिध्यति । युक्तं चैतत् ।

त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः ।

भर्त्ता सा संस्कर्त्तव्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ॥

इति ब्राह्मवाक्ये दोषं विनेत्यभिधानात् । दोषश्च क्षतयोनि-त्वम् । तदभावे संस्कार्यताऽभिधानात् ।

यथाह वसिष्ठः,

पाणिग्राहे कृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता ।

सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

नारदोऽपि,

उद्धाहिता ऽपि या कन्या न चेत्सम्प्राप्तमैथुना ।

पुनस्संस्कारमर्हेत् यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

अत एव मनुः,

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।

न त्वन्यासु कचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥

इत्यक्षतयोनीनामेव कन्याशब्दाभिधेयानां मन्त्रसंस्कारमाह ।
 कन्या अग्निमयक्षणेति मन्त्रलिङ्गात् । एतेनापराकीयमपि गतप्र-
 त्यागतायां क्षतात्वव्याख्यानं परास्तम् । यच्च पुनर्भूर्या कौमारं
 भर्त्तारमुत्सृज्यान्वैः सह चरित्वा पुनस्तस्यैव गृहमाविशति सा पु-
 नर्भूर्भवतीत्युपक्रम्य न संस्कारबोधकं वसिष्ठवाक्यमत्रोदाहृतं
 तत्रापि चरित्वेत्यत्र नैकान्ततः सुरुतमेव कर्मतयोपतिष्ठते । सप्त-
 पर्दी चरित्वेत्यस्यापि सम्भवात् । बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्या-
 येनानेकवाक्यानुरोधाच्च । वस्तुतस्तु धात्वर्थमर्यादयापि सप्तपर्दी-
 चरणमेव मुख्यार्थो गम्यते न सुरुतमिति ध्येयम् । नन्वेवमक्षत-
 योन्या एव संस्कारविधाने—

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ऽज्ञाताऽपि वा सती ।

बोद्धुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥

इति मनुवचनं विरुध्येत । गर्भिण्याः संस्कारविधानादिति-
 चेत् । मैवम् । सहोदस्य बोद्धुः पुत्रत्वान्यथानुपपत्त्या तादृशसं-
 स्काराभ्युपगमात् । तस्मादक्षतयोनिश्चैद् गतप्रत्यागता तदा पूर्वभ-
 र्त्ता पुनः संस्कृत्य परिग्राह्येति ।

अत्राहुः, न सङ्ग्राह्येति । कुतः, पुनस्तसंस्कारस्य कलौ निषेधा-
 त् । यथा,

ऊढायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति ।

तदपरे न क्षमन्ते । वरान्तरकर्तृकस्यैव पुनर्विवाहस्य कलौ
 निषेधो न स्वकर्तृकस्य ।

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

इति बृहन्नारदीयवाक्येनाभ्युपसंहारात् । अत एव—

बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ।

विवाहसंस्कारे पुनर्भवासंस्कारनिरोधः । ७४३

इति धर्मज्ञसमये स्पष्टमेवाभ्यधापि । अन्यथा चिरप्रोषित-
स्य जीवद्वार्त्तानाकर्णने कृतौर्ध्वदेहिकस्य पुनः प्रत्यागमनेऽपि
स्त्रियाः पुनस्संस्कारो निषिध्येत । तस्मान्नास्य निषेधस्यायं विषय
इति न पूर्वेण भर्त्ता तस्याः परिग्रहे विरोध इति । तन्न साधु ।
स्वपरकर्तृकस्य द्विविधस्यापि पुनः संस्कारस्य कलौ निषेधात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,

मृते भर्त्तरि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।

सर्वणाज्जनयेद्गर्भं भर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥

यदि सा बालविधवा बलात्पत्ता ऽथवा क्वचित् ।

तदा भूयः संस्कार्या गृहीता येन केन चित् ॥

त्यक्ता भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः ।

भर्त्ता सा संस्कर्तव्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ॥

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसन्ततिः ।

स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्त्तव्यं कदाचन ॥ इति ।

अत्र यत्तच्छब्दोपादानादेकवाक्यत्वम् । तच्चैवं । या मृतभ-
र्तृका या च जीवन्तमेव भर्त्तरि स्वयं त्यक्ता मवर्णादन्यस्मात्पुरुषा-
द्गर्भं जनयेज्जनयितुं प्रवर्त्तते तदा सा येन केनाचिद् गृहीता स्त्री-
कृता भूयः संस्कार्या । तत्र मृतभर्तृकायास्त्यक्तभर्तृकायाश्चाविशे-
षमाप्तावाह । यदि सा बालविधवेत्यादि । मृतभर्तृका यदि बा-
लविधवा अक्षतयोनिस्तथा त्यक्तभर्तृका भर्त्तापि बलान्निर्भत्स्य
त्यक्ता भवति तदैव संस्कार्या नान्यथा । अनेन वा—

या पत्या चापरित्यक्ता विधवा स्वेच्छया ऽपि वा ।

इति मनुवाक्येऽपि पत्या स्वेच्छया परित्यक्तेत्येवान्व-
यः सिद्धः । तेन च क्षतयोन्याः भर्त्तापरित्यक्तायाश्च व्या-
वृत्तिः । तत्र गर्भस्य कुण्डगोलकत्वापरहारायाह । भर्तुः पौ-

नर्भवं सुतामिति । भर्तुर्द्वितीयस्य पत्युः पौनर्भवं पुनर्भवा-
मुत्पादितं सुतं पुनः संस्कृतायामुत्पन्नस्यैव पौनर्भवत्वात् । ए-
वं पुनर्भूसंस्कारमुक्त्वा गतप्रत्यागतासंस्कारमाह । त्यक्तेति । यदि-
सैव पुनर्भूः पौनर्भवं भर्तारं त्यक्त्वा दोषं पुरुषसंबन्धं विना पुनः
भर्तुः पूर्वस्य पत्युः गृहं गच्छेत्तदा सा भर्ता पूर्वेण प्रायश्चित्तादिभिः
संस्कार्येति । तमेवमुभयविधमपि संस्कारं कलौ निषेधति । स्त्रीणा-
मिति । पुनर्विवाह उक्तविषयः । स्वातन्त्र्यं विधवायाः पित्रादि-
परिहारेण स्थितिरिति । अत्र तदा भूयस्क्त संस्कार्येति परकर्तृ-
कस्य भर्ता सा संस्कर्त्तव्या चेति स्वकर्तृकस्य च पुनः संस्कार-
स्य प्रक्रमात् स्त्रीणांपुनर्विवाहस्त्विति सामान्यनिषेधो द्वाविप-
विषयीकरोति । विशेषे विनिगमकाभावात् । यदि संनिधिर्वि-
निगमकस्तदा सुतरामस्मदभीष्टसिद्धिः : स्वकर्तृकस्यैव संनिहित-
त्वात् । न च सामान्यरूपस्यास्य वरेणान्येन संस्कृतिरिति विशे-
षेणोपसंहार इति वाच्यम् । संनिधिलक्षणप्रकरणोपात्तवि-
शेषद्वयान्वयेन विशेषरूपतयैवास्य नैराकाङ्क्षत्वात् । ग्रन्थान्तरी-
यस्य विशेषस्य विलम्बोपस्थितिकतया ऽनन्वयात् । तस्मात्पुन-
र्भूर्गतप्रत्यागता चेत्युभे अप्यसंग्राहे इति ।

यत्तु सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति मनुवचनं तद्युगान्तरविषयम् ।
उक्तवचननिचयात् । अत एव तादृश्या मनूक्तस्यागोऽपि सा-
म्प्रतविषये एव । यथा,

विधिवत्प्रतिशृङ्गापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥

इति । विगर्हितां पूर्वं प्रतिशृङ्गीतामक्षतयोनिमपीति मेधातिथिः ।

विप्रदुष्टामन्यगतभावामिति ।

नारदोऽपि,

विवाहसंस्कारे कान्तादिविशेषणव्याख्यानम् । ७४५

नादृष्टां दूषयेत्कन्यां नादृष्टं दूषयेद्भरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः ॥ इति ।

अदृष्टकन्यापरित्यागे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः,

अदृष्टां च त्यजन्दण्ड्यो दूषयेस्तु मृषा शतम् । इति ।

नारदोऽपि,

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदृष्टामुत्सृजेद्भरः ।

विनेयः सोऽथ दण्डेन कन्यां तामेवचोद्गृहेत् ॥

कात्यायनः,

धरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनं च प्रकुर्वीत तदत्तं नाप्नुयात्तु सः ॥

कन्यादोषेऽप्येवमेव दाता दण्ड्यो वरस्तथा ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अनाख्याय दददोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । इति ।

एवमनन्यपूर्वा व्याख्याता ।

अथ कान्तादिविशेषणानि व्याख्यायन्ते ।

कान्ता वोर्दुर्मनोनयनानन्दकारिणी । यस्यां मनश्चक्षुषोर्नि-
बन्धस्तस्यामृद्धिरित्यापस्तम्बस्मरणात् । असपिण्डा व्याख्याता
प्रागेव । यवीयसी वयसा प्रमाणतश्च ।

तथाच वसिष्ठः, गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञा-
तः स्नात्वा असमानार्षेयीमसंसृष्टमैथुनामवरवयसीं सदृशीं भार्यां
विन्देतेति ।

गृहस्थ इति भाविनि भूतोपचारः, यूपं तक्षतीतिवत् । अरो-
गिणीम् अचिकित्सनीयव्याधयनभिभूताम् । अचिकित्सनीयाश्च
व्याधयो वैद्यकेऽभिहिताः ।

यथा,

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ।

अशीमि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

अतृमर्नी पुत्रिकाकरणशङ्कानिटत्तये ।

यथाह मनुः,

यस्याश्च न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति ।

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्नेति न निश्चीयते
तामपि नोद्वेहेदित्यर्थः । अनेनापरिभाषिताऽपि पुत्रिका भवती-
ति सर्वविसंमतोऽर्थो दर्शितः ।

तत्प्रकारमाह वसिष्ठः,

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ इति ।

संवित्करणं चाग्निं प्रजापतिं चेष्टा भवति ।

यथाह गौतमः,

पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनस्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टाऽस्मदर्थमप-
श्यमिति संवाद्येति ।

होमश्चाज्येनेति हरदत्तः । तन्न ।

पुत्रिकायाः प्रदानेन स्थालीपाकेन धर्मवित् ।

अग्निं प्रजापतिं चेष्टा पुत्रदाने तथैव च ॥

इति जाबालिस्मरणात् । इयमेव मम पुत्रस्थानीयेत्यभ्युपगत्या
ऽपि पुत्रिका भवति । अत एव वसिष्ठः, तृतीयः पुत्रिका विज्ञायेत
इति पुत्रगणने तामपि परिगणितवान् । साऽपि भ्रातृमत्त्वेन
व्यावर्त्यते । प्रत्यावृत्तिलक्षणदोषश्रवणात् ।

तथाच श्रुतिः,

विवाहसंस्कारे मुख्यभार्यातदनुकल्पौ । ७४७

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्ता रुगिव सन ये धनानाम् ।
जायेव पत्युशती सुवासा उषाहस्त्रेव निर्णीते अप्स इति ।
अस्यार्थः । अभ्रातेव पुंसः यथा अभ्रातृका कन्या दत्ता-
ऽपि मनी पित्रा ऊढाऽपि भर्त्रा पुनः पुंसः प्रतीची पितृनेव पितृ-
वंशमेवाभिमुखी एति सन्तानकर्मणे पिण्डदानार्थं न पतिवंशमि-
त्यर्थः । सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्द्धयति न भर्तृवंशमिति ।
यास्कोपि, अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तान-
कर्मणे पिण्डदानायेति ।

यसिष्ठोऽपि, अभ्रातृका पुंसः पितृनभ्येति प्रतीचीनं ग-
च्छति पुत्रत्वमिति ।

अथोद्वाहे मुख्या दाराः ॥

तत्र मनुः,

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्गृहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥

व्यासोऽपि,

स्नात्वा समुद्गृहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । इति ।

मनुरपि,

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । इति ।

वर्णो जातेरप्युपलक्षणम् । अग्रे प्रथमोद्वाहे । द्विजातिपदं
शूद्रः नुलोपजपतिलोपजानामुपलक्षणम् । प्रशस्ता प्राथमकल्पिके
दारकर्मणि रतिपुत्रधर्मलक्षणे ।

तथाच यमः,

भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मैः प्राथकल्पिकः । इति ।

अयमर्थः । समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमत्रिवाहे सवर्णेन
मुख्या । क्षत्रियोरग्रादिषु प्राथम्येन स्मरणात् । शूद्रस्य शूदेन ।

अनुलोमजादीनामपि प्रथमविवाहे सवर्णैव ।

अथ दारानुकल्पः ।

तत्र पैठीनसिः, अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं घरेत्, अपिवा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत्, वैश्यायां वा शूद्रायां वैत्यन्ये इति । कन्यायाः सवर्णायाः । स्नातकव्रताचरणं तु स्नातकाभिप्रायेणैव, न मृतभार्याभिप्रायेण ।

आहरेद्विधिवद्वारानगर्नीश्रैवाविलम्बयन् ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ॥

इत्यादिवचनविरोधात् । यदा तूत्पन्नपुत्रोऽतिवृद्धो वा कन्यां न लभते तदा भवत्येव तस्यापि स्नातकव्रताचरणम् । यदा त्वनुत्पन्नपुत्रोऽविरक्तोऽतिसमर्थश्च सवर्णां न लभते तदा त्वाह । अपिवेति ।

यमः,

आनुपूर्व्येण भार्याः स्युश्चतस्रो ब्राह्मणस्य तु ।

क्षत्रियस्यानुपूर्व्येण ज्ञेयास्तिस्रो ऽधराः स्त्रियः ॥

वैश्यस्य चावरे धर्म्ये द्वे भार्येत्यब्रवीन्मनुः ।

शूद्रः स्वजार्तिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥

नारदोऽपि,

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः ॥

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥

वसिष्ठः, तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यशूद्रयोरिति ।

मनुः,

विवाहसंस्कारे शूद्रापरिणयने विप्रतिपत्तिः । ७४९

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ना दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ इति ।

अथ शूद्रापरिणयने विप्रतिपत्तिः ।

तत्र मनुः,

न ब्राह्मणक्षत्रिययोराप्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥

वृत्तान्ते उपाख्याने ।

वसिष्ठः, शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जनं च न तथा कुर्यादिति हि
ध्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चास्वर्ग्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ इति ।

बिष्णुः,

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कचित् ।

रत्पर्यमेव साऽत्यन्तं रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता ॥ इति ।

वसिष्ठः,

कृष्णवर्णा च रामा रमणायैव न धर्मार्थमिति ।

शङ्खः,

आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या द्विजेन तु ।

तस्यां तस्य प्रस्तुतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

तपस्वी धर्मशालिश्च सर्वधर्मभृता वरः ।

ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नोति शूद्रश्राद्धे त्रयोदशे ॥

नीयते तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।

सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितस्तु ते ॥
 सपिण्डीकरणं कार्यं कुलजस्य तथा ध्रुवम् ।
 श्राद्धं द्वादशकं कृत्वा मासे श्राद्धे त्रयोदशे ॥
 सपिण्डीकरणानर्हो न च शूद्रस्तथा ध्रुवः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शूद्रां भार्या विवर्जयेत् ॥

मनुविष्णू,

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥
 मनुः,

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
 यमः,

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा श्यहं भवति सूतकी ।
 अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
 न ब्रह्महा ब्रह्महा तु ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
 यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्रह्महा भवेत् ।
 वृषली शूद्रा ।

हारीतः,

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा सद्यो गच्छेद्धोगतिम् ।
 अथास्यां गर्भमाधत्ते पतत्याशु न संशयः ॥
 ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
 यस्तम्यामाहितो गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥
 मनुयमहारीताः,

विवाहसंस्कारे शूद्रापरिणयननिष्कर्षः । ७५१

वृषलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

फेनपीतस्य पीतमुखासवस्य ।

जशाना,

निष्कृतिः स्यात्सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनः ।

वृषल्यभिप्रजातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

गन्धोशाना, पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते । न पततीत्येके ।

ब्राह्मणस्य कल्पविहिताश्चतस्र आनुपूर्व्येण भार्या भवन्तीति ।

वसिष्ठ आह, पतति न पततीति न संशयः वृषल्या पततीति

हारीतः । सुतजननात्पततीति शौनकः । तदप्यैः पतती-

ति गौतम इति ।

हारीतः,

अधोवर्णेपु प्रजायमानः पतति न पततीति संशयः । न क्ष-

त्रियविशोः । यज्ञसंयोगात् । वृषल्यां पतितः यः प्रजायते स

तत्र गमनादधस्तरः सर्ववर्णक्षये वा ब्राह्मणः सर्वानिव जनयन्

दुष्यतइत्याचार्या इति ।

भविष्यत्पुराणे,

शूद्रामारोप्य वेद्यां तु पतितोऽन्निर्वभूव ह ।

उतध्यः पुत्रजननात्पतितत्वमवाप्नुयात् ॥

पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतां गतः ।

भृगवादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः ॥ इति ।

अत्रायं संकलितोर्थः । द्विजातीनां सजातीयकन्याया अला-
भे उत्तरोत्तरविजातीया अपि क्रमेण विवाह्याः । तथा अधिवे-
दननिमित्ते सति पूर्वभार्यामरणे च सति सवर्णाया अलाभे उ-
त्तरोत्तराः विवाहाः ।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,

क्षत्रविदशूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।

विवाह्य ब्राह्मणी पश्चाद्विवाहाः कचिदेव तु ॥

कचिदेवेति कस्मिंश्चिदधिर्वेदनिमित्ते दारमरणे वा सति ।

शूद्रायां त्वयं विधिस्तदितरासु प्रजाया असंभवं प्रजोत्पत्तिमात्रा-
र्थं सापि विवाहा । वर्णक्षये सर्वानेव जनयन् दृष्यतइति हारीत-
वचनात् । शूद्राविवाहनिषेधास्त्वितरासां लाभे । यस्तु पुत्रपौत्र-
जनने निन्दानुवादः सांख्यनेवंविधविवाहविषयः । निन्दाविशेष-
श्रवणं तु दोषभूयस्त्वप्रतिपादनार्थम् । इति दारानुकल्पः ॥

अथ वरलक्षणाणि ।

तत्र लिङ्गपुराणं,

दातव्यो श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्मचारिणे ऽस्खलितब्रह्मचर्याय ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

इति योगिस्मरणात् । लक्षणपरीक्षातः प्रागायुष्परीक्षा

कर्त्तव्येत्युक्तं तत्रैव,

पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत् ।

आयुर्हीननराणां च लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥

वामभागेषु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु ।

पञ्चदीर्घं चतुर्हस्तं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ॥

सप्तसक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।

बाहुर्नेत्राञ्चलं चैव जानु नासा तथैव च ॥

स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

ग्रिवापक्षाननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घे च शोभने ॥

हस्वानि यस्य चत्वारि पूजामाप्नोति नित्यशः ।
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकेशनखत्वचः ॥
 पञ्च सूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजीविनः ।
 कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ॥
 एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं पदं प्रशस्यते ।
 नेत्रान्तं करपादं चाधरोष्ठं चैव तालुकम् ॥
 जिह्वा नखश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
 कर्णकूपौ च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥
 उरः शिरो ललाटं च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
 मुखमध्यं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ॥
 तत्रापि चक्षुषीं श्रेष्ठे घ्राणं च तदनन्तरम् ।
 वर्णात्परतरः स्नेहः स्नेहात्परतरः स्वरः ॥
 स्वरात्परतरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ।
 उरोविशालो धनधान्यभोगी शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
 कटीविशालो बहुपुत्रभोगी विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥
 चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
 त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् ॥
 अकर्मकाठिनौ हस्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ।
 यस्य हस्तौ च पादौ च तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
 दीर्घलिङ्गे च दारिद्र्यं स्थूललिङ्गे च निर्धनम् ।
 कृशलिङ्गे तु सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गे तु भूपतिः ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्यगा ।
 अविच्छिन्ना तु रेखा स्यादशीत्यायुर्विनिर्दिशेत् ॥
 अनामिकापर्वमतिक्रमेत् चेत्कनिष्ठिका वर्षशतं च जीवति ।
 समेत्वशीतिर्विषमे तु सप्ततिः पर्वार्द्धहीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थे यथाविव विराजिते ।
 उत्पन्नभोग्यभोगी च स नरः सुखभाग्यभवेत् ॥
 रेखाभिर्बहुभिः क्लेशमल्पाभिर्धनहीनता ।
 रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखितो भवेत् ॥
 अतिमेधोऽतिकीर्त्तिश्च विक्रमी च सुखी तथा ।
 अतिस्निग्धार्थदृष्टिः स्यात्स नरोऽल्पायुषो भवेत् ॥
 अङ्गुशं कुङ्कुमलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
 तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं सामुद्रवचनं यथा ॥
 मत्स्थे शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ।
 पद्मे कोटीर्विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥
 अतिकृष्णमतिश्चेतमतिरक्तं तथैव च ।
 इत्थं वर्णो न रोगी स्यान्मारदस्य वचो यथा ॥ इति ।
 लक्षणान्तराणि तु लक्षणप्रकाशे वक्तव्यानीति नेहोच्यन्ते ।
 अथ वरणगुणाः ।

तत्र घमः,

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च ।वर्चा च वित्तं च सनाथता च ।
 एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमाचिन्तनीयम् ॥
 इति ।

लल्लः,

जातिविद्यावयःशीलमारोग्यं बहुपक्षता ।
 अर्थित्वं विप्रसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ इति ।
 गौतमोऽपि,

विद्याचारित्रबन्धुशीलसम्पन्नाय दद्यादिति ।

विद्या श्रुतिस्मृतिरूपा । चारित्रमनुष्ठानम् । बन्धुः प्रशस्ता-
 भिजनः । शीलं धर्मरतिः । एतत्सम्पन्नाय कन्यां दद्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बोऽपि, बन्धुशीलक्षणसम्पन्नः श्रुतवान् अरोग
इति वरसम्पादिति ।

शातातपोऽपि,

वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलसमन्वितः ।

रूपवान्पण्डितः प्राज्ञो युवा दोषविवर्जितः ॥

वरयितव्यः, कन्यापिब्रूते शेषः ।

मनुरपि,

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सहशाय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः ॥ इति ।

अप्राप्ताम् अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपीत्यर्थः ।

बौधायनोऽपि,

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

यत्तु,

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यतुर्मत्यपि ।

नत्वेवैनानां प्रयच्छेत् गुणहीनाय हि कश्चित् ॥

इति मनुवचनं, तद् गुणवति सम्भवति गुणहीननिषेधपरम् । न
तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम् । नो चेत् “अपिवा गुणहीनाय” इति
बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् । ऋतुमत्यपि तिष्ठेदिति
तु उक्तरीत्या न स्वार्थे पर्यवस्यति । अतो नोपरुन्ध्याद्रजस्वला-
मिहनेन न विरुध्यते ।

अत एव वसिष्ठः,

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः,

एतैरेव गुणैर्युक्तस्सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्रात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥ इति ।

एतैः पूर्वोक्तैर्लक्षण्यादिभिः कन्यागुणैः । तत्र लक्षणानि पूर्वोक्तानि । अनन्यपूर्वकत्वं चाविप्लुतब्रह्मचर्यं इत्यादिनोक्तमेव । यद्यपि—

दाहयित्वा ऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्वारानर्गीश्वैवाविलम्बयन् ॥

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

इत्यादिना द्वितीयाद्युद्गाहविधानादनन्यपूर्वकत्वं वरस्य नाद-
श्यकमिति प्रतीयते तथापि—

अदग्धहस्ते यद्वत्तं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

दग्धहस्ते तदर्थं स्यान्निष्फलं बहु गृह्यतः ॥

इत्याद्यदग्धहस्तदानस्य फलातिशयदर्शनात्फलातिशयकाम-
स्य तदावश्यकता सिध्यति । कान्तत्वं च लौकिकप्रमाणसिद्धमेव ।
असपिण्डत्वं च शब्दशक्त्यैव सिध्यति । सापिण्ड्यस्योभयानिरू-
प्यत्वात् । यवीयस्त्वं तु त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षामित्यादिस्मृत्या बाधि-
तमेवेति नातिदिश्यते । अरोगित्वं च सामर्थ्यादेव सिध्यति ।
भ्रातृमत्त्वं चापेक्षितमेव ।

यस्या भ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

इति वरमरणे देवरेण तदुद्गाहस्मरणात् । असमानार्पणोत्तज-
त्वं तु सापिण्ड्यवच्छब्दशक्त्यैव सिध्यति । एतेनानन्यपूर्वकत्वय-
वीयस्त्वभ्रातृमत्त्वव्यतिरिक्तैर्युक्त इति केषां धिद्व्याख्यानं निर-
स्तम् । सवर्ण इत्युत्कृष्टवर्णस्याप्युपलक्षणम् । श्रोत्रियः अधीतै-

विषाहसंस्कारे वरस्य पुंस्त्वपरीक्षा । ७५७

कशाखः । पुंस्त्वे प्रजननशक्तौ यत्रान्नानोपायैः प्रत्यक्षानुमानिकैः
परीक्षितः ।

परीक्षोपायमाह नारदः,

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।

पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥

सुवद्धजत्रुर्जान्वस्थिमुवद्धांसशिरोधरः ।

यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ॥

पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः । इति ।

विपरीतः यथोक्तलक्षणाभाववान् षण्ढ इत्युच्यते । स चैक-
विंशतिविधः । तत्र सप्तविधः—

कर्मविपाकसंग्रहे,

षण्ढकश्चातकः षण्ढः षण्ढः क्लीबो नपुंसकः ।

सकीलश्चेति सप्तैवं क्लीबभेदा विभाषिताः ॥

तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्ढको भवेत् ।

पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाच्छिन्त्यात्तथैव च ॥

स्त्री च पुम्भावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।

चातको नाम षण्ढः स्यात् स्त्रीषण्ढो वापि नामतः ॥

असल्लिङ्गोऽपि षण्ढः स्यात् षण्ढस्तु म्लानमेहनः ।

अमेध्याशी पुमान् क्लीबो नष्टरेता नपुंसकः ॥

सकीलक इति ज्ञेयो यः क्लेव्यादात्मनः स्त्रियम् ।

अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

चतुर्दशविधस्तु नारदेन दर्शितः,

चतुर्दशविधः षण्ढः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

निसर्गषण्ढो बन्धश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।

अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।

आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥ इति ।

निसर्गपण्डः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । बध्नादिछन्नमुष्कः ।

पञ्चदशदिनानन्तरं सकृद्भोगक्षमः पक्षपण्डः । गुरुशापपण्डादयस्त्रयः

स्पष्टाः । ईर्ष्या परसम्भोगदर्शनेन पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य स ई-

र्ष्यापण्डः । उपचारविशेषेण पुंस्त्वोत्पत्तिर्यस्य स सेवापण्डः ।

वातोपहतरेतस्को वातरेताः । यस्य मुखएवपुंस्त्वशक्तिर्न योनौ

स मुखेभगः । रेतोनिरोधात् पण्डीभूतः आक्षिप्तपण्डः । गर्भाधाना-

समर्थरेता मोघवीजः । अपगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शाली-

नः । यस्य स्वर्भायापरिहारेणान्यासु पुरुषभाषः सोऽन्यापतिरि-

ति । एषां चावान्तरविशेषेणापौनरुक्त्यादेकविंशतित्वमविरुद्धम् ।

युवेत्यनेनानुदभूतवीर्यस्य बालस्याभिभूतवीर्यस्य वृद्धस्य च व्या-

वृत्तिः । धीमान् लौकिकवैदिकव्यवहारनिपुणमतिः । जनप्रियः

सकलजनप्रेमपात्रम् । स्मितमृदुपूर्वाभिभाषीति मिताक्षरा ।

अथ वरदोषाः ।

तत्र नारदः,

उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।

कन्यादोषौ च यौ पूर्वविष दोषगणो वरे ॥

उन्मत्तो वायशादिना । पतितो ब्रह्महत्यादिना । दुर्भगो भा-

ग्यहीनः । त्यक्तबान्धवः अदुष्टान्वन्धून्विहाय स्वतन्त्रव्यवहारः ।

कन्यादोषौ च यौ पूर्वविवृति ।

दीर्घिकुत्सितरोगार्त्तव्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्यत्र उक्तौ पूर्वौ प्रथमौ दीर्घिकुत्सितरोगव्यङ्गत्वरूपौ ना-

रदोक्तावेव ।

वसिष्ठोऽपि,

कुलशीलविहीनस्य षण्डादिपतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेपधारिणाम् ॥

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैवच । इति ।

अत्र सगोत्रपदं सपिण्डाया अप्युपलक्षणम् । तुल्यन्यायत्वात् ।

पराशरोऽपि,

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।

कुरूपायाकुलीनाय स प्रेतो जायते नरः ॥

वसिष्ठोऽपि,

अत्यासन्नेऽतिदूरे च अत्याग्रे चातिदुर्बले ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥

कात्यायनोऽपि,

निष्क्रान्तस्तेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्ववन्धुभिः ।

अन्यजातिः क्षयी दासो लिङ्गस्थश्चोदरी यदि ॥

उन्मत्तः पतितः कुण्ठी तथा षण्डः सगोत्रजः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथा ऽपस्मारदूषितः ॥

षरदोषा स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ।

प्राक् पश्चाद्वा समुत्पन्ना दानं तत्र निवर्त्तयेत् ।

निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः । तेन निष्क्रमेण विद्विष्टः इ-

हितः, अत्यन्तं प्रवासभीरुरिति यावत् ।

तथाच महाभारते,

द्वाविमौ ग्रसते भूमिस्तर्पो विलशयानि वा ।

राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ इति ।

लिङ्गस्थः वेदबाह्यलिङ्गधारी । उदरी जलोदरव्याधिमान् । पा-

क्त्वादानात् । पश्चाद्वाग्दानानन्तरम् । अन्यानपि वज्र्यानाह स एव,
 दूरस्थानामवेद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।
 शूराणां च निवृत्तानां न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।
 षण्ढो वर्जनीय इत्युक्तं, तद्वर्जने कारणमाह—

नारदः,

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं बीजवले देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

अथ परिवेत्तादिनिर्णयः ॥

तत्र गर्गः,

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्यादारसंग्रहम् ।
 आवसथ्ये तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ इति ।
 यस्तं कुर्यात्स पतितः परिवेत्तेत्युच्यते ।

तथाच मनुः,

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसङ्ग्रहम् ।
 कुरुते परिवेत्ता स परिवित्तोऽग्रजो भवेत् ॥
 अग्रजोऽत्र सोदर्यो विवक्षितः । पूर्ववाक्यानुरोधात् । तथा,
 दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥
 परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।
 ते सर्वे नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ इति ।

सोदर्यत्वं चात्र त्रिविधं, पित्रैक्यान्मात्रैक्यादुभयैक्याच्च ।
 तत्र पित्रैक्येन सोदर्यत्वं “पुरुषेह वा अपमादितो गर्भो भवती”त्या-
 दिगर्भोपनिषत्सु प्रसिद्धम् ।

महाभारते च,

पितुः स जठरे स्थित्वा शुक्रद्वारेण मातरम् ।

विवाहसंस्कारे परिवेत्तादिनिर्णयः । ७६२

मविश्य शोणितासक्तः पञ्चधा तनुमाददे ॥ इति ।
 देवयानीं प्रति कचोक्तिश्च,
 यस्मिन्नेवोदरे तातस्यावसस्त्वं शुभानने ।
 तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं भगिनी मम ॥
 इत्यादिहेतुभिरविवाहत्वप्रतिपादिका । मात्रैक्यादिना सो-
 दरत्वं स्पष्टमेव । तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्तावपवा-
 दमाह—

शातातपः,

पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीसुतेषु च ।

ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठन्तु भ्रातृणां तु कनीयसाम् ॥

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने । इति ।

पितृव्येण देवरादिना देवदत्तमातर्युत्पादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र
 इत्युच्यते । स मात्रैक्येन देवदत्तस्य सोदरः । संविदा तृभयोरिति गौ-
 तमस्मरणेन तस्य ह्यामुष्यायणत्वात् । एतेषु त्रिष्वपि सोदर्यत्वेन
 निषेधप्राप्तावयमपवादः । अत एवापवादादपरिणीतेऽपि युधिष्ठिरे
 भीमसेनस्य परिणयो न दोषाय ।

यमोऽपि,

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिवेदतः ॥ इति ।

अत्राद्यौ द्वौ व्याख्यातौ । परपुत्रः परस्यैव पुत्रार्थमुत्पादितो
 न स्वार्थमपि । सोऽपि पित्रैक्यादेव देवदत्तस्य सोदरः ।

गौतमोऽपि,

भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

दत्तः पित्राऽन्यस्मै पुत्रत्वेन, तस्य सोदरज्येष्ठापेक्षया प-

रिवेदनमाप्तौ तदपेक्षया च तत्सोदरकनिष्ठस्येत्युभयैक्यापवादः ।
तृतीयः पुत्रिकैवेति वसिष्ठोक्तेः पुत्रिकापुत्रे सति कनिष्ठे औरसे
परिवेदनमाप्तावग्रजपदेनापवादः । तदेवमपवादतया वाक्यत्रयो-
पपत्ती—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

इत्यग्राग्रजस्य व्यातिरेकमुखेन सोदर्यत्वविवक्षार्थं वाक्यत्र-
वारम्भ इति निरस्तम् । सोदर्ये निष्ठिति उपेष्टे इत्यनेनैकवाक्यत-
वैष तत्सिद्धेः । न ह्यग्रजस्य सोदर्यत्वमिच्छार्थं वाक्यत्रवारम्भो
युज्यते । न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति वदन्ति विद्रांस
इति न्यायापातात् । किञ्च सोदर्यत्वमात्रविवक्षार्थत्वे पितृव्यपु-
त्रादिपदानामविवक्षितार्थतया मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्राणाम-
प्यपरिणयनमापद्येत । तेषामप्यग्रजत्वेन दोषापादकत्वसम्भ-
वात् । सम्भवति चापवादत्वेन विवक्षितार्थत्वे ऽविवक्षाया अ-
न्याय्यत्वात् ।

यश्च—

षण्ढान्धवाधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।

विवाहामम्भवे तेषां कनिष्ठो विवेहत्तदा ॥

पितृव्यपुत्रे सापत्रे परदारमुतादिषु ।

विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥

इति मनुना,

देशान्तरस्थक्रीवैकदृषणानसहोदरान् ।

वेदयाभिपक्तपतितशूद्रात्पतिरोगिणः ॥

जडमूकान्धवाधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् ।

आतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान्पुत्रस्य च ॥

धनवृद्धिमपक्तांश्च कामतः कारणस्तथा ।

विवाहसंस्कारे परिवेत्तादिनिर्णयः । ७६१

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥

इति कात्यायनेन,

उत्पत्तः किल्विषी कुट्टी पतितः क्लीब एवच ।

राज्यक्षमापयावी च न न्याय्यः स्यात्पत्नीक्षितुम् ॥

इति काष्ण्णिजिनिना च ज्येष्ठभात्रएव विषयविशेषेऽपत्रा-
दोऽभिहितस्त्वोपि सोदर्यविषय एव । अन्यत्राप्राप्त्यभावेनाप-
वादत्वात्सम्भवादित्यलं बहुना । ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्त्वं विवक्षितम् ।
अमाप्तोद्देश्यविशेषणत्वात् । अष्टवर्षं ब्राह्मणनित्यप्राष्टवर्षत्वादिवत् ।
तेनापरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्यां कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं
न भवति । तथा अपरिणीते ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठाय भगिन्याश्च
न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावप्राप्तौ वचनारम्भः ।

यदाह गार्ग्यः,

एकमातृप्रभृतानां पुत्रीणां परिवेदने ।

न भवेत्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥ इति ।

मातृपदं पितुरप्युपलक्षणम् ।

तेन भिन्नपितृकास्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्रा-
दिवाक्योपात्ता विशेषा अत्राप्यनुसन्धेयाः । सोदर्यास्वपि कचि-
दपवादमाह—

सूक्तमनुः,

विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।

तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ इति ।

अनधिकारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाशब्दोऽनुज्ञा-
पक्षं गमयति । ततश्चानधिकारिण्यां ज्येष्ठायाम् तदनुज्ञां विनापि क-
निष्ठामुद्वहेत् । अधिकारिण्यां तदनुज्ञयापिचेति वाशब्दार्थः ।
अनधिकारश्च कुष्ठः पंस्मारवैरूप्यादिभिः । अरोगिणीं भ्रातृमती-

मिति स्मरणात् ।

नाग्निहोत्रं न वा वेदा न च वेदव्रतान्यपि ।

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पांसि च ॥

न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्वा विरूपिता ।

इति कात्यायनस्मरणाच्च । जातारणिपरिग्रहेण जातमात्रा-
हितानेरग्निहोत्रवेदाध्ययनवेदव्रतैः परिवेदनदोषो नास्ति । किं तु
दारेण पारिवेद्यम् । जातारण्यभावे तु उपनीतस्याध्ययनाधिकारा-
दुपनयपरे परिवेदनदोषोऽस्त्येवेति गमयितुं वेदव्रह्मणम् ।

न जन्ममासे दिवसे च ऋक्षे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च ।

न चान्यगोलावुपदं च कुर्यान्न बह्वृचाः पञ्चमषष्ठयोश्च ॥

इति ज्योतिष्पाराशरनिषेधात् । एतेन वेदपदमुपनयपरमिति
निरस्तम् । अग्नयः ज्येनचित्यादयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमविकारा-
नाग्निष्टोमातिरात्रौ । तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदनापादकत्वात् ।

यथाह भ्रिकाण्डमण्डनः,

दर्शोष्टि पौर्णमासेष्टि सोमेज्यामग्निसंग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति । इति ।

प्रयोगे प्रथमे स्थितमिति दर्शोष्ट्यादीनां यूथे लिङ्गं विशेष-
णम् । तेन प्रथमप्रयोगपदैषां परिवेदनापादकत्वं न द्वितीयादिप्र-
योगेष्विति । सोमेज्या प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः । तर्पांसि चान्द्रा-
यणादीनि । श्राद्धं दर्शादौ पार्वणादि । एते कनिष्ठं भ्रातरं न प-
रिविन्दन्ति । विरूपिता अङ्गेन्द्रियादिविकला ज्येष्ठा कनिष्ठां भ-
गिनीं च न परिविन्दतीति वाक्यद्वयार्थः ।

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः, परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
घरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत तामेवोपयज्येतेति । तस्मै ज्येष्ठाय

विवाहसंस्कारे परिवेत्तादिनिर्णयः । ७६५

दत्त्वा निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुद्गहेत् । कामिसपेक्षायां तामेवे-
ति । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युक्रमे भगिन्यां वि-
वाहव्युक्रमे चानुसन्धेयः ।

अत एव गौतमः, परिवित्तिपारवेत्तृपर्याहितपर्याधात्रग्रेदि-
धिषूपतिदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ।

अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाधाने ज्येष्ठः पर्याहितः कनिष्ठः
पर्याधाता ।

अग्रेदिधिषूलक्षणमाह देवलः,

ज्येष्ठायां यद्यनृढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

या साऽग्रेदिधिषूः प्रोक्ता पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥ इति ।

तत्राह वसिष्ठः,

अग्रेदिधिषूपतिः कनिष्ठापतिः कृच्छ्रं कृत्वा तां ज्येष्ठाम् अ-
न्योढां समुद्गहेत् ।

दिधिषूपतिर्ज्येष्ठापतिः स्वोढां ज्येष्ठां कनिष्ठापतये दत्त्वा
स्वयमन्यामुद्गहेदिति । देशान्तरस्थिते ज्येष्ठे प्रतीक्षाकालमाह—

वसिष्ठः, अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टम-
प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति । अनिविष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् ।
कालविकल्पस्त्वेवं विज्ञेयः । तत्र पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशस्थिते द्वाद-
श वर्षाणि । किञ्चिच्छ्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश । नदीप-
र्वतचौराद्याकुलदूरतरदेशस्थिते अश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

अथाधाने विशेषः । यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि आधानं न क-
रोति तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्तव्यम् ।

यथाह सुमन्तुः,

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैवचाश्रयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥

वृक्षवसिष्ठोऽपि,

अग्रजस्तु यदा ऽनग्निरादध्यादनुजस्तदा ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि, अधिकारी भ्रात्रनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते
न तु विवाहम् ।

सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

विशेषान्तरमाधानप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ वधूवरयोर्विवाहकालः ।

तत्र विष्णुपुराणम्,

वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्रहेत्तिगुणः स्वयम् ।

मनुयमौ,

त्रिशद्वर्षो वहेत्कन्यां दृष्ट्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

द्व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

महाभारते,

त्रिशद्वर्षः षोडशवर्षा भार्यां विन्देत् नग्निकाम् ।

एकत्रिंशतिवर्षो वा स पूर्वेषामवाप्नुयात् ॥

नग्निकाऽनागतार्त्तवा । पूर्वेषां, लोकमिति शेषः । अत्रायं समुदायार्थः । अष्टवर्षान्ना कन्या त्रिगुणवयसा विवाह्या । अष्टवर्षामारभ्य द्वादशवर्षान्ता तत्सार्द्धद्विगुणवयसा विवाह्या । द्वादशवर्षामारभ्य षोडशवर्षपर्यन्ता तदष्टमांशन्यूनद्विगुणवयसा विवाह्या । अनाश्रमिन्त्वादिना धर्मे मीदति सति सत्वरः उक्तप्रमाणान्न्यूनवयस्कोऽपि न्यूनवयस्कामुद्रहेत् । अन्ये पुनरुक्तपरिमाणाद् न्यूनपरिमाणो न्यूनपरिमाणामुद्रहेत् धर्मे सीदति, धर्मातिक्रमकारी भवतीत्याहुः ।

आपस्तम्बः,

त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्या विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥

आश्वलायनोऽपि,

कुलशीलवयोवृद्धरूपाढ्यां नग्निकां शुभाम् ।

विधिना तु धरः कन्यामुद्वहेदात्मनः समाम् ॥

समा कुलशीलादिभिर्न वयसा । तथा,

सप्ताब्दा कन्यकानाम्नी शैशवी स्याच्छुभान्विता ।

तामष्टादशवर्षीयो विवहेद्विधिवत् पुमान् ॥

अष्टवर्षा भवेद्व्रौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ।

पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुद्वहेद्विजः ॥

रोहिणी नववर्षा स्याद्धनधान्यविवर्धिनी ।

तामुद्वहेत् मतिमान् सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ऊर्ध्वं दशाब्दाद्याकन्या प्राग्रजोदर्शनात्तु सा ।

गान्धारी स्यात्समुद्राह्वा चिरं जीवितुमिच्छता ॥ इति ।

यमः,

दद्याद्दणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तिः । इति ।

वसिष्ठगौतमावपि,

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्याम् ऋतुकालभयादिह ।

ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥ इति ।

नग्निकालक्षणमाह ब्रह्मपुराणं,

यावन्न लज्जां जानाति कन्या पुरुषमन्विधौ ।

योन्यादीन्नावगूहेत् तावद्भवति नग्निका ॥

अमरसिंहस्तु, गौरी तु नग्निकाऽनागतार्त्तवेत्याह । व्याख्यातं चैतल्लिङ्गभट्टेन । मनसा विवाहं प्रत्युदृच्छतीति गौरी । गु-

७६८ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

री उद्यमे । नज्जते व्रीहतीति नम्रिका । नज्जी व्रीहने । अत्र नम्रि-
काशब्दो विरुद्धलक्षणया गौर्या वर्त्तते । अनागतमार्त्तवमस्या इत्य-
नागतार्त्तवा । अनुदसप्तवर्षाधिकानां नामानीति ।

अत एव संवर्त्तः,

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नम्रिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली मता ॥ इति ।

वृषल्यश्च रजस्वला ।

तथाच देवलः,

बन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी वा रजस्वला ॥

वृहस्पत्याश्रिकश्यपा अपि,

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्यास्ता कन्या वृषली स्मृता ॥

विष्णुरपि,

पितृवैशमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां च न दुष्यति ॥ इति ।

न दुष्यति न दण्ड्यो भवतीत्यर्थः ।

यमाऽपि,

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ इति ।

रोहिणीति नम्रिकायाः संग्रान्तरम् ।

भविष्यपुराणे,

अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नम्रिका ॥

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नम्रिका ।

द्वादशे तु भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

कश्यपः,

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥ इति ।

अङ्गिराः,

अनवाप्तृरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा श्यामा कुचहीना तु नग्निका ॥

व्यञ्जनेष्वथ जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

पयोधरेषु गन्धर्वो वह्निभुङ्क्ते रजस्वलाम् ॥

तस्मादुद्गाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

कश्यपः,

भुञ्जीत व्यञ्जने सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरे ।

बलिवर्णागमे वायु रजस्वयिः प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कामपयोधराम् ।

नोपभुक्तां तु सोमाच्चैर्दद्याद् दुहितरं पिता ॥

संयत्तः,

रोमकाले तु संप्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वो वह्निस्तु कुचदर्शने ॥

तस्मादुद्गाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

इति वदता ऋतुमत्या विवाहे दोष इत्युक्तं भवति ।

अत्रिबृहस्पती,

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्यादिष्टिं च पूतं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे,

अतोऽप्रवृत्ते रजासि कन्यां दद्यात्पिता सकृत् ।

७७० वीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैव विधित्सतः ॥ इति ।

बौधायनोऽपि,

दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकां धर्मचारिणीम् ।

अपिवा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥ इति ।

ऋतुमत्या दाने दोषमाह नारदः,

यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समीयुः पतिना विना ।

तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥

वसिष्ठोऽपि,

यावत्तु कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैस्सकामामपि याच्यमानाम् ।

भ्रूणानि तान्नान्त हतानि तासां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या वयःप्रमाणं समतीत्य तिष्ठेत् ।

मा हन्ति दातारमदीयमाना कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

यमोऽपि,

कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

न चेत्पदद्युस्तां तत्र ते स्युर्भ्रूणहनः समाः ॥

बौधायनोऽपि,

नयाचने च देयं स्याद्याचने च पृथक् पृथक् ।

एकैकस्मिन्नुतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥

प्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयः ॥

गौतमोऽपि,

त्रीन्कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं युज्येतानिन्दितेनोत्सृज्य पैत्रानलं-
कारानाप्रदानं प्राशुतारप्रयच्छन्दोषी प्राग्भाससः प्रतिपत्तारित्येके ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतादृतौ ।

यमपराशरापस्तम्बाः,

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासिर्मास रजस्तस्याः पिवन्ति ऋतुशोणितम् ॥

अष्टवर्षा भवेद्वौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्त्तते ॥

पराशरः,

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

त्रयोऽपि नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

पैठीनस्मिः, यावन्नोद्यतौ स्तनौ तावदेया अथ ऋतुमती
भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपिता-
महश्चेति विष्टायां जायते तस्मान्नग्निका देयेति ।

ऋतुमतीप्रतिग्रहे दोषमाह बृहस्पतिः,

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वृषलीमद्ब्रूहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।

सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने ॥

आपस्तम्बः,

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्त्तते ।

यस्तां विवाहयेन्मोहात्स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥

अत्रिकश्यपौ,

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥ इति ।

अत्र ब्राह्मणपदोपादानाद्ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरिणयन-
निषेधो न क्षत्रियादीनाम् । कुत्स्यादिषु तथा दर्शनात् । यत्तु—
काममामरणान्निष्ठेद् गृहे कन्यर्त्तुमप्यपि ।

७७२ वीरमिवोदयस्य संस्कारप्रकाशे

न त्वेवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥
इति मनुवाक्यं, तद् गुणवद्भरप्रशंसार्थं न स्वार्थे प्रमाणम् ।
अथ स्वयंवरः ।

तत्र नारदः,
यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत्स्वयम् ॥
सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतैः ।
सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥
ततस्तस्माद्भ्रातृ ।

याज्ञवल्क्यः,
गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।
गम्यं कुलशीलादिभिर्गमनार्हम् ।
मनुरपि,
त्रीणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेत्स्वयं यदि ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥
अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेन्य स्याद्यदि तं हरेत् ॥
पित्रे दद्यान्न शुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदृतुनां प्रतिरोधनात् ॥
बौधायनः,

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत् पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थवर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अविद्यामाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

विवाहसंस्कारे वधूवरयोः कूटविचारः । ७७३

वसिष्ठः, ऋतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्यः
पतिं विन्देत तुल्यम् ।

विष्णुः,

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनस्सदा ॥

यमः,

कन्या द्वादश वर्षाणि सा ऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन ।

न च तां बन्धकीं कुर्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

इदं च वर्षत्रयप्रतीक्षणं पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचित्का-
रणेन दानासम्पत्तौ । ऋतुत्रयप्रतीक्षणं तु यथोक्तवरसम्पत्तावपि
पित्रादीनामुपेक्षायाम् । तुल्यैस्सकामामपि याच्यमानामित्या-
दिपूर्वोक्तवासिष्ठवचनात् ।

अथ वधूवरयोः कूटविचारः ।

तत्र प्रश्नप्रकारमाह वसिष्ठः,

शुभे दिने दैवविदं त्वभिज्ञं ताम्बूलपुष्पाक्षतपूर्णपाणिः ।

प्रष्टा च गत्वा प्रणिपत्य पृच्छेन्निवेद्य तस्मै वरकन्ययोर्भम् ॥ इति ।

भमिति नाम्नोऽप्युपलक्षणम् ।

तथाच बृहस्पतिः,

विवाहसमये काले सुखासीनं शुभप्रदम् ।

दैवज्ञं भक्तितो गत्वा सम्पूज्यादौ यथाबलम् ॥

उडुनी नामनी चोक्ता संपृच्छेत्सकृदेव तम् । इति ।

दैवज्ञमनोहरे,

वर्णश्च वश्यं च मिथश्च तारा योनिश्च मैत्री खगयोग्णश्च ।

भमेलको नाडिकशुद्धिरेते यथोत्तरं स्युर्बलिनोऽष्टभेदाः ॥ इति ।
एतंऽष्टौ कूटभेदा यथोत्तरम् उत्तरोत्तरं बलिनः गुरवोऽधिका
वेदितव्याः । तत्र वर्णकूटलक्षणमाह—

नारदः,

रव्यालिककर्कटा विषाः सिंहमेषतुला नृपाः ।

नृयुक्चापघटा वैश्या मृगकन्यावृषान्त्यजाः ॥

जगन्मोहनेऽपि,

कर्कन्त्यवृश्चिका विषाः क्षत्राः सिंहधनुस्तुलाः ।

मेषयुग्मघटा वैश्याः शूद्रा वृषमृगाङ्गनाः ॥

अन्त्यो मनिः । वर्णपरिग्रहे विशेषमाह—

नारदः,

झपालिककर्कटा विषास्तदूर्ध्वाः क्षत्रियादयः ।

पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम् ॥

वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान् ।

विवाहं यदि कुर्वति तस्या भर्ता विनश्यति ॥

हीनवर्णे वरे उत्तमवर्णा नारी पतिप्री भवतीत्यर्थः ।

अथ वश्यकूटः ।

बृहस्पतिः,

मेषस्य वश्यौ मिहाली कर्किजूकौ वृषस्य तु ।

युग्मस्य कन्या वश्या स्यात्कर्किणश्चापवृश्चिकौ ॥

तुला सिंहस्य वश्या स्यात्कन्याया यममत्स्यभे ।

मृगकन्ये तु जूकस्य कर्की स्याद्वृश्चिकस्य तु ॥

मीनश्चापस्य वश्यः स्यान्मकरो मीनवश्यकृत् ।

कुम्भस्य कन्या वश्या स्यान्मीनो मेषस्य वश्यकृत् ॥

एवं वश्यसमायोगे दंपत्योः प्रीतिरुत्तमा ।

विवाहसंस्कारे वधूवरयोः कूटविचारः । ७७६

वश्याभावेऽपि दंपत्योर्विवाहः कलहप्रदः ॥

गर्गोऽपि

मिहाली कर्कजुकौ च कन्या वृश्चिककर्मुकौ ।

तुला मीनयमौ नक्रः कन्याकर्कटकौ तिमिः ॥

मेपकुम्भावजो नक्रो मेपादेर्वश्यराशयः ।

एतानि वश्यकूटानि दंपत्योः शुभमंषदे ॥

अलिर्दृश्चिकः । जूकस्तुला । युग्मं मिथुनम् । यमो मिथुनम् ।

मत्स्यभं मीनः । नक्रो मकरः ।

श्रीधरोऽपि,

मेपे वृश्चिकसिंहौ च वृषे कर्कटकस्तुला ।

मिथुने कन्यका वश्यं कर्कटे धनुर्वृश्चिकौ ॥

मिहे वश्यन्तुला चैव युवत्यां मीनको यमः ।

तौल्या वश्यं मृगश्चैव वृश्चिके कन्यकर्कटौ ॥

चापे मीनमिदं वश्यं मकरे मेपकुम्भयोः ।

कुम्भे मीनमिदं वश्यं मीने च मकरस्तथा ॥ इति ।

वज्र्यानाह चिन्तामणिः ,

हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः ।

सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनाऽलिङ्गेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत् ॥

नरराशयो मिथुनकन्यातुलाः । एषां मेषादयस्सर्वेऽपि मिहं

त्यक्त्वा वश्याः । ननु जलचराणां सहानवस्थानात्कथं वश्यत्वं तत्रा-

ह । जलजाश्च भक्ष्या इति । एषां नरराशीनां जलजाः मकरकु-

म्भमीनकर्कास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः ।

सिंहस्यालिं वृश्चिकं विना सर्वे वश्याः । अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां

जलचराणां वश्यावश्यं नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयम् । व-

श्यकूटं वश्यभक्ष्यवैरभेदेन त्रिधा । तत्र वरराशोः स्त्रीराशौ वश्ये

सति गुणद्वयम् । भक्ष्ये एको गुणः । वैरे गुणाभावः । अस्याप-
वादमाह—

वसिष्ठः,

विवाहकरणे नृणामवश्यं वक्ष्यमिष्यते ।

तदभावेऽपि राशिश्च गणरज्जुयुतः शुभः ॥ इति ।

अथ ताराकूटम् ।

संग्रहे,

जन्म संपत् विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधको वधः ।

मैत्रं परममैत्रं च जन्म चेति पुनः पुनः ॥

स्त्रियो वै जन्मताराया विपत्प्रत्यरिनैधनाः ।

पर्याये प्रथमे वर्ज्या द्वितीयाद्यचतुस्त्रयः ॥

तारास्त्याज्याः तृतीये तु सर्वास्ताराश्च शोभनाः ।

बृहस्पतिः,

आद्यसंविपदाख्यर्क्षे प्रत्यरौ च चतुर्थकम् ।

वधाख्ये च तृतीयांशं विना शेषा न शोभनाः ॥

नारदः,

स्त्रीभमारभ्य गणने नव पर्यायतः क्रमात् ।

जन्मत्रिपञ्चसप्तस्थं पुंभं स्याद्वरनाशनम् ॥

पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभं जन्मादिके स्थले ।

स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत् ।

अस्यापवादः सङ्ग्रहे,

स्त्रीदीर्घगणसद्भावे दिनं यदि न विद्यते ।

तथापि दिनमस्त्येव चन्द्रताराबलान्विते ॥

गर्गोऽपि,

स्त्रीदीर्घगणयोस्सत्त्वे चन्द्रताराबले सति ।

विवाहसंस्कारे वधूवरयोः कूटविचारः । ७७७

असत्त्वे दिनकूटस्य न दोषं जनयेद् ध्रुवम् ॥

दिनकूटमिति ताराकूटस्यैव संज्ञान्तरम् ।

चन्द्रताराबलमत्र जन्मलग्नकालीनं वेदितव्यम् ।

अथ योनिकूटम् ।

तत्र वसिष्ठः,

अश्वभमेषभुजगद्वयकुक्कुरोतु-

मेषोतुमूषकमथोन्दुरुगोलुलायाः ।

शार्दूलमाहिषगवारिमृगद्वयञ्च

कीशोऽथ बभ्रुयुगकीशगजाश्वसिहाः ॥

गोकुञ्जराविति यथाक्रममाश्विनादि-

मानां भवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः ।

आसां वैरमाह स एव,

बभ्रूरगं श्वैणमिमेन्द्रसिंहमोत्वायुसंज्ञं त्वजवानरं च ।

गोव्याघ्रमश्वोत्तममाहिषं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च ॥

ओतुर्विहालः । लुलायो माहिषः । गवारिर्व्याघ्रः । कीशो

वानरः । बभ्रुर्नकुलः । युगं नसत्रद्वयम् । एवं द्वयशब्देऽपि द्रष्टव्यम् ।

अस्यापवादमाह स एव,

योनिरभावे नोद्वाहस्त तु कार्षो वियोगदः ।

राशिर्वश्यं च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक् ॥

अस्य फलमाह अग्निः,

एकयोनिषु सम्पत्स्यै दंपत्योः सङ्गमस्तदा ।

भिन्नयोनिषु मध्यः स्यादरिभावे नचैतयोः ॥

बृहस्पतिः,

अरिभाबकृतोद्वाहः शीघ्रं मरणमाप्नुयात् ।

अथ ग्रहमैत्री ।

तत्र वसिष्ठः,

रवेः समो ज्ञाः सितसूर्यपुत्रावरी परे ये सुहृदोऽम्बराटाः ।
 चन्द्रस्य नारी रविचन्द्रपुत्रौ मित्रे ममाः शेषनभश्चराः स्युः ॥
 समौ सितार्कौ शशिजश्च शत्रुमित्राणि शेषाः पृथिवीसुतस्य ।
 शत्रुः शशी सूर्यसितौ च मित्रे ममाः परे स्युः शशिनन्दनस्य ॥
 गुरोर्ऋथुक्रावरिसंज्ञकौ तौ शनिः समोऽन्ये सुहृदो ग्रहेन्द्राः ।
 शुक्रस्य मित्रे बुधसूर्यपुत्रौ समौ कुजार्कवितरावरी तौ ॥
 शनेस्समो वाक्पतिरिन्दुमूतुः शुक्रश्च मित्रे रिपवः परे स्युः ।
 एवं ग्रहाणां चतुराननेन शत्रुत्वमित्रत्वसमत्वमुक्तम् ॥
 अम्बराटाः ग्रहाः ।

अस्याः फलमाह स एव,

अन्योन्यमित्रं शस्ते स्यात्सममित्रं तु मध्यमम् ।
 उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शत्रवं स्मृतम् ॥
 शत्रुमित्रं च विज्ञेयं दंपत्योः कलहप्रदम् ।
 अन्योन्यं समशत्रुत्वं दंपत्योर्विरहप्रदम् ॥

अस्यापवादमाह स एव,

राशिनाथे विरुद्धेऽपि सवलावंशकाधिपौ ।
 तन्मित्रेऽपिच कर्त्तव्यं दंपत्योः शुभमिच्छता ॥
 राशिनाथे विरुद्धेऽपि मित्रत्वे चांशनाथयोः ।
 विवाहं कारयेद्दीमान् दंपत्योस्सौख्यवर्धनम् ॥
 स्त्रीदीर्घे रज्जुकुटे च राशौ नाड्यां स्थिते साते ।
 ग्रहाणां मैत्र्यभावेऽपि विवाहः शुभदो भवेत् ॥
 राशिनाथानाह श्रीधरः,
 मेषट्टिश्चक्रपातर्महीसुतो भार्गवो वृषतुलाधरेश्वरः ।
 बोधनस्तु मिथुनाङ्गनापतिर्मास्कारिर्मकरकुम्भनाथकः ॥

विवाहसंस्कारे बधूरयोः कूटविचारः । ७७९

मिहकर्कटकयोरिनोडुपौ मनिधन्वपतिरिन्द्रपूजितः ।
अंशका नवनव व्यवस्थिताः शौनकादिमुनिभिः प्रकीर्तिताः ॥
इति ।

अथ गणकूटम् ।

तत्र वसिष्ठः,
दस्त्रादितीज्यमृगमैत्रकरानिलान्त्य-
लक्ष्मीशभानि नव देवगणः प्रदिष्टः ।
पूर्वाव्यानाकविधातृहोत्तराणि
धिष्ण्यानि मानुषगणोऽत्र नव प्रदिष्टः ॥
पितृद्विदैवाग्निशतेन्द्रमृ उवस्वाहिचित्रर्क्षगणोऽसुराख्यः ।
देवासुराणां मनुजामुखाणां वैरं महत्स्नेहमथेतरेषाम् ॥
अस्यार्थमाह श्रीधरः,
अश्वी मृगशिरो हस्तस्वाती पुष्यपुनर्वसू ।
मैत्रश्रवणरेवत्य एते देवगणाः स्मृताः ॥
भरणी रोहिणी चैव आर्द्रा पूर्वाव्यं तथा ।
त्रीण्युत्तराणि विज्ञेया मानुषाः परिकीर्तिताः ॥
उषेष्टामूलमघाश्लेषाविशाखात्वाष्ट्वारुणाः ।
कृत्तिका च धनिष्ठा च राक्षस्यस्तु प्रकीर्तिताः ॥ इति ।
गणविशेषेणोत्तमाधमव्यवस्थां फलं चाह—

नारदः,
स्ववर्गे चोत्तमं विद्यान्मध्यमं दैवमानुषम् ।
वैरं दितिजदेवेषु मरणं मानुषासुरे ॥
देवासुरगणे पुंसि यदि स्त्री मानुषे गणे ।
एतावुत्तममध्याख्यौ विपरीतौ न शोभनौ ॥
राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति मानुषः ।

७८० वीरमिबोदयस्य संस्कारप्रकाशे

मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः ॥
पुत्रपित्रकलत्रादियोगः स्वांशे सुशोभनः ।
मध्यमो नृमुरांशे च जघन्या देवराक्षसाः * ॥

---

* एतद्वनन्तरं पञ्चपत्रपर्याप्तग्रन्थस्मृतितोऽस्ति । पुस्तकान्तरा-
भाषाश्च सुद्धितः ।

विवाहसंस्कारे बधूवरयोः कूटविचारः । ७८१

तत्र वर्षेणमासेषाञ्चानं सूर्यसिद्धान्तेनोक्तम्,
मासाब्ददिनसंख्याप्तं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुतम्
सप्तोद्घृतावशेषौ तु विज्ञेयौ मासवर्षपौ ॥ इति ।
अयनर्त्तुस्वामिज्ञानमाह शौनकः,
अयनादयनं सूर्यो दिने यस्य तु गच्छति ।
अमृतं तस्य विज्ञेयं शुभं वा यदिवा ऽथुभम् ॥
शुक्रारचन्द्रमौम्यानां गुरोर्मन्दस्य च क्रमात् ।
अत्र सर्वत्र विरुद्धतिथिवारनक्षत्रेषु सिद्धियोगे सति विवाहः

कार्यः ।

तदुक्तं व्याससंहितायाम्,
शनेश्वरदिने प्राप्ते यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन्निवाहिता कन्या सर्वसौख्यैस्समेधते ॥
रिक्ता शनिदिने चेत्स्यात्स्थिता पतिगृहे सदा ।
चन्द्रस्य च दिने ऽप्येवं किन्तु सापत्न्यमाप्नुयात् ॥
बृहस्पतिः,
रविवारे शुभं कर्म कर्त्तव्यं योमतः शुभे ।
योगाच्छुभे कुजे मन्दे कन्योद्वाहादि कारयेत् ॥ इति ।
बृहस्पतिः,
पौष्णोत्तरामघाहस्तमूलं श्रवणसप्तमाः ।
सूर्यवारयुता दोषहालाहलग्नोद्धराः ॥
मित्रोऽश्विन्यर्यमा पृषा साहिर्बुध्न्या च रोहिणी ।
भौमवारेण संयुक्ता योगाः स्युर्दोषघस्मराः ॥
श्रवण इति अभिजितोऽप्युपलक्षणम् । तेन सप्तमत्वं सि-
ध्यति । अहिर्बुध्नः उत्तराभाद्रपदा । दोषघस्मराः दोषभक्षकाः ।
कृत्तिकारोहिणीस्वातीशततारार्किंचारणाः ।

शुभयोगा महादोषकैरव्यादिश्रवर्चसाः ॥ इति ।

कैरव्यं कुमुदसमूहः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र वसिष्ठः,

तिस्रोत्तरामूलमघान्त्यमैत्रमाजेशचन्द्रार्कसमीरभेषु ।

तदा प्रशस्तः खलु कन्यकानां पाणिग्रहोऽन्येषु विवर्जितस्तु ॥

वात्स्यः,

उत्तरात्रितयं सौम्यं प्राजापत्यं तथाऽनिलम् ।

हस्तो मूलं तथा मैत्रं पूषदैवतमेव च ॥

विवाहे निर्दिशेद्धर्मयशोऽर्थी कालवित्सदा ।

उक्तवज्रैषु या मोहात्कन्यका परिणीयते ॥

सा भर्तृमरणव्याधिशोकदारिद्र्यभागिनी ।

अत्र विशेषश्चतुर्वर्गाचिन्तामणौ कालखण्डे,

आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्यएव च ।

रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशनः ॥

षट्भागशेषेष्वन्येषु नक्षत्रेषु न दृश्यते । इति ।

नक्षत्रफलानि तु विस्तरभयाच्चेहोच्यन्ते ।

अथ योगाः ।

तांश्च फलमुखेनाह शौनकः,

व्यतीपातवज्रैर्धृतिपरिधे शूले च वित्तहानिः स्यात् ।

सौभाग्यमुखानि स्युः प्रीत्यादिषु शेषयोगेषु ॥ इति ।

अथ करणानि ।

तत्र बृहस्पतिः,

शकुन्पादिचतुष्टयेषु करणेष्वपि विष्टिषु ।

कुलिकेषु शुभं वर्ज्यमशुभान्नेन कारयेत् ॥

विवाहसंस्कारे विवाहयोग्यनक्षत्रादिकालः । ७८३

गुणायुतैर्युतेऽप्यस्मिन् शकुन्यादिचतुष्टये ।

काले नैव शुभं सर्वं कृतं सम्यग्भिनश्यति ॥ इति ।

शौनकोपि,

ध्रुवकरणैः शकुनाद्यैः पाणिग्रहणे ध्रुवो भवति मृत्युः ।

मासान्मासत्रितयाद्विंशतिरात्रात्तथाऽब्दार्धात् ॥ इति ।

अथ लग्नानि ।

श्रीधरीये,

श्रेष्ठास्तौलियमाङ्गनाघटधनुर्गोर्कार्किंकण्ठीरवाः

मध्यास्सौम्ययुतास्तथाध्ववदनास्सर्वे विवाहे हिताः ।

विवाहपटलेऽपि,

कन्यातुलायमघटेषु विवाहकर्म

श्रेष्ठं तदन्यभवेनेषु शुभावहं स्यात् ।

कोचित्प्रशस्तमपि तेषु वदन्ति तज्ज्ञा

बाहुल्यभोगरतितच्चरमेषु योगाः ॥

नारदस्तु अभिजिह्वोधूलिकयोः शुभत्वमाह,

चतुर्थमभिजिल्लग्रमुदयर्क्षात्तु सप्तमम् ।

गोधूलिकं तदुभयं विवाहे पुत्रपौत्रदम् ॥

प्रख्यानं च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम् ।

अभिजित्सर्वदेशेषु मुख्यदोषविनाशकृत् ॥

मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्त्तोऽभिजिदाह्वयः ।

नाशयत्यखिलं दोषं पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥

संहितान्तरेऽपि,

मध्यंदिनगते भानौ सकलं दोषमञ्जयम् ।

दहत्येवाभिजिल्लग्रं तलराशिमिवानलः ॥ इति ।

अथ लग्नफलानि ।

तत्र वराहः,

क्रिये कुमारी पररक्तचित्ता बिहीनचित्ता गवि गोव्रता ॥
कुलद्वयानन्दकरी तृतीये कुलीरलप्ते कुलटा नृशसा ॥
हरौ प्रभृता सकृदाश्रिता पितुः पतिप्रिया च इवशुरस्य षष्ठे ।
रूपाभिमानार्थवती तुलाधरे तथालिनि क्रन्दति निन्यमस्थिरा ॥
धनुषि कुलटा तत्पूर्वाद्धे सतीत्यपरे जगुः ।
मृगघटस्रवेष्वन्यासक्ता जरासुपगच्छति ॥ इति ।

क्रियो मेषः । गौर्दृषः । तृतीयं मिथुनम् । कुलीरः कर्कः । हरिः
सिंहः । षष्ठं कन्या । अल्लिष्टश्चक्रः । मृगो मकरः । अथ प्रत्येकं
नवांशकफलम् ।

तत्र वसिष्ठः,

द्विभर्तृका मेषनवांशके स्यात् तृषांशके स्यात् पशुशीलयुक्ता ।
धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुलीरकांशे कुलटा अतिहिंसा ॥
सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके वित्तयुता सुशीला ।
चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीयभागेऽन्यसक्ता मलिना गदात्मा ।
निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीर्णा ॥
मीनांशके भर्तृसुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षितेऽपि ।
तस्मात्सदैवोक्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहं गुणसम्पत्तयौ ॥
अन्यांशकश्चाद्ध शुभांशकानां मध्ये य एको न शुभप्रदः ।
स एव वर्गोत्तमसंज्ञकश्चेच्छुभप्रदश्चाखिलमङ्गलेषु ॥

तथा,

वर्गोत्तमं विनाऽन्यांशे विवाहो न शुभप्रदः । इति ।

अथ लप्ते एकविंशतिमहादोषाः ।

तत्र नारदः,

एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च ।

पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥
 पञ्चाङ्गशुद्धिरहितो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्तितः ।
 उदयास्तशुद्धिहीनो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः ॥
 तृतीयः पापषड्गो भृगुषष्ठः कुजाष्टमः ।
 गण्डान्तङ्कर्त्तरी रिःफपडष्टेन्दुश्च सङ्ग्रहः ॥
 दंपत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषयटी तथा ।
 दुर्मुहूर्तो वारदोषः स्वाञ्जूरिकसमादिग्रभम् ॥
 ग्रहणोत्पातभं क्रूरविरुद्धं क्रूरसंयुतम् ।
 कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिः ॥ इति ।
 अथ पञ्चाङ्गशुद्धिलक्षणम् ।

तत्र स एव,

तिथिवारर्क्षकरणयोगाः पञ्चाङ्गसंज्ञिताः ।
 पञ्चाङ्गस्य च या शुद्धिः पञ्चशुद्धिरुदाहृता ॥
 तच्छुद्धिहीने यत्कर्म तन्निरर्थकमीरितम् ।
 त्यजेत्पञ्चाष्टिकं चापि त्रिषसंयुक्तदुग्धवत् ॥ इति ।
 पञ्च अष्टयो यस्मिन्निति पञ्चाष्टिकम् ।
 अष्टिः हानिः दोष इति यावत् ।
 अथोदयास्तशुद्धिः ।

तत्र नारदः,

लग्नलग्नांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ ।
 नचेद्वाऽन्योन्यपतिना शुभमित्रेण वा तथा ॥
 वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ ।
 एवं तौ न युतौ दृष्टौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे ॥ इति ।
 अथ संक्रान्तिदोषः ।

नारदः,

त्याज्याः सूर्यस्य सक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाख्यः षोडशषोडश ॥

अत्र संक्रान्तिपदं हरिपदषडशीतिमुखपरम् । विषुवदयन-
योर्दिनत्रयं परिहार्यत्वस्मरणात् ।

तथाच वसिष्ठः,

विषुवनोरयनयोर्दिनत्रयं हरिपदेषु षडशीतिमुखेषु ।

पूर्वषोऽपि परतोऽपि संक्रमान्नाडिकाश्च खलु षोडश त्यजेत् ॥

इति ।

अथ षड्वर्गशुद्धिः ।

मारदा,

त्रिंशद्भागान्तरं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते ।

लग्नत्रिभागो द्रष्टृकाणो नवांशोऽपि नवांशकः ॥

द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः ।

षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशा इमे स्मृताः ॥

मेघवृश्चिकयोर्भौमस्तुलावृषभयोस्मितः ।

कन्यामिथुनयोर्बोधः कर्कटस्य पतिः शशी ॥

चापान्तपयोगुरुः स्वामी शनिर्मकरकुम्भयोः ।

रविः सिंहस्य चैतेषामंशानामधिपा इमे ॥

शुक्रचन्द्रगुरवः शुभा ह्यन्ये शुभेतराः ।

क्षीणः शशी तथाऽन्ये च पापयुक्तो बुधोऽशुभः ॥

होरयोरोजराशौ तु रवीन्दू क्रमतः पती ।

समराशौ तु चन्द्रार्कौ होरेशौ क्रमतो वदेत् ॥

स्युर्द्रेष्काणेषु चाद्येषु नव राशीश्वराः क्रमात् ।

नवमांशा मेघसिंहचापवृज्जादयः क्रमात् ॥

क्रमाद्भोगृगन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः ।

तुलामिश्रुतकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः ॥
 अलिकर्कटपीनेषु क्रमात्स्युः कर्कटादयः ।
 लग्नराशिं समारभ्य द्वादशाशेषवराः क्रमात् ॥
 कुजाकीर्ज्यशुक्राणां वाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः ।
 भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात् ॥
 पङ्चवर्गो भवति सदा शुभस्वचरममुद्भवः शुभदः ।
 पापसमुत्थस्त्वशुभस्तस्माद् ग्राह्यस्तु सौम्यपङ्चवर्गः ॥ इति ।
 अथ भृगुषष्ठदोषः ।

नारदीये,
 भृगुषष्ठाष्टमो दोषो लग्नादष्टगते सिते ।
 उच्चगे शुभसंयुक्ते तल्लग्नं सर्वथा त्यजेत् ॥ इति ।
 अथ कुजाष्टमदोषः तत्रैव,
 कुजोऽष्टमो महादोषो लग्नादष्टमगे कुजे ।
 शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेन्न तुङ्गगे यदि ॥ इति ।
 अथ गण्डान्तदोषः ।

नारदीये,
 पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथयोस्तन्धिर्नाडीद्वयं सदा ।
 गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥
 अथ नक्षत्रगण्डान्तः ।
 सार्वेन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यपोडशांशा भगन्धयः ।
 तदग्रेष्वाद्यपादांशभानां गण्डान्तमङ्गकाः ॥
 उग्रं च सन्धित्रितयं गण्डान्तात्रितयं महत् ।
 मृत्युपदं जन्मयानविवाहस्थापनादिषु ॥
 अथ लग्नगण्डान्तः ।
 कुलीरासिंहयोः कीटचापयोर्मनिमेषयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद् घटिकाद्धं मृतिप्रदम् ॥ इति ।

अथ कर्त्तरीदोषः ।

नारदीये,

लम्नाभिमुखयोः पापग्रहयोरुभयस्थयोः ।

सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी ॥

कर्त्तरीदोषदुष्टं यत्तल्लग्नं परिवर्जयेत् ।

अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम् ॥ इति ।

अस्यापवादमाह वसिष्ठः,

पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोर्नीचशत्रुगृहस्थयोः ।

यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदा ॥ इति ।

अथ रिःफषडष्टेन्दुदोषः तत्रैव,

षडष्टरिःफगे चन्द्रे लम्नादोषः स्वसंज्ञकः ।

तल्लग्नं वर्जयेद्यत्नाज्जीवधुक्रसमन्वितम् ॥

उच्चगे नीचगे चापि मित्रगे शत्रुराशिगे ।

अपि सर्वगुणोपेतं दम्पत्योर्निधनप्रदम् ॥

अस्यापवादमाह वसिष्ठः,

जन्मेशमृत्युराशिशौ मिथो मित्रे यदा तदा ।

जन्माष्टमर्षे चन्द्रश्च दोषो भङ्गं समाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ सङ्ग्रहदोषः ।

नारदः,

शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषः सङ्ग्रहसंज्ञकः ।

तस्मिन् सङ्ग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत् ॥

सूर्येण संयुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् ।

कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता ॥

दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्यं भार्गवेण तु ।

प्रकृत्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहं सदा ॥
 केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टदरिद्रता ।
 पापग्रहयुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भवेत् ॥
 शुभग्रहयुते चन्द्रे स्वोच्चस्थे मित्रराशिगे ।
 दोषाय न भवेलग्नं दम्पत्योः श्रेयेसे सदा ॥
 स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो यदि ।
 पापग्रहयुतश्चन्द्रः करोति मरणं तयोः ॥
 अथाष्टमलग्नदोषः तत्रैव,
 दम्पत्योरष्टमं लग्नम् अष्टमो राशिरेव वा ।
 यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्मरणप्रदः ॥
 स राशिः शुभसंयुक्तो लग्नं वा शुभसंयुतम् ।
 लग्नं विवर्जयेद्यत्रात्तदंशांश्च तदीश्वरान् ॥
 दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः ।
 अर्थहानिस्तयार्थस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥
 जन्मराश्युदुगमं चैवं जन्मलग्नोदयं शुभम् ।
 तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥
 अस्यापवादमाह तुः कश्यपबृहस्पती,
 जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ ।
 जन्मराश्यष्टमक्षोत्थदोषो नश्यति भावतः ॥
 कालदीपे,
 कर्तुः षष्ठं खजेलग्नं क्षौरोद्वाहगतीर्विना ।
 मूर्तिं व्ययं च सर्वत्र एकमित्राधिपादतः ॥ इति ।
 अथ त्रिषष्टिकादोषः नारदीये,
 खमार्गणा ५० वेदपक्षाः २४ खरामा ३० व्योममागराः ४० ।
 अन्धिचन्द्रा १४ रूपदस्त्राः २१ खरामा ३० व्योमवाहवः २० ॥

द्विरामाः ३२ खाग्रयः ३० शून्यदस्त्राः २० कुञ्जरभूमयः २८।
 रूपपक्षाः २१ व्योमदस्त्राः २० वेदचन्द्राः १४ चतुर्दश १४॥
 शून्यचन्द्राः १० वेदचन्द्राः १४ षडक्षा ५६ वेदवाहवः २४।
 शून्यदस्त्राः २० शून्यचन्द्राः १० पूर्णचन्द्रा १० गजेन्दवः १८॥
 तर्कचन्द्राः १६ वेदपक्षाः २४ खरामा ३० श्वाशिवमाक्रमात् ।
 आभ्यः पराः स्युर्घटिकाश्चतस्रो विपसंज्ञिताः ॥
 विवाहादिषु कार्येषु विपनाडीश्च वर्जयेत् । इति ।
 अथ दुर्मुहूर्तदोषः तत्रैव,
 भास्करादिषु वारेषु ये मुहूर्त्ताश्च निन्दिताः ।
 विवाहादिषु ते वर्ज्या अपेक्षगुणैर्युताः ॥
 मुहूर्त्तलक्षणमाह कदम्बः,
 अहः पञ्चदशो भागो मुहूर्त्तोऽथ तथानिधि । इति ।
 तांश्चाह श्रीपतिः,
 रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविश्वा
 वेधा विधिः शतमुखः पुरुहूतवह्नी ।
 नक्तञ्जरेशवरुणा यमयोनयश्च
 प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्त्ताः ॥
 निशा मुहूर्त्ता गिरिशजपादाहिर्बुध्न्यपूपाग्रियमाग्रयश्च ।
 विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मश्रुतित्वष्टसमीरणाश्च ॥ इति ।
 एतांस्तु वारविशेषेण वर्जनीयानाह वसिष्ठः,
 आर्यम्णो भानुवारे शशिशरदिवसे राक्षसब्राह्मसंज्ञौ
 पित्राग्नेयौ कुजाहे शशिसुतदिवसे योऽभिजित्संज्ञकस्तु ।
 जीवाहे राक्षसारुयो भृगुमुतदिवसे राक्षसब्राह्मसंज्ञौ
 सौरात्रेते विवर्ज्यास्ततानिधनदा मङ्गले दुर्मुहूर्त्ताः ॥
 वारस्य लक्ष्मीं निखिलां निहन्ति संवत्सरार्धे कुमुहूर्तदोषः ।

दुर्वाससः शाप इव प्रमत्तमहेन्द्रक्ष्मीमसमां समग्राम् ॥
करोति नष्टं कुमुद्वर्त्तदोषः कुमारमुद्राहितमाशु नूनम् ।
सप्ताङ्गराज्योत्कटराजरत्नं नयं यथा द्यूतकिरातवर्त्मा ॥ इति ।
अथ वारदोषः नारदीये,

न हिता वारदोषा ये सूर्यवारादिषु क्रमात् ।

आपि सर्वगुणोपेतास्ते वर्ज्यास्मर्वमङ्गले ॥

तत्र वारदोषलक्षणमाह संग्रहः,

अहःप्रमाणं वसुधा विभज्य तद्भारगः स्यात्प्रथमोऽन्त्यभागः ।

शेषाः षडंशाः क्रमशोऽपि नेयाः शनैस्तु भागाः कुलिका वदन्ति ॥

शान्यंशः कुलिको ज्ञेयो गुर्वंशो यमघण्टकः ।

अर्द्धप्रहरसौम्यांशो ह्यर्कांशः कालसंज्ञकः ॥ इति ।

अस्यार्थः । वारस्याहःप्रमाणमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमान्त्य-
भागौ वाराधिपत्यंशौ ज्ञेयौ । शेषाः क्रमेण तद्गृहांशा भवन्ति । यः
शान्यंशः स कुलिको भवति । यो बृहस्पत्यंशः स तु यमघण्टको
भवति । यः सौम्यांशः सोऽर्द्धप्रहरसंज्ञकः । यस्त्वादित्यांशः स
कालसंज्ञको भवति ।

एतेषां फलमाह बृहस्पतिः,

निधनं प्रहरार्द्धं तु निःस्वत्वं यमघण्टके ।

कुलिके सर्वनाशः स्याद्वात्रावेते न दोषदाः ॥

वसिष्ठः,

कुलिके निधनं विद्याद्यमघण्टेऽर्थनाशनम् ।

यामार्द्धं कार्यनाशश्च प्रोक्तो यामार्द्धसंख्यया ॥

निशासु वारप्रभवा हि दोषास्त्याज्यास्मदा दृक्कणसंज्ञदेशे ।

दिवाऽपि त्याज्यकालमात्रमाह संग्रहकारः,

अर्द्धप्रहरकादौ तु मध्ये तु यमघण्टके ।

कुलिकेऽन्त्ये विवर्ज्याः स्युस्तिस्त्रो द्वे एकनाडिका ॥ इति ।

अथ खार्जूरिकदोषः । तल्लक्षणमाह—

श्रीपतिः,

एकामूर्ध्वगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत्

रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।

व्याघातादिषु मूर्ध्नि भं तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः

सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदितो दृक्पात एकार्गले ॥ इति ।

अस्यार्धमाह स एव,

व्याघातशूलपरिघव्यतिपातपूर—

गण्डातिगण्डकुलिशेषु सर्वधृतेषु ।

आदित्यचान्द्रपितृसार्पभदस्रमूल—

मैत्राख्यतिष्यसुरवर्द्धकिभानि मूर्ध्नि ॥

पूरो विष्कम्भः । कुलिशं वज्रः । सुरवर्द्धकिभं चित्रा । शेषाः प्रसिद्धाः । एतेषु पूर्वार्द्धोक्तेषु व्याघातादिषु नवसु योगेष्वन्यतमेन योगेन यथाक्रममपराद्धगतेषु पुनर्वस्वादिषु नवसु नक्षत्रेषु अन्यतमं नक्षत्रं योजयित्वा तन्नक्षत्रं मूर्ध्नि लेखनीयम् । तदारभ्य प्रादक्षिण्येन सर्वाणि नक्षत्राणि सर्वेषु रेखाग्रेषु लेखनीयानि । तत्र सूर्याचन्द्रमसौ एकरेखास्थौ यदा भवेतां तदा मिथस्तद्दृष्टिपातजनित एकार्गलदोषो भवेदिति । एकार्गल इति तस्यैव संज्ञान्तरम् ।

तथाच नारदीये,

एकार्गलसमाङ्गमिथ तत्र लग्नं विवर्जयेत् ।

अपि शुक्रेज्यसंयुक्तं विषसंयुक्तदुग्धवत् ॥ इति ।

अथ ग्रहणोत्पातदोषः नारदीये,

ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु क्रतुस्यम् ।

यावच्च रविणा भुक्ता मुक्ततद्दग्धकाष्ठवत् ॥ इति ।

ग्रहणात्पुरः पश्चाच्च श्राज्यदिवससंख्यामाह स एव,
उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहमखिलग्रहे ।
नाखिले त्रिदिनं नेष्टुं नेष्टुं तद्बहत्तुत्रयम् ॥
ग्रस्तेऽस्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्ग्रस्तोदये तथा ।
सन्ध्यायां तु त्रित्रिदिनं विशेषे सप्तसप्त च ॥
बृहस्पतिः,
पश्चादेवोपरागे तु दोषः स्यान्नैव पूर्वतः ।
गृहदाहादयो दोषा यथा स्युर्दहनात्परम् ॥ इति ।
महोत्पातानाह स एव,
उल्कापाते महापाते महाशनिनिपातने ।
नभोऽशनिनिपाते च भूकम्पपरिवेषयोः ॥
ग्रामोत्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते स घूमा वा पृथग्विधाः ॥
ग्रहाणां ग्रहणं चैव वर्जयेद्दिनसप्तकम् ।
युद्धे ग्रहाणामन्योन्यं निर्याते वा कुकम्पने ॥
महोत्पातयुतात्कालात्सप्तरात्रं शुभं त्यजेत् । इति ।
अथ क्रूरविद्धर्षदोषः नारदीये,
मङ्गलेषु त्यजेत्क्रूरविद्धर्षं क्रूरसंयुतम् ।
अखिलर्षं पञ्चगव्यं सुराविन्दुयुतं यथा ॥
पादएव शुभैर्विद्धं भाशुभं नैव कृत्स्नभम् ।
क्रूरविद्धं युतं धिष्ण्यं निखिलं नैव याचतः ॥
आद्येनान्त्यपदं बाध्यमन्त्ये नाद्यं तु बाध्यते ।
द्वितीयेन तृतीयं स्यात्तृतीये न द्वितीयकम् ॥ इति ।
क्रूरविद्धनक्षत्रस्वरूपं च पञ्चशलाकाचक्रेण ज्ञातव्यम् ।
तदुद्धारक्रममाह विवाहटन्दावनम्,

याम्योचराः प्रागपराश्च यञ्च द्वेष्टे च रेखे विचरोद्विदिष्टु ।
विदिग्द्वितीयार्गलिताग्नितां तत्रालिखेत्साभिजितं भवर्गम् ॥

इति ।

तस्मिन्नभिन्नाग्रगतं भिनत्ति ग्रहो विवाहर्क्षमशेषमेव ।
स्त्रीपुंसयोरायुरसौम्यवेषः सौम्यग्रहो हन्ति सुखानि शक्यतः ॥

इति ।

अथ प्रसेकं वेषफलानि ।

तत्र वराहः,

रविवेषे वैधव्यं पुत्रविनाशं करोति कुजवेषः ।
वन्ध्या पण्डितवेषे दीक्षाकर्णं करोति गुरुवेषः ॥
भृगुमुतवेषे पुत्री दासी रविजेन्मुराहुसम्भूतः ।
पण्डितो बुधः । दीक्षाकरणं मन्त्रानिकात्वम् ।

अथ कुनवांशदोषः नारदीये,

तुलामिथुनकन्यांशा धनुस्त्यार्द्धसंयुताः ।
एते नवांशाः शुभदाः यदि नान्त्यांशकाः खलु ॥
अन्त्यांशास्तेऽपि शुभदाः यदि वर्गोत्तमाद्वयाः ।
अन्ये नवांशा न ग्राह्या खलस्ते कुनवांशकाः ॥
कुनवांशकलग्नं यत् त्याज्यं सर्वगुणान्वितम् । इति ।

वर्गोत्तमलक्षणमाह वराहमिहिरः,

वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्य-

पर्यन्तगतः शुभफला चक्रभागसंज्ञाः । इति ।

अथ महापातवैधृतिदोषौ नारदीये,

यस्मिन्दिने महापातस्तादिनं वर्जयेच्छुभे ।

अपि सर्वगुणोपेतं दम्पत्योर्मृत्युदं यतः ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु,

गहापातस्य वैधृत्या यावत्कालं स्थितिर्भवेत् ।
 तावत्कालं सजेत्पूर्वं तावत्कालं त्यजेत्परम् ॥ इति ।
 महापातवैधृतिलक्षणं तु सूर्यासिद्धान्ते,
 एकायनगतौ स्वातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
 तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥
 विपरीतायनगतौ चन्द्राकौ क्रान्तिलिप्तिकाः ।
 समास्तदा व्यतीपातो भगणार्द्धं तयोर्युतौ ॥
 तुल्यांशजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहादतः ।
 तादृक्क्रोधोद्भवो वह्निलोकाभावाय जायते ॥ इति ।
 अथ दश दोषाः व्यवहारोच्ये,
 वेधश्च लत्ता च तथा च पातः स्वाङ्गूर्जरेधो दशयोगचक्रम् ।
 युतिश्च जामित्रमुपग्रहाश्च वाणारुवज्रे दश चैव दोषाः ॥
 तत्र वेधश्च पञ्चशलाकाचक्रे प्राङ् निरूपितः ।

अथ लत्ता ॥

तत्र श्रीपतिः,
 ऋक्षं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीमृतुस्तृतीयं गुरुः
 षष्ठं चाष्टममर्कजः स्वपुरतो हन्ति स्फुटं लत्तया ।
 पश्चात्सप्तमभिन्दुजः स्वनवमं राहुः सितः पञ्चमं
 द्वाविंशं परिपूर्णमूर्त्तिरुदुपः सन्ताडयेन्नरः ॥

अथ पातः,

सूर्याधिष्ठितभाद् भुजङ्गपितृभत्वाष्ट्रेषु मैत्रे श्रुतौ
 पौष्णे च क्रमशोऽश्विभाद्रपदयोः शीतांशुना संयुते ।
 ध्रिष्ण्ये तावतिथे पतत्वात्रितथे चण्डीशचण्डायुधम्
 तस्मिन्नात्माहितेऽप्यभिर्निगदितं कार्यं न कार्यं बुधैः ॥ इति ।
 अस्यार्थः । सूर्याक्रान्तनक्षत्रमारभ्य नक्षत्राणि रेखाङ्काणि

७९६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

लिखेत् । तन्मध्ये आश्लेषाच्चित्रामघानुराधाश्रवणरेवतीषु सङ्केत-
मन्यं कुर्यात् । पश्चादश्विन्यादिगणनया तावतिथे सङ्केतस्थाने प-
तितनसत्रे तीक्ष्णं सद्भायुधं पतति ।

स्वार्ज्ररवेधोऽपि प्रागेव निरूपितः । अथ दशयोगचक्रम् ।

व्यवहारोच्चये,

शून्यैकवेदऋतवो दशरुद्रयुक्ताः

पञ्चैकनागशिशिराश्च नवैकखाभिः ।

सोऽध्वर्षमिन्दुयुतभानुसमन्वितं च

भागश्च देय उडुभिर्दशयोगचक्रम् ॥

लल्लः,

मरुन्मेघाभिभृपाला मृत्युश्चोरो रुजोऽशानिः ।

कलिर्हानिर्दशोद्वाहे सन्त्याज्यास्ते सदा बुधैः ॥

अथ युतिः । विवाहवृन्दावने,

यस्मिन्भवने चन्द्रस्तस्मिन् यदि जायते ग्रहः कश्चित् ।

युतिरतिदोषः स तदा ऽशुभयुक्ते केचिदिच्छन्ति ।

अथ जामित्रम् ।

जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गमालवगौतमैः ।

तस्माल्लग्नञ्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्जयेत् ॥

अथोपग्रहः विवाहवृन्दावने,

भृकम्पः सप्तमर्षे भवति सवितृभात्पञ्चमे विष्कम्बमुल्का

शूलं चैवाष्टमंख्येऽशानिरिति दशमे केतुरष्टादशे च ।

दण्डाख्यः पञ्चमंख्ये सनवदशमिते नूनमुल्का प्रदिष्टा

धिष्ण्ये द्विः सप्तमंख्ये मुनिभिरभिहितश्चात्र निर्घातपातः ॥

भादेकविंशतिमितात्कथितास्तु मोह-

निर्घातकम्पकुलिशाः परिवेषयुक्ताः ।

एष्विन्दुगेषु न शुभं खलु कर्म कार्यं
सिद्धिं प्रयाति दहनास्त्रविषादिसाध्यम् ॥

अथ बाणः । ब्रह्मयामले,
गततिथियुतलम् पञ्चधा स्थापितं स्या-
त्तिथिरविदशनागैर्वेदयुक्तं क्रमेण ।
नवहृतशरशेषं यत्र तत्पञ्चकं स्यात्
ऋगनलनृपचौरं मृत्युदं वर्जनीयम् ॥

ज्योतिःप्रकाशे,

नृपाख्यं नृपसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् ।
याने चौरं व्रते रोगं विवाहे मृत्युपञ्चकम् ॥
रोगं चौरं त्यजेद्रात्रौ दिवा राजन्यपञ्चकम् ।
सन्ध्योर्मृत्युदं त्याज्यं सर्वदा वह्निपञ्चकम् ॥
तैलं रोगेऽनले होमं दद्यात्किञ्चिन्मृषां ॥
चौरं द्रव्यं जलं मृत्यौ पञ्चकारिष्टशान्तये ॥

फलप्रदीपे,

रवौ रोगं कुजे वह्निं शनौ च नृपपञ्चकम् ।
वर्ज्यं पुनः कुजे चौरं बुधवारे च मृत्युदम् ॥ इति ।

अथैकविंशतिमहादोषाणां मध्ये केषाञ्चिद्भङ्गा उच्यन्ते ।

तत्र संग्रहदोषपत्रादः ।

तत्र वसिष्ठः,

स्वगृहविधुगृहोद्यत्सौम्यभागास्थितश्चेद्
गुरुरुपचययातः स्वांशगोऽसौ बलाढ्यः ।
यदि गुरुतरदोषा यान्ति नाशं यथैव
श्रुतिरपि समधीता पापनाशाय दृष्टा ॥
उदयभवनतोऽरिः पापगादित्यपापा

निजगृहगतसौम्याः प्राणिनः कण्टकस्थाः ।
 यदि शशिनः शुभस्थे कर्मणा प्रस्थिते वा
 निजमुदयगदोषं नाशयेच्छीतरश्मिः ॥
 अथ पापांशस्थितचन्द्रदोषापवादः ।
 लग्ने केन्द्रे त्रिकोणे वा शुभस्थाने बलान्विते ।
 पापांशेन्दृत्यदोषौघं विजहाति न संशयः ॥
 स्ववर्गस्थः शुभः केन्द्रे त्रिकोणे वा स्वतुङ्गः ।
 त्रिधौ पापांशे दोषाञ्जहाति बलसंयुतः ॥
 अथ दुरुहूर्त्तादिदोषापवादः ।
 मुहूर्त्तपापपङ्क्तिवर्गकुनवांशग्रहोत्थिताः ।
 प्रदोषास्तान्निहन्त्येव यत्रैकादशः शशी ॥
 अथ वारदोषापवादः ।
 पापग्रहोऽपि वारेशो लग्न्यापारिवित्तगः ।
 स्वचारकथितं दोषं न शुभोपरि यच्छति ॥
 पापग्रहोऽपि वारेशो लग्नाद् दुश्चिक्वगः शुभात् ।
 दद्यात्ताराजिनो वक्त्री शुभकर्माणि वृत्रहन् ॥
 दुश्चिक्वयं तृतीयस्थानम् ।
 अथ कुलिकापवादः ।
 सौम्यग्रहेऽथ वारेशे बलाढ्ये लग्नगेऽथवा ।
 कुलिकोदयदोषोऽत्र नास्तीति श्रुतिचोदितम् ॥ इति ।
 अथ यमकण्टकापवादः ।
 शुभांशे शुभकार्यस्याशुभः केन्द्रे शुभेक्षितः ।
 लग्नादुपचये चन्द्री यमकण्टकनाशनः ॥
 अथ सर्वदोषभङ्गः ।
 नारदायै,

विवाहसंस्कारे ग्रहाणां लग्नादिस्थानफलम् । ७१९

बृहस्पतिः केन्द्रगतः शुक्रो वा यदि वा बुधः ।
एतेषां दोषसङ्घानां करोत्येव विनाशनम् ॥
गुरुरेकोऽपि लग्नस्थः सकलं दोषसञ्चयम् ।
विनाशयति घर्माशुरुदितस्तिमिरं यथा ॥ इति ।
अन्येऽपि दोषास्तदपवादाश्च ग्रन्थान्तरादवगन्तव्याः विस्त-
रभयान्नेहोच्यन्ते ।

अथ ग्रहसंस्थानम् ।

तत्र चराहः,
मूर्त्तौ करोति विधवां दिनकृत्कुजश्च
राहुर्विपन्नतनवां रविजो दरिद्राम् ।
शुक्रः शशाङ्गतनयश्च गुरुश्च साध्वीम्
आयुःक्षयं च कुरुतेऽथ विभावरीशः ॥
कुर्वन्ति भास्करशानैश्चरराहुभौमा
दारिद्र्यदुःखमतुलं नियतं द्वितीये ।
वित्तेश्वरीमविधवां गुरुशुक्रसौम्या
नारीं प्रभूततनयां कुरुते शशाङ्कः ॥
सूर्येन्दुभौमगुरुशुक्रबुधास्तृतीये
कुर्युः सदा बहुसुतां धनभागिनीं च ।
व्यक्तं दिवाकरसुतः सुभगां करोति
मृत्युं ददाति नियतं खलु सैहिकेयः ॥
स्वल्पं पयः स्रवति सूर्यमुते चतुर्थे
दौर्भाग्यमुष्णकिरणः कुरुते शशी च ।
राहुः सपत्नमपिच क्षितिजोऽल्पवित्तां
दद्याद् भृगुः सुरगुरुश्च बुधश्च सौख्यम् ॥
नष्टात्मजां रविकुजौ खलु पञ्चमस्थौ

चन्द्रात्मजो बहुसुतां गुरुभार्गवौ च ।
 राहुर्ददाति मरणं शनिरुग्ररोगान्
 कन्याविनाशमचिरात्कुरुते शशाङ्कः ॥
 पृष्ठाश्रिताः शनिदिवाकरराहुजीवाः
 कुर्युः कुजश्च सुभगां श्वशुरेषु भक्ताम् ।
 चन्द्रः करोति विधवामुशाना दरिद्रा-
 मस्यां शशाङ्कतनयः कलहप्रियां च ॥
 सौर्यारजीवबुधराहुरबीन्दुशुक्रा
 दशुः प्रसह्य खलु मत्तमराशिसंस्थाः ।
 वैधव्यवन्धनकुलक्षयवित्तनाशं
 व्याधिप्रवासमरणानि यथाक्रमेण ॥
 स्थानेऽष्टमे गुरुबुधौ नियतं वियोगं
 मृत्युं शशी भृगुसुतश्च तथैव राहुः ।
 सूर्यः करोत्यविधवां सुरुजां महीजः
 सूर्यात्मजो धनवर्ती पतिवल्लभां च ॥
 धर्मे स्थिता भृगुदिवाकरभूमिपुत्रा
 जीवश्च धर्मनिरतां शशिजः सरोगाम् ।
 राहुश्च सूर्यतनयश्च करोति बन्धं
 कन्याप्रमृतिजठरां कुरुते शशाङ्कः ॥
 राहुर्नभस्तलगतो विधवां करोति
 पापे रतिं दिनकरश्च शनैश्चरश्च ।
 मृत्युं कुजोऽर्थराहितां कुलटां च चन्द्रः
 शेषा ग्रहा धनवर्ती सुभगां च कुर्युः ॥
 आये रविर्वहुसुतां सधनां च चन्द्रः
 पुत्रान्वितां क्षितियुतो रविजो धनाढ्याम् ।

विवाहसंस्कारे घटीयन्त्रनिर्माणादिकम् । ८०१

आयुष्मतीं सुरगुरुः शशिजः समृद्धां
राहुः करोत्यविधवां भृगुरर्थयुक्ताम् ॥
अन्ते गुरुर्धनवतीं दिनकृद्दरिद्रां
चन्द्रो धनक्षयकरीं कुलटां च राहुः ।
साध्वीं भृगुः शशिसुतो बहुपुत्रपौत्रां
यां च प्रशस्तदृढयां रविजः कुजश्च ॥ इति ।
गोधूलिके तु सर्वदोषापवादमाह स एव,
गोपैर्यष्ट्या हतानां खुरपुटदलिता या च भूमिर्दिनान्ते
सोद्वाहे सुन्दराणां विपुलधनसुतारोग्यसौभाग्यकर्त्री ।
तस्मिन्काले न ऋक्षं न च तिथिकरणं नैव लग्नं न योगः
ख्यातः पुंसां सुखार्थे शमयति दुरितान्युच्छ्रितं गोरजस्तु ॥

इति ।

अथ लग्नसाधनाय घटीयन्त्रनिर्माणप्रकारमाह—

तत्र वामनः,
दशपलशुद्धकपाले संशुद्धान्ते षडङ्गुलोच्छ्राये ।
द्वादशमुखपरिणाहे षष्ठ्यम्बुपलपरिमिता घटिका ॥
चतुरङ्गुलशलाकावृत्तं कुर्यात्सुवर्णपादेन ।
तत्परिमित्या छिद्रे जलस्थिते शोभना घटिका ॥

अथ घटीयन्त्रस्थापनप्रकारः ।

प्रागुदकप्रवणे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
मृन्मयं कुण्डिकायुग्मं स्थापयेदव्रणं शुभम् ॥
कुङ्कुमाक्तेन सूत्रेण परिवेष्ट्य परस्परम् ।
स्थले च वारिणा पूर्णं तण्डुलानामथोपरि ॥
निश्चले सलिले स्थाप्य कुण्डिकाया जलोपरि ।
स्थापयेद्धटिकायन्त्रं सूर्यबिम्बानुदर्शनात् ॥

अथ स्थापनायां घटिकानिमन्त्रणमन्त्रः ।

मुख्यं त्वमसि यन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।

भावाभावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति ।

अथ घटीयन्त्रभ्रमणफलम् ।

यद्रूपं प्रथमं करोति घटिका पूर्वादिदिक्षु क्रमात्

सांभाग्यं निधनं यशोविरहितं युक्तं च रोगैः क्रमात् ।

कन्यावल्लभतामुपैति नियतं या निश्चला सर्वदा ।

स्यात्साध्वी सुतवित्तबन्धुसहिता नन्दत्यलं भृतलम् ॥ इति ।

अथात्रापेक्षितरविगुर्वादिषलम् ।

तत्र वराहः,

गुरौ रवौ वा विषमास्पदस्थे स्त्रियो विपर्यस्तफलं लभन्ते ।

वराग्न्यलाभे च तथाऽतिकाले पृजाभिपेक्षैः शुभदो विवाहः॥

इति ।

गर्गः,

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।

तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण निश्चितम् ॥ इति ।

गुरोः पूज्यतास्थानान्याह वराहः,

दुश्चिक्वजन्मारिखमध्यमेषु जन्मर्क्षतो वाञ्छति वज्रपाणेः ।

पूजां पुरोधो न स एव काङ्क्षत्यश्रेष्ठं प्राप्तृसातलस्थः ॥

पृजाभिलाषं प्रति निःस्पृहेऽपि कुर्याद् गुरौ शुद्धिविवर्जितेऽपि ।

वराग्न्यलाभे शुभदं विवाहं वदन्ति गर्गच्यवमादिमुख्याः॥इति।

लल्लोऽपि,

द्वादशदशमचतुर्थे जन्मानं षष्ठाष्टमे तृतीये च ।

प्राप्ते पाणिग्रहणे जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥

बन्धौ तृतीये रिपुराशिसंस्थे वाञ्छन्ति पूजां दशमे सुरेज्ये ।

नेच्छन्ति पूजां जनिके व्ययस्थे पुरातना अष्टमगेऽपि सूरौ ॥

रवेः पूज्यतास्थानान्याह बृहस्पतिः,

पुंसो भानुस्त्रिषष्टाये शनिभौमौ च शोभनौ ।

अन्यत्र शान्तिमेषां कृत्वा कर्म समारभेत् ॥ इति ।

अथ गुरुशान्तिविधिः ।

तत्र शौनकः,

कन्यकोद्गाहकाले चेदानुकूल्यं न विद्यते ।

ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥

सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टितम् ।

ऐशान्ये धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥

दमनं मधुपुष्पं च तथा पीतं च सर्षपम् ।

मांसी गुडच्यपामार्गो विडङ्गी शङ्खिनी वचा ॥

सहदेवी हरिद्रान्ता सर्वोषधिशतावरी ।

कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः ॥

• गृह्योक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ।

देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् ॥

अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पापसं सर्पिरन्वितम् ।

यवत्रीहितिलास्माज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः ॥

अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ।

दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ॥

प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्याय प्रदापयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाच्छुभदः स्यान्न संशयः ॥

अथादित्यशान्तिः ।

तत्र स एव,

ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूलो भवेद्गर्षः ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः ॥

अत्रोपनयनं विवाहस्याप्युपलक्षणम् । रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वा-
हाविति स्मरणात् ।

उपनयनात्पूर्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

शुद्धस्येशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥

कुङ्कुमेन लिखेत्पद्मपट्टपद्मं सकेसरम् ।

सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥

कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्ववत् ।

पूर्ववद्ब्रह्मवत् ।

स्वशास्त्रोक्तविधानेन आचार्यो होमममाचरेत् ॥

आकृष्णेनेति मन्त्रेण समिदाज्यचरुं हुवेत् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥

तिलव्रीहीं च हुत्वाऽथ होमशेषं समापयेत् ।

दारपुत्रसमेतस्य ऋत्विजो अभिषेचयेत् ॥

कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः ।

ऋत्विजे दक्षिणां दद्यादन्येभ्यश्च स्वशक्तितः ।

प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्याय प्रदापयेत् ॥

एवं यः कुरुते सर्वः सूर्यदोषो विनश्यति ॥

अथ सिंहस्थनिर्णयः ।

तत्र लल्लः,

उग्रानचूडाव्रतबन्धदीप्ताविवाहयात्रादिवधूप्रवेशम् ।

तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठां बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

पुनरपि स एव,

नीचस्थे वक्रसंस्थे त्वतिचरणगते बालवृद्धेऽस्तगे वा

संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधश्च दीप्ता ।

विवाहसंस्कारे सिंहस्थगुरुनिर्णयः । ८०५

मौञ्जीबन्धो नराणां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥
राजमार्त्तण्डोऽपि,
सिंहे षदा तिष्ठति देवपूज्यः पापं तदा वत्सरमादिशन्ति ।
वैधव्यमाप्नोत्यचिरेण कन्या विवाहेता स्याद्यदि माश्विन ॥
यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं शङ्खसङ्घप्रवेशं
प्रामादोद्यानहर्म्यं सुरनरमवनारम्भविद्याविधानम् ।
मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिकनकरदाभूषणं कुर्वते ये
मृत्युः सिंहस्थितेऽप्ये गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च ॥
गर्गोऽपि,
न गुरौ सिंहराशिस्थे सिंहांशकगतेऽपि वा ।
सौरमन्त्रं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म वा ॥
श्रीपतिरपि,
यदि गुरुरविवारे जीवसंवत्सरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्थे च जीवे ।
अनुगतरविरास्ते नीचगे निर्जिते वा
क्षुपनयनमनिष्ठं यज्ञयात्राविवाहाः ॥
अन्यत्रापि सिंहस्य साम्यमाह चात्स्यः,
वक्त्रे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च लुप्ते
गुर्वादित्ये ऽधिमासे दिवसकरविधौ मङ्गले चैत्रपौषे ।
धिष्ण्ये केतुद्रमे वा शरादि सुरगुरौ सिंहसंस्थे ऽमरेज्ये
वर्षे लुप्तेऽपि चोढा सुनियतमरणा देवकन्यापि भर्तुः॥इति ।
अत्र निमित्तविशेषेण प्रतिप्रमवमाह स एव,
गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हरितगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
यदा तु माघी मघसंयुता स्यात्तदा न कन्योद्बहनं वदन्ति ॥

माध्वाश्च मघायोगो गुर्वनधिष्ठितमघाविषयो न यथाकथंचित् ।
 माघी च मघसंयुक्ता मघायां च गुरुर्यदा ।
 महामाघस्तदा प्रोक्तो व्रतोद्वाहं च वर्जयेत् ॥
 इति लल्लस्मरणात् । अत्र व्रतग्रहणात्पूर्ववाक्येऽपि कन्यो-
 द्वहनं व्रतोपलक्षणम् । प्रतिप्रसवतदपवादयोस्तुल्यविषयत्वान्यथा-
 नुपपत्तेः । देशविशेषेणापि व्यतिरेकमुखेन प्रतिप्रसवमाह—

लल्लः,
 गोदावर्युत्तरतो यावद्भागारथीतटं याम्यम् ।
 तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये ॥
 विवाह इति व्रतबन्धस्याप्युपलक्षणम् ।
 भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ।
 विवाहो व्रतबन्धो वा सिंहस्थेऽपि न दुष्यति ॥
 इति वासिष्ठेन गङ्गागोदान्तरालातिरिक्तदेशे विवाहव्रतबन्धयो-
 रभ्यनुज्ञानात् । एतेन—

विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु ।
 इति वासिष्ठं वाक्यान्तरमपि व्याख्यातम् । विवाहस्य व्रतो-
 पलक्षणत्वात् । इतरत्र गोदागङ्गान्तराले । न गङ्गोत्तरे । तत्र पूर्व-
 वाक्येन विधानात् ।

तथा च गर्गः,
 भागीरथ्युत्तरे कूले गोदावर्याश्च दक्षिणे ।
 व्रतोद्वाहादिकर्माणि सिंहस्थेऽपि न दुष्यति ॥
 कुर्वन्निति शेषः । सिंहस्थेऽपि इत्यत्र मघाव्यतिरिक्तसिंहस्थे
 इति ध्येयम् । मघासंस्थे—

गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ ।
 मघासंस्थे सर्वदेशे तथा मीनगते रवौ ॥

इति पराशरेण सर्वदेशेषु निषेधात् । यत्तु—

सिंहस्थिते सिंहनवांशके वा गोदावरीदक्षिणकूलजातैः ।

उद्गाहकालात्ययदोषभीतैः कार्यो विवाहश्च्यवनो ब्रवीति ॥

इति वाक्येन गोदादक्षिणस्थितानामुद्गाहकालात्ययेऽप्यनुद्गाह-
प्रसङ्गेन गोदादक्षिणस्थत्वविशेषणानर्थक्येन दक्षिणदेशविवाह-
कालात्ययरूपनिमित्तद्वयपरमेव वाच्यम् । यच्च—

कण्ठीरवस्थे धिषणे विवाहं कुर्यान्न यात्रां व्रतबन्धदीक्षाम् ।

गोदावरीमुत्तरतो हि दोषा गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

इति गौतमवाक्ये सामान्यतो गोदावरीमुत्तरत इत्युक्तं, तद्गो-
दागङ्गान्तरालविषयं द्रष्टव्यम् । गोदाभागीरथीमध्ये इति पराशरस्म-
रणात् । यद्यपि—

व्रतबन्धप्रतिष्ठां विवाहमन्दिरप्रवेशं च ।

यात्रां च याम्यदेशे कुर्यादार्ये न सिंहांशे ॥

इति देवलेन याम्यदेशे इति सामान्यतोऽभिहितं, तदपि भा-
गीरथ्या याम्ये इति द्रष्टव्यम् । एतेन याम्यदेशे यात्रामिस्त्रय्यो
निरस्तः । राजमार्त्तण्डोऽपि निमित्तविशेषेण देशविशेषे व्यतिरे-
कमुखेन प्रतिप्रसवमाह,

सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति वाक्पतिः ।

नर्मदोत्तरकूले तु न दोषो दक्षिणामुखे ॥

सिंहे सिंहांशगे जीवे कलिङ्गे गौडगुर्जरे ।

कालमृत्तिरयं योगो दम्पत्योर्निधनप्रदः ॥

तुशब्दोऽवधारणे । तेन नर्मदोत्तरकूले एव दोषो न दक्षिणा-
मुखे इत्यर्थः ।

विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । अनेन नर्मदोत्तरकूल एव न दोष इत्य-

न्ययभ्रमो निरस्तः । तस्य गङ्गागोदान्तरालदेशत्वेन सर्वविषयनिषेधविपत्त्वात् । गौतमीयदक्षिणकूले विधानाच्च । एतावान्परं विशेषो यदत्र नर्मदोषादानं, वासिष्ठे गोदोषादानमिति । दक्षिणकूलत्वं त्वविशिष्टम् । सिंहे सिंहांशगे इति सिंहराश्यन्तर्गतसिंहांशे इति द्रष्टव्यम् । सिंहराशौ तु सिंहांशे इति पूर्ववाक्ये वैशिष्ट्याभिधानात् ।

यत्तु —

न गुणै सिंहराशिस्थे सिंहांशकगतेऽपि वा ।

इति विकल्पाभिधानं, तद् राश्यन्तर्गतसिंहांशकाभिप्रायेण ।

अन्यथा सिंहराशिस्थनिषेधे विकल्पानुपपत्तेः । एतेन—

सिंहस्थिते देवगुरौ विवाहं नेच्छन्ति पात्रामुपनायनं वा ।

कलिङ्गवङ्गेष्वथ मागधेषु दोषः प्रयुक्तो न तथाऽन्यदेशे ॥

इत्यगस्त्यवाक्यस्थं सिंहस्थिते इति पदं सिंहांशकपरं वेदितव्यम् । सिंहसिंहांशगस्यैव कलिङ्गादौ निषेधात् । कालविशेषेणापि प्रतिप्रसवमाह—

वसिष्ठः,

पाणेस्तु ग्रहणं कार्यं सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा ।

भानौ मेषगते शस्तमित्याहुः शौनकादयः ॥

सिंहगते सुरमन्त्रिणि कन्या मेषगते तपने परिणीता ।

भूषणरत्नयुता च सुशीला सत्यवती सुतकीर्त्तिसमेता ॥

सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् ।

अत्यन्तं सुभगा साध्वी धनधान्यसमन्विता ॥ इति ।

मौञ्जीपटले,

जन्मभादष्टमे सिंहे नीचस्थे शशुभे गुरौ ।

मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥ इति ।

अथ मकरस्थानिर्णयः ।

देवीपुराणे,
 यथा सिंहस्थिते जीवे तथैव मकरस्थिते ।
 देवागारतडागादिब्रतोद्यानगृहाणि च ॥
 विवाहादि महाभाग महाभयकरम्भवेत् ।
 मकरस्थे इति मकरे मकरांशस्थे इति व्याख्येयम् ।
 तथाच व्यवहारश्चण्डेश्वरः,
 नीचराशिगतो जीवः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
 नीचांशकगतस्त्याज्यो यस्मादंशेषु नीचता ॥
 अत एव वामनपुराणे,
 वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहे गुरौ ।
 मकरस्थे तु तत्कार्यं न दोषः काललोपतः ॥
 इति मकरांशव्यतिरिक्तमकरस्थे एव दोषाभावकीर्त्तनं पर्य-
 वस्यति । काललोपः कालदौष्ट्यम् ।
 स्कन्दपुराणेपि,
 सिंहस्थिते गुरौ राजन् विवाहादि न कारयेत् ।
 मकरस्थे तु कर्त्तव्यं यदीच्छेदात्मनः शुभम् ॥
 गरुडपुराणेऽपि,
 यदि सिंहगतो जीवो नैव कल्याणमाचरेत् ।
 मकरस्थे तु कर्त्तव्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।
 एतदपि वाक्यद्वयं पूर्वेण व्याख्यातम् । निषेधस्य मकरांश-
 विषयत्वात् । देशविशेषेण प्रतिप्रसवमाह—

लल्लः,
 नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।
 गण्डक्याः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषभाक् ॥
 यत्तु दैवज्ञमनोहरेणाभिहितं,

मगधे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
 व्रतं चूडां विवाहं च वर्जयेन्मकरे गुरौ ॥ इति,
 तद् दोषगौरवाभिप्रायेण । अन्यथा सामान्यनिषेधेनैव सिद्धौ
 विशेषनिषेधानर्थक्यापत्तेः । उपसंहारपक्षे सामान्यनिषेधाप्रवृत्त्या
 प्रतिप्रसवासङ्गतेश्च ।

अथ कन्यावरणम् ।

तत्र नारदः,
 पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
 विवाहभस्योदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥
 भूपणैः फलताम्बूलगन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
 शुक्लाम्बरैर्गीतवाद्यैर्विप्राशीविचनैस्सह ॥
 गच्छेच्च कन्यकागेहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।
 तदा कुर्यात्पिता तस्याः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति ।
 कुलशीलवयोरूपवृत्तविद्यायुताय च ।
 वराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्याद्यवीयसीम् ॥
 संपूज्य प्रार्थयित्वा च शर्चां देवीं गुणाश्रयम् ।
 त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यगन्धमाल्याम्बरान्विताम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।
 अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगन्तरम् ॥
 विलासिनीसहस्रोच्चैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
 एवंविधां कुमारीं तां पूजान्ते प्रार्थयेदिति ॥
 देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभाषिणि ।
 विवाहभाग्यमाराग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥ इति ।
 वरस्यापि वरणं चण्डेश्वरेणोक्तम्,
 उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।

देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन च ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात्प्रतिकूलनिर्णयः ।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,

वधूवरार्थे घटिते मुनिश्चिते वरस्य पक्षे त्वथ कन्यकायाः ।

मृतिर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यं खलु मङ्ग-
लं बुधैः ॥

घटिते घटने कर्त्तव्यतया निश्चिते सतीत्यर्थः ।

तथा,

कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मरणं यस्य कस्य चित् ।

न तत्र मङ्गलं शस्तं नारीवैधव्यशङ्कया ॥ इति ।

अत्र यद्यपि कस्यचिदित्यविशेषेणोक्तं तथापि —

वाङ्निश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत् ।

प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोभिलः ॥

इति स्मरणेन सपिण्डमरणस्यैव प्रतिकूलत्वम् । अत्र वाङ्नि-
श्चयग्रहणं मानसनिश्चयस्याप्युपलक्षणम् ।

वाचया मनसा वापि वरणं निश्चितं भवेत् ।

कथं तत्र प्रकर्त्तव्यं वद सत्यवतीमुत ॥

इति पृष्ठे व्यासः,

साधु पृष्ठं त्वया विप्र कर्त्तव्यं शान्तिकं नरैः ।

त्रयोदशदिनादूर्ध्वं तद्भवेद्विधिपूर्वकम् ॥

इति वाक्येन वाचिके मानसेऽपि वरणे शान्तिकर्मोपदेशात् ।

तद्विधिमाह व्यासः,

यमायेति च मन्त्रेण हवनं तिलसर्पिषा ।

प्रमाणं चायुतं तत्र कृष्णा गौर्दक्षिणा भवेत् ॥

जपहोमौ प्रकर्त्तव्यौ प्रीतौ मृदुगणेशयोः ।

अयुतं वा तदर्धं वा शक्त्या च हवनं भवेत् ॥
 पूर्णाहुत्यभिषेकादि कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।
 एवं यः कुरुते लोके पुत्रपौत्रयुतो भवेत् ॥ इति ।
 वाग्दानानन्तरं तु निषेधमाह—

माराड्यः,

वाग्दानानन्तरं माता पिता वापि विपद्यते ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यः स्ववंशाहितमिच्छता ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।

एतेषां प्रतिकूलं चेन्महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥

शौनकोऽपि,

पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ।

पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥

एतैरेव विपन्नैस्तु प्रतिकूलं तु वै स्मृतम् ।

अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिद्दुर्न तद्भवेदिति ॥

भ्राताऽत्र एकोदर उपनीतश्च विवक्षितः । पितृव्यपुत्रस्य
 पृथङ्निर्देशात् ।

दम्पत्योः पितरौ भ्राता चोपनीतः सहोदरः ।

इति वाक्यान्तराच्च । उक्तस्यापि निषेधस्य कालविशेषेण
 व्यवस्थोक्ता मेधातिथिरत्नावलीभ्याम् ।

पितुरब्दं महाशौचं तदर्धं मातुरेव च ।

मासत्रयं तु भार्यायाः तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥

अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं माससंमितम् ।

तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥ इति ।

यत्तु ज्योतिःप्रकाशवचनम्,

विवाहसंस्कारे प्रतिकूलनिर्णयः ।

८१३

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासतः परम् ।
 शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥
 इति, तत् पित्रादिभिन्नसपिण्डमात्रप्रतिकूलविषयम् ।
 प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।
 विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥
 इति स्मृतिरत्नावल्यां मासानन्तरं विवाहविधानात् । अन्येषां
 तु सपिण्डानामिति वचनेन तेषां मासपरिमितमहाशौचविधानाच्च ।
 यदपि वचनम्,
 प्रतिकूले न कर्त्तव्यं लग्नं यावदुत्तमम् ॥ इति,
 तदपि मातृप्रतिकूलविषयम् । तदर्थं मातुरेवचेत्यनेन तस्या
 एव ऋतुत्रयं महाशौचविधानात् ।
 यदपि मेधातिथिवचनम्,
 वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
 तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥
 इति, तत् पितृप्रतिकूलविषयम् । तस्यैव संवत्सरं महाशौचोक्तेः ।
 तदेतत्प्रतिकूल्यं पुरुषत्रयपर्यन्तं चतुःपुरुषपर्यन्तं वा ।
 तथाच मेधातिथिः,
 पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् ।
 प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने ॥
 प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
 आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ इति ।
 विशेषान्तरमाह गर्गः,
 ज्वरभ्योत्पादनं यस्य शुभं तस्य न कारयेत् ।
 दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थः कर्म समाचरेत् ॥
 हर्म्यदाहे मृते चैव विवाहं यः करोति च ।

८१४ वीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

तयोरेकं विनश्येत मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
नान्दीमुखे कृते पश्चात् गृहदाहो भवेद्यदि ।
पाणिग्रहो न कर्त्तव्यो नारीवैधव्यदो यतः ॥
केचिद्चुर्गृहस्थस्य दारुणः कस्यचिज्ज्वरः ।
तावन्मङ्गलकार्यं च न कार्यं निश्चितं बुधैः ॥ इति ।

पूर्वं तदन्ते शान्तिकं कृत्वेत्यनेन प्रतिकूले जाते शान्तिकं
कार्यमित्युक्तम् । तद्विधानमाह—

शौनकः,

पुण्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद् द्विजांश्चैव प्रपूजयेत् ॥
सौवर्णान्कारयेद्देवान्यथावयवनिर्मितान् ।
पूजयेत्प्रयतो देवान् क्षीरादिस्नपनं ततः ॥
श्रियं शक्तिं शिवं विष्णुं मृत्युं चैव विशेषतः ।
श्रीसूक्तेन श्रियं विष्णुमिदं विष्णुतृचेन च ॥
गौरीर्मिमायेति शिवां व्यम्बकेति महेश्वरम् ।
परंमृत्योस्तुमन्त्रेण मृत्युं संपूजयेत्ततः ।

शिवां शक्तिम् ।

गन्धमालयादिवस्त्रैश्च उपचारान्समर्पयेत् ।
अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वा उल्लेखनात्ततः ॥
दूर्वातिलाज्यचरुभिः समिद्धिश्च शताष्टकम् ।
प्रसेकं जुहुयात्तत्र कृत्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
होमान्ते दक्षिणां दद्याद्वा सवत्सां पयस्विनीम् ।
दक्षिणां च यथाशक्त्या अभिषेकं च कारयेत् ॥
शतानां पञ्चसंख्यातमेकैकस्य यथाविधि ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥

एवं यः कुरुते शान्तिं वंशस्तस्य विषर्धते । इति ।
 इयं च शान्तिः कन्यापित्रा कार्या । वरपित्रा तु—
 उद्धहेयदि वाग्दत्तां प्रातिकूल्येऽपि यः पुमान् ।
 स याति नरकं घोरं कुले वाऽप्यशुभं भवेत् ॥
 इति संवर्त्तवचनेन परिणयने दोषश्रवणात् ।
 अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
 यः करोति शुभङ्गर्वाद्भिन्नं तस्य पदेपदे ॥
 इति शान्तिं विना निषेधात्, स्तुषायै सुखं वर्द्धतामिति म-
 न्त्रलिङ्गाच्च वृद्धवसिष्ठोक्ता शान्तिः कर्त्तव्या ।

तथाच स एव,
 प्रतिकूलेऽपि संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 अन्ते दोषविनाशाय कुर्याच्छान्तिमिमां शुभाम् ॥
 श्रिये जात इति श्रियम्, इदं विष्णुरिति विष्णुं, गौ-
 रीर्ममायेति गौरीं, द्यम्बकमिति द्यम्बकं, परंमृत्योरिति यमं पू-
 जयित्वा तिलाज्यमष्टोत्तरशतं जुहुयात् । भृत्त्वादिर्मृत्युर्नश्यतात्
 स्तुषायै सुखं वर्द्धताम् ।

ततो होमशेषं समाप्य गोद्वयं दक्षिणां दद्यादिति । दुर्भिक्षा-
 त्त्वानुकूल्यप्रतीक्षा नास्तीत्युक्तं—

व्योतिःसागरे,
 दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।
 प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥ इति ।
 तथा दीर्घरोगाद्यभिभूतादिमरणे प्रातिकूल्यं नास्ति ।
 तदुक्तं शौनकेन,
 दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशे स्थितस्य वा ।
 उदासवर्त्तिनश्चैवं प्रतिकूलं न विद्यते ॥ इति ।

एतादृशे विषये प्रतिकूले जाते याज्ञवल्क्योक्तां विनायक-
शान्तिं कृत्वा विवाहादि कुर्यात् ।

तदुक्तं तेनैव,

सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।

शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ इति ।

अथ विवाहादौ आरम्भात्पाक् सूतकादावुपस्थिते तदती-
त्यथुद्धः सन्कुर्यात् । सन्निहितलग्नान्तरस्याभावे कन्यायास्त्वधार्यत्वे-
विष्णुराहु,

अनारब्धविशुद्धयर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याक्षी ततः शुध्यति सूतकी ॥

तथा,

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दत्त्वा पयस्विनीम् ॥

चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । इति ।

कूष्माण्डैः कूष्माण्डसंज्ञकैर्यद्देवादेवहेडनमित्यादिभिः । आ-
रम्भोत्तरं तु आशौचपाते आरब्धत्वात्सद्यः शुद्धिरिति । तदुक्तं-

स्मृतिचन्द्रिकायां याज्ञवल्क्येन,

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रातेब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपिच कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

तथा,

विवाहयज्ञयोर्मध्ये अन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वमङ्गुलिपतं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ इति ।

आरम्भोऽत्र नान्दीश्राद्धमेव ।

विवाहसंस्कारे मण्डपनिर्माणविधिः । ८१७

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

इति सङ्ग्रहोक्तेः । यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽशौचसम्भावनायां पूर्वमपि नान्दीमुखं कर्त्तव्यमित्युक्तं—

तत्रैव,

भाव्यं तु सूतकं ज्ञात्वा मातृणां पूजनं भवेत् ।

सूतकं न विशेषतः मातरो यत्र पुजिताः ॥ इति ।

तस्य च कियद्दिनं पूर्वमनुष्ठानमिष्टपेक्षायां तत्रैवोक्तम्,

एकविंशत्यह्ये विवाहे दश वासराः ।

पञ्चोपनयने चैव चौले चैव त्रिरात्रकम् ॥ इति ।

बधूवरयोरन्यतरजनन्याः रजोदर्शने निर्णयः शान्तिकं च चौलप्रकरणे पूर्वोक्तमिति नेहोच्यते ।

विशेषस्तु माधवीये,

प्रारम्भात्प्राक् विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तत्र कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

अथ मण्डपनिर्माणविधिः ।

तत्र वसिष्ठः,

षोडशारत्रिकं कुर्याच्चतुर्दशोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विषट्करम् । इति ।

द्विषट्करं द्वादशकरम् ।

सप्तर्षिमते विवाहपटले,

मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः ।

कार्यः षोडशहस्तो वा द्यूतहस्तो दशावधिः ॥

स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठिता ।

द्वारादिदेहलीविद्धा कूपवृक्षव्यथा तथा ॥

न कार्या वेदिका तज्ज्ञैः कार्या मङ्गलकर्मणि ।

विवाहवृन्दावने,

वेदिकां विरचयेद्यथा तथा स्यादियं प्रविशतस्तु दक्षिणे ।

स्युर्जनाश्रययवोप्तिवर्णकाः पणनवत्रिदिवसेषु नाग्रतः ॥

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

तत्र घातस्यः,

कण्डनदलनपवारकमण्डपमृद्रेदिवर्णकाश्चिखिलम् ।

तत्सम्बन्धि गतागतमृक्षे वैवाहिके कुर्यात् ॥

तथा,

वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाथ तिथौ शुभे ।

चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

दैवज्ञमनांहरः,

चित्रा विशाखा शततारकाऽश्विनी ज्येष्ठा भरण्याशिवभाच्चतुष्टयम् ।

हित्वा प्रशास्ते फलतैलवेदिकाप्रदानकं कण्डनमण्डपादिकम् ॥ इति ।

अथ वेदिनिर्माणविधिः ।

तत्र नारदः,

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरशां समन्ततः ।

स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सन्नानि ॥

समां तथा चतुर्दिक्षु सोपनैरतिशोभिताम् ।

प्रागुदकप्रवणां रम्भास्तम्भहंसशुकादिभिः ॥

विचित्रेणाङ्कितां कुम्भैर्विहितैस्तोरणाङ्कुरैः ।

भृङ्गारपुष्पानिकरैर्वर्णकैः समलङ्कृताम् ॥

विप्राशीविचनैः पुण्यस्त्रीभिर्हीपैर्मनोरमाम् ।

वादित्रनृत्यगीताद्यर्हृदयानन्दनीं शुभाम् ॥

विवाहसंस्कारे वरस्य कन्यागृहगमनादिकम् । ८१९

एवंविधामारुरुक्षेन्मिश्रुनं साग्निवेदिकाम् । इति ।

वसिष्ठः,

तुल्यां समन्ताद् गृहवामभागे हस्तोच्छ्रितामुक्तशुभांशयुक्ताम् ।

समण्डपां प्राक्पवणामुदग्वा सोपानरम्यां निविडां ककुप्सु ॥

वराहः,

विस्तीर्णता हस्तचतुष्टयेन हस्तोच्छ्रितां मन्दिरवामभागे ।

स्तम्भैश्चतुर्भिः कृतानिश्चलाङ्गी वेदिं विवाहे प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

हस्तपरिमाणं तु कन्याया एव ।

कन्याहस्तैः सप्तभिः पञ्चभिर्वा वेदी कार्या कूर्मपृष्ठोन्नतांसा ।

इति ग्रन्थान्तरांक्तेः ।

अथ वरस्य कन्यागृहगमनविधिः ।

तत्र शौनकः,

पुण्ये मुहूर्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद् द्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात्स्वस्ति च वाचयेत् ॥

अपरेद्युः कृतस्नानो धृतधौताम्बरद्वयः ।

भूषितो गन्धमालयाद्यैर्वन्दिताभीष्टदेवतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः कृतपुण्याहवाचनः ।

कृतकौतुकबन्धश्च मित्रवान्धवसंयुतः ॥

यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च वधूगृहम् ।

तस्य द्वाराद् वहिः स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमुखामृतैः ॥

प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।

कृताभ्युद्गमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

पूर्वेद्युः स्वस्तिवचननान्दीश्राद्धसमन्वितः ।

अपरेद्युः कृतस्नानोऽहतवस्त्रधरो वरः ॥

भुक्ता निश्यह्नि पूर्वाह्ने उद्वेहन्निशि सर्वदा ।
 भूषणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 शुक्लाम्बरधरैर्वाद्यैर्विप्राशर्विचनैस्सह ।
 गच्छेच्च कन्यकागहं वरश्च स्त्रीपुरस्सरम् ॥ इति ।

अथ वरयानानि ।

तत्र हिरण्यकेशी,
 आनयन्त्यस्मै रथमश्वं हस्तिनं वेति ।
 आनयन्ति कन्यापित्रादयः ।

अथ बधूवरयोर्भोजननिर्णयः ।

तत्र व्यासः,
 भुक्ता समुद्वेहत्कन्यां सांवित्रीग्रहणं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादचिताय द्विजाय तु ॥ इति ।
 बौधायनोऽपि,
 सखी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बधूज्ञातिभिरति-
 थिवदार्चितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विणीं भुक्तव-
 तीमिषुहस्तां दत्तां बधूं समीक्षते इति ।

अथ मधुपर्कविधिः ।

तत्र विश्वामित्रः,
 सम्पूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।
 अपूज्य कारयन्कर्म किल्बिषेणैव युज्यते ॥ इति ।
 ऋत्विज इति वैवाह्यादीनामुपलक्षणम् ।
 तथाच जाबालः,
 वैवाह्यमृत्विजं चैव श्रोत्रियं गृहमागतम् ।
 अर्हयेन्मधुपर्केण स्नातकं प्रियमेवच ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो वैवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ इति ।

स्नातकादयः प्रियान्ताः संवत्सरानन्तरम् अर्घ्याः मधुपर्के-
णाच्चर्चनीयाः । वैवाह्यो विवाहाङ्गतया । ऋत्विजस्तु संवत्सराभ्य-
न्तरेऽपि प्रतियज्ञमर्हणीयाः ।

आश्वलायनोऽपि, ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नात-
कायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्याय इवशुरपितृव्यमातुलानां चेति ।

पारस्करोऽपि, षडर्घ्या भवन्त्याचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा
प्रियः स्नातक इति प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुर्यक्ष्यमाणास्तृत्विज इति ।

तत्रोपस्करानाह आश्वलायनः, विष्टरः पात्रमर्घ्यमाच-
मनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्तइति ।

पारस्करोऽपि, विष्टरं पत्रं पादार्थमुदकमर्घ्यमाचमनीयं
मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येनान्यस्त्रिस्त्रिः प्राहेति ।
तत्र विष्टरलक्षणम्—

परिशिष्टे,

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ।

पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥

ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥ इति ।

पञ्चाशता कुशपिञ्जलैरित्यर्थः । ऊर्ध्वकेश ऊर्ध्वाग्रः । लम्ब-
केशस्तिर्यगग्रः । दक्षिणावर्त्तको, ग्रन्थिरिति शेषः । एवं विष्टरेऽपि
ज्ञेयम् । पात्रं पादप्रक्षालनार्थं जलम् । तेन च पादौ प्रक्षालयेद्द्र-
वस्य कन्यादाता । पादौ प्रक्षालयतीति दानृपरागर्थात् । दक्षि-
णमग्रे ब्राह्मणायायञ्छत्सव्यं शूद्रायेति लिङ्गाच्च । शूद्रस्य पादप्र-

क्षालनकर्तृत्वं चाह—

हिरण्यकेशी, अथास्मै पाद्यमिति प्राह तेनास्य शूद्रः शूद्रा वा पादौ प्रक्षालयति सव्यमग्रे ब्राह्मणस्य दक्षिणमितरयोरिति । इतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः । अनेन सव्यं पादं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेदक्षिणमिति पारस्करवाक्यमपि व्याख्यातम् । अर्घं हस्तप्रक्षालनार्थं जलम् । आचमनीयम् । आचमनार्थं जलम् । पृथक्पृथग्निर्देशात् तेषां गम्यते । मधुपर्को मधुसंपृक्तं दधि ।

कांस्येन कांस्येऽपिहितं दधि मध्वाज्यमंयुतम् ।

मधुपर्कमिति प्रादुर्याज्ञिका यज्ञकर्मणि ॥

इति परिशिष्टात् । आज्यग्रहणं मध्वलाभे । दधानि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभइत्याश्वलायनस्मरणात् । त्रितयमपि समुचितमिति हिरण्यकेशिनः ।

तथाच तत्सूत्रम्,

अथास्मादावसर्थं कल्पयित्वाऽर्घ्यं इति प्राह कुरुतेति प्रत्याह कुर्वन्त्यस्मै त्रिवृतं पाङ्कं वा, दधि मधु घृतमिति त्रिवृत, दधि मधुघृतमापः सक्तव इति पाङ्कः, कांस्ये मध्वानीय दधानयति । हसीयस्यानीय वर्षीयसा पिधायानूचीनानि पृथगादापयति । कूर्चं पाद्यमर्घ्यमाचनीयं मधुपर्क इत्यन्वद्भ्रमनुसंज्ञितासोऽनुपार्किचया वाचैरुक्तं प्राह कूर्चमिति कूर्चं तस्मिन्प्राङ्मुख उपविशतीति ।

आवसथोऽर्चाग्रहम् । हसीयसि स्वल्पपरिमाणे । वर्षीयसा बृहत्परिमाणेन । अनूचीनानि कूर्चादीनि वस्त्वन्तराणि । आदापयति अन्यैर्ग्राहयति । अन्वद्भ्रम अङ्गानां कूर्चादीनामनुपश्चात् । अनुसंज्ञितासो गतान् गृहीतकूर्चादीन्पुरुषान्स्वयमनुगच्छेदित्यर्थः । अनुपार्किञ्चया अनुपांशुकृतया वाचा । एकैकं कूर्चादि ।

अथ गोलक्षणात् । तत्र हिरण्यकेशी,

अथास्मै गौरिति प्राह तस्याः कर्मोत्सर्गो वा गौर्धेनुर्भव्येति ।
अनेनाचान्तोदकाय गां वेदयन्तइत्याश्वलायनादिमूत्रस्थमपि
गोपदं धेनुपरतया व्याख्यातम् । स्त्रीत्वस्य तस्या इत्युदाहृतमू-
त्रात् माता रुद्राणामित्यादिमन्त्रलिङ्गाच्च स्वत एव मिद्धत्वात् । त-
स्याश्चालम्बनमुत्सर्गो वा । आलम्बनं तु निषिद्धम्—

आदित्यपुराणे,

कन्यायाः पुनरुद्राहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति ।

धर्मज्ञसमयेऽपि,

वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणाक्रिया । इति ।

वराय गन्धमाल्यादिकमपि देयमित्युक्तम्—

भगवता शौनकेन,

दाताऽथ गन्धमाल्याद्यैर्विधितोऽभ्यर्चयेद्भरम् ।

पश्चात्तेन सहायातान् तद्वन्धूनपि पूजयेत् ॥ इति ।

आदिशब्दाद् भूषणमपि देयम् ।

तथाच कारिका,

गन्धमाल्याम्बरैस्तद्वद् भूषणैः पूजयेद्भरम् । इति ।

भूषणैः कुण्डलमुद्रिकादिभिः । यज्ञोपवीतमपि शिष्टाचारा-
द् द्वयम् । अयं च मधुपर्को वरशाखानुसारेणैव कर्त्तव्यः । तथाच
गृह्यपरिशिष्टान्तरम् ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशास्त्रेऽपि दातरि ॥ इति ।

वर इत्यर्हणीयमात्रोपलक्षणम् । मधुपर्काम्नानात् । स चर्त्वि-
जो यच्छाखीयमर्त्विज्यं तच्छाखीयगृह्यानुमारेण कार्यः । आ-
र्त्विज्यशाखीयमधुपर्कसंस्कृतस्यैव तत्तदार्त्विज्याधिकारात् । तत्त-

च्छाखीयोपनयनसंस्कृतस्यैव तत्तच्छाखाध्ययनाधिकारवत् ।

अथ कन्यादातृनिर्णयः,

तत्र नारदः,

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वा ऽनुमतेः पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः ॥

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमात्रजेव । इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतादृतौ । इति ।

प्रकृतिस्थोऽविक्षिप्तचित्तः । विक्षिप्तांचत्तया तु पित्रादि-
नाऽपि कृतमकृतमेव ।

यथाह नारदः,

स्वतन्त्रोऽपि हि यः कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ इति ।

अत्रानधिकारिणा कृते दाने कन्यां प्रत्याहृत्याधिकारी पु-
नस्तस्माएव दद्यादिति मदनः ।

विष्णुः,

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति । क-
न्याप्रदः पूर्वपूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः पर इति ।

कात्यायनः,

स्वयमेवौरसीं दद्यात्पिता ऽभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥

विवाहसंस्कारे कन्यादानविधिः ।

८२५

बान्धवाः स्वसपिण्डाः ।

सपिण्डाश्च सनाभयः ।

सगोत्रबान्धववज्रातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । कल्पतरुस्तु बन्धुवाब्देन स्मृत्यन्त-
रोक्तान्पितृष्वसृमुतादीन् व्याचष्टे । अन्याम् अनौरसीम् । धर्मजां
नियोगोत्पादिताम् । अभावोऽत्रासाभिध्यमसामर्थ्यं च लक्षयति ।

तथाच स एष,

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।

माता तु समये दद्यादौरसामपि कन्यकाम् ॥ इति ।

पौगण्डो व्यवहारासमर्थः । समये कन्यादानोचितकाले ।

अथ कन्यानिरीक्षणविधिः ।

तत्राश्वलायनकारिका,

स्नातालंकृतकन्यायाः प्राङ्मुख्याः प्रसंगाननः ।

ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखं च सा ॥

मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मथः ।

सगुणान् जीरकान् कन्या वरयेदथ तां वरः ॥

अस्यामुकगोत्रस्य पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रकः ।

एतद्गोत्रार्थमामस्य पुत्रीं पौत्रीं च नन्त्रिकाम् ॥

वृणेऽहं कन्यकां सार्ध्वीं श्रीरूपामित्यतः परम् ।

वरणैवं वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम् ॥ इति ।

अथ कन्यादानविधिः ।

तत्राश्वलायनः,

अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रती-
याद्यत्तु समानं तद्वक्ष्याम इति ।

उच्चावचधर्मानाह शौनकः,

नानाविधा जानपदा ग्राम्याश्चोद्वाहकर्मणि ।
 क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपूरुषैः ॥
 पूर्वैरनुष्ठितान्कृत्वा कुर्याद्रपरिग्रहम् ।
 सर्वसाधारणं कर्म यत्तु तावदिहोच्यते ॥
 तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चिद् बन्धुभिः परिकल्पिते ।
 विष्टरे प्राङ्मुखः सम्यगासित्वा चरणौ स्वयम् ॥
 प्रक्षालयाचम्य च कृतप्रणायामः समाहितः ।
 उपलिप्य ततोऽल्लिख्य स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाप्य पेषणीमश्मनिर्मिताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानीमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
 वसित्वाऽऽचान्तसलिलां भुषितां कुसुमादिभिः ।
 प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमीपतः ॥
 कन्यकां प्रतिगृहीत दत्तां पित्रादिभिर्वरः ।
 कन्यादानप्रकारश्च पूर्वाचरित उच्यते ॥
 वरस्याभिमुखः स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ।
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्त्वा नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ॥
 ततस्सहत्वकर्मभ्य इत्युच्चार्य ततः परम् ।
 वरस्य हस्तेऽपो दद्यादेवतीर्थेन शान्तधीः ॥
 तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्मणे ।
 आत्रेयगोत्रप्रभवां पार्वितीं प्रददाम्यहम् ॥
 कन्यां सहत्वकर्मभ्यः करोति प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्मवमाचरन्ति मनीषिणः ॥
 त्रिभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहितममानुसंहोदकम् ।

ततो मङ्गलमूत्रं च ध्यायन्निष्ठां च देवताम् ।

बध्वाः कण्ठप्रदेशे स्याद् भूषणानि च शक्तितः ॥ इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,

चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णे भद्रपीठे प्राङ्मुख उप-
विशेत् । तस्य पुरस्तात्प्राङ्मुखीं भद्रपीठासनं सुस्नातामहतवास-
सं स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य उपविशेद्भरं विधिव-
दभ्यर्चयेत् । अथ दक्षिणतः पुरोधा उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रा-
न्दर्भानास्तीर्य तैजसमयं पूर्णकलशं निधाय व्रीहिवानोप्य गन्धा-
दिभिरलंकृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखपवस्तीर्य अबिलङ्गाभिर्ऋग्भिरभिम-
न्ध्य ताभिरद्भिः प्रयोजयेत् । अथ दाता पुण्याहादीनि वा-
चयित्वा शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं
चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमु-
हूर्तनक्षत्रसंपदस्त्विति उक्त्वा भार्यादिसमेतः कन्यां प्रगृह्य वत्स-
गोत्रोऽमुष्य प्रपौत्रीम् अमुष्यपौत्रीम् अमुष्यपुत्रीं सुशीला-
नाम्नीमिमां कन्यां वमिष्टगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य
पौत्रायामुष्य पुत्राय सुशीलनाम्ने ऽस्मै वराय सम्प्रददे क-
न्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्नरस्य पाणौ हिरण्यमवधाय क-
लशोदकधारामासिञ्चेत् । मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूया-
त् । अथ वरः पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽसे कन्याम-
भिमृश्य क इदं कस्माअदात् कामः कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि का-
मैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा
प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूया-
देवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवरौ पश्यन् ऋतस्य हि श्रुधः सन्ति

पूर्वोरिति तिस्रो जपित्वैतदः सत्यमृद्धिमदस्त्विति ब्रूयात् ।

अथानयोर्निरीक्षणम्,

स्वलंकृते वेदमनि मङ्गलगीततृयनिर्घोषे पूर्वापरावत्युच्छ्रितौ हस्तान्तरालौ राशी कृत्वा मध्येस्वास्तिकां तिरस्करिणीं धारयेयुरथ पूर्वस्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुरपरस्मिन्प्राङ्मुखं तथाभूतं वरं तौ मनसेष्टदेवतां ध्यापन्तौ समाहितौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः सूर्य्यमूक्तं पठेयुः पुरन्ध्रयो मङ्गलमीतीः कुर्युः । अथ तद्विदा काले प्रदिष्टे सद्यस्तिरस्करिणीम् उदगपसार्य कन्यावरौ परस्परस्मिन् गुडजीरकानवकिरतः परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्रातृघ्नीमिति तामीक्षमाणो जपति अघोरचक्षुरपतिघ्नयेधीति तयेक्ष्यमाणोऽथास्या भ्रुवोर्मध्ये व्याहृतिभिर्दोर्भोग्रेण परिमृज्य दर्भं निरस्याप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्र्यस्तावाशीभिर्भिनन्दयेयुः ।

अथानयोराद्राक्षतारोपणं, तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्याद्रानक्षततण्डुलानोप्य तथा स्थितयोर्वधूवरयोर्वर्धनकमेतत्कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्घृतमरिष्टरक्षता अप एतेषामारोपणमिष्यते । वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जलौ क्षीरघृतं पाणिना द्विरुपस्तीर्य द्विस्तण्डुलानञ्जलिना ऽऽवपति यथा पूर्यते ततो द्विरुपरिष्ठादभिघारयेदित्येवं वराञ्जलान्यस्तण्डुलपूरणं कुर्यादथ दाताऽञ्जलौ हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जलौ स्वाञ्जलिं धारयेदथ दाता “कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु बहु देयं चास्तु पुण्यं वर्द्धतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्त्विति” उक्त्वा कन्यामुत्तिष्ठप्य तदञ्जल्यस्तान् वरमुर्ध्वारोपयेत् । वरोऽपि तन्मुग्धिं स्वाञ्जल्यस्तानारोपयेदेवं त्रिः वधूपूर्वम् । वराञ्जलौ वधूस्तण्डुलपूरणं

कुर्यात्तदञ्जलावन्यः । अथ सप्तमं बधूपूर्वमारोपणं कारयेत् ।
इदानीं दाता वराय गोभृदासीयानशयनमन्नादिकमनुदानं दद्या-
त् । अथ पुरोधाः कांस्ये ऽप आसिच्यौदुम्बराऽऽर्द्रशाखया सप-
लाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वापल्लवया निषिञ्चेद्विलङ्गाभिर्कुं-
ग्भिः । अथ बधुवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परस्य निलकं
कुरुतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकमूत्रं च करे बध्नीयाताम् ।
अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्चपञ्च पूगीफलानि विवाहव्र-
तरक्षिणं गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्यातून
इन्द्रक्षुमन्तमिति च बध्वोत्तरीयान्तौ च नीललोहितं भवतीति
बध्नीयात् । अथ दाता सभायौ वृद्धाः पुरन्ध्वो ज्ञातिबान्धवाश्च
क्रमादाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति । अत्र —

प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमीपतः ।

कन्यकां प्रतिशृङ्गीत दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥

इति शौनकेन —

ततः पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।

मधुपर्काचितायैनां तस्मै दद्यात्सदक्षिणाम् ॥

इति ऋष्यशृङ्गेण च वरस्य प्रत्यङ्मुखत्वमुक्तम्,

परिशिष्टे तु प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्यां स्थापये-
युरपरस्मिन्प्राङ्मुखं तथाभूतं वरमिति वरस्य प्राङ्मुखत्वमुक्तं,
तयोर्विरोधे देशाचारतः कुलाचारतो वा व्यवस्थाऽवधेया ।

अथ कन्यादाने पुरुषोच्चारणक्रमः ।

तत्र वृद्धवसिष्ठः,

नान्दीश्राद्धे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि,

८१० वीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

वरगोत्रं समुच्चार्य मपितामहपूर्वकम् ।

नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेवहि ॥ इति ।

परिशिष्टेऽप्ययमेव क्रम उदाहृतः । यत्तु—

पुत्रायास्य च पौत्राय नप्त्रे ऽस्यामुकगोत्रिणे ।

अस्माअमुकगोत्रस्य पुत्री पौत्र्यस्य नप्त्रिका ॥

इति कारिकायामानुलोम्पक्रमोऽभिहितस्त पूर्वोक्तवृद्धव-
सिष्ठादिवाक्यविरुद्धत्वान्मूलानुपलब्धेश्च चिन्त्यः । अक्षतारोपणे
मन्त्रानाह सङ्ग्रहकृत्,

श्रियो भगो यशश्चैव यज्ञो धर्मः प्रजाश्च षट् ।

समृध्यतामिति वधूर्वरश्चैतान् क्रमाद्वदेत् ॥ इति ।

श्रियः इति वधूः । भग इति वरः । यश इति वधूः । यज्ञ इति
वरः । धर्म इति वधूः । प्रजा इति वरः । समृध्यतामित्यन्तान्वष्मन्त्रा-
न्पठेदित्यर्थः ।

तण्डुलराक्षो परिमाणमाह यमः, आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्
प्रत्यरूढुलो वधूमिति ।

अथ कन्यादानमन्त्रौ वायुपुराणे,

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥

विश्वम्भरः सर्वभूतास्साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥ इति ।

अथ वरप्रार्थनामन्त्रौ ऋग्यजुः,

गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभृषिताम् ।

गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां धिम समाश्रय ॥ इति ।

व्यासः,

कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पृष्ठतः ।

कन्ये मे सर्वतो भूयास्त्वदानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥
 दास्यादिदानान्याह लिङ्गपुराणम्,
 दासीदासासनाद्यं च भूषणानि गृहे ततः ।
 क्षेत्राणि च धनं चापि तथाऽन्यानि प्रदापयेत् ॥
 ऋष्यशृङ्गोऽपि,
 भूमिं गां चैव दासीश्च वसनानि स्वशक्तितः ।
 महिषीर्वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनापि ॥
 ततः स्वगृहविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ।
 यथाचारं विधेयं च मङ्गल्यं कौतुकानि च ॥ इति ।

अथ कन्यादानफलम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणं,
 कन्यां तु परया भक्त्या शूलं कृत्य प्रयत्नतः ।
 कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ॥
 कन्यां वरयमाणाय दद्याद्देव विधिः स्मृतः ।
 लैङ्गे,
 कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 यद्वत्त्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 ऋष्यशृङ्गः,
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 अपाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 मनुः,
 अभिहोत्रादिभिर्यत्स्याद्दीक्षितब्राह्मणस्य च ।
 तत्कन्यां विधिवद्वत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

८१२ वीरभित्तोदयस्य संस्कारप्रकाशे

स्कान्दे,

वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति तथा परः ।

विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ॥

महेन्द्रभवनं याति वीक्ष्यमाणोऽप्सरोगणैः ।

सर्वतः,

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाञ्छादनादिभिः ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥

कूपदक्षाश्चामेषी च प्राणदाता भयेषु च ।

समे यान्ति रथा एषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

कूपदोऽलङ्कृतकन्यादाता ।

सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूपदः ।

इत्यभिधानात्,

दाने भूषितकन्यायाः कूपो गर्भे प्रहावपि ।

इति वैजयन्तीदर्शनाच्च ।

षष्ठिपुराणे,

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम् ।

ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

तिलराशिः कृतो यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।

वर्षान्ते गृह्यते तस्य तिलो राशेस्तु यावता ॥

संज्ञयं लभते तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ।

लैङ्गे,

यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।

तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्रिः,

वालुकाभिः कृतो राशिर्यावत्सप्तार्धमण्डलम् ।

गते वर्षसहस्रे तु लवमेकं विशीर्यते ॥

क्षयश्च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते ।

संवर्त्तः,

कन्यकायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।

सद्भिस्त्युच्यते साधुः कीर्त्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥

इतिशब्दः साधुशब्दात्परो बोद्धव्यः ।

तथा,

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति पुरुषीं दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृतम् ॥

पुरुषीं कन्याम् । यद्यपि संस्कृतां दत्त्वेत्यन्वये दानात्संस्कारस्य पूर्वभावित्वं प्रतीयते तथापि मुखं व्यादाय स्वपितीतिवहानोत्तरकालत्वेव संस्कारस्यावगन्तव्यम् । अर्यक्रमस्य बलवत्त्वात् ।

कश्यपः,

अनडुर्हा सहस्राणां दशानां धुर्यवाहिनाम् ।

सुपात्रे विधिवदानं कन्यादानं च तत्समम् ॥

यस्तु सत्येन धर्मेण पिता स्पर्शयते सुताम् ।

सं प्रेत्य लभते स्थानं यथा दक्षः प्रजापतिः ॥

सत्येन छलादिराहित्येन धर्मेण धर्मबुद्ध्या स्पर्शयते वरेण ग्राह्यतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिः,

सहस्रमेव धेनुनां शतं वाऽनडुर्हा समम् ।

दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥

दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।

तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,

८१४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः सपितामहाः ।
 मुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं प्रजान्ति ते ॥
 बृहस्पतिदेवली,
 तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
 न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रभृतिनी ॥
 यथान्यायं यथोक्तविधाना । स्त्रीप्रभृतिनी कन्याप्रभृतिर्न
 स्मृत्यन्तरे,
 नाग्नहोत्रादिभिस्तस्माद्गुणैः ब्राह्मणस्य च ।
 यत्कन्यां विधिवद्वत्त्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 संवत्सः,
 तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।
 पूजयन्स्वर्गमाप्नोति नित्यं वत्सरवृद्धिषु ॥ इति ।
 अथ वयोविशेषेण दातुः फलम् ।
 तत्र मरीचिः,
 गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत्वा ।
 कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं शरवं तु रजस्वलयम् ॥ इति ।
 गौर्यादिशब्दार्थो यमेन दर्शितः,
 अष्टवर्षा भवेत्तद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।
 दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ इति ।
 अथ होमादीविधिः ।
 तत्र शौनकः
 कन्यकां परिगृह्यैवं वरः पूर्ववदामने ।
 तत्रैवोपविशेत्पश्चात्तां वर्षं मातुलादिकः ॥
 स्वजनः परिगृह्णाग्नेः उत्तरेण वरस्य तु ।
 पश्चिमेन यथा नीत्वा तस्मिन्नेव वरासने ॥

वरस्य दक्षिणे पार्श्वे प्राङ्मुखीमुपवेशयेत् । इत्यादि ।

विशेषान्तरं तत्तत्सूत्रानुसारेण प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ पाणिग्रहणम् ।

तत्र मनुः,

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णामृषदिश्यते ।

अमवर्णास्वयं द्वेषो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

क्षरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

क्षत्रियया ग्राह्य इति वदता पूर्वं वरेण गृहीतं क्षरं क्षत्रिया
गृहीयादित्युक्तं भवति । एवमुत्तरत्रापि ।

याज्ञवल्क्यः,

पाणिग्राह्यः सवर्णाम्बु गृहीयात्क्षत्रिया क्षरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदनं त्वग्रजन्मनः ॥ इति ।

अथ सप्तपदी,

तत्राश्वलायनः,

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युक्तामयतीति ।

अपराजिता ऐशानी ।

तथाच शौनकः,

अयं पूर्वोत्तरं देशं नीत्वा तस्याः पुरो व्रजेत् ।

इषएकपदीत्याद्यमुक्ता मन्त्रं च भविकम् ॥

भवादिपदसंख्यानं प्रत्येकं योजयेत्पदम् । इति ।

पारस्करोऽपि, अथैनामुदीचीं सप्त पदानि प्रकामयतीति ।

हिरण्यकेशी, अपरेणाग्निं प्राचीमुदीचीं वा विष्णुक्रमान्
क्रामयत्यथैनां संशास्ति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुप्रकाममास-
व्येन दक्षिणमतिक्रामीरिति ।

अस्यावश्यकत्वमाह मनुः,

पाणिग्रहणमन्त्रास्तु नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ इति ।

दारलक्षणं भार्यात्वोत्पत्तौ प्रमाणं विद्वद्भिर्नियतम् । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिस्सम्पूर्णसंस्कारोत्पादकत्वं सप्तमे पदे अतिक्रान्ते भवति ।

पाणिगृहीती भार्या स्यादितरा सहधर्मिणी ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । भार्यात्वं पतित्वस्याप्युपलक्षणम् ।

तथाच यमः,

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

पतिगोत्रप्राप्तिरपि सप्तमपदातिक्रमे भवति ।

तथाच मनुः,

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । इति ।

अथ होमकाले कन्यर्चुर्दक्षेने निर्णयमाह—

यज्ञपाद्वर्षः,

विवाहे व्रितते तन्त्रे होमकालउपस्थिते ।

कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततः कर्मणि योजयेत् ॥

युञ्जानमन्त्रस्तैत्तिरीयशाखायामभिहितः,

युञ्जानः प्रथमं मनस्तच्चाय सविता धियः ।

अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ इति ।

यस्मा,

विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वल ।

विवाहान्तः सूतकादिपाते निर्णयः । ८३७

त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्शय्यासनाशनौ ॥
चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि । इति ।

अथविवाहान्तः सूतकादिपाते निर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे,

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥ इति ।

शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत्तु जन्ममरणगृहव्यतिरिक्तगृहविषयम् ।

न स्पृशेदित्यत्र दोष इति शेषः ।

ऋतुरपि,

विवाहोत्सवयोः अन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दृष्यति ॥ इति ।

अथ विवाहमध्ये श्राद्धदिनपाते निर्णयः ।

दीपिकायाम्,

विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाऽऽशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥ इति ।

विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाहंश्रुत्वाऽश्रुमुख्याः पितरो न यान्ति ।

वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्न च दूषयेत्तम् ॥ इति ।

वध्वा चानसन्नदर्शनं वाङ्मनियमः कार्यः ।

तथाचाश्वलायनः,

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवपत्न्या अगारण्तां रा-
त्रिं वसेद् ध्रुवमरुन्धन्तीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत् जीवपत्नी
मजां विन्देयेतीति ।

अस्यार्थः । समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन् दृष्ट्वा वाचं विसृजे-
न्मन्त्रेण । हरदत्तस्तु सप्तर्षीनित्यत्रेतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन शुक्रा-
दीनामपि यथासम्भवं दर्शनं भवतीति । इदानीं वाग्विसर्जनवि-

८१८ वीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

धानाद्धोमादारभ्य तावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते । क-
स्यायं वाग्विसर्गः, वध्वाः । कुतः, मन्त्रलिङ्गात् । जीवः पतिर्यस्याः
सा जीवपत्नी । जीव इति कर्त्तरि पचाद्यच् । पत्युर्नोयज्ञसंयोगे
विभाषा सपूर्वस्येति ङीप् नकारादेशश्च ।

शौनकोऽपि,

यस्मिन्काले विवाहः स्याद्रजन्या यदि वा दिवा ।

तत्र होममुपक्रम्य प्राग्विवाहसमापनात् ॥

वधूर्वाङ्मनियमं कृत्वा वत्सेतावहिता सती ।

नितृत्ते तु विवाहे तां वधूं ध्रुवमरुन्धतीम् ॥

सप्तर्षीश्चेत्येत्पश्चाद्वध्वा वक्तुमशक्तितः ।

वध्वर्थं जीवपत्यादिवाक्यं च व्याहरेद्भरः ॥ इति ।

पारस्करः, अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा प-
श्यामि ध्रुवेधि पोष्ये मयि मशं त्वाऽदात् बृहस्पतिः ।

मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतमिति सा यदि न
न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयादिति ।

अथौपासनहोमोपक्रमः ।

तन्नाश्वलायनः, पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेदिति ।

अस्यार्थः । पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यं नामार्घ्यं परिचरेत् । पाणि-
ग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशनीयोत्तरकालप्रारम्भशङ्कानितृक्यर्थम् ।
यद्विधास्यते तत्परिचरणमिति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि, अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ इति ।
कासायनादीनां तु विशेषो वक्ष्यते ।

शौनकोऽपि,

यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्या विवाहाग्रेर्विधीत स्वयं द्विजः ॥

विवाहसंस्कारे वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशः । ८३९

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

परिशिष्टान्तरेऽपि,

रात्रौ विवाहउत्पन्ने कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

रात्रावतीतकालश्चेच्छुः सायं तदुपक्रमः ॥ इति ।

तत्परिमाणमाह सुदर्शनभाष्यकारः, तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि नव नाड्यो नातीताः । अतीताश्चेत्परेद्युः सायमे-
वाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

सन्ध्याभाष्येऽपि,

प्रातर्होमं सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालस्तु नव नाडिकाः ॥ इति ।

अथ वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशविधिः ।

तत्र गर्गः,

वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽह्नि ।

द्वितीयके वाथ चतुर्थके वा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

नारदोऽपि,

आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने ।

वधूप्रवेशः सम्पत्स्यै दशमे ऽथ समे दिने ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

षष्ठेऽष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः ।

पञ्चाङ्गसंयुद्धिदिनं विनापि विधावसद्गोचरगेऽपि कार्यः ॥

षष्ठस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । अयं च युग्मदिनविधिः
पञ्चमदिनादूर्ध्वं षोडशादिनादूर्वाक् द्रष्टव्यः । षोडशवामरान्ता-
दिति वक्ष्यमाणत्वात् । तदूर्ध्वं विंशमे मासि विंशमे संवत्सरे
वा कार्यः । समे दोषश्रवणात् ।

तथोक्तं तेनैव,
 समे वर्षे समे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत् ।
 आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् ॥
 अयं युगमवत्सरानिषेधः पञ्चमवत्सरादर्वाक् द्रष्टव्यः । ऊर्ध्वं त्व-
 नियमः ।

तथाचोक्तं संग्रहे,
 विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे तिथौ षोडशावासरान्तात् ।
 ऊर्ध्वं ततोऽब्देऽयुजि पञ्चमान्तादतः परस्तान्नियमो नवास्ति ॥
 तत्र नक्षत्राणि व्यवहारतत्त्वे,
 पौष्णात्कभाश्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तराम् ।
 पुष्ये च मंत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥
 अथ मासनिर्णयः ॥ जयतुङ्गविवाहपटले,
 मार्गशीर्षे तथा माघे माघे ज्येष्ठसंज्ञके ।
 सुप्रशस्तो भवेद्देशप्रवेशो नवयोषिताम् ॥
 अथ प्रतिशुक्रविचारः ।

तत्र लल्लः,
 स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्रुत्रे तथोद्गाहे ।
 नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥
 माण्डव्यः,
 नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तम् ।
 वधूप्रवेशमाङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥
 ज्योतिःप्रकाशः,
 वामे शुके नवोदायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
 धनं न्धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरः स्थिते ॥
 नवोदायास्त वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ ।

तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे ॥

पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्ले प्रयायाहक्षिणापरे ।

पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्वादिमुख्यदिक्षु प्रातिदिशं मासत्रयं कण्टकं ज्ञेयम् । चैत्रमारभ्य पूर्वार्गदिक्षु मुख्यादिक्षु मासद्वयं विद्वेकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामान्तरे च वधूगमने वर्ज्यम् ।

नियतकालेऽपि कदाचिन्निषेधमाह—

गर्गः,

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि ।

श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

तथा,

अमासंक्रान्तिविष्टयादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् । इति ।

इह प्रियं प्रजयेति वधूं गृहं प्रवेश्य सवधूको वरो गणपतिं लक्ष्मीं च यथाचारं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा विप्राशिपो मुह्नीयात् ॥

अथ नववध्वाः प्रथमवर्षनिषिद्धानि ।

तथाच संग्रहे,

विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमामके ।

भर्तुर्गृहे वसेन्न स्त्री चैत्रे तातगृहे तथा ॥ इति ।

तथा,

वधूप्रवेशो निश्येव कार्यो न दिवा ।

वधूप्रवेशो न दिवा प्रशस्तो राजप्रवेशो न निशि प्रशस्तः ।

दिवा च रात्रौ च गृहप्रवेशः प्रकीर्तितस्तु त्रिविधः प्रवेशः ॥

इति स्मरणात् ।

आश्वलायनः, प्रयाणउपपद्यमाने पूमा त्वेतो नयतु हस्त-
 गृह्णोति यानमारोहयेदस्मन्वहीरीयते संरभध्वमित्यर्द्धचैनं नावमारो-
 हयेदुत्तरेणोत्क्रमयेज्जीवं रुदन्तीति रुदतां विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं
 नयन्ति कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माग्निदन्परिपन्थिन इति जपे-
 द्वाभे वामे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्ष्णकामीक्ष्णेह भियं पजया ते स-
 मृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेद्वाहाग्निमुपममाधाय पश्चादस्यानहुहं
 चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम्
 आनः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा सम-
 जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वा-
 ऽनक्ति हृदयइति ॥

शानिकोऽपि,

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चिदुपलेपनपूर्वकम् ।

विधाय स्थण्डिलं तस्मिन्विवाहाग्निं निधाय च ॥

ततोऽग्नेः पश्चिमे देशे प्राग्ग्रीवोपरिलोमिकाम् ।

त्वचमानहुहं वध्वाः ममास्तीर्यामनं क्षयी ॥

उपवेश्य वधूं तत्र ततोऽन्वाधानपूर्वकम् ।

अनूयाजनिधानागतं पुरस्तात्तं निधाय च ॥

अन्वारब्धस्तनो वध्वा यदीधमाधानपूर्वकम् ।

पुरस्तात्तन्त्रशेषं यद्विधाय जुहुयात्ततः ॥

आनः प्रजामित्यादिभिर्ऋग्भिश्चतसृभिर्घृतम् ।

तत्र प्रत्यृचमित्युक्ते मन्त्रोत्पन्ने हुवेद्धविः ॥

प्रक्षिप्य पश्चात्स्वाहेति शब्दं होता ममीरयेत् ।

ततः ममअन्वित्याद्यामृचमुक्त्वा स्वयं दधि ॥

किञ्चिन्पाड्यावशिष्टञ्च दधि तां प्राशयेद्द्रधूमम् ।

अथवाऽऽहुतिशिष्टाज्यशेषेणवोरसी उभे ॥

विवाहसंस्कारे दंपत्योर्विवाहव्रतम् ।

८४३

समञ्जन्वनयैवर्चा स्वस्य वध्वा अपि क्रमात् ।

ततः स्विष्टकृदाद्यूर्ध्वतन्त्रं पारसमापयेत् ॥ इति ।

अथ दंपत्योर्विवाहव्रतम् ।

तत्राश्वलायनः, अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनी ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वैकार्ष्णिजयतइति चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यादन्नं ब्राह्मणेभ्योऽथ स्वस्त्ययनं वाचयिषीते ।

अस्यार्थः । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनावित्यादि । अक्षारं क्षारद्रव्यविवर्जितम् अलवणं लवणवर्जितं चाग्नीत इत्यक्षारालवणाशिनी । अक्षारलवणादाराविति शौनकावाक्ये तु क्षारं च लवणं च क्षारलवणे तद्वर्जमाहारो ययोस्ताविति । अक्षारमिति लवणविशेषमाह

मेधातिथिः । स्वारीलवणमिति लोकप्रसिद्धेः । विवाहादारभ्यैते नियमास्तस्युभयोः । गृहप्रवेशनीयात्प्रागापि नियमानामिष्ट्वाद्योगविभागः कृतः । उत्तरावधिमाह । अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् । अतो गृहप्रवेशनीयादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्यातां संवत्सरं वा, एकर्षिकल्पः पुत्रो जायतइति कृत्वा ।

अन्ये त्वादुः । नियमान्ते एकर्षिकल्पः संपद्यते, पितृगोत्रं विहाय सा पतिगोत्रं भजतइत्यर्थ इति । चरितव्रत इत्यादि । व्रतानन्तरं सूर्याविदे वध्वा उपयमनकाले परिहितं धृतं वस्त्रं दद्यात् । सूर्यया दृष्टो मन्त्रः सूर्या । यथा दृषाकपिरिति । सा च सत्येनोत्तभिषेति सूक्तम् । कथं पुनरसौ वेत्ति । स्वरतो वर्णत इत्यादि । शब्दतोऽर्थत इति वा । अन्नं ब्राह्मणेभ्य इत्यादि । दद्यात् । अथ स्वस्त्ययनमित्यादि । ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति । ओं स्वस्तीति प्रतिब्रूयुरिति ।

शौनकोऽपि,

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं तौ द्वादशाहमथापिवा ।

शक्तिं वीक्ष्य तथाऽब्दं वा चरतां दंपती व्रतम् ॥

अक्षारलवणाहारौ भवेतां भूतले तथा ।

शयीयातां समावेशं न कुर्यातां वधूवरौ ॥

व्रते समाप्ते बध्वा च विवाहसमये धृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्तत्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥

सूर्या नाम्ना ऋचो वेत्ति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

सद्येनोत्तभितेत्याद्यामृचमारभ्य या ऋचः ॥

विहिसितोरसृक्षतनेन्द्रमित्यादिकाः पुरा ।

अधीतास्ता इहोच्यन्ते सूर्याशब्देन सूरिभिः ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत् । इति ।

तत्र चतुर्षु दिवसेषु कर्तव्यविशेषमाह स एव,

दम्पती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रथमके दिने ।

दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीयदिवसेऽपि तौ ॥

पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसौ च तौ ।

आग्निस्वाहे तृतीयेऽह्नि पूजयेतां च कालिकाम् ॥

चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शाङ्करीं मानवस्त्रियौ ।

एवं प्रतिदिनं कर्तुं पृजां तौ दम्पती तदा ॥

चतुर्थ्वेतेषु दिवसेष्वर्चयेतां द्विजान्वहून् ।

वस्त्रहेमादिमिष्टान्नताम्बूलादिप्रदानतः ॥

आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितौर्द्विजाः । इति ।

तौ वर्द्धयेयुरिति शेषः ।

सस्यव्रतोऽपि,

विवाहे दंपती स्यातां त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणौ ।

विवाहसंस्कारे चतुर्थीकर्ममण्डपोद्घासने । ८४५

अधःशय्यासनौ स्यातामक्षारालवणाशिनौ ॥ इति ।

पारस्करोपि, त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः श-
ययातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रि-
रात्रमन्तत इति ।

हिरण्यकेश्यपि, त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनावधःशायिनाव-
लंकुर्वाणौ ब्रह्मचारिणौ वसत इति ।

एषां च पक्षाणां व्यवस्थोक्ता ब्रह्मपुराणे,
कृते विवाहे वर्षं तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा ।
यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तथा तत्रिगुणः पुमान् ॥
त्रिगुणश्चतुर्विंशतिवार्षिकः । तथा,
अथ तद् द्वादशाहानि त्रिशद्वर्षेण सर्वदा ।
यदि द्वादशवर्षा स्यात्कन्या रूपगुणान्विता ॥
द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णेन यदि षोडशवार्षिकी ।
लब्धा तदा तु षड्रात्रं वस्तव्यं संयतेन तु ॥
विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै ज्यहम् ।
अत ऊर्ध्वमहोरात्रं वस्तव्यमिति संयतैः ॥ इति ।

अथ चतुर्थीकर्म ।

तत्र पारस्करः, चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमा-
धाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तर उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्था-
लीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽग्न्याद्वृत्तीर्जुहोतीत्यादि ।

हिरण्यकेश्यपि, चतुर्थ्यामपररात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रा-
यश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा नव प्रायश्चित्तीर्जुहोतीत्यादि ।

अथ मण्डपोद्घासनविधिः ।

तत्र नारदः,

मण्डपोद्घासनं कार्यं समे तु दिवसे बुधैः ।

पटुं च विषमं नेष्टुं मुक्का पञ्चमसप्तमौ ॥ इति ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः,

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

ब्राह्मो दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्ट्रमोऽधमः ॥ इति ।

नारदोऽपि,

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्त्तिताः ।

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैवच ॥

आर्षस्तथैव दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।

राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशाचश्चाष्ट्रमोऽधमः ॥ इति ।

हारीतोऽपि, अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो दैवो गान्ध-
र्व आसुरो राक्षसः पैशाचो मानुषः क्षात्रश्चेति ।

अत्र मानुषक्षेत्रपदाभ्यामर्षप्राजापत्ययोर्ग्रहणमित्यविरोधः ।

विष्णुरपि, अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो दैव आर्षः
प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति ।

यत्तु वसिष्ठेन षड्विवाहा ब्राह्मो दैव आर्षो गान्धर्वः क्षात्रो
मानुषश्चेति षट्सर्वमेव विवाहानामुक्तं, तन्नेतरव्यवच्छेदकम् । किन्तु
ब्राह्मणकर्तव्यतयोक्तषड्विवाहपरम् ।

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विद्यूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यनराक्षसान् ॥

इति मनुस्मरणात् ।

अथ ब्राह्म्यादिलक्षणाणि ।

तत्र मनुः,

विवाहसंस्कारे ब्राह्मविवाहलक्षणम् । ८४७

आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥

आच्छाद्य वाससा, अर्हयित्वा स्रक्कन्दनादिभिः । वरमिति शेषः, न कन्यामिति । आहूयेत्यस्यापोक्षितत्वात् । स्वयमिति न वरप्रार्थनाच्युदामः । कन्यावरणविधिविरोधापत्तेः । श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने दीयतइति स ब्राह्म इति धौधायनवाक्ये ब्राह्मविवाहेऽप्यर्थनाश्रवणाच्च । ब्रह्मचारिणे अविप्लुतब्रह्मचर्याय । तच्चार्थनं वरणरूपमेव । स्वयमेव वरस्याहानमपूर्वं ब्राह्मविवाहाङ्गत्वेन विधीयते । अत एव दाक्षिणात्यशिष्टाचारोऽपि तथा ।

विष्णुरपि, आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घनेति ।

संवर्ताऽपि,

अलङ्कृत्य स्वलङ्कारैर्वराय सदृशाय च ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन कन्यां दद्यात्सुलक्षणात् ॥

देवतः,

ततो निवीतां कल्याणीं कन्यां सुवलयान्विताम् ।

अलङ्कृत्यार्हते दद्याद्विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

निवीतां निवीतप्रावरणवतीमा कल्याणीमुक्तकन्यालक्षणवतीम् ।

सुवलयान्वितामभिनवकङ्कणवतीम् । तेन गजदन्तकङ्कणधारणरूपो दाक्षिणात्यशिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

व्यासः,

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

पावकपरिक्रमणं च शास्त्रान्तरेऽग्निं प्रतिप्राप्य कन्यया सह तं त्रिः परिक्रम्य तां दद्यादिति क्रमदर्शनाद्ब्रोक्तामिति ध्येयम् ।

यमः,

अग्निर्या दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

ब्रह्मदेयेति संज्ञा श्राद्धे ब्रह्मदेयानुजातश्चेत्यनेन तज्जातस्य पक्षिपावनत्वव्यवहारार्थम् । यच्च अनिन्दन्नन्यैरवितर्कयन् विधिवद्-
स्त्रयुगं दत्त्वा सहधर्मश्चर्यतामिति स ब्राह्म इति हारीतेन ब्राह्म-
विवाहेऽपि सहधर्मचरणमुक्तं, तद् न ब्राह्मपदार्थघटकं, गौरवापत्तेः ।
किन्तु प्रैषवचनप्राप्तार्थानुवादः । अनिन्दन्दोषाभिधानमकुर्वन् ।
अन्यैरवितर्कयन् अन्यैस्सह दोषमनाशङ्कमानः । ब्राह्मविध्युपक्रमे
हि धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेयं नातिचरामीति
काठकगृह्योक्तदातृप्रतिगृहीतृप्रैषानुवादः । विधिवन्मधुपर्कादिपूर्वम् ।

आपस्तम्बः,

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजासहत्वकर्म-
भ्यः प्रतिपादयेत् । यथाशक्त्यलङ्घ्य प्रजार्थधर्मकर्मसु सहभा-
वाय यथोक्तविधिना प्रतिपादयेदित्यर्थः ।

आश्वलायनः,

यथाशक्त्यलङ्घ्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः ।

शङ्खल्लिखितौ, तत्र सवर्णः सवर्णाय विदितायैव नाग्निकां
दद्यात्तम ब्राह्मः । विदितः कुलादिभिः । नाग्निकामनागतार्तवाम् ।

पैठीनसिः, तस्मान्नाग्निकां कन्यां सहिरण्यां दद्यादयं ब्रा-
ह्मो विवाह इति ।

ब्रह्मपुराणे,

ईदृशा यदा कन्यां ददध्वं श्रद्धयाऽन्विताः ।

अलङ्घ्य यथाशक्त्या पूरयित्वा धनेन च ॥

ईदृशा पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

अथ दैवलक्षणम् ।

विवाहसंस्कारे दैवार्षविवाहलक्षणे । ८४९

तत्र मनुः,

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्यं प्रचक्षते ॥

सम्यगगतिः सौष्ठवेन कर्म कुर्वते ऋत्विजे इत्यन्वयः ।

याज्ञवल्क्यः, यज्ञस्थऋत्विजे देवः ।

आश्वलायनः, ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स दैवः ।

देवलः,

अन्तर्वेदि समानीय कन्यां कनकमण्डिताम् ।

ऋत्विजे तु ददात्येनां विवाहो दैवसंज्ञकः ॥

यमः,

ऋत्विजं समलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते ।

हारीतः,

वेद्यन्ते मैथुनं दत्त्वा स दैवः । वेद्यन्ते वेदिमध्ये मैथुनं गो-
मिथुनं दत्त्वा, वरायेति शेषः ।

बौधायनः, दक्षिणासु दीयमानास्वन्तर्वेदि परऋत्विजे स दैवः ।

अथार्षलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मोऽयमुच्यते ॥

धर्मतः कुलधर्मतः । आर्षधर्मतो वा । न तु शुल्कत्वेन ।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मैथैव तत् ।

अल्पो वापि महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥

इति मनुना गोमिथुनस्य शुल्कत्वेनोपादानापाकरणात् । शुल्क-
त्वं तु गोमिथुनस्यापि क्लृप्तेन शृङ्गमाणस्य भवति ।

तथाच स एव,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमप्यपि ।

गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ इति ।

अत एव लोभं विना गृह्यमाणमपि अर्हणमेव भवति कुमारीणां न शुल्कमित्याह—

स एव,

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम् ॥ इति ।

आनृशंस्यमपापिष्टमित्यर्थः। वाशब्दादधिरथं गोशतमपि देयम् ।

तथाचापस्तम्बः, विवाहे दुहितृमते काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद् दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयम् तन्मिथुनं कुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दः संश्रुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्ध इति ।

अस्यार्थः ।

दानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विधीयते ।

इति निषेधात्कथं गोमिथुनादिग्रहणमित्यत आह । विवाहइति ।

विवाहे आर्षे, तस्यैवोपसंहारात् । तत्र यत्कन्यापित्रे दीयते तत्काम्यम् । ऋषितुल्यपुत्रोत्पत्तिकामनया दीयमानत्वात् ।

तथाच स्मृतिः, यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवतीति । तन्मिथुनं कुर्यादिति । तद् दत्तं रथाधिकं गोशतं कन्यावरौ मिथुनं कुर्यात् । जायापतित्वमापादयेदित्यर्थः । यस्तु तस्यामा-
र्षोद्वायां क्रयशब्दः स शब्दमात्रं न वास्तवः क्रय इति कल्पतरुः । वस्तुतस्तु तस्यां दानक्रियायामिति व्याख्येयम् । आर्षोद्वायां क्रीता-
शब्दप्रयोगापेक्षणात् क्रियावाचिनः क्रयशब्दस्य प्रयोगानुपपत्तेः । अत्र हेतुः धर्माद्धि सम्बन्ध इति । धर्मनिमित्तो ह्यसौ सम्बन्धो न लोभनिमित्तक इति । गोमिथुनग्रहणं च स्वयं कन्योपकरणदानासमर्थस्य तद्दानार्थं वेदितव्यम् ।

विवाहसंस्कारे प्राजापत्यविवाहलक्षणम् । ८५१

प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च ।

शस्ताय चासगोत्राय तमर्पमृषयो विदुः ॥

इति देवलस्मरणात् । गोमिथुनेन वरादुपात्तेनेत्यर्थः । शुल्क-
त्वेन ग्रहणे तु दोषः । वक्ष्यमाणदोषश्रवणाच्चाचार्यैरभिहितं "देश-
कालानुरूपं हि मूल्यं शुल्कं भवति, लोके तथा दर्शनात् । गोमि-
थुनं हि न शुल्कम् । शास्त्रे नियतपरिमाणत्वादिति । तच्चिन्त्य-
म् । अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र सोम-
क्रयण्यां गवि व्यभिचारदर्शनात् । तस्माच्छास्त्रेऽपि नियतपरि-
माणं शुल्कं भवति । हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्याद्यु-
पक्रम्य तां दशभिः क्रीणातीति तत्रैव शुल्कपरिमाणदर्शनात् । त-
स्माद्यथोक्तमेव साधु ।

याज्ञवल्क्यः, आदायार्पस्तु गोद्वयमिति ।

शङ्खलिखितौ, गोमिथुनेन वस्त्रयुगलेन वा ऽऽर्पः सर्वेष्व-
लङ्कारः स्त्रीधनं च देयमिति ।

सर्वेषु विवाहेषु । स्त्रीधनम् अलङ्कारातिरिक्तं वनशेखादि ।

बौधायनः, पूर्वं लाजाहुती हुत्वा गोभ्यां स आर्पः ।

पूर्वं चतसृणां लाजाहुतीनामाद्ये द्वे गोभ्यां सह देये इत्यर्थः ।

एतेन गोमिथुनप्रत्यावृत्ते कन्यादानकालात्कालान्तरमुक्तं भवति ।

आश्वलायनः, गोमिथुनं दत्त्वोपयज्येत स आर्प इति ।

अथ प्राजापत्यलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

देवलः,

सहधर्मक्रियाहेतोर्दानं समयबन्धनात् ।

८५२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

अलंकृत्यैव कन्याया विवाहः स प्रजापतेः ॥

गौतमः, संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सहधर्मश्चर्यतामिति ।

याज्ञवल्क्यः,

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने । स कायः ॥ इति ।

आश्वलायनः, सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः ।

कन्यादानसमयेऽन्योन्याव्यभिचारेण सहोभौ चरतां धर्मपि-
त्यनेन वाक्येन समयं कृत्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्य इति क-
ल्पतरुप्रभृतयः । देवस्वामिनस्तु पद्यप्यन्येष्वपि विवाहेषु सहधर्म-
चरणमस्त्येवं तथाप्यत्र सहधर्मचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तरप्राप्ति-
र्नापि स्यन्तराविवाह इति विशेष इत्यव्यभिचारपदार्थं व्याचरव्युः ।

विष्णुस्तु लक्षणान्तरमाह ।

प्रार्थितायाः पाचितायाः कन्यायाः पतिव्रता प्रकर्षेणोक्तवि-
धिना दानं तेन प्राजापत्य इत्येकार्थतां वर्णयन्ति ।

यत्तु धर्मशब्दोऽर्थकामयोरुपलक्षणम् । धर्मं चार्थं च कामे च
नातिचरितव्या त्वया त्वयमिति स्मृत्यन्तरादिति । तन्न । तस्य वा-
क्यस्य काठकगृहपरिशिष्टे ब्राह्मविवाहोपक्रमपाठितत्वेन तन्मात्रवि-
षयत्वात् । सह धर्मश्चर्यतामिति प्राजापत्ये गौतमेन मन्त्राभि-
धानाच्च ।

अथासुरलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।

कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

आप्रदानम् आदानं ग्रहणमिति यावत् । स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छया,
न तु कन्यापितुः पारतन्त्र्येण । क्रयेणैव स्वत्वोत्पत्तेः ।

देवलः,

विवाहसंस्कारे आसुरविवाहलक्षणम् । ८५३

शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

वित्तहेतुर्विवाहो ऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

वित्तहेतुर्वित्तसाध्यः ।

पैठीनसिः, शुल्केन पणित्वा ददतोऽसुरः ।

पणित्वा विक्रीय । ददतोः मातापित्रोः । ददतोरर्पयतोः,

दानाभावादिति केचित् । तन्न ।

मङ्गलार्थं स्वस्त्यपनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षं भवेदानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

इति मनुनारदाभ्यां मान्यविशेषाभ्यामष्टस्वपि विवाहेषु दानप्रतिपादनात् । स्वस्त्यपनं स्वस्तिवाचनादि । प्रजापतियज्ञः प्राजापत्यश्चरुहोमः । एषविधिर्दानलक्षणः । गुणो ब्राह्मण्यम् । तस्यैव सम्प्रदानविशेषणेषु प्राधान्यात् । ब्राह्मणादीनां प्रतिच्छन्वेऽसाधारणस्वत्वाच्च । तदपेक्ष्यासुरादिष्वपि त्रिषु दानं भवति ।

ह्यारीतः, शौल्केन मानुषः ।

मानुष इत्यासुरस्यैव संज्ञान्तरम् ।

पैठीनसिः, शुल्केन कन्यामाददतो राक्षस इति । इदमप्यस्यैव संज्ञान्तरम् ।

षसिष्ठः, पणित्वा धनक्रीता स मानुषः । क्रये श्रुतिप्रमाणयति, तस्माद्ग्राहयितृमतेऽभिरथशतं देयमिति ह क्रयो विज्ञायतइति । तस्मादित्युक्तोपसंहारः । ग्राहयितुः कन्यादातुः । मते-संमते । अधिको रथो यस्मिन् शते तदभिरथं, तच्च तच्छतं च, गवामिति शेषः । अनुक्तसंख्या गोगामिनीति न्यायात् । तद् वरेण देयम् । इतिहशब्देनोक्तस्यार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति । याच पत्युः

क्रीता साऽन्यैश्चरतीति ह चातुर्मास्येष्विति क्रयप्रदर्शनाय श्रुत्यु-
पन्यासः ।

याज्ञवल्क्यः, आसुरो द्रविणादानादिति ।

आश्वत्थानोऽपि, धनेनोपयच्छेत् स आसुरः ।

हारीतस्तु लक्षणान्तरमाह, दम्भच्छब्दाभ्यां परैस्तर्किताय य-
दीयते प्रतिपाद्यते स आसुर इति ।

अस्यार्थः । परैरन्यैर्दम्भच्छब्दाभ्यां दाम्भिकत्वेन छाधिकत्वे
न वा तर्किताय ज्ञाताय स्वयमेव वा दाम्भिकत्वं छाधिकत्वं प्रति-
पद्य ज्ञात्वा यत्र दानं स आसुरः । आसुरनिन्दामाह —

कश्यपः,

क्रीतद्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पिश्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ इति ।

आपस्तम्बः,

दानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विधीयते ।

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ॥

गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्याविक्रयी ।

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ॥

शुल्कं हि गृह्णन्कुस्ते छत्रं दुहितृविक्रयम् । इति ।

यमः,

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूलेन पापं दुहितृविक्रयम् ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगन्तिम् ॥

कश्यपः,

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

विवाहसंस्कारे गान्धर्वविवाहलक्षणम् । ८५५

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ।

गमनागमने चैव सर्वं शुल्कोऽभिधीयते ॥

गमनागमने कन्याप्रार्थनार्थं कन्यापितृगृहगमनागमने ।

यमोऽपि,

यो मनुष्योऽपि यत्किञ्चिद्विक्रीय धनमिच्छति ।

तस्य मूत्रं पुरीषं च स परत्रोपजीवति ॥

कन्याविक्रयिणो मूर्खाः महाकिल्बिषकारकाः ।

पतन्ति नरके घोरे दहन्त्यासप्तमं कुलम् ॥

पराशरः,

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।

कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

अत्र प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने,

महत्तरोमवर्गं च लक्षं चेद्विष्णुमन्दिरे ।

कन्याविक्रयदोषस्तु प्रणश्यति न संशयः ।

इदं च दोषाभिधानं लोभेनात्मार्थं धनग्रहणे, कन्यार्थं धनग्रहणे तु न दोषस्तस्यार्हणरूपत्वादित्युक्तं प्राक् ।

अथ गान्धर्वलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

इच्छया ऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य वा ।

गान्धर्वस्तु त्रिज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

अन्योन्यसंयोगः अन्योन्यं सम्प्रतिपत्तिः । मैथुन्यः मिथुन-साध्यकर्माहः । कामसम्भवः कामोद्रेकसम्भवः ।

देवलः,

विविक्ते स्वयमन्योन्यं स्त्रीपुंसोर्त्यस्तमागमः ।

८५६ वीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

प्रीतिहेतुः स गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो मतः ॥

समागमः पतिभार्यात्वसम्प्रतिपत्तिः ।

गौतमः, इच्छन्त्याः स्वयं संयोगो गान्धर्वः । स्वयमिच्छ-
न्त्या बध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वः । स्वयमिति वचना-
त्स्वयमेव स्वस्य दानं कर्त्तव्यमिति गम्यते, तन्त्रापेक्षयेति ।

द्वयोस्सकामयोर्मातापितृदानरहितो गान्धर्व इति विष्णुस्मर-
णात् । मातापितृदानरहितः मातापितृकर्तृकदानरहितः ।

हारीतः, स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ।

वसिष्ठः, सकामां कामयमानः सदृशीं यो निरुन्ध्यात् स
गान्धर्वः ।

याज्ञवल्क्यः, गान्धर्वः समयान्मिथः ।

आश्वलायनः, मिथः समयं कृत्वोपपञ्चेत् स गान्धर्वः ।

अथ राक्षसलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

हत्वा छिन्वा च भिक्षा च क्रोशन्ती रुदती गृहात् ।

प्रसह्य कन्यां हरतो राक्षसो विभिरुच्यते ॥

हत्वा ताडयित्वा, प्रतिबन्धकानिति शेषः । छिन्वा, प्रतिब-
न्धकशिरांसीति शेषः । भिक्षा, बाह्यप्रहारैरिति शेषः । क्रोशन्ती
स्वजनानाहयन्तीम् । अनेन युद्धमुपलक्ष्यते ।

तथाच याज्ञवल्क्यः, राक्षसो युद्धहरणादिनि ।

आश्वलायनोऽपि, हत्वा भिक्षा च शीर्षाणि रुदती रु-
दञ्चो हरन्स राक्षसः ।

रुदञ्चः, कन्यासम्बन्धिभ्य इति शेषः ।

हारीतः, राजाश्रयेण बान्धवाभिघातदण्डापविशेषाद्राक्षसः ।

देवलः, विक्रमेण प्रसह्य स्यात्कुमारी ।

विवाहसंस्कारे पैशाचविवाहलक्षणम् । ८५७

हरणं पुनः * ।

वीर्यहेतुर्विवाहः स सप्तमः समुदाहृतः ॥

विक्रमेण पराक्रमेण । प्रसह्य बलात्कारेण । वीर्यहेतुर्बललक्षणः ।

वसिष्ठः, यां बलेन हरन्ति स राक्षसः ।

केचित्तु यां प्रमथ्य बलेन हरेत्स क्षात्र इत्यपि पठन्ति । क्षा-
त्र इति राक्षसस्यैव संज्ञान्तरम् ।

हारीतः, अलङ्कृतामभिजयतः क्षात्रः ।

विवाहार्थम् अलङ्कृतां कन्यां युद्धे विजयमानस्य यो विवाहः
स क्षात्र इत्यर्थः ।

विष्णुः, युद्धहरणेन राक्षसः ।

गौतमः, प्रसह्यादानाद्राक्षस इति ।

अथ पैशाचलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

विष्णुः, सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्पैशाचः ।

सुप्ता निद्रिता प्रमत्ता प्रमदातिशयेन नष्टचेतना । तस्याम-
भिगमनं मैथुनं तस्मात्पैशाचः ।

गौतमः, असंविज्ञातोपसङ्गमनात्पैशाचः ।

अत्र उपगमनाभिगमनशब्दाभ्यां मैथुनमेवाभिधीयते ।

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनधौ नोपगच्छति ।

यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

---

* विक्रमेण प्रसह्य स्यात् कुमारी । इति पूर्वपृष्ठस्थान्तिमपङ्क्तौ
हरणं पुनः इति च अस्मिन् पृष्ठे प्रमग्ं मुद्रितं प्रमादात् । अपेक्षितं तु-
विक्रमेण प्रसह्य स्यात् कुमारीहरणं पुनः । इति ।

कृतावुपेयादित्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात् । तदवस्थानां क-
न्याहरणमेव पैशाच इत्यन्ये ।

सुप्तमत्तोन्मत्तकन्याहरणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

इति देवलस्मरणात् । सुप्तानां निद्राक्रान्तानां, मत्तानां
मदनीयद्रव्येण, उन्मत्तानां ग्रहाद्यावेशेन, व्यसनाद् राजाद्युपद्र-
वाद्याकुलानां कन्यायाः यद्धरणं स पैशाचः । प्रमादः पूर्वो-
क्तादिनिमित्तैरमावधानता । प्रमादोऽनवधानतेति कोशात् ।

आश्वलायनः, सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः ।

याज्ञवल्क्यः, पैशाचः कन्यकाच्छलात् ।

कन्यकाच्छले कन्यकाप्तारणम् ।

हारीतः, स्त्रीपानमद्यभोगसम्प्रयोगात्पैशाचः ।

स्त्रियाः कुटुम्बाः, पानस्य दुग्धपानकादेः, मद्यस्य द्वादशविध-
स्य, भोगस्य तल्लालङ्कारादेः सम्प्रयोगात् सम्यक् पौनःपुन्येन प्र-
योगात्प्रेषणात्कन्यायाः वशीकरणं पैशाचः । कन्यापित्रादेर्वा ।

अथैषां वर्णविशेषेण व्यवस्था ।

तत्र मनुः,

पडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विदूश्चतुस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यनिराक्षसान् ॥

विप्रस्य क्रमेण ब्राह्मदैवापिप्राजापत्यासुरगान्धर्वाः पदं वि-
वाहा धर्म्याः । तत्र चत्वारो मुख्याः द्वावनुकल्पौ ।

तथाच स एव,

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्पशस्तान्कवयो विदुः । इति ।

तत्रापि द्वौ मुख्यतरौ ।

तथाच महाभारते,

ब्राह्मणानां सतामेप ब्राह्मो धर्म्यो युधिष्ठिर । इति ।

दैवोऽपि ब्राह्मणस्यैव, ऋत्विक्स्मृदानकत्वात् । न क्ष-
त्रियादेः, अर्त्विज्याभावात् । क्षत्रियस्य अवरान् अन्त्यान् च-
तुरः । प्राजापत्यामुरगान्धर्वराक्षसान् । नामुरगान्धर्वराक्षसपैशा-
चान् । पैशाचस्य सर्वनिपिद्धत्वात् ।

तथाच स एव,

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः काथितोऽष्टमः । इति ।

तत्र राक्षसो मुख्यः प्राजापत्यामुरगान्धर्वा अनुकल्पाः ।

तथाच स एव,

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ।

विदूशूद्रयोस्तु तानेव चतुरः प्राजापत्यामुरगान्धर्वान् राक्षसं
विहाय । तत्रामुरो मुख्यः प्राजापत्यामुरगान्धर्वानुकल्पौ । आसुरो
वैश्यशूद्रयोरित्युदाहृतवचनात् । क्रयविक्रयप्रधानत्वाच्च । यत्तु
वैश्यस्य राक्षसः श्रेयानिति पैठीनसिवचनं, तद् आसुरमभिप्रेत्य ।
शुल्केन कन्यास्त्वाददतो राक्षस इति तेनैव परिभाषणात् ।

नारदोऽपि,

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।

राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

अन्त्यः पैशाचः स गर्हितो न कस्यापि योग्य इत्यर्थः ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ।

इति मनुस्मरणात् । यद्वा । यो गर्हितः पैशाचः स आन्त्यः
अन्त्याः शूद्रास्तद्योग्य इत्यर्थः । पैशाचः शूद्रस्योतपैठीनसिवचनात् ।
अन्त्याः प्रतिलोमजा इति वा । पैशाचोऽमंस्कृतप्रभूतानां प्रतिलोम-
जानां चेति प्रचेतःस्मरणात् । अमंस्कृतप्रभूताः कुण्डगोलकादयः ।

बौधायनोऽपि, तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वे

पूर्वः श्रेयानितरेषामुत्तरोत्तरः पापीयानिति ।

देवलोऽपि,

पूर्वं विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानकाः ।

अशुल्काः ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥ इति ।

तत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षत्रधर्मानुगतौ । तत्पूर्वकत्वात्क्षत्रस्य । पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रितकलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात्, गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगतत्वादिति । चत्वारः, प्रशस्ता इति शेषः । पूर्वः पूर्वस्त्वतिशयेन प्रशस्त इत्यर्थः । इतरेषां गान्धर्वादीनाम् । उत्तरोत्तरोऽप्रशस्तः । षष्ठसप्तमौ आसुरराक्षसौ क्षत्रधर्मानुगतौ क्षत्रियधर्मानुसारिणौ तद्धर्मश्च धनप्रदानवलसम्पत्तिरूपः । पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रितकलत्राः असङ्कोचितस्त्रीकाः । कलत्रमत्र कन्याच्यते । असङ्कोचितकलत्रत्वं च तयोः कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् । अनेन वैश्यशूद्रकन्यानामपि कर्षणशुश्रूषे दर्शिते भवतः । सर्वेषां वर्णानां जातीनां च स्नेहस्य सर्वसाधारण्यात् ।

अथ ब्राह्मणादीनामापत्कल्पः ।

तत्र मनुः,

पञ्चानां तु द्वयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौऽकथञ्चन ॥

पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा विवाहौ पूर्वज्ञादितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ इति ।

क्षत्रस्य चतुरोऽवरानित्युपक्रान्ताः ये प्राजापत्यादयः पञ्च तेषामपि मध्ये आसुरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात्पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वादवशिष्टास्त्रयः प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसाः धर्म्या विप्रस्य । आपद्यनन्तरवर्णवृत्त्याश्रयणवन्दनन्तरवर्णविवाहा-

विवाहविषये ब्राह्मणादीनामापत्कल्पः । ८६१

नामप्यौचित्यात् । क्षत्रियस्यापत्कल्पमाह । पृथगिति । पृथगस-
ङ्कीर्णौ । मिश्रौ सङ्कीर्णौ । यथा प्रथमं गान्धर्वेण प्रतिगृह्य तद्वन्धुपु
विरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणं, रुक्मिणीहरणवत् । अत्र मिश्रावित्या-
पत्कल्पः । पृथगित्यनुकल्पः । तद् अनुवादमात्रम् असङ्कीर्णात्सङ्की-
र्णस्यातिनिन्दितत्वप्रदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तराणामप्यसङ्कीर्णविवा-
हासम्भवे आपदि सङ्कीर्णस्याप्यनुष्ठानमभ्यनुज्ञातम् । सर्वनिषि-
द्धस्य पैशाचस्य विवाहमध्ये परिगणनं वैश्यशूद्रयोरापदि तस्या-
पि प्राप्त्यर्थम् ।

तथाच वत्सः,

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य च ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ इति ।

चौर्येण पैशाचेन । नचासुरादिषु विवाहेषु सप्तपदाभिक्रमणाभा-
वात्पतित्वभार्यात्वयोरनुपपत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्वी-
कारानन्तरं संस्कारविधानात् ।

तथाच देवलः,

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निमाक्षिकः ॥

समयेन संवादेन । समर्थेनेत्यपि पठन्ति । तस्मिन्पक्षे सम्यगर्थः

समर्थः भार्यात्वोत्पत्तिलक्षणं प्रयोजनं तेन हेतुनेत्यर्थः ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,

गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च ये ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते ॥

परिणयः स्वीकारः । अकृते तु होमे न भार्यापतिभावः ।

तदुक्तं वसिष्ठबोधायनाभ्यां,

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्कृता ।

८६२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

संस्कारावश्यकत्वमाह यमः,

नोदकेन विना चायं कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

आमुरादिविवाहेषु प्रायश्चित्तमप्युक्तं—

त्रिकाण्डमण्डनेन,

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् ।

वाहनं भोजनं चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥

आमुरे तूपवासः स्याद् गान्धर्वे तु त्रिरात्रकम् ।

राक्षसे चैव पैशाचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥ इति ।

अथैषां फलानि ।

तत्र मनुः,

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः समाकीर्त्तयतो मम ॥ इति ।

आश्वलायनः, तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पु-
नात्युभयत इति ।

अस्यार्थमाहुर्देवस्वामिनः, तस्यां ब्राह्मविवाहोदायां जातः
पुत्रः उभयतो मातृवंशे पितृवंशे च द्वादशावरानुत्पत्स्यमानान्द्वाद-
श परान् पितृादीन् मातामहार्दींश्च पुनातीत्यर्थः । आत्मानं च
पञ्चविंशम् । आत्मानमिति मनुवाक्ये दर्शनात् ।

शौनकोऽपि,

या ब्राह्मेण विवाहेन सम्यग्दत्ता कुमारिका ।

तज्जातः पावयेत्पुत्रो मातापितृकुलोद्भवान् ॥

द्वादशद्वादशातीनान्पुरुषान् भाविनस्तथा ।

वस्त्रेण च समाच्छाद्य भूषयित्वा च शाक्तैः ॥ इति ।

विवाहसंस्कारे ब्राह्मादिविवाहफलम् । ८६३

संख्यानतरमाह मनुः,

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशतिम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥

ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोढा । पितृशब्दः पुत्रादीनामप्युपलक्षणम् ।

विष्णुरपि, ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीतइति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् । इति ।

गौतमोऽपि, दश पूर्वान्दशापरानात्मानं च । ब्राह्मीपुत्र उभ-
यतो दशावरान्दश परान्पुनाति आत्मानं चैकविंशम् । एवमुत्त-
रत्राप्यात्माऽनुमन्धेयः ।

शौनकाऽपि,

ऋत्विजे कन्यकादानं वितते यज्ञकर्मणि ।

दैवो नाम विवाहोऽसौ ज्ञेयो दैवेन सम्मतः ॥

दैवोऽकन्यकाजातो मातापितृकुलोद्भवान् ।

दशावरान्दश परान्पुनात्युभयतो नरान् ॥ इति ।

संख्यानतरमाह मनुः,

दैवोऽजासुतश्चैव सप्तसप्त परावरान् । इति ।

दैवेन विवाहेनोढा तस्यां जातः दैवोऽजः । संज्ञाछन्दसोर्बहुल-
मिति ह्रस्वत्वम् । आत्मानं चेत्यनुवर्त्तते । एवं स्मृत्यन्तरत्राक्येष्वपि ।

विष्णुरपि, दैवीपुत्रश्चतुर्दश । दैवी दैवविवाहोढा ।

याज्ञवल्क्योऽपि, चतुर्दश प्रथमजः पुनातीति । प्रथमजः
दैवविवाहजः ।

गौतमोऽपि संख्यानतरमाह, दश दैवादिति । पञ्चावरान्
पञ्च परानुभयत इति दश ।

अथार्पफलम् ।

८६४ धीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

तत्राश्वलायनः, सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयत इति । आ-
र्षविवाहोढायां जातः पुत्रः सप्तावरान्सप्त परान्पुनातीति उभयतः ।

शौनकोऽपि,

यत्र गोमिथुनं दत्त्वा प्रदातृभ्यः कुमारिकाम् ।

उद्वेदेदार्षनामाऽसौ विवाह ऋषिसंमतः ॥

तस्यां जातः सुतो मातुः पितुश्च कुलसम्भवान् ।

सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतो नरान् ॥ इति ।

संख्यानतरमाह मनुः, आर्षोढजः सुतस्त्रीस्त्रीनिति ।

आर्षोढजः आर्षविवाहोढजः ।

त्रिष्टुः, आर्षोपुत्रश्च सप्त । आर्षोढापुत्रस्त्रीन्पूर्वास्त्रीनिपरा-
न्दातारं च सप्तपु पुनाति ।

याज्ञवल्क्योऽपि, उत्तरजश्च पठति ।

गौतमोपि, त्रिपुरुषमर्पादि । त्रिपुरुषमित्यत्र वींप्ता द्र-

ष्टव्या । तथाच त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परानिति सिध्यति । स्मृत्य-

न्तरवाक्यैकवाक्यत्वात् ।

अथ प्राजापत्यफलम् ।

तत्राश्वलायनः, अष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयत इति । प्रा-
जापत्यविवाहोढायां जातः पुत्रः उभयतोऽप्यवरानष्ट परान्पुनाति ।

शौनकोऽपि,

सह धर्मं चरत इत्युक्त्वा यत्र कुमारिका ।

प्रदीयते विवाहोऽसौ प्राजापत्य इति स्मृतः ॥

अष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतो नरान् । इति ।

संख्यानतरमाह मनुः,

षट्षट् कायोढजः सुत इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

विवाहसंस्कारे ब्राह्मादिविवाहफलम् । ८६५

पात्रयेत्तज्जः षट्षट् वंश्यान्सहात्मजान् । इति ।

विष्णुः, प्राजापत्यश्चतुरः । चतुर इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या ।

तथाच चतुरः पूर्वान् चतुरः अवरानिति सिध्यति ।

गौतमः, दशैव प्राजापत्यात् । पञ्च पूर्वान्पञ्चावरानिति दश ।

शङ्खलिखितौ, सप्ताद्यन्तयोरात्मानं च प्राजापत्यः पञ्चार्पः त्रीन्दैव उत्तरेषु क्रियाप्राधान्यम् ।

आदौ पित्रादीन् सप्त अन्ते पुत्रादींश्च सप्त आत्मानं च पञ्चदशं प्राजापत्ये पुनाति । एवं पञ्च पञ्चार्पः । त्रीन्दैवः । उत्तरेषु आसुरादिषु क्रियया विवाहक्रियया प्राधान्यं भार्यात्वोत्पत्तिमात्रं न फलसम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र पुरुषसंख्यातारतम्यं कन्यालङ्काराद्युपस्कारतारतम्येन द्रष्टव्यम् ।

फलान्तरमाहतुर्मनुयमौ,

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्बिवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विपः सुताः ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्यान्निवर्जयेत् ॥

विष्णुरपि, ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं गमयति दैवेन स्वर्गम् आर्षेण वैष्णवं प्राजापत्येन देवलोकं गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छतीति ।

उक्तलक्षणेन ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददद्दाता पूर्वोक्तसंख्याकान् स्वपितृन् ब्रह्मलोकं गमयति । स्वयं च गच्छतीति

वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । गान्धर्वेण कन्यां
ददद्गन्धर्वलोके स्वयं च गच्छति न पितृन्गमयति । पुरुषसंख्या-
विशेषाश्रवणेन गमयतेरनन्वयात् । इदं च विवाहफलं स्वस्वजा-
तीयवरसम्प्रदानके कन्यादाने । ब्राह्मणसम्प्रदानके दाने तु तस्मि-
न्नेव फलेऽतिशयः कल्पनीयः ।

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रं प्राधीतेऽनन्तमुच्यते ॥
इति दक्षस्मरणात् ।

अथ पुनर्विवाहनिर्णयः ।

तत्र नृसिंहः,
पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभशुद्धिदम् ।
भग्नेन्दुलभनयोर्दोषे ग्रहतारादिमम्भवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।
विवाहे त्वय दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥
अत्राशौचशब्देन वरपित्रोराशौचम् । अन्याशौचे दोषाभा-
ववचनात् । आदिशब्देन गृहदाहाद्युत्पातो गृह्यते ।
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्विवाहमुच्यते ।
अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वर्द्धयेत्तु विशेषतः ॥
आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः ।
विवाहोक्तर्क्षतिथ्येशराशिवारोदिवर्गजः ॥
करणायोगसंज्ञानिग्रहगोचरयोगगाः ।
तस्मिन् विवाहममये शुभदाश्च तथैवच ॥
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रौ च विवाहः शुभदो भवेत् ।
इति पुनर्विवाहनिर्णयः ।

अथ बालवैधव्यपरिहारार्थं व्रतम् ।

विवाहसंस्कारे बालवैधव्यपरिहारार्थव्रतादिकम् । ८६७

व्रतखण्डे,

सावित्र्यादिव्रतादीनि भक्त्या कुर्वन्ति याः स्त्रियः ।

सौभाग्यं च सुदृक्त्वं च भवेत्तामां सुमन्ततिः ॥ इति ।

व्रतग्रहणप्रकारस्तु व्रतप्रकाशे ऽवगन्तव्यः ।

व्रतान्तरमुक्तं ज्ञानभास्करे,

बलवद्विधवायोगे बाल्ये मति मृगीदृशाम् ।

पिता रहसि कुर्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम् ॥

सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।

व्रतारम्भं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशकम् ॥

सुस्नातां चित्रवस्त्राढ्यां कन्यां पितृगृहाद् बहिः ।

नीत्वाऽश्वत्थं शमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रमे ॥

आलवालं प्रकुर्वीत विपुलं मृदु कर्षितम् ।

कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृतसङ्कल्पमादरात् ॥

करकाम्बुप्रपूर्णेन सिञ्चनं प्रतिवासरम् ।

चैत्रे चाश्विनमासे च तृतीयासितपक्षतः ॥

यावत्कृष्णतृतीयायां मासमकं यथाविधि ।

ब्राह्मणानां तथा स्त्रीणां पूजनं च समाचरेत् ॥

तदाशिषाऽऽप्नुयात्कन्या सौभाग्यं च सुखान्वितम् ।

प्रतिमां पार्वतीशानीं वैणवे भाजनेऽर्चयेत् ॥

चन्दनाक्षतदूर्वाद्यैर्विल्वपत्रैर्यथाविधि ।

उपचारैर्यथा भक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम् ॥

एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्यनिष्कृतिः ।

जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया ॥ इति ।

अथ बालवैधव्यपरिहारार्थं कुम्भाविवाहः ।

तत्र मार्कण्डेयः,

बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भदुप्रतिमादिभिः ।
 कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे ॥ इति ।
 कुम्भविवाह इति मन्थन्या अप्युपलक्षणम् । द्रुष्टृक्षोऽश्वत्थ
 एव । प्रतिमा विष्णोः सौवर्णी करशिरोऽवयवादिसहिता न शाल-
 ग्रामादिरूपा । तत्प्रकारोऽभिहितः —

सूर्यारुणसंवादे,

विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबले शुभे ।
 विवाहोक्ते च मन्थन्या कुम्भेन सह चोद्गृहेत् ॥
 पिता सङ्कल्प्य बाह्यं च विवाहविधिपूर्वकम् ।
 सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चात् दशतन्तुविधानतः ॥
 कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ।
 ततः कुम्भं च निस्सार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥
 ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ।
 तत्सर्वं वस्त्रपूजायां ब्राह्मणाय निवेद्य च ॥
 अन्यालङ्कारवस्त्राद्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 अथ कुम्भप्रार्थना ।
 वरुणाङ्गस्वरूप त्वं जीविनानां समाश्रय ।
 पतिं जीवय कन्यायाः चिरं पुत्रान्मुखं वरम् ॥
 देहि विष्णुवरान्देव कन्यां पालय दुःखतः । इति ।
 अथाश्वत्थविवाहः ।

तत्रैव,

द्विजान् गुरुन्मुहूर्तारिर्मङ्गलोच्चारणैस्समम् ।
 आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ समण्डपे ॥
 गत्वा प्रणम्य गौरीं च गणनाथं च भूरुहम् ।
 भवार्नी चैव मन्थार्नी पिता मन्त्रमुदीरयेत् ॥

बालवैधव्यपरिहारार्थं विष्णुप्रतिमादानम् । ८६९

उद्गाहयिष्ये विधिवदश्वत्थेन मनोहराम् ।

कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थहेतवे ऽहं द्विजोत्तमः ॥

नमस्ते विष्णुरूपाय जगदानन्दहेतवे ।

पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमोनमः ॥

वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह । इति ।

अत्र विवाहविधिस्तु कुम्भविवाहवदेवावगन्तव्यः । अथैवमे-
व सौवर्ण्यां विष्णुप्रतिमया सह विवाहं विधाय प्रतिमां ब्राह्मणा-
य दद्यात् ।

दानप्रकारस्तत्रैव,

शुभे मासे सिते पक्षे सानुकूलग्रहे दिने ।

ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य सम्पूज्य विविधार्हणैः ॥

तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् ।

शुद्धवर्णमुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः ।

निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाक्राब्जमयुताम् ।

दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥

सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

यन्मया पूर्वजनुपि घनन्त्या पतिसमागमम् ॥

विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ।

प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ॥

वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये ।

बहुसौभाग्यलब्धयै च महाविष्णोरिमां तनुम् ॥

सौवर्णां निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ।

अनघाऽद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रवदेदिति ॥

एवमस्त्विति विप्राशीर्गृहीत्वा स्वशृङ्गं विशेत् ।

ततो वैवाहिकं तातो विधिं कुर्यान्मृगीदृशः ॥ इति ।

८७० धीरमित्रादेयस्य संस्कारप्रकाशे

अत्र च पुनर्भूत्वदोषो न भवति ।

तथाच विधानखण्डे,

स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।

तयोः सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥ इति ।

अत्राम्बुशब्देन जलपूर्णो घटो लक्ष्यते ।

तथा,

लक्ष्मीरूपा सदा कन्या हरिरूपं सदा जलम् ।

हरेर्दत्तं च यद्दानं दातुः पापहरं सदा ॥

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै यावता कन्यका बुधैः ।

तारयेत्सकलं दातुः कुलं पूर्वापरं सदा ॥

चन्द्रवन्धुगन्धर्वशिवसोमस्मरा इमे ।

पतयः कन्यकानां च बाल्यात्सन्ति सदैव ते ॥

तदुद्गाहविधिर्यत्रात्कृतो नो जनयेदघम् ।

यथाऽतिभुक्तं कमलं देवानां पूजनाय वै ॥

अहं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां भवेत् ।

कमलं जलम् । अतिभुक्तं स्नानपानादिना ।

श्रुतावपि,

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदुत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ इति ।

विधानखण्डे,

मन्यन्या भास्करो यत्रात्कृतवान्दुहितुर्विधिम् ।

रेणुकोऽपि स्वकन्यायास्तरुद्गाहं चकार सः ॥ इति ।

अत एव मनुष्योऽप्युद्गहेत् । तमेवोद्गाहपदार्थं कात्यायन आह,

पित्रा मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया ।

विप्राग्निमुद्गाहं साक्ष्यं कृत्वा सोद्गाहिता भवेत् ॥ इति ।

अथाधिवेदनम् ।

तदुक्तमैतरेयकब्राह्मणे, तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति
नैकस्यै बहवस्सह पतय इति ।

सहस्रवत्सामर्थ्यात्क्रमेण पत्यन्तरं भवतीति गम्यते । अत एव
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इति मनुना स्त्रीणामपि पत्यन्तरं स्मर्यते ।

श्रुत्यन्तरमपि, तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दतइति ।

तन्निमित्तान्याह याज्ञवल्क्यः,

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्याप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ इति ।

मनुरपि,

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥

मद्यपाऽत्र द्विजातिस्त्री बोद्धव्येति प्राञ्जः ।

वस्तुतस्तु,

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

चातुर्वर्ण्यैरपेया सा तत्स्त्रीभिश्चैव पण्डिताः ॥

इति बृहन्नारदीयवचनात्सस्त्रीकाणां चतुर्णामपि वर्णानां त्रि-
विधसुरापाननिषेधस्सिध्यति । द्वादशविधमग्ननिषेधस्तु ब्राह्मणा-
नामेव न क्षत्रियादीनामिति प्रपञ्चयिष्यते प्रायश्चित्तप्रकाशे । अ-
सत्यवृत्ता असदाचारा मिथ्याभाषिणी वा । प्रतिकूला भर्तुरनिष्ट-
कारिणी । व्याधिता गृहकृत्यासामर्थ्यापादकव्याधियुक्ता ।
हिंसा पुत्रदास्यादिताडनशीला । अर्थघ्नी उत्पादितार्थविनाश-
कारिणी । सर्वदेत्यस्यासत्यवृत्तादिभिरन्वयः ।

शङ्खलिवितावपि, अग्रियशीलां पुरुषद्वेषिणीमननुकूलां
चाधिवन्दतेति ।

स्मृतिभास्करेऽपि,

व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्ध्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।

अदृष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । एतन्निमित्ताभावे नाधिवेत्तव्या—

इत्याहापस्तम्भः,

धर्मप्रजासंपन्नेषु नान्यान् कुर्वीतान्यतराभावे कार्या प्रागग्न्या-
धेयादिति ।

अस्यार्थः । यदि प्रथमोदा स्त्री धर्मेण श्रौतस्मार्त्ताग्रिसाध्येन
प्रजया पुत्रपौत्रादिना च संयुक्ता तदा नान्यान्निवहेत् । अन्य-
तराभावे अग्न्याधानात्प्राग्विवोदव्येति । अग्न्याधानात्प्रागिति
मुख्यकल्पाभिप्रायं, नात्तरत्र निषेधार्थम् । अन्यथा ऽधिवेदनस्य
पुनराधाननिमित्ततानुपपत्तेः ।

स्मृत्यन्तरेपि,

अपुत्रः सन्पुनर्दारिन्पारिणीय ततः पुनः ।

परिणीय समुत्पाद्य नो वेदापुत्रदर्शनात् ॥

विरक्तश्चेद्वनं गच्छेत्संन्यासं वा ममाश्रयेत् । इति ।

अस्यार्थः । प्रथमायां भायार्यामपुत्रः सन् पुनर्दारिन्पारिणीयं,
पुत्रानुत्पादयेदिति शेषः । तस्यामपि पुत्रानुत्पत्तौ आपुत्रदर्श-
नात्, परिणयेदिति शेषः । स्पष्टमन्यत् । हितायां विशेषमाह—

मनुः,

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नात्रमान्या हि कर्हिचित् ॥ इति ।

हिनेत्युपलक्षणम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ इति ।

त्यजन् अधिविन्दन् ।

देवलोऽपि,

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां ह्वयेत् ॥ इति ।

अत्राशक्तं प्रत्याह स एव,

अधिविन्दन् स्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं ममम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वद्धं प्रकीर्तितम् ॥

तस्याप्यसम्भवे भरणमात्रमेव ।

अद्रव्यो भरणं स्त्रिया इति तेनैवाभिधानात् । अधिवेदने प्रती-

क्षाकालमाह—

मनुः,

बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्या स्यादशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

हारीतः,

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

देवलः,

आकाङ्क्षेणाष्ट वर्षाणि भर्ता ऽतिप्रसन्नां स्त्रियम् ।

दश बन्ध्यां च निन्द्यां च द्वादश स्त्रीप्रसूतिनीम् ॥

ततो विन्देत् विधिना पुत्रार्थो धर्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्ति हि प्रसन्ना हिताः ॥

अस्यार्थः । अतिप्रसन्नाऽतिपुत्रा । हिता इहामुत्रोपकारका इति ।

संग्रहे,

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वमियवादिनीम् ॥ इति ।

अत्राष्टदशवर्षादिकालप्रतीक्षायां विकल्पो वयःशक्त्याद्यपेक्षया अव्यवस्थितो बोद्धव्यः । येष्वधिवेदननिमित्तेषु न काल-विशेषः श्रूयते तेषु यावता कालेन सुरापित्वनिश्चयो भवति यावता वा व्याधेरसाध्यत्वनिश्चयो भवति तावन्तं कालं प्रतीक्षेत । यथा दीर्घरोगेऽधिविन्देतेति ।

या त्वधिविन्ना रोषेण गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह—

मनुः,

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुपिता गृहात् ।

सा सद्यः सान्नरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ इति ।

कुलं तत्पित्रादि । धर्मकार्ये ज्येष्ठैव सहाधिकारिणीत्याह—

कात्यायनः,

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्वहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता नचेत् ॥

अस्यार्थः । अग्निशुश्रूषा दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि । शिष्ट-शुश्रूषा अतिथ्यभ्यागतादिपूजा । अनेनान्येऽपि पत्नीमहाधिकार-कगृहस्थधर्मा उपलक्ष्यन्ते । तदेतत्सकलं धर्मजातं सवर्णासर्वर्णास-मवाये सवर्णयैव सह कार्यम् । सवर्णासमवाये ज्येष्ठयैव सह कार्यम् ।

तथाच योगीश्वरः,

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु त्रिभौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ इति ।

गर्हाशब्देऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षणार्थः । अने-

विवाहसंस्कारे ऽधिषेदनेऽग्निनियमः । ८७५

न पूर्वोक्तदोषवत्स्या ज्येष्ठयाऽपि सवर्णया धर्मकार्यं न कारयेदित्युक्तं भवति, किं तु निर्दोषया कनीयस्येवेति । अयं च ज्येष्ठया अग्निपरिचर्यानियमस्तथैव सहाधानपक्षे । उभाभ्यां सहाधाने तूभयोरपि तुल्योऽधिकारः । आधानोत्तरपरिणीतायाः पुनराधानं विना न सहाधिकार इति हेमाद्रिः । स्मार्ताग्निपरिचरणं तूभाभ्यामपि कार्यम् । उभयाग्निसंसर्गविधानात् । तच्चोपरि-
ष्टादृक्ष्यामः । प्रथमां पत्नीं प्रशंसांत—

कात्यायनः,

प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिवर्द्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ॥ इति ।

अथाधिषेदनेऽग्निनियमः ।

तत्र कात्यायनः,

सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वेष्टुं कारणान्तरात् ।

यदीच्छेदग्निमाकुर्वन् क होमोऽस्य विधीयते ॥

स्वाग्नावेव भवेद्दोमो लौकिके न कदाचन । इति ।

स्वाग्नौ पूर्वपरिगृहीताग्नौ । तदभावे लौकिकेऽग्नौ । यदा लौकिकेऽग्नौ तदा पूर्वेणाग्निनाऽस्याग्नेः संसर्गः कार्यः । तदेवाग्रे निरूपयिष्यते । अत्र नान्दीश्राद्धादिकं वरेणैव कार्यम् ।

तथाच कात्यायनः,

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे सुतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

तच्च येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः कार्यम् ।

तथाच स एव,

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः । इति ।

साग्निक इति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । अन्यथा निराग्निकस्य

जीवत्पितृकस्य वृद्धिश्राद्धाभावप्रसङ्गात् । इष्टापत्तौ—

नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।
इतिवचनविरोधः । अधिवेदने तृतीयविवाहनिषेधमाह—
पैङ्गवः,

ब्रह्मचर्यं समाप्पैकां भार्ययोर्द्वितयं तथा ।

तृतीयां नोद्वहेद्विप्र इति धर्मकृतो विदुः ॥

अत्र तृतीयापरिणयननिषेधो मानुषीविषयः ।

तथाच मात्स्ये कश्यपचाक्रयम्,

अपाकृत्य ऋणं चार्पं लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

एकां तु पितृदेवार्थं रत्यर्थमपरां तु वा ॥

तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं च समुद्वहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साग्निको वरः ॥

उद्वहेद्रातिसिद्ध्यर्थं तृतीयां न कदाचन ।

मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ॥

नश्यत्येव न सन्देहो गार्ग्यस्य वचनं यथा । इति ।

तथा,

धर्मरागनिमित्तोऽपि नोद्वहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।

तृतीयां यदि चोद्वहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् ॥

मानुषीं नोद्वहेदिति वदता आर्कीमुद्वहेदित्युक्तं भवति ।

तथाच सङ्ग्रहे,

तृतीयां यदि चोद्वहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् ॥

चतुर्थादिविवाहाय तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् ॥ इति ।

अथ तद्विधिमाह स एव,

आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।

शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥

दिगादिनियममाह ब्रह्मपुराणम्,
ग्रामात्पाच्यामुदीच्यां वा सपुष्पफलसंयुतम् ।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि ॥
व्यासः,

स्नात्वाऽलंकृतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितम् ।
सपुष्पफलशाखैकमर्कगुलमं समाश्रयेत् ॥
सल्लक्षणेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा ॥
अर्कमन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् ।
नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत् ॥
पूजयेन्मधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः ।
यज्ञोपवीतं वस्त्रं च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥
उष्णीषं गन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् ।
स्वशाखोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे,

कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन्प्रार्थयेत् द्विजोत्तमः ।
त्रिलोकवामिन् सप्ताश्व छायाया सहितो रवे ॥
तृतीयोद्गाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ।
तत्राध्यारोप्य देवेशं छायाया सहितं रविम् ॥
वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् ।
तन्मन्त्रेण आकृष्णेनेत्यादिना ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्यप्यङ्गिलङ्कैरभिषिच्य च ॥
गुडौदनं च नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत् ।

व्यासः,

अर्कं प्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं पुनः ।
मम प्रीतिकरा येयं मया स्पृष्टा पुरातनी ॥
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु ।
पुनः प्रदक्षिणीकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
नमस्ते मङ्गले देवि नमस्सवितुरात्मजे ।
त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं मे इहागता ॥
अर्कं त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च ।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ॥
तृतीयोद्गाहजं पापं मृत्युं चायु विनाशय ।
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुद्धरेत् ॥
आदित्यः सविताऽऽचार्यः पुत्री पौण्ड्र्यस्य नप्त्रिका ।
गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ॥
मुहूर्त्तकं निरीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयेत् ।
आशीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ॥
अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुखाच्च ताम् ।
प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिना चरेत् ॥
आचार्यस्य दानमन्त्रमाह—

व्यासः,

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।
ततः सर्वाणि कर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् ।
यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ॥
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वा ऽथवा जपेत् ।
पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ॥

बृहत्सामेतिमन्त्रेण ।

अर्कस्य पुरतः पश्चादक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥

कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ।

सवस्त्रं प्रतिकुम्भं च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ॥

हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ।

प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्पूज्य परमेश्वरम् ॥

पाद्याभ्यादि निवेद्यान्तं कुर्यान्नाम्ना च मन्त्रवित् ।

अत्र होमप्रकारमाह शौनकः,

तृतीये स्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।

अर्कविवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

अर्कसन्निधिमागस्य तत्र स्वस्त्यादिकं चरेत् ।

नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत स्थण्डिलं च प्रकल्पयेत् ॥

अर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

सौर्या सूर्यदैवतया आकृष्णेनेत्यादिकया च ।

स्वर्णेनालंकृत्य यत्नेन वस्त्रमाल्यादिभिः शुभैः ।

अर्कस्योत्तरदेशे तु एतया अर्ककन्यया ।

उल्लेखनमिदं कुर्यादाभ्यन्तरमतः परम् ॥

आज्याहुत्यादयः पश्चादन्ते पुण्याहमाचरेत् ।

अत्र पञ्चमदिनकृत्यमुक्तं ब्राह्मपुराणे,

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूजयेत् ।

विसृज्य होममग्निं च विधिना मानुषीपराम् ॥

उद्गृहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रानभिव्रजेत् ।

न पशून् च मित्राणि न फलं चैव गच्छति ॥

एवमेव द्विजश्रेष्ठः विधिना सम्पगुद्गृहेत् ।

धनधान्यसमृद्धिश्च इज्याशक्तिः परत्र च ॥ इति ।

अथ कृताधिवेदनस्याग्निद्वयसंसर्गविधिरभिधीयते ।

शौनकः,

अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ।

सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥

अरोगामुद्रहेत्कन्यां धर्मलोपभयात्स्वयम् ।

कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ॥

पृथक्स्थाण्डिलयोरग्नी समाधाय यथाविधि ।

तन्त्रं कृत्वा ऽऽज्यभागान्तमन्वाधानादिकं ततः ॥

जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौ तथाऽन्वारब्ध आहुतीः ।

अग्निमीळिपुरोहितंमूक्तेन नवर्चेन तु ॥

समिध्येनं समारोप्य अयन्तेयोनिरित्यूचा ।

प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठाग्नौ निधाय तम् ॥

आज्यभागान्ततन्त्रादि कृत्वाऽऽरभ्य तदादितः ।

समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद् घृतम् ॥

चतुर्गृहीतमेताभिः ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् ।

अग्नावग्निश्चरतीत्यग्निनाऽग्निः समिध्यते ॥

अस्तीदमिति तिसृभिः पाहिनोअग्नएकया ।

ततः स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

गोयुगं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाहिताग्नये ।

पत्न्योरेका यदि मृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः ॥

आदधीतान्यया सार्धमाधानविधिना शृङ्गी । इति ।

अयमग्निद्वयसंसर्गः लौकिकाग्नौ विवाहहोमपक्षे । संस्कृता-
ग्नौ विवाहहोमपक्षे तु नायं संसर्गविधिः ।

विवाहहोमेनैव संसृष्टत्वात् । द्वयोर्मध्ये एका स्त्रियेत तदा तेनै-
वाग्निना तां दग्ध्वा स्वयम्पुनरन्यमादध्यात् ।

*अत्र बहुवचनोपदेशात् सर्वासु पक्षादिषु एतत्कार्यम् । तदुक्तम्—

देवयाज्ञिकधृतभारद्वाजगृह्ये,

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम् ॥ इति ।

चरुः पक्षादौ क्रियमाणस्थालीपाकः ।

छन्दोगपरिशिष्टे च,

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् । इति ।

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां प्रातर्नित्येषु स्थालीपाकमन्वायात-
यतीति मैत्रायणीयगृह्येऽप्याश्वयुजीस्थालीपाकविधिपरे वाक्ये अ-
स्य नित्यत्वप्रदर्शनाच्च । एतच्च पूर्वयोरुपवसथिकाशनादिकं कृ-
त्वा परेद्युः कर्त्तव्यम् । तदाह—

गोभिलः, अथ दर्शपूर्णमासयोः सन्ध्यां पौर्णमासीमुपव-
सेदुत्तरामेके । यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याम् । पक्षान्ता उ-
पवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः । आमावास्यायै हविषा पूर्वपक्ष-
माभियजते पौर्णमासेनापरपक्षम् । यः परमो विप्रकर्षः सू-
र्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्या ।
यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमा-
नेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति । त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति ।
सन्ध्या वाऽस्तमितोदिता वोचैर्वा । अथ यदहः पूर्णो भवति । पृथगे-
वैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवत्यधीयीत वा तद्विज्ञो वा पर्वागमयेत ।
अथ यदहरुपवसथो भवति तदहः पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं हुत्वेति ।

* अर्कविवाहान्तः संस्कारप्रकाशः पूर्वं मुद्रितः । सार्धसहस्र-
परिमितो ग्रन्थः बाष्पगोविन्ददासीयपुस्तके त्रुटितः पुस्तकान्तरा-
नुपलब्ध्या न मुद्रितः । अनन्तरं बहुदिनानि अन्विष्यापि तदनुप-
लम्भात् उपलभ्यमानोऽग्रिमो ग्रन्थो मुद्रयितुमुपक्रम्यते ।

अस्य भाष्यविवेचितोऽर्थः । अथ बलिकर्मादिकथनानन्तरम् । दर्शपूर्णमासयोः, विधिव्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत् । रात्राह्नयोः सन्धिः सन्ध्या तस्यां सन्ध्यायां या पौर्णमास्यवच्छिद्यते सा सन्ध्येत्युच्यते । अत्राविशेषात् सन्ध्याद्वयमपि गृह्यते । एवं च समस्तमहोरात्रं व्याप्य स्थिता सती या उदयसन्ध्यायां तिष्ठति, या वा अहरेव केवलं व्याप्य स्थिता सती अस्तमयसन्ध्यायां तिष्ठति, तामुपवसेत् वक्ष्यमाणनियमयुक्तो भवेत् ।

तथाच स्मृतिः,

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम् ॥ इति ।

उत्तरा प्रतिपत् ।

तथाच श्रुतिः, द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये तस्मात्प्रतिपद्युपवसन्नेव यजेतापरेद्युर्वेति ।

माध्यन्दिनश्रुतावपि, एषा ह सम्बत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्व्वेति प्रतिपदः उत्तरपौर्णमासीत्वदर्शनात् । यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत । यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः सोमः न दृश्येत आगमादिना अतिक्षीण इत्युपलभ्यते ताममावास्याम् उपवसेदित्यनुपङ्गः । पक्षान्ता उपवस्तव्याः । पक्षोऽर्द्धमासः पूर्वपक्षोऽपरपक्षश्च । बहुवचनमावृत्त्यपेक्षम् । तदन्ताः अवसानतिथयः पक्षान्ताः ते वक्ष्यमाणविधिना उपवस्तव्याः । पक्षादयोऽभियष्टव्याः पक्षाणां आदयः पक्षादयः प्रतिपदः ताश्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन पूर्वाह्णादिसम्पादनेन यष्टव्याः । अमावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुरुपक्षम् अभियजते । पूर्वपक्षप्रतिपदिष्ट्या कृत्स्नः पूर्वपक्ष इष्टो भवतीति तात्पर्यम् । पूर्ण-

मासे उपवल्गुं हविः पौर्णमासं तेन पौर्णमासेन हविषा अपरपक्षं
कृष्णपक्षम् अभियजते । कृष्णपक्षप्रतिपदिष्ट्या कृत्स्नः कृष्णपक्ष
इष्टो भवतीति तात्पर्यम् । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा
पौर्णमासी । यः परमो महान् विप्रकर्षः व्यवधानं महदन्तरमिति या-
वत् । सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धौ । यः परमः सन्निकर्षः साऽमावा-
स्या । यः परमः महान् सन्निकर्षः सन्निधानं, सूर्याचन्द्रमसोरि-
त्यनुपङ्गः । यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत ।
यदहः यस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत ता-
ममावास्याम् उपवसेत् । तुशब्दः चशब्दार्थः । एवकारश्चावधारणे ।
यद्यपि अयमर्थः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धस्तथापि अस्य सूत्रस्य चतुर्द-
शीमिश्रामावास्याविषयत्वकल्पनात् पूर्वसूत्रस्य च तदतिरिक्तामा-
वास्याविषयत्वकल्पनाच्च न पौनस्त्यम् । दृश्यमानेऽप्येकदा ।
यदा दृश्यमानेऽपि चतुर्दश्यामपि क्षीणशेषायामपराह्णे श्राद्धमा-
रभेत तदाऽवश्यममावास्यां प्रतीक्षेत एकदा न सर्वदा । यदा-
ऽतिविप्रकृष्टत्वादमावास्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्यासमीपं स्यात्तदा
न प्रतीक्षेत अन्यदा प्रतीक्षेतेति । गताध्वा भवति । गतः अध्वा
स्वकीयं स्थानं परिपाटिगणनमार्गो यस्याः अमावास्यायाः सेयं
गताध्वा । चतुर्दश्यामेव तस्याः क्षीणत्वात् । तदुक्तम्—

छन्दोगपरिशिष्टे,

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत्कचित् ।

खर्विकां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे ॥ इति ।

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति । सन्ध्या वाऽस्तमितोदिता वो-
च्चैर्वा । त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः पौर्णमासीकालाः भवन्ति । पौर्णमा-
स्येव कालः पौर्णमासीकालः स त्रिप्रकारो भवतीत्यर्थः । सन्ध्या वा
सन्ध्या उक्तलक्षणा । अपरा अस्तमितोदिता यस्यां सवितुः अस्त-

८८४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

मयानन्तरमेव चन्द्रमा उदेति सा अस्तमितोदिता । अन्या उच्चैः पौर्णमासी । यस्यामीषत् उच्चैः स्थिते चन्द्रे पश्चात्सविता अस्तमेति सेयमुच्चैः पौर्णमासी । अथ यदहः पूर्णो भवति । अथेति सूत्रादिज्ञापनार्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रेणैक्यभ्रमः स्यात् । यदहः यस्मिन्नहनि । पूर्णः षोडशकलोपचययोगादखण्डमण्डलः चन्द्रमा भवति तामुपवसेदित्यनुवर्तते । पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति । पृथगेव अन्य एतस्य ज्ञानस्य अध्यायः ग्रन्थो ब्रह्मसिद्धान्तादिको भवति । तमधीयीत वा जानीयाद्वा । तत् ज्योतिःशास्त्रं विदन्ति त इमे तद्विदः तेभ्यो वा सकाशाद्दर्शपूर्णमासारूप्यं पर्व आगमयेत् जानीयात् । एवं उपवसथादिनं निर्णीय यदहरुपवसथो भवति तदहः वक्ष्यमाणं कुर्यादिति ।

शाङ्खायनश्च,

अथ दर्शपूर्णमासानुपोष्य प्रातर्यत्रैतन्महावृक्षाग्राणि सूर्य आतपति स यागकालः स्वस्त्ययनतमः सर्वासामावृतामन्यत्र निर्देशात् । सुमनाः शुचिः शुचौ वरूध्यदेशे पूर्णविम्बनं चरुं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यथाविभागं स्थालीपाकस्य जुहोतीति ।

आश्वलायनश्च,

अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवास इध्मवर्हिपोश्च सन्नहनं देवताश्रोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जं काम्या इतरास्तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्रतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति ।

तत्र दर्शपूर्णमासयोः उपवसथदिनवर्ज्यादिमाह—

देवयाज्ञिकधृतपरिशिष्टम्,

शाकं मांसं ममूरं च चणकं कोरदूपकान् ।

माषान् मधु पराचं च वर्जयेदौपवस्तके ॥ इति ।

कात्यायनश्च,

लवणं मधु मांसं च क्षारान् श्वो येन हूयते ।

उपवासे न भुञ्जीत नोरु रात्रौ न किञ्चन ॥ इति ।

परिशिष्टान्तरं च,

तिलमुद्राहते शैव्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

पिण्याकं देवधान्यं च सर्वशाकं तथैक्षवम् ॥

सर्जीक्षारं यवक्षारं दङ्गणक्षारमेव च ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा ॥ इति ।

अत एव सामुद्रमिति लवणविशेषणात्सैन्धवमानसादेरसा-
मुद्रस्य न निषेध इति केचिदाहुः । हविष्यत्वमपि तस्योक्तं स्मृतौ-

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ इति ।

अक्षारलवणं सैन्धवमिति निबन्धकाराः ।

सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवम् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्वशः ॥ इति ।

लवणं मधु मांसं चेति वाक्येन सामान्यत एव औपवस-
थ्याहे लवणभक्षणप्रतिषेधः ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा ।

इतिवाक्येन च व्रतसामान्ये लवणविशेषप्रतिषेधः । एवं
चानयोर्विभिन्नविषयत्वान्नैकतरेणान्यतरस्योपसंहारो युक्त इति
तु कश्चित् ।

जाबालिसाङ्गुथायनौ च,

कलहं क्रीतविक्रीतं प्रहासं बहुभाषणम् ।

तूर्यादिकं वृथाशय्यां यक्ष्यमाणो विवर्जयेत् ॥

करम्भांश्च कुलत्थांश्च वर्जयेत्कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषां च क्रयं विक्रयमेव च ॥

८८६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

दन्तधावनं पूर्वधुर्यागस्यैतानि वर्जयेत् । इति ।

अशनद्रव्यादिनियममाह—

आपस्तम्बः,

अमापममांसमाज्येनाश्रीयतां तदभावे दध्ना पयसा वेति ।

एतच्च व्रतमावश्यकम् । तदाह—

गोभिलः,

अहुता वा एतस्य मानुष्याहुतिर्य औपवसथिकं नाभ्रात्य-
नीश्वरो ह क्षोधुको भवति अकाम्यो जनानां पापीयसी हास्य
प्रजा भवति य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः का-
म्यो जनानां वसीयसी हास्य प्रजा भवति तस्माद्यत्कामयेतौप-
वसथिकं भुञ्जीयातामध एवैतां रात्रिं शयीयातां तौ खलु जाग्र-
न्मिश्रावेवैतां रात्रिं विहरेयातामितिहासमिश्रेण वा केनचिद्वा
जुगुप्सेयातां त्वेवाव्रतेभ्यः कर्मभ्यो न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः ।
पत्न्या व्रतं भवतीति । यथा कामयेत तथा कुर्यात् इति । अत
एव जागरणादिकमपि कर्त्तव्यमिति ।

अत्र पारस्करसूत्रानुसारिणां स्थालीपाकात् पूर्वादिने
उक्तोपवासादिकं न भवति पारस्करसूत्रेऽनुक्तत्वात् । न च
पारस्करसूत्राविरोधेन आश्वलायनादिगृह्योक्तत्वाच्चद्ववतीति
वाच्यम् । तथासति इध्मावर्हिषोः सन्नहनादिकरणस्याप्यापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिः । अनेकगृह्योक्ततत्तदविरुद्धयावत्पदार्थस्य करणे-
ऽसामर्थ्यात् । न च यथासामर्थ्यमेव उपसंहर्त्तव्यम् ।

बह्वर्षं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति कात्यानेन स्वगृह्योक्तमात्रकरणेऽपि साङ्गोपाङ्गकर्मसि-
द्धेः प्रदर्शितत्वात् । को हि मन्दमतिः स्वल्पायाससाध्यादपि

तावत्फलसिद्धौ बह्वायाससाध्ये प्रवर्तते इति । न च

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति कात्ययनेनैवाविरोधिपरकीयस्यापि अनुष्ठेयत्वोक्तेर्ब-
ह्वल्यं वा स्वगृहोक्तमिति वाक्यस्य गृह्यान्तराद्युक्तोपसंहारासम-
र्थपरत्वमिति वाच्यम् । उक्तातिप्रसङ्गापत्तिबलेन यन्नाम्नातमिति
वाक्यस्य परकीयाकाङ्क्षितमात्रग्रहणपरत्वात् । भवति हि परोक्त-
मप्याकाङ्क्षितं गृह्यते च ।

यथा,

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीताऽन्यानि मन्त्रवत् ॥

इति मेखलादिग्रहणे मनुना सामान्यतो मन्त्रवत्त्वोक्तौ
मन्त्रविशेषानुक्तौ च विशेषतो मन्त्राकाङ्क्षायां गृह्यविशेष-
रिपठिता मन्त्रविशेषा गृह्यन्ते । न चेह स्थालीपाकपूर्वदि-
नकर्त्तव्योपवासादेः कथञ्चिदाकाङ्क्षा समस्ति । सामान्यशब्दे-
नार्थतो वा स्वसूत्राद्यसूत्रितत्वादिति । न चैवं शाखान्तरा-
धिकरणविरोधः । बह्वल्यं वा स्वगृहोक्तमिति वाक्येन गृह्यान्त-
रोक्ताङ्गस्य व्यवस्थितविकल्पस्वीकारादिति बहवः । अत्र पक्षा-
दिषु स्थालीपाकं श्रपयित्वेति सूत्रे यद्यपि पक्षादिष्वित्येवोक्तं
तथापि जैमिनिसूत्रभाष्यकारमते दर्विहोमानां यागरूपत्वेन एत-
स्यापि तथात्वात् । सन्धिमाभितो यजेतेतिवाक्येन च यागस्य स-
न्धिमाभितो विधानात् तत्रत्यपक्षादिपदं सन्धिपूर्वापरकाष्ठप-
रम् । एवं च—

पर्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥

तथा,

पूर्वाह्णे चापि मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।
तदैव यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥

तथा,

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।
कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इत्यादिवाक्यैर्यागकालं निर्णाय स्थालीपाकः कार्य इति ।
विशेषतो यागादिकालनिर्णयश्च समयप्रकाशे करिष्यत इति ।

अन्ये तु स्थालीपाकादिहोमानामयागरूपत्वस्य वार्त्तिकद्वौ
सिद्धान्तितत्वात् न “सन्धिमभितो यजेत” इति वाक्यबलेन पक्षादिप-
दस्य पर्वसन्धिपूर्वापरकालपरत्वं किन्तु यथाश्रुतपक्षादिमात्रपर-
त्वमेव । एवञ्च पूर्वाह्णो वै देवानामित्यादिश्रुतेः पूर्वाह्णे यादिने
प्रतिपत् तद्दिन एव स्थालीपाको भवतीत्याहुः । एतच्च आधाना-
नन्तरपौर्णमाससम्बन्धिन्यां प्रतिपदि प्रारब्धव्यं न दर्शसम्ब-
न्धिन्याम् ।

सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेवमेव मनीषिणः ॥

इति कात्यायनेन—

सायंप्रातःक्रियाणां च सायमारम्भ इष्यते ।

पूर्णमासस्य दर्शस्य प्रारम्भः पूर्णमासतः ॥

इति बौधायनेन च पौर्णमासस्य आदित्वकथनात् । न च
ऊर्द्धं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोऽथ वाऽग्रिमः ।

य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतिः ॥

इति कात्यायनेनैव दर्शस्याप्यादित्वकथनात् कथमेवमिति-
वाच्यम् । तद्वाक्यस्य यत्र पौर्णमासहोमानन्तरं पुनराधाननि-

मित्तमापतितं ततो मासाद्युत्तरं चामावास्यातः पूर्वं च पुनराधानं
कृतं तत्र तदमावास्यासम्बन्धिन्यां प्रतिपदि दर्शहोमो न प्राप्नो-
ति । यतः पूर्वप्रक्रान्तपौर्णमाससम्बन्धिदर्शकालस्यातीतत्वात् द-
र्शपूर्णमासकर्मणश्च दर्शान्तत्वेन दर्शादित्वाभावादिति तत्र पूर्वप्र-
क्रान्तपौर्णमाससम्बन्धिदर्शस्य विधानार्थत्वात् । नचैवं स एवा-
दिरिति श्रुतिरिति दर्शस्यादित्वकथनं विरुध्यत इति वाच्यम् ।
विच्छिन्नस्य पुनस्ततः सन्धानेन गौण्या वृत्त्या तस्या आदि-
त्वस्योक्तत्वात् । अत एव श्रौतस्य स्मार्त्तस्य वा पौर्णमासस्य
करणानन्तरं कृष्णपक्षे यजमानस्य मरणाशङ्कायां तदानीमेव द-
र्शकरणं कल्पसूत्रे स्मृतौ च कात्यायनादिभिरुक्तं न कापि दर्शा-
नन्तरं तच्छङ्कायां पौर्णमासकरणमिति ।

कल्पसूत्रं च,

सायमाहुत्यां हुतायां चेद् दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुति-
स्तत्संस्थाभुतेरग्निहोत्रस्य । जीवेच्चेत्पुनः काले न वा कृतत्वा-
त्पौर्णमासान्तेचामावास्यमग्निहोत्रवादिति ।

सूत्रान्तरं च,

तच्चेदपरपक्षे प्रयाणं शङ्केत यावत्योऽपरपक्षस्य शिष्टा रात्रयः
स्युस्तासां सायम्प्रातराहुतीः प्रतिसङ्ख्याय हुत्वा प्रत्याहुत्यामा-
वास्येन हविषेष्टा समापयेयुरेवं यज्ञाविलोप इति । पूर्वपक्षे चेद्रा-
त्रौ प्रातराहुतिरेवेति ।

कात्यायनस्मृतौ,

पौर्णमासे कृते यागे मुमूर्षुर्यदि याज्ञिकः ।

दर्शयागस्तदैव स्यादपकृष्याहुतीः पृथग् ॥ इति ।

किञ्च ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्श इति कात्यायनवाक्येनैव पूर्णा-
हुत्यनन्तरमनुष्ठीयमानस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य वा आदित्व-

सिद्धौ तदितरस्य वाऽन्तत्वसिद्धौ—

दर्शान्तं पौर्णमासादिमेवमेव मनीषिणः ।

इति तद्वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । गङ्गाधरकारिकाकारादय-
स्तु यथाश्रुतवाक्ययज्यात् पूर्णाहुत्यनन्तरमनुष्ठीयमानस्य दर्श-
स्य पौर्णमासस्य वा आदित्वं तदितरस्य चान्तत्वम् । एवं च
आधानानन्तरं दर्शो वा पौर्णमासो वा य एवायाति तत्रैव
पक्षादौ स्थालीपाकप्रारम्भः कार्य इत्याहुः । अत्र श्रौतस्मार्त्त-
योरुभयोः समावेशे श्रौतं कृत्वा स्मार्त्तं कर्त्तव्यं, श्रौतस्य प्रधान-
त्वात् । तदाह—

गर्गः,

यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तंतिहासकम् ।

मोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन लिप्यते ॥

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।

गुणनिष्ठः प्रधानं हि हित्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥

भारद्वाजोऽपि,

होमं यैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्त्तं केचित्पुरा विदुः ॥ इति ।

अथ प्रकृतमभिधीयते । स्थालीपाकः श्रपयित्वा । स्थाली-
पाकं चरुम् उक्तविधिना श्रपयित्वा । दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हु-
त्वा जुहोति । तत्र अग्निः अग्नीषोमौ अग्नीषोमौ चेति पौर्णमास-
देवताः । अग्निः विष्णुः इन्द्राग्नी विष्णुस्थानेऽग्नीषोमौ वा इति अस-
न्नयतो दर्शदेवताः । सन्नयतश्च इन्द्राग्निस्थाने इन्द्रः महेन्द्रो वेति ।
एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । किं पौर्णमास्यां दर्शे च एताभ्यः
सर्वाभ्यो जुहोति, उत पौर्णमास्यां पौर्णमासदेवताभ्यो दर्शे च

दर्शदेवताभ्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो जुहोतीत्यविशेषेणोपदेशात् उभयत्रापि सर्वाभ्यो जुहोति । नच पौर्णमास्यां क्रियमाणस्य स्थालीपाकस्य पौर्णमासरूपत्वेन तत्र पौर्णमासदेवताभ्य एव होमः समुचितः, एवं दर्शेऽपि दर्शदेवताभ्य एवेति वाच्यम् । प्रमाणेन प्राप्तस्योचित्यमात्रेण विशेषे व्यवस्थापनायोगात् । तस्मादुभयत्रापि सर्वाभ्यो जुहोतीति । मैवम् । अग्नीषोमीयस्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्नेय इति मैत्रायणीयसृष्टे स्पष्टतरं पौर्णमास्यां पौर्णमासदेवताभ्यो दर्शे च दर्शदेवताभ्य एव स्थालीपाकस्याभिधानात् ।

गोभिलेन च, “आग्नेय एवानाहिताग्रेरुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः स्थालीपाकः स्यात् आग्नेयो वाऽग्नीषोमीयो वाऽऽहिताग्रेः पौर्णमास्याम्, ऐन्द्रो वैन्द्राग्नो वा माहेन्द्रो वाऽमावास्यायाम् अपि वाऽऽहिताग्रेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेय एव स्यात्” इत्यनेन देवतासमुदायहोमस्य पौर्णमास्यां दर्शे चानुक्तत्वात् । न च गोभिलसूत्रैकवाक्यतयाऽनाहिताग्रेः पारस्करसूत्रानुसारिण आहिताग्रेर्वा उभयत्राग्नेय एव आहिताग्रेरग्नीषोमीयो वाऽऽग्नेयो वा पौर्णमास्यां दर्शे चासन्नयत ऐन्द्राग्नः सन्नयतश्चैन्द्रो माहेन्द्रो वा स्थालीपाकोऽस्तु । न चैवं दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति पारस्करसूत्रस्थबहुवचनानुपपत्तिः, सर्वपक्षाभिप्रायेण बहुवचनस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । गोभिलसूत्रेणैकवाक्यतया एवमनुष्ठानं सूत्रान्तरैकवाक्यतयाऽन्यथा वेत्यत्र विनिगमकाभावात् । तस्मात् सन्दिग्धार्थस्य सूत्रस्य सूत्रान्तरेणार्थनिर्णयः । स च सम्भवति सर्वैकवाक्यत्वे नान्यथा कल्प्यते । एवं च मैत्रायणीयसृष्टे पौर्णमास्यामाग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य चोभयोरनियमतः करणमुक्तं गोभिलसूत्रे चैकतरस्य । न चोभयोः करणे एकतरकरणं विरुध्यते । उभयोः कृते एकतरस्य कृ-

तत्वात् । एकतरकरणे तूभयोः करणं विरुद्धत एवेत्यविरोधाय पौर्णमास्यां तदुभयकरणमादर्शे च आग्नेयस्य चैन्द्राग्नस्य चोभयोः करणं मैत्रायणीये उक्तम् । गोभिलसूत्रे च आग्नेयस्य ऐन्द्राग्नस्यैन्द्रस्य माहेन्द्रस्य च प्रत्येकं विकल्पेन करणमुक्तम् । तत्राष्टदोषदृष्टविकल्पापेक्षया व्यवस्थितविकल्पस्य लघुत्वेन गोभिलीयैरप्येन्द्राग्नस्य ऐन्द्रमाहेन्द्राभ्यां व्यवस्थित एव विकल्पः समाश्रीयते । व्यवस्था च प्रातराग्नेय ऐन्द्राश्च द्वादशकपालोऽसन्नयत इत्यादिश्रौतसूत्रे दृष्टा । एवं च एकवाक्यत्वानुरोधाय मैत्रायणीयगृह्ये आग्नेयनियमस्योक्तत्वाद्दर्शे नियमतोऽग्निदेवत्यो होमः, सन्नयनमकुर्वतो नियमत एव ऐन्द्रामहोमः, सन्नयनं कुर्वतश्च इन्द्रदेवत्यो महेन्द्रदेवत्यो वा होम इति । तदिदमुक्तं “दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा” इति । श्रौते दर्शपूर्णमासयोर्हि एवमेवैतासां देवतानां यागः । अत एव अथ पार्वणस्थालीपाक इत्युपक्रम्य तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवास इत्युक्त्वा देवताश्रोपांशुयाजमहेन्द्रवर्जमित्याश्वलायनेनोक्तम् । महेन्द्रनिषेधश्च तच्छाखीयमात्रपरः । अन्यथा गोभिलगृह्यादिविरोधादिति ।

अन्येतु मैत्रायणीयगृह्यैकवाक्यतया दर्शे सन्नयतोऽसन्नयतो वा ऐन्द्राग्न एव भवति नैन्द्रादिः । अन्यथा तत्र नियमतः श्रुतस्यैन्द्राग्नस्य पाक्षिकत्वं स्यात् इत्याहुः । अत्र पौर्णमास्यां पौर्णमासदेवताभ्यो होमद्वयं न तु होमत्रयम् । तथाहि । पौर्णमासेष्टौ हि त्रयो यागाः । तत्र एकः अग्निदेवत्यः । अपरौ च द्वौ यागौ अग्नीषोमदेवत्यौ । तत्रापि प्रथमः आज्यहविष्कः द्वितीयस्तु पुरोडाशहविष्कः । न चाग्निभिन्नः सोमो भिन्न इति । यतः अग्नीषोमयोश्च देवतात्वं व्यासज्यवृत्ति न प्रत्येकम् । न चाज्ययागपुरोडाशयागयोर्भेदात्तयोर्देवताभेद आवश्यकः । तथा च आ-

ज्ययागसम्बन्धिनौ अग्नीषोमौ भिक्षौ पुरोडाशयागसम्बन्धिनौ च भिक्षावेव ताविति वाच्यम् । यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति क्वचित् यागभेदेऽपि देवताया अभेदस्य श्रुत्या दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो जुहोतीति प्रकृतमूत्रेण च प्रदर्शितत्वात् । न चोच्चैस्त्वादिधर्मभेदेन तद्भेदः । वागन्तेन दीक्षणीया, नीचैस्तरां नीचैस्तरामितरे, उपांशूपसद इत्याद्यनेकवाक्यविहितस्वरभेदवत्त्वात्तत्तादिष्टीनां तत्तदिष्टिसम्बद्धप्रयाजादिदेवानां भेदापत्तेः । किञ्च एकमुद्दिश्य उच्चैस्त्वादिधर्मकशब्देन मनसैवान्यथा वाऽनेकप्रकारेण त्यज्यमाने द्रव्ये तदुद्देश्यभेदापत्तेः । न च शब्दमयी देवता शब्दश्च तत्र विभिन्न एवेति तद्भेदोऽपि सिद्ध एवेति वाच्यम् । सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञावलेन तत्तद्गकारादीनामैक्यस्य व्यवस्थापितत्वात् । अथोत्पन्नोऽयं गकार इत्यादिप्रतीतीनां का गतिरिति चेत्, भ्रमत्वमेव । अन्यथा शिखामात्रनाशेऽपि शिखी विनष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्तद्विशिष्टप्रतियोगिकतदुत्पादविनाशावपि स्याताम् । न चैवं सेयं प्रदीपकलिकेत्यादिप्रतीतिवलेनैतासामपि अभेद एव सिद्ध्येत् । सिद्ध्येदेव यदि तत्र परिमाणादिभेदो नोपलभ्येत । अथ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञायाः प्रमात्वं गकारो नष्ट इत्यादिप्रतीतीनां च भ्रमत्वमित्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्, लाघवम् । अनन्तगकारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव गकारस्य कल्पनाया उचितत्वात् । न च तत्तदुत्पादविनाशाद्यनेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनमपेक्ष्य एकस्या एव प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वकल्पनस्योचितत्वेन विपरीतमेव लाघवमिति वाच्यम् । तद्वतितत्प्रकारकत्वादिरूपप्रमात्वं— तदभाववतितत्प्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वयोरन्यतरस्यावश्यं बहुषु कल्पनीयत्वेन लाघवाभावात् । प्रत्यभि-

८९४ धीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

ज्ञाव्यक्तीनामप्यनन्तत्वेन तदपेक्षया स्वल्पत्वाभावाच्च । नन्वेवं गकारादौ तारत्वादयो विरुद्धधर्माः प्रतीयन्त इति विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदसिद्धिरिति चेत्, न । ध्वनिगतानामेव तारत्वादीनां तत्र प्रतीतिः । अवर्णात्मकवीणादिजन्यध्वनिरूपशब्देषु तारत्वादेः क्लृप्तत्वात् । एवम् अभिव्यञ्जकवाय्वादिसंयोगगतानामेव ध्वंसादीनां तत्र प्रतीतिरिति । अभिव्यञ्जकवायुसंयोगानां द्विषणावस्थापित्वेन च क्षणद्वयमेव तत्तच्छब्दप्रतीतिरिति । अथैवं घटादेरपि न कथं नित्यत्वम् । ध्वंसादिप्रतीतेश्चान्यथैवोपपत्तिसम्भवात् इति चेत्, न । नित्यत्वग्राहकप्रमाणाभावात् । प्रकृते च लाघवानुगृहीतप्रत्यभिज्ञावलेन गकारादीनामभेदसिद्धौ अनादित्वसिद्ध्या तत्सिद्धेः । तस्मादभिन्ना एव गकारादयो नित्याः । एवं च य एवाग्नीषोमशब्दः आज्ययागे देवतात्वमध्यारोहति स एव पुरोडाशयागेऽपीति । यदि च देवतानां विश्रहः स्वीक्रियते तदा शब्दभेदेऽपि न विरुद्धं देवतैक्यमिति । तस्मात्पौर्णमास्याम् अग्नये स्वाहेति हुत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति एकवारमेव जुहुयात् न पुनरग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति द्वितीयवारमपि । एवं होमद्वयमेव पौर्णमासदेवताभ्यो न होमत्रयमिति । अत एव मैत्रायणीयगृह्ये अग्नीषोमीयस्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्नेय इत्येवोक्तम्, न तु अन्तरा अग्नीषोमाभ्यामुपांशु यष्टव्यामित्युक्तम् । आश्वलायनगृह्ये तु देवताश्रोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जमित्युपांशुयागः पर्युदस्त एव । अथैवम् आश्वलायनगृह्यैकवाक्यतया दर्शेऽपि विष्णुयागो मास्विति चेत्, न । शाखाभेदेन व्यवस्थितगृह्यान्तरानुरोधेन सामान्यतः प्रवृत्तदर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वेति सूत्रसङ्कोचस्यानुचितत्वात् । अग्नीषोमीयरूपांशुयाजाकरणे च एतत्सूत्रसङ्कोचस्याभावात् । ह-

रिहरादयस्तु पौर्णमासदेवताभ्यो होमत्रयं दर्शदेवताभ्योऽपि होम-
त्रयमेव । तत्र पौर्णमास्यामग्नये स्वाहेति हुत्वा उपांशु अग्नीषोमाभ्यां
स्वाहेति च हुत्वा पुनरग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति जुहुयात् । दर्शे चा-
ग्नये स्वाहेति हुत्वा विष्णवे स्वाहेति च हुत्वा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति
जुहुयात् । इन्द्रमहेन्द्रादिदेवत्यहोमस्तु न भवति ।

कारिकाकारोऽपि,

अभिघार्यं चरुं तेन जुहुयात्प्रथमाग्नये ।

अग्नीषोमाभ्यां द्वितीया ताभ्यामेव तृतीयका ॥

अग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां दर्शे जुहोत्यपि ।

सान्नाय्यवत्यपीमाः स्युर्दर्शे नेन्द्रो न महेन्द्रः ॥ इति ।

अथ प्रकृतमुच्यते ।

जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवी-
भ्यामिति ।

स्थालीपाकमित्यनुवर्त्तते । ब्रह्मणे स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इत्येवम् ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृहेभ्य आकाशाय च ।

बलिहरणमित्यनुपज्यते । एतच्च बलिहरणं स्थालीपाकादे-
व द्रव्यान्तरानुपदेशात् । स्थालीपाकस्य प्रस्तुतत्वाच्च । बलिप-
रिमाणमाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

न चावार्ध्या बलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।
एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्तीतरेतरमसंक्ताश्चेति ।

अत एव न सुवेणैव बलिहरणनियमः । आहुत्यर्द्धं बलेः
प्रमाणमिति गर्गः । हरिहरादयश्च सुवेणैव बलिहरणं भवतीत्याहुः ।

कारिकाकारोऽपि,

८९६ बीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

ततो बलित्रयं तस्माच्चरोरुत्तरतोऽग्नितः ।

प्राक्संस्थं स्यादुदक्संस्थं वा स्रुवेण नमोऽन्तिकम् ॥ इति ।

मन्त्रस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इत्येवंरूपः ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकारवपट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । इति ।

अत्र च चतुर्थ्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वं विश्वेषां देवानामन्येषां च प्रत्याग्यते । तच्च त्यागमन्तरेण न सम्भवतीति त्यागोऽप्यवश्यं कार्यः । अत एव हरिहरादयः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेत्येवं त्यागो भवतीति लिलिखुः । केचित्तु अमुष्मै नम इति न नमस्कारचतुर्थ्यन्तयोः क्रमपरं, किन्तु चतुर्थ्यन्तनमस्काराभ्यां बलिर्देय इत्येतावन्मात्रपरम् । अत एव गोभिलसूत्रे विकृतौ वास्तुबलौ नमो ब्रह्मण इति दर्शनमुपपद्यते । एवं च पारस्करसूत्रे नमस्त्रियै नमः पुंसे वयसे इति आदौ नमःशब्दस्य दर्शनात् वैश्वदेवप्रकरणे पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणत इत्यत्र अन्ते दर्शनात् नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमो भूतशृङ्गेभ्यो नम आकाशायेत्येवमपि मन्त्रप्रयोगो युज्यत इत्याहुः । छन्दोगपरिशिष्टीयनारायणभाष्येऽप्येवमेवोक्तमिति । इदं च बलित्रयं शालायामेव । अवचने शालायां क्रियमाणस्थालीपाकसम्बद्धस्य कर्मणः शालायामेव कर्तुं युक्तत्वात् । अग्रेतनबलीनां बाह्यतः स्त्रीबलिं हरतीत्यनेन शालाया बाह्यतोऽभिधानाच्च ।

वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ।

विश्वे देवा देवता अस्येति व्युत्पत्त्या वैश्वदेवशब्देन सर्वा-

र्थः पाकोऽभिधीयते । तस्य वैश्वदेवस्य । पृष्ठी चेयं तदेकदेशलक्षणार्था । तथा च सर्वार्थपाकादवदाय जुहोति । तत्र मन्त्रः अग्नये स्वाहेत्यादिः । अग्नौ जुहोतीति तु अग्नावेवास्य होमोनान्यत्रेति । तेन बलिकर्म ततो न भवतीति कर्काचार्याः । अत्र केचित् पौष्णस्य जुहोतीत्यत्र पौष्णमिव वैश्वदेवं चरुं कुर्वन्ति । तदयुक्तम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । न हि पौष्णशब्दवाच्यः चरुः प्रकारान्तरेण तत्र सिद्धः । वैश्वदेवस्तु पाको विद्यत एव । यथा च वक्ष्यति “वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्” इति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तु प्रयोगदर्शनार्थम् । प्राजापत्यं स्विष्टकृचेति प्रदेशान्तरे अभिहितम्, प्रयोगश्च नोपदर्शित इति तदिहोपदर्श्यते । अपि च स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सया तत्कथनम् । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदभ्यश्चेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् । तेन महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोऽवगम्यत इति कर्काचार्याः । वस्तुतस्तु एतादृशप्रयोगप्रदर्शनमन्तरेणापि आज्यभागादीनामिव प्रयोगोपपत्तेराज्यभागव्याहृतिहोमान्तरालरूपावसरस्य च सीमन्तोन्नयनान्नप्राशनादिप्रधानहोमावसरस्यैव कथनं विनापि प्राप्तेश्च नैतदुभयं तत्प्रयोजनम् । किन्तु वैश्वदेवादन्नात्स्विष्टकृन्न प्राप्त इति तद्विधानार्थम् । कथमप्राप्तिरिति चेत्, न । अशेषत्वात् । यावद्धविरुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतस्तत एव होमो नाज्यादशेषादिति वदता कात्यायनेन शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीति प्रदर्शनात् । अशेषत्वं कुत इति चेत्, अग्रेऽप्येतत्सम्बद्धप्रधानस्य विद्यमानत्वात् । किं तत्प्रधानमिति चेत्, वैश्वदेवादिः । कथमस्य तदर्थतेति चेत्, शब्दसामर्थ्यात् । विश्वे देवाः देवपितृमनुष्यरूपा देवता अस्येति वैश्वदेवशब्दस्य व्युत्पादनात् । अत एव वैश्व-

देवे स्विष्टकृन्न क्रियते तदग्रेऽपि तत्सम्बद्धप्रधानस्य विद्यमान-
त्वादिति । न चैवं प्रकृतस्थालीपाकादपि स्विष्टकृन्न स्यात् त-
स्यापि शेषत्वाभावादिति वाच्यम् । दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यो
होमस्तदुत्तरं तस्य शेषत्वसम्भवात् । अग्नीषोमीयस्थालीपाकः
पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्रेय इति मैत्रसूत्रेण
पूर्वालिखितगोभिलसूत्रेण सूत्रान्तरेण च दर्शपूर्णमासदेवताकहो
मस्यैव दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमेवमिति चेत्, न ।
पूर्वं तु दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयदेवताभ्यो जुहुयादापौ-
र्णमासादशस्यानतीतः काल आदर्शात्पौर्णमासस्येति शाङ्खायन-
सूत्रे, होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्यये तथा पुनरेवाग्निमादध्यादि-
ति छन्दोगपरिशिष्टेऽन्यत्र च दर्शपूर्णमासपदेन बहुशस्तद्व्यवहा-
रदर्शनेन तस्य तत्पदवाच्यत्वावसायात् । आज्याच्चेह स्विष्टकृद-
र्थं नावदेयं, शेषत्वाभावात् । गृहान्तरेषु स्थालीपाकवति कर्मणि
स्थालीपाकादेव स्विष्टकृतो दर्शनाच्च ।

तथाच मैत्रगृह्यम्,

स्विष्टकृते समवद्यत्युत्तरार्द्धात्सकृद्विमात्रं द्विर्वा । यदि पञ्चा
वदानस्यावत्तं द्विरभिघार्य नात ऊर्द्धं स्थालीपाकं प्रत्यभिघारय-
ति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यसंस्कृतमुत्तरार्द्धं जुहोतीति ।

गोभिलगृह्यं च,

स्विष्टकृत उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्सकृदेव भूयि-
ष्ठं द्विरभिघारयेद्युपश्चावत्ती स्याद्विरूपस्तीर्यावदाय द्विरभिघार-
येन्न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामताया अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे-
त्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धं जुहुयान्महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयादिति ।

अत्र होमक्रमेण पूर्वस्थालीपाकात्सौविष्टकृतमवदाय ततो
वैश्वदेवादन्नादवदाय एकदैव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति ।

ननु अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेकैकमवदानं तयोर्द्वयोरङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करेण
एकेन स्त्रुवेणैकदा कथं होम इति चेत्, सत्यम् । अर्थपरिमाणेन
स्त्रुवान्तरेणैव तद्धोमस्य स्वीकारात् । वसोर्द्धारादौ तथा दृष्टत्वात् ।
न च स्त्रुवं प्रतप्येत्यत्र स्त्रुवामित्येकवचनान्तपदोपादानात् एकस्य
स्त्रुवस्य प्रतपनमुक्तम् । तथा च तत्र एक एव स्त्रुवो भवतीत्यवग-
म्यते इति वाच्यम् । एकत्वस्योद्देश्यगतत्वादविक्षितत्वेन स्त्रुवा-
न्तरप्रतपनस्य स्त्रुवान्तरस्य वा अर्थतोऽप्यनिराकरणात्, “शूलग-
वपशुवन्धे अवदानहोमार्थं स्त्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यशकलमव-
धाय हृदयाग्रङ्गेभ्यः प्रत्येकं द्विद्विरवदायावदाय स्त्रुवे क्षिप्त्वा
स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा
सकृदभिघार्य असर्वाणि चेत्क्षताभ्यङ्गं कृत्वा अग्नये स्वाहेति
जुहोति” इति हरिहरादिभिर्लिखनादप्येतस्यार्थस्य स्वीकारात् ।
तस्यासादनं तु वैश्वदेवान्नादुत्तरं पूर्णपात्राच्च पूर्वं भवति
कार्यक्रमस्य तथैव सत्त्वात् । प्रोक्षणमपि तथैव । प्रतपनसंमार्ज-
नप्रतपनाभ्युक्षणानि च प्रधानार्थस्त्रुवप्रतपनाद्युत्तरं भवन्ति । न
च गृहमेधीयेष्टौ सौविष्टकृतपीशीलकस्येवात्रापि सौविष्टकृतस्त्रुव-
स्यासादनादिकं मास्तु इति वाच्यम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैष-
म्यात् । वाजिनोत्पत्त्याग्रप्रयोजकस्य वाजिनयागस्येव अन्यदी-
यद्रव्योपजीवकस्य हि स्विष्टकृतो न तद्रव्योत्पत्तितत्संस्कारत-
द्व्याधिकरणपात्रसंस्कारादिप्रयोजकत्वम् इति तत्रेष्टौ वचनात्पृ-
थग्भूतेऽपि स्विष्टकृद्द्रव्येऽन्यथानुपपत्त्या तदधिकरणपात्रमात्राक्षे-
पेऽपि न तत्संस्कारस्याक्षेपः । स्त्रुवस्य तु वचनसामर्थ्याभ्यामङ्गप्र-
धानसाधारण्येन द्रवद्रव्यावदाने होमपात्रमनादेश इति वचने च
होममात्रे एव विनियुक्तस्योपादिश्यमानः संस्कारो यावदङ्गप्रधा-
नार्थद्रवद्रव्यग्रहणहोमार्थ इति भवति स्त्रुवादिसंस्कारस्य प्रयो-

जकः स्विष्टकृत् । अत एव दर्शपूर्णमासयोः विस्मृतस्त्वजुहूसंमार्गाकरणमाकर्मापवर्गादिति देवयाज्ञिकादयो लिखन्ति स्म ।

अन्येतु जुह्वाऽवचन इति सूत्रेण होममात्रानुवादेनैव जुह्वाविहितेति सर्वत्र स्थालीपाकादावपि जुहूः कार्या । न च स्तुवं प्रतप्येत्यादिना स्तुवमात्रस्यैव प्रतपनाद्युपदेशात्कथमेवमिति वाच्यम् । आज्यमग्निश्चित्येत्यत्र आज्यपदस्य स्थालीपाकोपलक्षकत्वं इव पर्याग्निं कृत्वा तूष्णीं स्रुक्स्तुवौ संमृज्यादिति मैत्रायणीयगृह्यैकवाक्यतया स्तुवपदस्यापि जुहूपलक्षकत्वे विरोधाभावात् । एवं च आज्यभागानन्तरं जुह्वामुपस्तीर्य स्थालीपाकस्य मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावदाय पश्चावत्तिनां तु मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धाच्चावदाय प्रत्युपस्तीर्य क्षताभ्यङ्गं कृत्वा प्रधानदेवताभ्यो जुहोति । स्विष्टकृद्धोमार्थं च जुह्वामुपस्तीर्य स्थालीपाकस्योत्तरार्द्धात्सकृदवदाय पश्चावत्तिनां द्विरवदाय द्विः प्रत्युपस्तीर्य क्षताभ्यङ्गमकृत्वैव उत्तरपूर्वार्द्धे जुहोति ।

तथा मैत्रायणीयगृह्ये, उपस्तीर्य उपस्पृश्य मेक्षणेन स्थालीपाकस्यावद्यति मध्यात्पूर्वार्द्धाद् द्वितीयं पश्चार्द्धात्तृतीयम् । यदिदं पश्चावदानस्यावत्तमभिघार्य स्थालीपाकं प्रत्याभिघारयति अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहोति यो देवानामसीति रौद्रस्य जयान् हुत्वाऽऽज्यस्य स्विष्टकृते समवद्यति उत्तरार्द्धात्सकृद्विमात्रं द्विर्वा यदि पश्चावदानस्यादवत्तं द्विरभिघार्य नात ऊर्द्धं स्थालीपाकं प्रत्याभिघारयत्यग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यसंसक्तमुत्तरार्द्धे जुहोतीत्युक्त्वा एतेन स्थालीपाकेन स्थालीपाकाः सर्वे व्याख्याता इत्युक्तम् ।

आश्वलायनगृह्येऽपि, अथ पार्वणस्थालीपाक इत्युपक्रम्य मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च हविषोऽवद्यति मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धादिति पश्चावत्तिनामुत्तरार्द्धात्सौविष्टकृतं नात्र हवींषि प्रत्याभि-

धारयतीत्युक्तम् ।

गोभिलगृह्येऽपि, यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेदा-
ज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तं तु
भृगूणामग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः प्राक्शो
जुहुयात् । अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति मध्यात्पूर्वाद्धाच्चतुरवत्ती
चेद्भवति मध्यात्पूर्वाद्धात्पश्चाद्धादिति । पञ्चावत्ती चेद्भवत्यभिधा-
रयत्यवदानानि प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामताया अग्नये
स्वाहेति मध्ये जुहोति सकृद्वा त्रिवेतेनैव कल्पेन । अथ स्विष्टकृत
उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वाद्धात्मकदेव भूयिष्ठं द्विरभिघारयेद्यद्यु
पञ्चावत्ती स्याद्विरभिघारयेन्न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामता-
या अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धे पूवार्द्धे जुहुयान्महाव्याह-
तिभिराज्येनाभिजुहुयात् प्राक् स्विष्टकृत आवापो गणेष्वेकं परि-
समूहनमिध्मो वहिःपर्युक्षणमाज्यभागौ च सर्वेभ्यः समवदाय
सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोतीति ।

अत एवाज्यभागावपि चतुर्गृहीतेनैव होतव्यौ न सकृद्-
गृहीतेन । आज्यभागप्रधानस्विष्टकृदतिरिक्तहोमानां तु चतुरवत्त-
त्वस्य गृह्यान्तरेष्वप्यदर्शनात् सकृद्गृहीतार्थावाप्तेरवपदकारा-
तिरेकाच्चेति कात्यायनसूत्राच्च सकृत्सकृदवदाय ते होमाः कर्त्त-
व्याः । अत एव पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रव्याख्या-
यां स्तुचि स्तुवे वाऽवत्तस्येति देवयाज्ञिकैरुक्तम् । एवं च प्रकृते
जुह्वाः सत्त्वात्तयैवानेकहविष्कस्विष्टकृदादिसिद्धेर्द्वितीयस्यार्थपरि-
माणस्तुवस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । स्था-
लीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते इत्यादि-
गोभिलादिमूत्रेषु स्तुङ्नियमस्य चतुरवत्ततानियमस्य चादर्शनात् ।
पारस्करेण च स्तुवसंस्कारमात्रस्य कथनात् पारस्करसूत्रानुया-

यिनां स्तुवेणैव होमो भवतीतित्युन्नयनात् । न च मैत्रायणीयश्रु-
 त्वाद्येकवाक्यतया स्तुवं प्रतप्य संमृज्येति सूत्रस्थस्तुवपदस्य जुहू-
 पलक्षकत्वावश्यकत्वे कथमेवमिति वाच्यम् । तत्सूत्रज्ञापकादि-
 कमन्तरेणैव सूत्रान्तरमात्रानुरोधात्तत्सूत्रस्थपदे लक्षणा स्वीका-
 रानौचित्येन तत्रत्यस्तुवपदस्य जुहूपलक्षकत्वाभावात् । अन्यथा
 रौद्रस्य जयान् हुत्वाऽऽज्यस्य स्विष्टकृते समवद्यतीति मैत्रायणी-
 यसूत्राद्येकवाक्यतया आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्व-
 प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्रेति सूत्रस्थस्विष्ट-
 कृदादिशब्दस्य जयाहोमाद्युपलक्षकत्वापत्तेः । अस्त्विति चेत्, न ।
 विभिन्नपदार्थबोधकगृह्यान्तरानुरोधेन लक्षणास्वीकारे एतत्सूत्र-
 स्य पदमात्र एव लक्षणास्वीकारापत्तेः । तस्मान्न जुह्वा होमः
 किन्तु स्तुवेणैवेति । स्विष्टकृद्धोमार्थं तु अर्थपरिमाणस्तुव उपादेय
 एवेति । अत्र होमार्थं वैश्वदेवपाकादवत्तस्य सर्वहोमः न संस्तव-
 परिशेषणम् । परिभाषया प्राप्तस्यापि स्वाहाकारस्य अग्रये स्वा-
 हेत्यादौ पुनरुपादानेन संस्तवोऽत्र न भवतीति ज्ञापनात् । वैश्व-
 देवप्रकरणीय—वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादिति सूत्र-
 व्याख्याप्रस्तावे स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्तवव्युदासार्थमिति
 कर्काचार्यलिखनादिति केचित् । अपरे तु स्वाहाकारान्तमन्त्रा-
 न्तराणामिव कस्याश्चिच्छाखायां क्रमपरिपठितानामग्रये स्वाहेत्या-
 दीनामप्युपनिबन्धसम्भवान्न स्वाहाकारोपादानमात्रेण संस्तव-
 व्युदासः । अन्यथा सर्वत्र स्वाहाकारान्तमन्त्रान्तरकरणकहो-
 मस्थले संस्तवानापत्तेः । सन्दिग्धतात्पर्यकसूत्रानुरोधेन निर्णीता-
 र्थकपाक्यज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रसङ्कोचापत्तेश्च । अत एव
 कारिकाकारेणापि—

नेच्छन्ति संस्तवान् केचिद्वैश्वदेवान्नहोमतः ।

स्वाहान्तत्वाच्च मन्त्राणां न युक्तं वचनादिदम् ॥

संस्रवास्तु भवन्त्यत्र भाष्यकारादिसंमतम् ।

पाकयज्ञेष्ववत्तस्य प्रत्यक्षवचनाद्यतः ॥

इत्युक्तमित्याहुः ।

बाह्यतः स्त्रीबलिं हरति । बाह्यतः स्त्रीबलिम् स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिः तं स्त्रीबलिं हरति ददाति, नमः स्त्रियै इत्यादि-भिर्भिन्नैः । बलिपरिमाणादिकं पूर्वलिखितमेव ग्राह्यम् । केचित्तु स्त्रीभ्यो बलिः स्त्रीबालिरिति न समासः किन्तु स्त्रीति भिन्नं पदम् । एवं च स्त्री बाह्यतो बलिं हरतीत्यर्थः । तथा च सीतायज्ञे—

पारस्करः, स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचारितत्वादिति । स्त्री च पत्न्येव नान्या काचिदप्रकृतेत्याहुः । तन्न । एतादृशार्थकर-णापेक्षया पूर्वव्याख्याने लाघवात् । एतादृशव्याख्याने हि स्त्रीणां तत्तद्वलिप्रदानानुकूलविद्याकल्पना स्यात् । यत्र चान्यथा वाक्यार्थो न सम्भवति तत्र वचनबलेनैव विद्या कल्प्यते । न चात्र तथास्ति । तस्मात्स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबालिरिति समासेनैक-पद्यमेवेति । इदं च बलिहरणं स्थालीपाकादेव वैश्वदेवान्नात् । वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति सूत्रस्यग्रावेव होमो न बलिहरणमिति व्याख्यानात् । प्रस्तुतत्वाद्वैश्वदेवपाकादेव बलिकर्म भवतीति तु गर्गः । आगन्तूनामन्ते निवेश इतिन्यायाच्च प्राशनान्त एव एत-त्कार्यम् । अत एव—

कारिकाकारः,

आज्येन नव भूराद्याः प्राशमाद्याविमोक्तः ।

शालाया बाह्यतस्तस्माच्चरुशेषाच्च पूर्ववत् ॥

नमस्त्रियादिभिर्भिन्नैः पञ्चभिर्बलिपञ्चकम् ।

पञ्चमे बलिदाने स्युर्देवतास्तु स्त्रियादिकाः ॥ इत्याह ।

९०४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

शेषमद्भिः प्रप्लाव्य । शेषं स्थालीपाकशेषम् । अद्भिः जलेन प्रप्लाव्य प्रकृष्टं प्लावयित्वा । एतच्च प्लावनं प्रणीतोदकेन प्रणीतानां सर्वार्थत्वस्वीकारात् इति बहवः । अपूर्वकार्यार्थत्वान्न प्रणीतोदकेन, किन्तु जलान्तरेणैव तदित्यपरे ।

कारिकाकारोऽपि,

अद्भिः प्रप्लाव्य तच्छेषं लौकिकाभिश्चरुं ततः ।

वासुदेवादयः प्लावे प्राहुः प्राणीतकं जलम् ॥

अस्याप्राकृतकार्यत्वान्नेच्छन्त्यन्ये च तद्विदः । इति ।

ततो ब्राह्मणभोजनमिति तु व्याख्यातम् ।

अथ सम्प्रदायानुसारेण प्रचरदवस्थं पक्षमवलम्ब्य प्रयोगो लिख्यते ।

तत्र आधानानन्तरम् अव्यहितपौर्णमास्यां मातृपूजापूर्वक-
माभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वा मध्याह्ने अमापममांसमक्षारमलवणं ह-
विष्यं त्रत्यान्नं भुक्त्वा रात्रावग्निसमीपे पृथक् भूमौ दम्पती शयीया-
ताम् । ततः प्रातः स्नानादिहोमान्तं विधाय वैश्वदेवान्नं पाचयेत्
स्वयं वा पचेत् ! तत उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत ।
तत्र प्रथमतः अग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य अग्नेहेत्यादिदेशकालौ
सङ्कीर्त्य पक्षादिकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्पं विधाय ग्रन्थकारलिख-
नात् देवताभिध्यानं करोति । तद्यथा, पक्षादिकर्माहं करिष्ये तत्र
प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोममाज्येन, अग्निमग्नीषोमावुच्चैः, अग्नीषोमौ
ब्रह्माणं प्रजापतिं विश्वान् देवान् द्यावापृथिव्यौ चरुणा, विश्वान्
देवान् भूतगृहमाकाशं च वलिभिः, अग्निं प्रजापतिं विश्वान् देवान्
वैश्वदेवान्नेन, स्विष्टकृतं शेषेण, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ अ-
ग्निम् अयसं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान्
वरुणमदितिं प्रजापतिं चाज्येन, स्त्रियं पुमांसं वयसं वयसं कृष्ण-

दन्तं पापिनां पतिं ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वा-
 ऽरण्ये तान् बलिभिरहं यक्ष्ये। ततः ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागा-
 न्तमाधानवत् कुर्यात्। तत्र विशेषः। पूर्णपात्रदक्षिणेन वरदक्षिणेन
 वा पक्षादिकर्मणाऽहं यक्ष्ये, तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्मवरणम्।
 मणिकोदकेन प्रणीताप्रणयनम्। पात्रासादनं तण्डुलानन्तरं
 वैश्वदेवान्नस्यासादनम्। स्विष्टकृदर्थपरिमाणस्तुवोपादानपक्षे पूर्ण-
 पात्रात्पूर्वं तस्याप्यासादनम्। एतेषां प्रोक्षणं च। प्रधानहोमा-
 र्थस्तुवप्रतपनाद्युत्तरं च द्वितीयस्तुवस्यापि प्रतपनसंमार्जनप्रतप-
 नाभ्युक्षणानि तथैव कर्तव्यानि। ततः आज्यभागहोमान्ते स्था-
 लीपाकमभिघार्य स्तुवेणादाय पूर्णमासदेवताभ्यो जुहोति। तद्यथा,
 अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमः। उषांशु अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदम-
 ग्नीषोमाभ्यां नमः। उच्चैः अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां
 नमः। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे नमः। प्रजापतये स्वाहा इदं
 प्रजापतये नमः। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवे-
 भ्यो नमः। द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां नमः।
 अत्र पूर्वपूर्वेण होमः, उत्तरोत्तरेण त्यागो बोध्यः। एवमग्रेऽपि।
 ततो हुतशेषाच्चरोः महामार्जारश्रवणपरिमाणादन्यूनपरिमाणं व-
 लिं स्तुवेण वाऽन्येन वा आदायादाय बलीन् हरति। तद्यथा,
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। भूतशृङ्गेभ्यो
 नमः इदं भूतशृङ्गेभ्यो नमः। आकाशाय नमः इदमाकाशाय नमः।
 एवं बलित्रयं दत्त्वा त्यागं च कृत्वा वैश्वदेवान्नमभिघार्य ततः
 स्तुवेणादायादाय जुहोति। अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमः, प्रजा
 पतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमः, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
 इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। एवमाहुतित्रयं हुत्वा पूर्वासा-
 दितावदानद्वयग्रहणयोग्ये स्तुवे स्थालीपाकोत्तराद्वा द्वैश्वदेवोत्तरा-

र्द्धावादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तेनैव स्तुवेण अग्नौ उत्तरार्द्धं जुहोति । इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्यागः । तत ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं भूरित्यादिप्रजापत्यन्ता नवाहुतीर्जुह्यात् । ततः संस्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे दक्षिणादानं च कुर्यात् । ततः चरुशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमामुपविश्य बलीन् हरति । नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै न मम । नमः पुंसे वयसे वयसे इदं पुंसे वयसे वयसे न मम । नमः शुक्राय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये इदं शुक्राय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये न मम । नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्य इदं ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो न मम । नमोऽस्तु वलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददतु । इदं स्त्रियै पुंसे वयसे वयसे शुक्राय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो न मम । इदमेभ्य इति वा त्यागः । ततः चरुशेषम् अद्भिः प्रप्लाव्य एकं ब्राह्मणं भोजयेदिति । दर्शं तु विशेषः । अमावास्यायामपराह्णे वक्ष्यमाणविधिना पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् । ततः प्रातराज्यभागान्तं पौर्णमासवत्कृत्वा दर्शदेवताभ्यो जुहोति । तद्यथा, अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम । विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे न मम । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम इति असन्नयतः । सन्नयतस्तु इन्द्राग्निस्थाने इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । अथवा इन्द्राग्निस्थाने महेन्द्राय स्वाहा इदं महेन्द्राय न मम इति । शेषं पौर्णमासवत् ।

इति पार्वणस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।

तत्र पिण्डपितृतृयज्ञमुक्त्वा कर्कादिधृतश्रुतिः, अप्यनाहिताग्नि-
ना कार्य इति । अपराह्णे पिण्डपितृतृयज्ञ इत्यादिना पिण्डपितृ-
यज्ञविधिमुक्त्वा—

कात्यायनश्च, अनाहिताग्नेरप्येष इति ।

न आहिताः गार्हपत्यादिरूपा अग्नयो येन स अनाहिता-
ग्निः कृतावसथ्यः तस्य अनाहिताग्नेः । एषः उक्तप्रकारः पिण्डपि-
तृतृयज्ञः, भवतीति शेषः । नन्वेवमकृतावसथ्योऽप्यनाहिताग्निर्भव-
त्येव तस्यापि अनेन सूत्रेण पिण्डपितृतृयज्ञः किं नस्यादिति चेत्,
न । गोभिलेन अनाहिताग्निर्कर्तृकपिण्डपितृतृयज्ञस्य शालाग्नावेव
विधानात् ।

तद्यथा, अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृतृयज्ञो व्याख्यातो-
ऽमावास्यायां तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासीनं दक्षिणाग्नौ हविषः
संस्करणं ततश्चैवातिप्रणयः शालाग्नावनाहिताग्नेरिति ।

अस्यार्थः । इवस्ततोऽन्वष्टक्यमित्यादिना अन्वष्टक्यस्थाली-
पाकविधिरुक्तः । तं पिण्डपितृतृयज्ञेऽतिदिशति, अन्वष्टक्यस्थालीपा-
केन पिण्डपितृतृयज्ञो व्याख्यात इति । अमावास्यायां तच्छ्राद्धम् ।
अमावास्यायां दर्शे तत् पिण्डपितृतृयज्ञाख्यं श्राद्धं, कर्त्तव्यमिति
शेषः । इतरत् पिण्डपितृतृयज्ञाद्भिन्नं श्राद्धम् । अन्वाहार्यम् अनु पि-
ण्डपितृतृयज्ञस्य पश्चात् आहार्यं कर्त्तव्यम् । मासीनं मासि क्रियते
तत् मासीनम् । दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् । गार्हपत्ये संस्का-
रा इति कात्यायनसूत्रेणाहिताग्नेर्गार्हपत्य एव हविषः संस्करणं
प्राप्नोति तन्निराकरणार्थमुक्तं दक्षिणाग्नाविति । ततश्चैवातिप्रण-
यः । ततः दक्षिणाग्नेः सकाशात् अतिप्रणयः अतिप्रणयनम् ।
चशब्दात् होमश्च दक्षिणाग्नावेव । शालाग्नावनाहिताग्नेः । ह-
विषः संस्करणम् अतिप्रणयनं होमश्च अनाहिताग्नेः शालाग्नावेव

भवतीति । तस्य कालमाह—

कात्यायनः,

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायामिति ।

अपराह्णः त्रेधा विभक्तस्य अह्नः तृतीयो भागः । पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति वाक्यशेषात् । वाक्यशेषेणाप्यर्थनिर्णयस्य अक्ताः शर्कारा उपदधातीत्यादिषु स्वीकारात् । अनन्तयाज्ञिकादयस्तु समद्वेधा विभक्तस्य अह्नः अपरो भागः अपराह्णः । शब्दसामर्थ्यात् । भागद्वये च कृते आद्यः पूर्वः द्वितीयश्च अपरो भवति, न भागत्रये पञ्चभागे वा कृते । पूर्वाह्णो वै देवानामित्यादिवाक्ये तु पूर्वाह्णापराह्णयोरैकदेशस्य मनुष्यादिभोजनाह्नस्य मध्याह्नत्वेन कीर्त्तनम् । न तु ताभ्यां पृथग्भूतस्य । अवयवशक्त्यैव निर्वाहे अपराह्णादिशब्दस्य रूढ्यन्तरकल्पनानौचित्यात् । तस्मात् द्वेधा विभक्तस्यैव अह्नः अपरो भागः अपराह्ण इत्याहुः । पिण्डपितृयज्ञ इति पिण्डैः पितृयज्ञः इति व्युत्पत्त्या पिण्डदानाख्यस्य कर्मणः संज्ञा । होमश्च तदङ्गम् । स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत् पितृयज्ञेनैवाचारी तद् देवेभ्यो निह्नुते स दैवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददाति तस्मादुद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति श्रुतेः । किञ्च मासि मासि-वोस्ननमिति प्रकृत्य यदेवैष न पुरस्तान्न पश्चाददृशेऽथैभ्यो ददातीत्यादिना श्रुतौ पिण्डदानमेवोक्तं न होमजपादिकमित्यतोऽपि पिण्डदानमात्रस्य प्राधान्यमवगम्यत इति । चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायामिति । चन्द्रादर्शनमभ्रादिनाऽपि सम्भवतीत्यतोऽमावास्यापदमुपात्तम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्यामित्यादिप्रयोगदर्शनादमावास्यापदेनामावास्यं कर्माप्युच्यते इत्यतश्च-

न्द्रादर्शने इत्युपासम् । अदर्शनपदेन च परमक्षयो लक्ष्यते । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रुतेः । एवं च चन्द्रस्य परमक्षयविशिष्टे अमावास्यारूपकाले अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञो भवतीति सूत्रार्थः । अत एव खर्विकामावास्यायां दृष्टेऽपि चन्द्रमसि अपराह्णे परमक्षय इति क्रियत एव तत्र पिण्डपितृयज्ञः । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश इति श्रुतेश्च तस्मिन् क्षीणे ददातीत्येकतया परमक्षयोपलक्षकत्वमेव । तेन खर्विकामावास्यायां पिण्डपितृयज्ञकरणे न दोषः । विशेषतस्तु पूर्वनिर्णयः समयप्रकाशे वक्ष्यते । तदितिकर्तव्यतामाह —

कात्यायनः, दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च । परिस्तीर्य तं पूर्ववत् पात्रासादनमेकैकशोऽपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं स्त्रुवं वा तृष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् । सकृत् फलीकरोति । सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोति । अग्रय इति सोमाय इति च प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा उल्मुकं परस्तात्करोति येरूपाणीति । उद्पात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यादिसाववनेनिक्ष्वेतियजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन् । उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि रेखायां कृत्वा यथावनित्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत् इति । ये च त्वामन्विति चैके । अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्मास्त आतमनादावृत्त्यामीमदन्तेति जपत्यवनेज्य पूर्ववन्नीर्वि विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोत्येतद् इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वोर्जमिति पयो निषिञ्चत्यवधायवजिघ्रति यजमान उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ इति ।

अस्यार्थः । दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च । दक्षिणस्यां दि-

९१० वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

इयवस्थापितोऽग्निः दक्षिणाग्निः तत्र चरुश्रपणं होमश्च भवति । विशेषवचनं चैतत् । अतो गार्हपत्ये संस्कारा इति परिभाषासूत्रेण गार्हपत्ये श्रपणस्य, आहवनीये होमः श्रुतिसमाख्यानाभ्यामिति परिभाषया च आहवनीये प्राप्तस्य होमस्य च व्युदासः । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु शालाग्नावेव श्रपणं होमश्च शालाग्नावनाहिताग्नेरिति पूर्वलिखितगोभिलसूत्रादवसेयम् । परिस्तीर्य तम् । यत्र होमादिरुक्तः तमग्निं परिस्तीर्य । परिस्तरणप्रकारस्तु पूर्वोक्तोऽध्यवसेयः । पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः । पूर्ववत् श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा । पात्रासादनं शूर्पादेः प्रयोजनवतश्च स्थापनम् । एकैकशः एकैकस्य । एकैकश इत्युक्तत्वात्प्राप्ताया द्वन्द्वताया निरासः । अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं स्तुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् । अपरेण गार्हपत्यं गार्हपत्यस्य पश्चिमतः । सजघनेन गार्हपत्यमिति श्रुतेः । चरुमपूर्णं स्तुवं वा तूष्णीं गृहीत्वा । चरुशब्दः चरुस्थालीवचनः । स्तुक् चात्र वारणकाष्ठमयी । वारणान्यहोमसंयुक्तानीति कात्यायनसूत्रात् । ग्रहणे च अपूर्णता उभयोः । अपूर्णं पितृणामिति कर्कादिधृतवचनात् । तूष्णीमिति तु लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधार्थम् । मन्त्रस्यानुपदेशादेवाप्राप्तेः ।

तथाचाश्चलायनसूत्रम्, दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्य चरुस्थालीं पूर्णां निमृजेत् ।

आपस्तम्बादिसूत्रानुयायिनां तु मन्त्रेण वा तूष्णीं वा ग्रहणं तत्सूत्रादौ तथैवोक्तत्वात् ।

तत्रथा, दक्षिणतः प्राङ्गीषं व्रीहिमत् शकटमवस्थितं भवति । अध्वर्युरपवीती स्थालीमेकपवित्रेणान्तर्द्धार्य तथा दक्षिणतः शकटादधिनिर्वपति । उत्तरतः प्राचीनावीती तां पूरयित्वा निमाष्टि ।

निर्वपति पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तूष्णीं वेति ।

शाङ्खायनानां तु पितृणां ध्यानमात्रं न मन्त्रः ।

तथाच शाङ्खायनः, गार्हपत्यस्य पश्चादक्षिणाग्रेषु कुशेषु स्फ्यं निधायोपरिष्ठाद्ब्रीहीन् पात्र्यां पुरस्ताच्छूर्पे स्थालीम् आच्य सव्यं जानुनी वा मुष्टिना ब्रीहीन् गृह्णाति पितृन् ध्यायन् यथाधोबिलाशृतः स्यादिति ।

एवं च आपस्तम्बमूत्रामुसारिणां मन्त्रविकल्पः, शाङ्खायनानां तु पितृणां ध्यानमात्रम्, अन्येषां मन्त्रस्यानुक्तत्वात्तूष्णीमिति । न चान्येषामप्यापस्तम्बोक्तो मन्त्रो विकल्पेनास्त्विति वाच्यम् । आकाङ्क्षितस्यैव परोक्तस्य ग्रहणात् । अत एव कात्यायनमूत्रानुसारिणां शकटात् पात्रीतो वा न ग्रहणम् । न वा स्थाल्यां पवित्राद्यवधानम् । किन्तु कुतश्चित्पात्रान्तराद्ग्रहणमिति । उत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् । दक्षिणाग्निरुत्तरतः अदूरे कण्डनं करोति ऊर्ध्वीभूतः । अत्र सर्वमपि दक्षिणाभिमुखेन प्राचीनावीतिना च कर्त्तव्यम् ।

तथाच श्रुतिः, सजघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एतं गृह्णाति । स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणां तिष्ठन्नवहन्ति सकृत्फलीकरोतीति ।

एवं पदार्थान्तरेष्वपि दक्षिणामुखत्वादिकं तत्र तत्र श्रुता-
वुक्तम् । कात्यायनोऽपि विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणा चेति पित्र्यकर्ममात्र एव दक्षिणामुखत्वादिकमुक्तवान् । एतच्च कण्डन-
मुद्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तत्र ब्रीहीन् प्र-
क्षिप्य मुसलमादाय दक्षिणामुखस्तिष्ठन् करोति । दर्शपूर्णमा-
सयोः कृष्णाजिनास्तरणं प्रकृत्य तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भ-
वत्यस्कन्न * हविरसदित्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वास्कन्दा-

९१२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवतीति श्रुतत्वात् । सूत्रान्तरेषु च कृष्णाजिनास्तरणस्योक्तत्वात् ।

तथाचापस्तम्बः, अपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यग्रीवे कृष्णाजिने प्रतिष्ठिते दक्षिणा प्राची तिष्ठती पत्न्यहवन्ति परापातमविवेकं च सकृत्फलीकरोति दक्षिणाग्नौ जीवतण्डुलं श्रपयतीति ।

आदवलायनश्च, कृष्णाजिने उलूखलं कृत्वेतरान् पत्न्यवहत्यादविवेचमवहतान् सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेदिति ।

अन्ये तु कात्यायनसूत्रे श्रुतौ च कृष्णाजिनास्तरणस्यानुक्तत्वात् सूत्रान्तरोक्तस्यानाकाङ्क्षितस्याग्रहणात् तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवतीत्यादेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणीयकृष्णाजिनास्तरणस्तावकत्वाच्च नात्र कृष्णाजिनास्तरणमित्याहुः । सकृत्फलीकरोति । एकवारं कण्डननिष्पवनविवेकीकरणैः फलीभूतान् करोति । नन्वत्र सकृदिति व्यर्थम् । विपर्ययस्य पित्र्येषु सकृदक्षिणा चेति परिभाषयैव सकृत्करणप्राप्तेरिति चेत्, न । फलीकरोतीत्येतावन्मात्रे कथिते यावता फलीकरणं भवति तावतः कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते एतत्सूत्रानुरोधेनैव परिभाषायाः सङ्कुचितत्वेन न परिभाषया नियमतः सकृत्करणं प्राप्नोतीत्यतः सकृत्करणनियमार्थं तदुपादानात् । सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमाय इति च । सारशब्दः सकलतण्डुलवाची, प्रसिद्धेः । एवं च सम्पूर्णं तण्डुलं श्रपयित्वेत्यर्थः । तच्च ईषत् श्रपणे कृते सम्पूर्णं तिष्ठति न बहुश्रपणे कृते । दृश्यते च वाक्यशेषेषु पित्रर्थोदनस्येषत्स्विन्नता श्रुताश्रुतं पितृणामिति । अपूर्णम् । यथा श्रुतेन चरुणा चरुस्थाल्याः पूरणं न भवति तथा कर्त्तव्यम् ।

श्रुतिरपि, पूर्णं वै देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामुपर्यर्द्धं पि-

तृणामिति ।

श्रपयित्वा । उक्तरूपं चरुं श्रपणेन सम्पाद्य । अभिघार्य
अभिघारणं कृत्वा । एतच्चाभिघारणमाज्येन भवति । त० श्रप-
यति तस्मिन्नधिशृतआज्यं प्रत्यानयतीति श्रुतेः । उद्वास्य मेष-
णेन जुहोति । तं चरुम् अग्नेः सकाशादुत्तार्य मेषणेन जुहो-
ति । उत्तारणं च दक्षिणतः । पित्र्यत्वात् । शृतमभिघार्य दक्षिणत
उद्वासयतीति मानवसूत्राच्च । तत्र होमे मन्त्रः अग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहेति, सोमाय पितृमते स्वाहेति । अयं च दैवोऽपि होमः प्रा-
चीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन च कार्यः । पित्र्यकर्माङ्गत्वात् । अ-
ज्ञानां प्रधानोपचारन्यायात् । महापितृयज्ञे प्रयाजाद्यर्थं यदाज्य-
ग्रहणं तत्र स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णातीति यज्ञोपवी-
तित्वस्य पुनर्विधानाच्च । न चायं प्राप्तानुवादः । अनन्यपरत्वा-
द्वाक्यस्य । अग्नौकरणं प्रकृत्यैव—

कात्यायनश्च,

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च । इति ।

न चैवम्,

अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

इति कात्यायनवाक्येनैव विरोधः । एतद्वाक्यस्य यच्छाखायां
यज्ञोपवीतिना होम उक्तस्तच्छाखीमपरत्वात् । उक्तश्च तथा होमः-

शाङ्खायनसूत्रे, यज्ञोपवीती प्राङासीनो मेषणेन जुहोतीति ।

आपस्तम्बसूत्रे च, अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं नान्वाच्य
मेषण उपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्येति ।

न चैवं शाङ्खायनादिमूत्रैकवाक्यतया सर्वेषामेव यज्ञोपवीति-
नैव होमोऽस्त्विति वाच्यम् । अपसव्येन वा कार्य इति कात्या-
यनवाक्यस्य निर्विपयत्वापत्तेः । ऐच्छिकविकल्पस्वीकारे च गौ-

९१४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

रवापत्तेः । तस्मात्प्राचीनावीतिना होमः कार्य इति ।

कश्चित् अनन्तयाज्ञिकमतानुयायितया यज्ञोपवीतिनैव होमः कर्त्तव्य इत्याह ।

प्रास्य तत् । तत् मेक्षणम् अग्नौ प्रक्षिप्य । अत्र केचित् सव्येन होमपक्षे मेक्षणप्रासनमपि सव्येन । अपसव्येन होमपक्षे त्वपसव्येनैव । होमाङ्गत्वात्तस्य । होमाङ्गत्वं च अग्नौ मेक्षणमभ्याधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमिति श्रुतेरित्याहुः । तन्न । होमाङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । प्रयाजाद्यपक्रमणादीनामिवावान्तरप्रकरणस्याभावात् । स्विष्टकृत्स्थानापन्नस्यापि तस्य प्रकरणेन प्रधानाङ्गत्वात् । अत्र पिण्डदानस्यैव प्रधानत्वात् । पित्रर्थचरुचालनार्थमुत्पन्नस्यापि तस्य प्रासनरूपप्रतिपत्तिविशेषविधानेन पित्रर्थत्वस्यापरित्यागात् । तस्मात्प्राचीनावीतिनैव तस्य प्रासनं भवतीति । दक्षिणेनोल्लिखत्वपहता इत्यपरेण वा । प्रस्तुतत्वादक्षिणाग्नेः दक्षिणतः अदूरे तत्पश्चिमतो वा अदूरे अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपद इति मन्त्रेण दक्षिणसंस्थां लेखां करोति । एतच्च रेखाकरणं स्फथेन । तथाच—

आपस्तम्बः, सकृत्स्फथेनोल्लिख्येति ।

आश्चलायनश्च, स्फथेन लेखामुल्लिखेदपहता इतीति । उल्मुकं परस्तात्करोति येरूपाणीति । रेखायाः परस्तादक्षिणप्रदेशे येरूपाणीति मन्त्रेण उल्मुकं दक्षिणाग्नेरेकदेशं निदधाति । उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् । उदकपूर्णं पात्रम् उदपात्रं तेनोदपात्रेण । अवनेजयति अवनिक्तान् शुचीन् करोति । अपसव्यं सव्यादपेतम् अपसव्यम् । क्रियाविशेषणमेतत् । अपसव्यत्वे हेतुः सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यादिति । वाशब्द एवार्थः । उद्धरणं च मनुष्येभ्यो दानम् तत्रैव सव्येन ।

सामर्थ्यात् । पितृभ्यस्तु मव्येन दातुं न शक्यते । तथा च अपसव्ये-
नैव पितृभ्यो देयमिति भावः । अत्र कनिष्ठिकामूलेन यद्दानादि
तत्सव्येन । तद्विरुद्धं तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरालप्रदेशेन यद्दानादि तद-
पसव्येन । तथाचाभिनयेन तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरालप्रदेशेन पितृभ्यो
दानमाह—

श्रुतिः, स वा इति ददातीतीव वै देवेभ्यो जुहत्युदरन्ति
मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणां तस्मादिति ददातीति ।

तत्रावनेजने मन्त्रः असाववनेनिक्ष्वेति । असावित्यत्र
अवनेज्यनामग्रहणम् । तच्च अवनेनिक्ष्वेति निर्देशात् सम्बुद्ध्यन्तं
ग्राह्यम् । अवनेज्यानाह यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीनिति । यज-
मानस्य पितृपितामहप्रपितामहान् अवनेजयति । उपमूलं सकृ-
दाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावन्ति पण्डान् ददात्यसा-
वेतत्त इति । मूलसमीपे एकेनैव प्रयत्नेन छिन्नानि दर्भतृणानि
रेखायामास्तीर्य अवनेजनक्रमेण पितृपितामहप्रपितामहानां
पण्डान् ददाति असावेतत्त इति मन्त्रेण । एतच्च आस्तरणं
दक्षिणाग्रैः कुशैः दक्षिणासंस्थं च कर्त्तव्यम् । तानि दक्षिणो-
पस्तृणानि तत्र ददातीति श्रुतेः । असावित्यस्य स्थाने च पितॄणां
संबुद्ध्यन्तनामादेशः । साकाङ्क्षत्वादेतत्त इत्युत्तरम् अन्नामि-
त्यध्याहार्यम् । वाक्यान्तरात्स्वधेति च ।

द्विपितृकस्य आपस्तम्बसूत्रे विशेषः । यदि द्विपितृकः स्या-
देकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति ।

ये च त्वामन्विता चैके । एके ये च त्वामनु इति पिण्ड-
दानमन्त्रस्य शेषं कुर्वन्ति । स ददात्यसावेतत्त इत्येवं यजमानस्य
पित्रे ये च त्वामन्वित्युहैक आहुरिति श्रुतेः । एतस्मिन् पक्षे च
पितुर्नाम उच्चार्य एतत्तेऽन्नं ये च त्वामनु तस्मै स्वधेत्येव प्रयोगः ।

९१६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

तथा च मानवसूत्रम्, पिण्डान्निदधाति पितुर्नाम्नाऽसा-
वेतत्ते ये च त्वामनु तस्मै स्वधेति प्रथमं, पितामहस्य नाम्नाऽ
स्थवीयांसं मध्यमं, प्रपितामहस्य नाम्ना स्थविष्ठं दक्षिणमिति ।

पित्रादीनां नामाज्ञाने विशेष उक्तो मानवसूत्र एव । यदि
बन्धुनाम न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीपद्म इति प्रथमं पिण्डं
दद्यात्, स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षसद्म इति द्वितीयं, स्वधा पितृभ्यो
दिविपद्म इति तृतीयमिति ।

शौनकस्मृतौ च, नामान्यजानन् पितः पितामह प्रपि-
तामहेति ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।

अमुकामुकगोत्रेतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धमात्रमुपक्रम्य गोत्रोच्चारणस्योक्तत्वात् ।
पिण्डपितृयज्ञस्यापि श्राद्धत्वेन बहुशो व्यवहारात् अत्रापि
गोत्रोच्चारणपूर्वकं दानं भवतीति । गोत्राज्ञाने तु विशेषमाह—

व्याघ्रपात्, गोत्राज्ञाने तु काश्यप इति ।

एवं चावनेजनादावपि गोत्राद्यज्ञाने काश्यपगोत्र पितः पृ-
थिवीपत् अवनेनिक्ष्वेतिरीत्याऽवनेजनादिकं बोध्यम् ।

अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मास्त आतमनात् । अत्र पितर इतीमं
मन्त्रं पिण्डसंमुख एवोक्त्वाऽप्रदक्षिणं पर्यावृत्त्य उदङ्मुखो भूत्वा
श्वासधारणं कृत्वा उपविशेत् । आतमनात् । तमु ग्लानौ इत्यनुशा-
सनात् तमनं ग्लानिः । उदङ्मुखवाक्स्थानमात्रेण ग्लानिर्न स-
म्भवतीति श्वासावरोधोऽपि सूत्रकारस्याभिप्रेत इत्युच्यते ।
सूत्रान्तरे च श्वासावरोधः स्पष्टयैवोक्तः । तथाच—

आश्वालायनसूत्रम्, यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वेति ।

अप्राणन् प्राणनिरोधं कृत्वेत्यर्थः । तदाह—

विष्णुः, यथाशक्ति प्राणनिरोधं कृत्वाऽऽसीतेति ।

स वा आतमितोरासीतेति । स वा आतमितोरासीतेत्या-
हुरेतावान् ह्यमुरिति स वै मुहूर्त्तमेवासित्वेति श्रुतिवलादप्यय-
मर्थोऽवसीयते । अत्र पितर इति मन्त्रवचनं च जपधर्मेण । तत्र
जपत्यत्र पितरो मादयध्वामिति श्रुतेः । जपधर्मश्च स्वरः । एक-
श्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि मुब्रह्मण्यासामजपन्यूह्याजमानव-
र्जमिति सूत्रेण मुब्रह्मण्यासामजपाद्यतिरिक्तेष्वेवैकश्रुत्यविधाना-
देतेषु स्वरो भवतीत्यवगमात् । स्वरश्चात्र संहितास्वरः । आह-
व्याऽमीमदन्तेति जपति।प्रदक्षिणं प्रत्यावृत्त्य पिण्डसंमुखो भूत्वा
अमीमदन्तेति मन्त्रं स्वरेण पठति । अत्रनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रंस्य
नमो व इत्यञ्जलिं करोति । पूर्ववादिति यजमानपितृपितामहप्र-
पितामहेभ्यस्तैरेव मन्त्रैः तत्तत्स्थानेषु च उदपात्रेण अत्रनेजनं
करोति । नन्वेवं पूर्वं भूमावत्रनेजनस्य कृतत्वादिदमप्यवनेजनं
भूमावेव कार्यमिति चेत्, सत्यम् । पूर्ववादित्यनेन स्थानातिदेशो-
ऽपि प्राप्यते । तत्तत्स्थानेषु च पिण्डानां निहितत्वात्साक्षात्तत्र
कर्तुमशक्यत्वेन पिण्डोपरि क्रियमाणं तत्र कृतं भवतीति पिण्डो-
पर्येव क्रियते । नन्वेवं भूम्यधिकरणं बाधियते इति चेत्, बाध्यताम्
तत्प्रदेशविशेषप्रापकेण । न चैवं प्रापकस्य समानत्वात्तत्प्रदेशविशेष-
स्यैव कथं न बाध इति वाच्यम् । पिण्डोपरिक्रियमाणं तत्प्रदेशविशेषे
परम्परया भूमौ च कृतं भवतीति तदुभयानुग्रहाय पिण्डोपर्येव
तस्य कर्तुं युक्तत्वात् । नीविं विस्रंस्य । परिहितवस्त्रग्रन्थिविशेषं
विस्रंस्य । परिहितवस्त्रमध्येऽवगूहितं वस्त्रप्रान्तं विस्रंस्येति
तु श्रीदत्तः । विस्रंसनोपदेशाच्च प्रारम्भे नीविमत्परिधा-
नम् । नमो व इत्यञ्जलिं करोति । नमो वः पितरोरसायेत्यादि-
भिर्मन्त्रैः षट् अञ्जलीन् करोति । अथ नीविमुदगृह्य नमस्करो-

९१८ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

ति पितृदेषत्या वै नीविस्तस्मात्क्षीविषुद्वृष्ट नमस्करोति यज्ञो
वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट्कृत्वो नमस्करोति षट्वा ऋ-
तव ऋतवः पितरस्तस्मात्षट्कृत्वो नमस्करोतीति श्रुतेः । सूत्र-
कारेणानुपसंहारान्नेति चेत्, न । महापितृयज्ञे सूत्रकृतोपसंहृतत्वा-
त् । षट्वा नमस्कारानिति श्रुतेश्चोभयत्रापि तुल्यत्वात् । प्रतिन-
मस्कारमञ्जलिकरणं भवतीति तु श्रीदत्तः । गृहान्न इत्यस्यापि
पठनम् । गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणां ह पितर ईशत एषो
एतस्याशीः कर्मण इति श्रुतेः । एतद् इत्यपास्यति सूत्राणि प्र-
तिपिण्डम् । एतद्ः पितरो वास इति मन्त्रेण तन्तून् प्रतिपिण्डं
प्रक्षिपति । बहुवचनोपदेशात् त्रीन् । ऊर्णादिशा वा । अपास्य-
तीत्यनुवर्तते । वेत्युक्तत्वाद्विकल्पः । वयस्युत्तरे यजमानलोमा-
नि वा । शतायुःपुरुषः । तत्र पञ्चाशद्वर्षादुत्तरम् उत्तरं वयः ।
तस्मिन् यजमानलोमानि वा अपास्यति । तानि च लोमानि ह-
दयादिप्रदेशोद्भवानि ग्राह्याणि । प्रदेशान्तरोद्भवानामशुद्धत्वात् ।
ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति । ऊर्जमित्यनेन मन्त्रेणापः निषिञ्चति
तर्पयत मे पितृनिति मन्त्रलिङ्गात् । पिण्डानां पित्रधिष्ठानत्वाच्च
पिण्डेषु निषिञ्चति । पिण्डमूलेष्विति तु केचित् । अवधाय जिघ्रति
यजमानः । अवधानं त्वध्वर्युः करोति, अवघ्राणं तु यजमानः ।
अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषासूत्रेण सामान्यतः कर्म-
मात्र एवाध्वर्योः कर्तृत्वबोधनात् । न चात्रावधायानि जिघ्रतीति
अवधानावघ्राणयोः समानकर्तृकताबोधकल्यप्पत्ययदर्शनात् क-
थमेवमिति वाच्यम् । ल्यप्पत्यस्यात्र तदुत्तरकालतामात्रबोध-
कत्वात् । निरुप्याज्यं प्रातर्होहनमन्यस्मिन्नित्यादावपि तथादर्श-
नात् । अवघ्राणं च यजमानसंस्कारः । अथावजिघ्रति प्रत्यवधा-
य पिण्डान् स यजमानभाग इति श्रुतेः । तत्रैव प्रस्थिते यजमा-

ने लुप्यते । एतच्च प्रत्यवधानमुखायां भवति प्रत्यवधायेत्युक्त-
त्वादिति सम्प्रदायः । उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ । आदधातीति
शेषः । अत्र प्रथमतः सकृदाच्छिन्नानि अग्नौ आदधाति । तदुत्तर-
मुल्मुकम् । अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृ-
जतीति श्रुतेः इति ।

अत्र स्मार्त्ते अध्वर्यादेरभावाद्यजमानः स्वयमेव सर्वं
करोति । न चानाहिताग्नेरप्येष इति सूत्रेणानाहिताग्निकर्त-
व्यत्वेन साङ्गपिण्डपितृयज्ञस्योक्तत्वाद्नाहिताग्निकर्तव्यपिण्डपि-
तृयज्ञेऽध्वर्युणा भवितव्यमिति वाच्यम् । स्मार्त्तेपाकयज्ञेषु
ब्रह्मव्यतिरिक्तऋत्विजां ब्रह्मैवैकत्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता
भवतीति गोभिलेन निराकरणात् ।

अत्रैव पिण्डपितृयज्ञे गुणकाममाह—

कात्यायनः, आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्र-
कामा । अस्यार्थः । आधत्त पितरो गर्भमिति मन्त्रेण मध्यमपि-
ण्डं यजमानपत्नी पुत्रकामा प्राश्नाति, प्रसवसमर्थेति सूत्रशेष इति
भाष्यकाराः । अयं पिण्डपितृयज्ञः यस्य पिता पितामहः प्रपिता-
महश्च मृतः तस्य भवति नान्यस्य । तदाह—

कात्यायनः, प्रेतेभ्यो ददातीति ।

तथा, जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वा न व्यवहे-
जातूकर्ण्यो न जीवन्तमिति ददातीति । अस्यार्थः । प्रेते-
भ्यः मृतेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः ददाति । कुत एत-
दिति चेत्, स वापराद्धे ददातीत्यादिना अपराहस्य
पितृणामशनकालत्वमुक्त्वा पिण्डदानस्योक्तत्वात् । न हि
अपराहः जीवतां पितृणामशनकालः । जीवपितृकस्य जीव-
त्पितृकस्य । होमान्तं भवति । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहे-

त्यादिर्होमः तदन्तं भवति । एतच्च अनुपपन्नम् । होमस्य पिण्डदानाङ्गत्वात् । पिण्डदानाभावे च होमकरणस्याकरणसमशीलत्वात् । इत्यतः पक्षान्तरमाह अनारम्भो वेति । जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञानारम्भः यष्टव्यपित्राद्यभावात् । अथैवं यस्य पिता जीवति पितामहादिश्च मृतः तस्य पिण्डदानं विहाय सम्पूर्णः पिण्डपितृयज्ञः स्यादिति । तत्राह—न व्यवेति जातृकर्ण्यो न जीवन्तमति ददातीति श्रुतेरिति । जातृकर्ण्यः व्यवायं नेच्छति । कुतः न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेरिति । अतिददाति अतिक्रम्य ददाति । अत एव जीवपितृकोऽपि जीवान्तर्हितोऽपीति सूत्रोक्तपूर्वपक्षोऽप्यपास्तः । मानवादिमूत्रे विशेषः ।

जीवत्पितुः पिण्डनिधानं जीवत्पितामहस्य वा । न जीवन्तमतिदद्याद्यदि दद्याद्येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति ।

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः ।

तत्र नित्यानि विधाय त्रिधाविभक्तादिनृतीयांशरूपे द्विधाविभक्तादिनृद्वितीयांशरूपे वाऽपराह्णे पिण्डपितृयज्ञकर्महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्राचीनावीती भूत्वा नीविं कुर्यात् । नीविकरणं च कुशतिलसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्ट्यावगूहनमिति देवयाज्ञिकः । ततो ग्रन्थकारलिखनात् देवताभिध्यानम् । तद्यथा, पिण्डपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये, तत्र अग्निं कव्यवाहनं सोमं पितृमन्तम् अमुकगोत्रान् पितृपितामहप्रपितामहान् अमुकामुकक्षर्मणः व्रीहिभिरहं यक्ष्ये इति चिन्तयेत् । ततः शालाग्नेर्दक्षिणाग्रैर्दक्षिणसंस्थमपसव्यं परिस्तरणम् । ततः पात्रासादनम् । अग्नेः पश्चात् उत्तरतो वा दक्षिणासंस्थम् । तद्यथा, स्तुक् उलूखं मुसलम् शूर्पम् चरुः उदकम् आज्यम् मेक्षणम् वज्रः सकृदाच्छिन्नानि व्रीहयः सूत्रोर्णादिशा यजमानलो-

स्नामन्यतममिति । यजमानलोम्नामासादनं च तस्योत्तरे वयासि
नान्यदा । स्वाल्यां ग्रहणपक्षे स्रुकसादनाभावः । स्रुकसादनोत्तरं
कृष्णाजिनस्यासादनमिति केचित् । ततः अग्निमपरेण स्रुचि
चरुस्थाल्यां वा अपूर्णता यथा भवति तथा आसादितान् व्री-
हीन् तूष्णीं गृह्णीयात् । ततः उत्थाय अग्नेरुत्तरत आगत्य तत्र
उदग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तदुपरि उलूखले निधाय
तत्र व्रीहीनोप्यमुसलमादायावधाय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति
यावद् व्रीहीणां वितुपीभावो भवति । अत्र कृष्णाजिनास्तरणं-
न भवतीति तु बहवः । तत उलूखलाद् व्रीहीन् शूर्पे कृत्वा
निष्पूय तुपान् पृथक् कृत्वा पुनरुलूखले प्रक्षिप्य फलीकृत्य उलू-
खलान्निष्काश्य शूर्पे कृत्वा कणान् पृथक् कुर्यात् । ततः सकृद्
प्रक्षाल्य तण्डुलान् सोदकचरुपात्रे प्रक्षिप्य अग्रावधिश्रित्य भेक्ष-
णेनाप्रदक्षिणं चालयन्नीपत् शृतं चरुं श्रपयेत् । तत आसादिता-
ज्येन चरुमभियार्य अग्नेर्दक्षिणत उद्वास्य अप्रदक्षिणं पूर्वणाभिमु-
त्तरत आनीय स्थापयेत् । ततः सर्व्यं जान्वाच्य भेक्षणेन चरु-
मादाय, अग्नय इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः अग्निः कव्यवाहनो देव-
ता यजुर्होमे विनियोग इति स्मृत्वा, अग्नये कव्यवाहनाय स्वा-
हेति जुहोति । इदमग्नये कव्यवाहनाय न मम इति त्यागः । पुनर-
पि भेक्षणेनैव चरुमादाय, सोमायेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सोमः
पितृमान् देवता होमे विनियोग इति स्मृत्वा, सोमाय पितृगते स्वा-
हेति जुहोति । इदं सोमाय पितृमते न मम इति त्यागः । भेक्षणम-
ग्नौ प्रक्षिप्य ततः अपहता इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छ-
न्दः असुरा रक्षांसि च देवताः रेखाकरणे विनियोग इति स्मृ-
त्वा, अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद् इति मन्त्रेण अग्नेर्दक्षिणतः
पश्चिमतो वा दक्षिणाग्रामेकां रेखां करोति । तत उदकं स्पृष्ट्वा, ये रूपा-

णीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः असुरा देवता उल्मुकनिधाने विनियोग इति स्मृत्वा, ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरोनिपुरो ये भरन्त्यग्निष्टालोकात्प्रणुदात्यस्मान् इति मन्त्रेण उल्मुकं रेखाग्रे निदधाति । तत उदकोपस्पर्शनम् । ततो रेखायाम् अमुकगोत्र अस्मत्पितः अमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्वेति रेखामूलप्रदेशे पितरमवनेज्य अमुकगोत्र अस्मत्पितामह अमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्व इति रेखाया मध्यप्रदेशे पितामहमवनेज्य, अमुकगोत्र अस्मत्पितामह अमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्व इति मन्त्रेण रेखाग्रप्रदेशे प्रपितामहवनेजयेत् ! इति सम्प्रदायः । स्वसूत्रे सूत्रान्तरे च पिण्डपितृयज्ञसम्बद्धावनेजनादौ गोत्राद्युच्चारणस्यानुक्तत्वात् गोत्राद्युच्चारणमन्तरैणव अमुकशर्मन् पितरवनेनिक्ष्वेतिरीत्यावनेजनपिण्डदानादिकं भवतीत्यन्ये । ततः सकृदाच्छिन्नानि दर्भवृणानि लेखायां दक्षिणाग्राण्यास्तीर्य अमुकगोत्रास्मत्पितः अमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधा इति मन्त्रेण प्रथमावनेजनस्थाने पितृपिण्डं दद्यात् । ततः अमुकगोत्र अस्मत्पितामह अमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधा इति द्वितीयावनेजनस्थाने पितामहपिण्डं दत्त्वा, अमुकगोत्रास्मत्पितामह अमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधा इति तृतीयावनेजनस्थाने प्रपितामहपिण्डं दद्यात् । अथ वा अमुकगोत्र अस्मत्पितः अमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं ये च त्वामनु तस्मै स्वधेतिरीत्या पिण्डान् दद्यात् । पिण्डान् तदेवमन्यतरप्रकारेण दत्त्वा पिण्डाभिमुखः अत्र पितर इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुः पितरो देवता जपे विनियोग इति स्मृत्वा, अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् इति स्वरेण पठेत् । ततो अप्रदक्षिणमुदङ्पर्यावृत्य श्वासमवरुद्ध्य आत्मनादास्ते । पुनः प्रदक्षिणं पर्यावृत्य पिण्डाभिमुखो भूत्वा

अमीमदन्तेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता यजुर्जपे विनियोगः इति स्मृत्वा, अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत इति स्वरेण पठेत् । ततः पिण्डानामुपरि पिण्डमूलेषु वा पूर्ववदवनेज्य नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यादीनां यजुषाम् प्रजापतिर्ऋषिः पितरः लिङ्गोक्ता देवताः अञ्जलिकरणे विनियोग इति स्मृत्वा, नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोरायेति पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाञ्जलीन् कृत्वा, नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इत्येतावता मन्त्रेण षष्ठमञ्जलिं कुर्यात् । नमो वः पितरो मन्यव इत्येतावतैव मन्त्रेण षष्ठमञ्जलिकरणमिति बहवः । ततो गृहान्न इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः गृहा देवता यजुःपदेन विनियोग इति स्मृत्वा, गृहान्नः पितरो दत्त इति पठेत् । तत एतद् इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता यजुः सूत्रदाने विनियोग इति स्मृत्वा, एतद्गः पितरो वास इति मन्त्रेण त्रीणि त्रीणि सूत्राणि ऊर्णाया दशा वा उत्तरे वयसि यजमानलोमानि वा प्रतिपिण्डं दद्यात् । ततः ऊर्जं वहन्तीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः विरादूच्छन्दः आपो देवता निषेके विनियोगः इति स्मृत्वा, ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्तुतम् । स्वाधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इति मन्त्रेण अवनेजनावशिष्टोदकं पिण्डानामुपरि निषिञ्चेत् । ततः पिण्डानुत्थाप्य स्थाल्यां प्रत्यवदधाति । ततो यजमानस्तान् पिडानवजिघ्रति । ततः सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रक्षिप्य उल्मुकं प्रतिप्रास्यति । तत उदकोपस्पर्शनम् । पुत्रकामा गर्भग्रहणयोग्या पत्नी आधत्त इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता गायत्री छन्दः पुत्रकामनया मध्यमपिण्डप्राशने विनियोग इति स्मृत्वा, आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पु-

ष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोसत् । इति मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्ना-
ति । अस्मिन् पक्षे मध्यमपिण्डस्यानवघ्राणम् ।

इति पिण्डपितृयज्ञविधिः ।

अथ नवप्राशनम् ।

तत्र पारस्करः,

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् । नवः स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्य-
भागाविष्टाऽऽज्याहुती जुहोति । शतायुधाय शतवीर्याय शतोत्तये ।
अभिमातिपाहो शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेपदति दुरिता-
नि विश्वा स्वाहाये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृथिवी-
वियन्ति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिध-
त्तेह सर्वे स्वाहेति । स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहो-
ति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने अभितत् पृणीहि विश्वांश्च देवः
पृतना अविष्यत् । गुगन्तु पन्थां प्रदिशन् एहि ज्योतिष्मद्व्ये
ह्यजरज्ञ आयुः स्वाहेति । अथ प्राश्नाति । अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि
वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोपधीः कृणातु विश्वचर्षणिः ।
भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि त्वा । स नो
मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन इति । अन्नप-
तीयया वा । अथ यवानामेतमुत्पं मधुना संयुतम् । यवर्ठे० सरस्वत्या
अधिवनाय चक्रुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा
आसन्मरुतः सुदानव इति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति ।

अस्यार्थः । आनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् । अनाहिताग्निरवैता-
निकाग्निः आवसथिक इतियावत् । यद्यपि निरग्निरप्यनाहिता-
ग्निरिति वक्तुं शक्यते तथापि गृहस्थालीपाकानां कर्मेति गृहा-
ग्निसाध्यानामेव कर्मणां प्रतिज्ञातत्वात् गृहाग्निरैवानाहिताग्नि-
रत्रोच्यते । नवप्राशनस्य संस्थासु गणनाच्च । पाकसंस्थास्तु निः-

सन्दिग्धं गृह्णाग्निमत एवेति सर्वसम्मतम् । अत एव गोभिलेन
अथातः श्रवणाकर्मोति श्रवणाकर्मोक्त्वा आश्वयुज्यां पौर्णमा-
स्यां पृषातके पायसश्चरुरिति च उक्त्वा नवयज्ञे पायसश्चरु-
रिति अधिकारिकथनं विनैव श्रवणाकर्मादिवन्नवप्राशनमप्यु-
क्तम् । तेन यः श्रवणाकर्मादावधिक्रियते स एवात्राधिक्रियत
इति ज्ञाप्यते । पारस्करस्तु अनाहिताग्नेर्नवप्राशनमित्यधिका-
रिणं ब्रुवन् आहिताग्नेरिदं न भवतीति ज्ञापयति । न त्वनाहि-
ताग्नेर्निरग्नेरिदं भवतीति । सुदर्शनभाष्यमपि अनाहिताग्नेरा-
ग्रयणमित्यापस्तम्बमूत्रव्याख्याने अनाहिताग्निग्रहणम् अर्द्धा-
धानिनोऽप्याहिताग्नेर्नेदं स्मार्त्तमाग्रयणं श्रौतेन समुच्चेतव्यमि-
त्येवमर्थमित्याह । किञ्च अनाहिताग्नेर्नवप्राशनमिति अगृह्णाग्नि-
सम्बन्धं नवप्राशनस्य ब्रुवत् नेदं सूत्रं चतुरस्रमर्थमावहति अप-
स्तुतकथनादिति । नवप्राशनमित्यर्थानुगतया संज्ञया एतत्कर्म
कृत्वेव नवं प्राशितव्यं नाकृत्वेति ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नं योऽच्यकामतः ।

वैश्वानरचरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ इति ।

अत एवाशनस्य नित्यत्वादिदमपि नित्यम् । तद्विशेषस्तु
श्रवणाकर्मप्रकरणादवगन्तव्यः । एतस्य चाग्रयणशब्दवाच्य-
त्वाभावात् पौर्णमास्यमावास्यायोर्नियमो न भवति । औचित्या-
च्छरद्वसन्तौ तु भवत इति कर्कः । छन्दोगपरिशिष्टकात्यायनस्तु
कालान्तरमप्याह—

शरद्वसन्तयोः के चिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥ इति ।

नवं स्थालीपाकं श्रपयित्वेति वदतः पारस्करस्याप्ययमे-

बाशयो यद्वै नव उपलभ्यते तदैवैतद्भवतीति । तथाचोक्तम्—

शाङ्खायनब्राह्मणे, अथ व्रीहिसस्ये यवसस्ये वा आगते ।

तथा, वर्षास्वागते श्यामाकसस्ये पक्षेषु वेणुयवेष्विति ।

वैतानसूत्रे च, पक्षास्वौषधीष्वग्रयणमिति ।

अनाहिताग्रेराग्रयणं नवाना* स्थालीपाक* श्रपयित्वेत्या-
द्यापस्तम्बादिमूत्रेष्वेतस्याग्रयणशब्दवाच्यतादर्शनात्पौर्णमास्यमा-
मावस्ययोनिर्यमो भवत्येवेत्यन्ये । अत्र देवयाज्ञिकरेणुदीक्षिता-
दिधृतकारिका नानार्थोपसंग्राहिकाः ।

पौष्णद्वये चादितिभद्वये च ब्रह्मद्वये चैव करद्वये च ।

त्रिरुतरे विष्णुयुगे ज्ञजीवे सिते च रिक्तातिथिवर्जिते च ॥

यवैर्वसन्ते यष्ट्व्यं व्रीहिभिः शरदीष्यते ।

श्यामाकैश्च शरद्येव ग्रीष्मकाले च वेणुजैः ॥

कृताकृतं वेणुयवैर्वदन्त्याग्रयणं बुधाः ।

समानतन्त्रे वा व्रीहिश्यामाकाग्रयणे उभे ॥

कात्यायनमतनैके श्यामाकेष्ट्यां न कुर्वते ।

शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥

नानिष्टा नवसस्येन पशुना वाऽग्निमान् द्विजः ।

नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

नवेनानार्चितो येन पशुहव्येन वाऽनलः ।

प्राणानेवात्तुमिच्छेत्स तस्मादाग्रयणं चरेत् ॥

श्यामाकान् वैणवान् व्रीहियवानाग्रयणात्पुरा ।

न भुञ्जीतेति विस्पष्टं यज्ञपाश्वे निरूपितम् ॥

दत्तैव ब्राह्मणेभ्यश्च कृत्वा वा वैश्वदेविकम् ।

अन्यन्नवान्नमशनीयादिति बौधायनश्रुतिः ॥

अनिष्टा वैणवान्नाद्यात् दुर्भिक्षादौ तथाऽऽपदि ।
 श्यामाकवैणवेषु स्यात् देवता सोम एव तु ॥
 नवाशननिषेधोऽयं दम्पत्योरुभयोः समः ।
 नवस्यावध्यपेक्षत्वादास्मिन्नवाधिरुच्यते ॥
 कियद्दूरं पुराणत्वं नवत्वं कियदन्तिकम् ।
 सस्यानामवाधिर्ज्येष्ठी पौर्णमासी प्रसिद्धितः ॥
 तादृशोरुभयोः पौर्णमास्योर्मध्ये यदुद्भवम् ।
 धान्यं तन्नवमित्याहुः तत्कालाग्रयणं प्रति ॥
 तदेव च पुराणं स्याद्धर्ममाग्रयणेषु च ।
 यद्वाऽऽग्रयणशास्त्रे तन्नवत्वावध्यपेक्षणे ॥
 ये कालास्तेषु बुद्धिस्थास्तेऽन्योन्यावध्यः स्मृताः ।
 प्रावृत्कालात्परं पकं शरदाग्रयणे नवम् ॥
 ऊर्ध्वं वसन्तान्निष्पन्नं प्रावृडाग्रयणे नवम् ।
 प्रत्यासन्नतरत्वाद्वा स्वयमेवावधिर्भवेत् ॥
 यस्मिन्नाग्रयणं कुर्यादृतौ तदनुसम्भवम् ।
 धान्यं तन्नवमित्याहुरर्वाक्पकं पुरातनम् ॥
 एवं सति शरत्कालमात्राग्रयणकारिणः ।
 शरत्पकं नवं ज्ञेयमर्वाक्पकं पुरातनम् ॥
 स्मार्त्तमाग्रयणं कृत्वा तत्रैवर्त्तौ कदाचन ।
 यत्रादधीत तत्रर्त्तौ श्रौतस्याग्रयणस्य तु ॥
 कालेऽपि वर्त्तमानेऽपि न श्रौताग्रयणं पुनः ।
 स्मार्त्तेनाग्रयणेनैव सिद्धं यस्मान्नवाशनम् ॥
 सर्वथा व्रीहिलाभे तु शाल्युपादानमिष्यते ।
 यवानामप्यलाभे तु गोधूमानां परिग्रहः ॥
 पुराणा वा प्रदीयन्ते ग्रन्थे श्रुतिरुदाहृता ।

९२८ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

अन्ये तु एकपादिकारूपे द्वितीयकाण्डे देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुराः । उभयीरोपधी-
र्याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशव इत्यादिवाक्यशेषात् त-
दोत्पन्नलतागुल्माद्यपि न भक्षणीयमित्याहुः ।

गृह्यसङ्ग्रहकारस्तु,

नवग्रहाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः ।

नाशनीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥

ऐक्ष्वं सर्वशुक्लांश्च नीवारांश्चणकांस्तिलान् ।

अकृताऽऽग्रयणोऽशनीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः ॥ इति प्राह ।

नव२ स्थालीपाक२ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्या-
हुती जुहोति । नवग्रहणाद् व्रीहिकाले व्रीहीणां यवकाले यवानाम् ।
स्थालीपाकं चरुं पक्त्वा इत्यादि स्पष्टम् । स्थालीपाकस्याग्रय-
णदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने इति । आ-
ग्रयणदेवताः श्रौतोक्ताः इन्द्राग्नी विश्वे देवा द्यावापृथिव्या-
विति । ताभ्यः चरुणा प्रत्येकमेकैकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टमग्न
इति स्विष्टकृतः पूर्वं पश्चाच्चाज्याहुतीर्जुहांति । तयोर्मध्ये चरु-
णा सौविष्टकृतम् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तम् । केचित्
स्विष्टकृते चेति चशब्दमानन्तर्ये वर्णयित्वा स्विष्टमग्न इति
स्विष्टकृद्धोमं मन्यन्ते । स्विष्टकृद्विज्ञादिति भर्तृयज्ञः । अथ प्रा-
शनात्यग्निः प्रथमः प्राशनात्त्विति । यत् हुतशेषप्राशनं तत्रायं गु-
णविधिः । यत्प्राशनाति तदनेन मन्त्रेणेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह
अन्नपतिशब्दवत्या वा । अन्नपतीयया वेति वाशब्दं केचित् स्वप-
दविभाषां मन्यन्ते । मन्त्रत्वज्ञापकस्य इति शब्दस्यानुच्चारणात् ।
ततश्च अग्निः प्रथम इत्यनेन प्राशनात्येव । अन्नपतेन्नस्य नो
देहीत्ययं मन्त्रस्तास्मिन्नेव प्राशने पठनीयो वा न वेतिविकल्प

इति भर्तृयज्ञः । अथ यवानामेतमुत्थमिति । वसन्ते यवानां प्राशने एतमुत्थमिति मन्त्रः । ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र शरदि वसन्ते च पूर्वोक्तनक्षत्रादियुक्तकाले पौर्णमास्याममावास्यायां वा नवप्राशनं कर्म भवति । तत्र देशकालादिकीर्त्तनान्ते नवप्राशनकर्म्मार्हं करिष्ये इति सङ्कल्पः । तत आधानप्रकरणलिखित आधानहोमयोश्चैवेतिवाक्येन प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजापूर्वकं श्राद्धं कृत्वा देवताभिध्यानं कुर्यात् । तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमम् इन्द्रं सर्वान् देवान् आज्येन, इन्द्राग्नीं विश्वान् देवान् द्यावापृथिव्यां चरुणा, अग्निं घृतन, अग्निं स्विष्टकृतं चरुशेषेण, अग्निमाज्येन, भूरादीनां पूर्ववत् । अभिध्याय आवसस्येऽग्नीं ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागहोमान्तमाधानवत् । तत आज्याहुतिद्वयं जुहुयात् । शतायुधायेति परमेष्ठी ऋषिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेऽभिमातिपाहे । शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नैपदतिदुरितानि विश्वा स्वाहा इति प्रथमाम् । इदमिन्द्राय न मम । ये चत्वार इति परमेष्ठी ऋषिः सर्वदेवतास्त्रिष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी विन्यन्ति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहा इति द्वितीयाम् । इदं सर्वेभ्यो देवेभ्यो न मम । ततः स्थालीपाकमभिघार्य तेनाग्रयणदेवताभ्यो होमं कुर्यात् । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम । द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां न मम । तत आज्येन स्विष्टमग्न इति प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । स्विष्टमग्ने

अभितत्पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्तु पन्थां
प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्व्येह्यजरन्न आयुः स्वाहेति हुत्वा इद-
मग्र्य इति त्यागं विधाय स्थालीपाकादग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति
हुत्वा पुनराज्येन स्विष्टमग्र्य इति जुहोति । ततो महाव्याहृत्या-
दिप्राजापत्यहोमान्तं कृत्वा, अग्निः प्रथम इति प्रजापतिकृपिः लि-
ङ्गोक्ता देवता यजुः प्राशने विनियोगः । अग्निः प्रथमः प्राश्नातु
स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोपधीः कृणोतु विश्वचर्प-
णिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि त्वां स
नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्यो न इत्यनेन
मन्त्रेण संश्रवं प्राश्नाति । अथ वा अन्नपत इति परमेष्ठी ऋषिः
लिङ्गोक्ता देवता बृहती छन्दः प्राशने विनियोगः । अन्नपतेन्न-
स्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो
धेहि द्विपदे चतुष्पदे । इत्यनेन प्राश्नाति । अत्र यवान्नप्राशने
विशेषः । एतमुत्त्यमिति प्रजापतिकृपिः लिङ्गोक्ता देवता जगती
छन्दः प्राशने विनियोगः । एतमुत्त्यं मधुना संयुतम् । यव- स-
रस्वत्या अधिवनाय चक्रुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः
कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इत्यनेन प्राश्नाति । ततो ब्राह्मणं
भोजयेत् ।

इति नवप्राशनप्रयोगः ।

अथ श्रवणाकर्म लिख्यते ।

तत्र पारस्करः, अथातः श्रवणाकर्म । श्रावण्यां पौर्णिमा-
स्याम् । स्थालीपाकः श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं
धानानां भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति । अपश्चेतपदा जहि पूर्वेण
चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवान्धवैः
स्वाहा । न वै श्वेतस्याध्याचारेऽहिर्ददर्श कं चन । श्वेताय वैद-

वर्षाय नमः स्वाहेति । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय
 श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति । धानावन्तमिति धानानाम् ।
 घृताक्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो जुहोति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां स-
 र्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये
 स्वाहाऽभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति । सर्व-
 हुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति । प्राशनान्ते सक्तूनामेकदे-
 शं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य वहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्योल्का-
 यां ध्रियमाणायामाऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयति ।
 आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवाय-
 वान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वाभिभूः सौर्यदिव्यानां
 सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति । यथावन्निक्तं दर्व्योपघातं
 सक्तून् सर्पेभ्यो बलिं हरति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पा-
 णामधिपते एष ते बलिः श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणाम-
 धिपत एष ते बलिरभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपत एष
 ते बलिरिति । अवनेऽयं पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति । आग्नेयपाण्डुपा-
 र्थिवानां सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणां
 सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वाभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपते
 प्रलिखस्वेति । अञ्जनानुलेपनं स्रजश्चाञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि
 नहस्वेति । सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदकपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते
 नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः । स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्यु-
 पेयुरिति तावत्सन्ततयोदकधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन् प-
 रीयादपश्चेत्पदा जहीति द्वाभ्याम् । दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्र-
 यच्छति । द्वारदेशे मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः । अनुगुप्त-
 मेतं सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य द-
 र्व्योपघातं सक्तून् सर्पेभ्यो बलिं हरेदाग्रहायण्याः । तं हर-

न्तं नान्तरेण गच्छेयुः । दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति । धानाः प्राशनन्त्यसं स्यूताः । ततो ब्राह्मणभोजम् । इति ।

अथशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः । अतःशब्दश्च हेत्वर्थः । यतः आवसथ्याग्निषाध्यानि कर्माणि प्रतिज्ञातानि श्रवणाकर्मण-
श्चावसथ्याग्निषाध्यत्वम् । अतः श्रवणाकर्म व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । श्रावण्यां पौर्णमास्याम् । श्रवणयुक्तायां पौर्णमास्यां, कर्त्तव्यमिति शेषः ।

तथाच द्विरप्यकोशिगृह्यम्, अथातः श्रवणाकर्म तथा पौर्णमासी श्रवणेन युज्यतात्तस्यामुपरिष्ठात्सायमग्निहोत्रस्य दक्षिणाग्निमुपसमादधात्यौपासनमनाहिताग्नेरथोपकल्पयत इत्यादि ।

यदा च श्रवणयुक्ता न लभ्यते तदा श्रवणरहिताऽपि श्रावणपौर्णमासी ग्राह्या । अथातः श्रवणाकर्म पौर्णमास्यां कृत्यमिति गोभिलगृहे पौर्णमासीमात्रस्योपादानात् । यदि पुनस्तस्यां पौर्णमास्यां मूतकादिना कर्तुं न शक्यते तदा आग्रहायणीपर्यन्तं यदाकदाचिद्द्वलिवर्जमशेषतः कर्त्तव्यम् । तदाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

श्रवणाकर्म लुप्तं चेत्कथञ्चित्मूतकादिना ।

आऽऽग्रहायणिकं कुर्याद्द्वलिवर्जमशेषतः ॥ इति ।

आ आग्रहायणिकमित्येवं पदच्छेदः । स्थालीपाकः श्रपयित्वा । स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा । अक्षतधानाश्च । अक्षताः यवाः तत्सम्पाद्याः धानाः अक्षतधानाः । चकारात् श्रपयित्वा श्रपणेन सम्पाद्य ।

तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे,

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते । इति ।

यद्वा धानाशब्दस्य भृष्टयवमात्रवाचकत्वात् धानाः श्रपयि-

त्वेत्यनेन निस्तुपयवस्यापि श्रपणप्राप्तेः तन्निरासाय कण्डनादि-
जन्यक्षतशून्यार्थकस्याक्षतपदस्योपादानम् । एवं च कण्डनादि-
जन्यक्षतशून्यैः सतुपयवैः धानाः सम्पाद्या इत्यर्थः । धानाश्च कर्प-
रेण भवन्तीति धानार्थं कर्परं चरुस्थाल्यनन्तरम् आसादनीयम् ।
अर्थवदासाद्येत्यनेन प्रयोजनवतां सर्वेषामेवासादनस्योक्तत्वात् ।
वक्ष्यमाणपुरोडाशार्थकपालं च कर्परानन्तरमेवेति । एककपालं
पुरोडाशम् । एकस्मिन् कपाले संस्कृत एककपालः तम् एक-
कपालम् । श्रपयित्वेत्यनुवर्त्तते । स च पुरोडाशः अश्वशफपरि-
माणः स्वेच्छया समुचितपरिमाणो वा कार्य्यः । पुरोडाशपरिमा-
णस्य तथैव दृष्टत्वात् । तथा च दर्शपूर्णमासप्रकरणे —

श्रुतिः, अश्वशफमात्रं कुर्यादित्युद्वैक आहुः । कस्तद्वेद
यावानश्वशफो यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्यत एवं
कुर्यादिति ।

कपालमपि तावत्परिमाणमेव न न्यूनाधिकपरिमाणम् ।
उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनतिपृथुमिति कात्यायने-
न पुरोडाशपृथुत्वस्य कपालपरिमितत्वबोधनात् । अत्र स्थाली-
पाकादिहोमानामितिकर्त्तव्यताविशेषश्रवणेनापूर्वत्वस्य व्यवस्थि-
तत्वात् इह च पुरोडाशादिधर्माणामश्रवणात् पुरोडाशादिश्रपण-
स्वरूपसम्पादकमात्रेतिकर्त्तव्यतया पुरोडाशादयः कर्त्तव्याः । सा
च संयवनकपालाद्युपधानाधिश्रयणप्रथनश्रपणादिरूपा । न चैवं
पेषणादिकमपि क्रियेत तद्व्यतिरेकेणापि पुरोडाशस्वरूपासिद्धेरि-
ति वाच्यम् । पेषणादिकमन्तरेणापि सिद्धपिष्टमुपादाय पुरोडा-
शादिस्वरूपनिष्पत्तिसम्भवेऽन्यथानुपपन्नत्वाभावेन पुरोडाशादि-
श्रपणविधेस्तदनाक्षेपकत्वादिति । धानानां भूयसीः पिष्ट्वा । धा-
नानां मध्ये भूयसीः धानाः दृषदुपलभ्यां पिष्ट्वा । दृषदु-

पले चार्थपरिमाणे भवतः । एतच्च वेषणम् आज्यधानापुरोडाशा-
जुद्धास्याज्यमुत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्चोत्पूय पश्चात्कर्तव्यमिति हरिह-
रः । धानोद्वासनोत्तरं भवतीति तु कश्चित् । आज्यभागाविष्टाऽऽज्या-
हुती जुहोति । अपश्चेतपदा जहि, न वै श्वेतस्याध्याचार इति द्वाभ्यां
मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रं द्वे आहुती जुहोति । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्व-
होम इति पूर्वलिखितमूत्रात्सर्वत्र संस्रवस्थापनं च कार्यम् । स्था-
लीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चे-
ति । स्थालीपाकस्य चरोः विष्णवे स्वाहा श्रवणाय स्वाहा श्रावण्यै
पौर्णमास्यै स्वाहा वर्षाभ्यः स्वाहेत्येवं चतस्र आहुतीर्जुहोति ।
धानावन्तमिति धानानाम् । धानावन्तं करम्भिणमित्येतया ऋचा
धानानामेकाहुतिं जुहोति । घृताक्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो जुहो-
ति आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवा-
यवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा अभिभूः सौर्यदिव्या-
नां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति । घृतेन अक्तान् आज्येन अभ्य-
क्तान् सक्तून् सर्पेभ्यः आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामित्यादिभि-
र्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोति । एतच्चाञ्जनार्थमाज्यं लौकिकं ग्राह्यं न
संस्कृतम् । विषये लौकिकमयुक्तत्वादित्यादिना कात्यायनेन
तथैव व्यवस्थापनात् । नन्वत्र सूत्रे सर्पेभ्य इत्यवाच्यम् ।
मन्त्रलिङ्गादेव सर्पाणां देवतात्वसिद्धेरिति चेत्, न । वि-
जातीयस्यापि स्वजातीयाधिपत्यसत्त्वेन सर्पविजातीयस्या-
पि सर्पाधिपत्यसम्भवात् । सर्पाधिपतित्वेन रूपेण सर्प-
भिन्नमुद्दिश्य त्यागकरणनिराकरणाय सर्पविशेष एव सर्पा-
धिपतिरिति बोधनार्थं सर्पेभ्य इत्यस्य उपादानात् । अथ वि-
जातीयस्य स्वविजातीयाधिपत्यं न कापि दृष्टमिति चेत्, न ।
भूभीर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या

वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणामित्यादौ बहुषु त-
द्दर्शनात् । सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति । सर्वहुतं यथा
स्यात्तथा एककपालं पुरोडाशं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति ।
प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्य उप समीप एव शालातो
वहिरागत्य । शूर्पं चात्र नडवंशेपीकान्यतममयं श्रौते तन्मयस्यैव
दृष्टत्वात् । तथा च दर्शपूर्णमासप्रकरणे—

श्रुतिः, अथ शूर्पमादत्ते वर्षवृद्धमसीति वर्षवृद्धं ह्येतद्यदि-
नडानां यदि वेणूनां यदीपीकाणामिति ।

वहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्य । शालायां वहिः स्थ-
ण्डिलं गोमयेन उद्वर्त्य । एतच्च उपलेपनं स्वयमेव कर्तव्यम् । तस्य
पदार्थतया विहितत्वात् । कर्तृविशेषस्य चानुक्तत्वात् । निष्क्रमणो-
पलेपनयोर्ल्यवन्तेनोपादानात् । निष्क्रमणेन सह समानकर्तृक-
त्वलाभाच्च । उल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वा-
ग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति । ज्वलति काष्ठादावन्येन ध्रिय-
माणे आव्रसथ्यस्य मम चान्तरा मागच्छत इत्यर्थकं माऽन्तरा ग-
मत इति प्रैषमभिधाय मौनी सर्पान् आग्नेय-श्वेत-अभिभूरि-
त्यादिभिरवनेनिक्षेप्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्राक्संस्थमवनेजयति । य-
थावनिक्तं दर्व्यापघातः सक्तुन् सर्पेभ्यो बलिः हरत्याग्नेयेत्या-
दि । अवनेजनक्रमेण दर्व्या सक्तुनुपहत्योपहत्य सर्पेभ्यो बलि-
म् आग्नेयेत्यादिभिरेष ते बलिरित्यन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं द-
दाति । उपघातमिति णमुलपत्ययान्तः । उपपूर्वो हन्तिर्ग्रहणार्थः ।
अथ स्त्रुवेणोपहत्येत्यादिश्रुतौ दर्शनात् । दर्व्याः परिमाणादिकं
तु छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोक्तम्—

इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

९३६ वीरामित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।

दर्वी अङ्गुष्ठपृथ्वग्रा तुरीयोनं च मेक्षणम् ॥ इति ।

इधमजातीयं खादिरं पालाशं वा । विभीतकादिवर्जं यत्कि-
ञ्चिद्वनस्पतिमयं वा ।

तथा च गोभिलः,

अथेधमानुपकल्पते खादिरान्पालाशान् वा । खादिरपाला-
शालाभे विभीतकतिल्वकवाधकनीपनिम्बराजवृक्षशाल्मत्यरलु-
दधित्थकोविदारश्लेष्मातकवर्जं सर्ववनस्पतीनामिधमो यथार्थः
स्यादिति ।

इधमार्द्धप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । इधमस्य प्रादेशद्वयपरिमित-
त्वात् । तदाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

प्रादेशद्वयमिधमस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति ।

वृत्तं वृत्तुलदण्डम् । वार्क्षं वृक्षकाण्डनिर्मितं न तु शाखाभव-
म् । पृथ्वग्रं स्थूलाग्रम् । अवदानक्रियाक्षमम् अवदानग्रहणयोग्य-
म् । एषैव दर्वी यादृशं मेक्षणमुक्तं तादृश्येव दर्वी । यस्तत्र विशेषः
यः दर्वीगतो विशेषस्तमहं ब्रुवे तमहं वदामि । दर्वी अङ्गुष्ठपृथ्व-
ग्रा । अङ्गुष्ठद्वयपरिमितं पृथु विस्तीर्णम् अग्रं यस्याः सा अङ्गुष्ठ-
पृथ्वग्रा दर्वी भवति । तुरीयोनं च मेक्षणम् । अङ्गुष्ठचतुर्थांश-
न्यूनपरिमाणपृथ्वग्रं मेक्षणं भवति । एवं च प्रादेशपरिमाणा अ-
ङ्गुष्ठपरिमितपृथ्वग्रा खादिरपालाशादिमूलदण्डोद्भवा दर्वी भवति ।
अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रालिखत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति । पूर्व-
वदवनेजनं दत्त्वा त्रिभिः कङ्कतैः एकतोदन्तैः आग्नेयेत्यादिभि-
स्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलिं प्रालिखति कण्डूयति । तच्च क-
ङ्कतं प्रादेशमात्रं वैकङ्कतमिति हरिहरः । वारणान्यहोमसंयुक्तानी-

ति कात्यायनपरिभाषातो वारणमेव भवतीत्यन्ये । अञ्जनानुले-
पनर्त्तं स्रजश्चाञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपिनहस्वेति । अञ्जनं कज्ज-
लं सौवीरं वा । उभाभ्यामपि चक्षुषः समञ्जनदर्शनात् ।
अनुलेपनं घृष्टमुरभिचन्दनादि । स्रक् पुष्पमाला । आग्नेये-
त्यादिभिर्मन्त्रैः अञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपिनहस्वेत्यन्तैः प्रति-
बलिहरणं यथाक्रममेकैकं ददाति । अपरे तु अञ्जस्व अनुलि-
म्पस्व स्रजोऽपिनहस्वेत्येतावत्परिमाणा एव एते मन्त्राः न तु
पूर्वमन्त्रस्य शेषभूताः । एवं च अञ्जस्वेत्यादिभिरेव मन्त्रैरञ्जना-
दिकं ददातीत्याहुः । सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोप-
निनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः । सक्तुशेषं ब-
लिदानावशिष्टं स्थण्डिले शूर्पादिना प्रक्षिप्य । उदपात्रेण उदक-
पात्रेण । उपनिनीयेत्यस्य जलमिति शेषः । जलनिनयनेन स्थण्डि-
लप्रक्षिप्तसक्तुशेषं प्रवाह्येत्यत्र तात्पर्यम् । उपतिष्ठते नमोऽस्तु स-
र्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते । बल्यभिमुखः प्राङ्मु-
खः तिष्ठन् नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादीन् मन्त्रान् पठतीत्यर्थः । स
यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया
निवेशनं त्रिः परिपिञ्चन् परीयादपश्चेतपदाजहीति द्वाभ्याम् ।
स गृहपतिः यावन्तं देशं सर्पाः न सञ्चरेयुरिति इच्छेत् ता-
वन्तं देशम् अविच्छिन्नया उदधारया गृहं वारत्रयं परिपि-
ञ्चन् गच्छेत् अपश्चेतपदाजहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । तत्राद्यं
परिक्रमणं मन्त्रेण । द्वितीयं तृतीयं च तूष्णीमेव । एकद्रव्ये कर्मा-
वृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनमिति कात्यायनमूत्रात् । दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य
प्रतप्य प्रयच्छति । दर्वीं शूर्पं च क्षालयित्वा तापयित्वा प्रयच्छेत् ।
तापनं च सन्निधानादुल्कायामेव प्रदानमप्युल्काधारायैवेति
कर्कः । द्वारदेशे मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः । शालाया द्वा-

९३८ वीरमिश्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

रे आपोहिष्ठा, यो वः शिवतमः, तस्मा अरङ्गमाम व इति तिसृ-
भिर्ऋग्भिः उदकेन आत्मानमभिषिञ्चन्ति । मार्ज्यन्ते इति बहु-
वचनोपदेशाद्ब्रह्मयजमानोल्काधारकाः । अनुगुप्तमेतः सक्तुशेषं
निधाय । सुरक्षितप्रदेशे होमावशिष्टान् सक्तून्निधाय । ततो-
ऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातः सक्तून् सर्पेभ्यो बलिः ह-
रेदाग्रहायण्याः । ततः तत्कालमारभ्य । ततः तेभ्यः सक्तुभ्य-
इति कर्कः । प्रातिदिनम् आवसथ्यं सायंहोमेन समाराध्य अ-
स्तमिते सूर्ये दर्व्या गृहीत्वा गृहीत्वा शूर्पे न्युप्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो
बलिं हरेत् आग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत् । बलिदानं च अ-
वनेजनादिप्रत्यवनेजनान्तं भवतीति कर्कः । उपलेनादिरेखाकर-
णान्तमिति हरिहरः । तः हरन्तं नान्तरेण गच्छेयुः । तं गृहपतिं
बलीन् हरन्तं तस्य आवसथ्यस्य चान्तरान् गच्छेयुः प्राणिनः ।
ततः श्वाद्योऽपि निवार्याः । दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति ।
आचम्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या आचमनं मुखं तत्प्रक्षाल्य स्था-
पयति । दर्व्याः मुखं प्रक्षाल्य स्थापयतीत्यर्थः । एतच्च प्रक्षालनं
प्रत्यहं भवति बलिदानसंलग्नसक्तुनिर्णेजनार्थत्वात् । सक्तुसम्ब-
न्धस्य च प्रत्यहं भावात् । दर्वीमुखप्रक्षालनस्योपदेशादनु शूर्पप्रक्षा-
लनस्यानुपदेशाच्च शूर्पप्रक्षालनाभावः । धानाः प्राशनन्त्यसः स्यू-
ताः । धाना भर्जिता यवाः तान् प्राशनन्ति भक्षयन्ति असः स्यूताः
दन्तैरनखाण्डिताः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । ततः एकस्य ब्राह्मण-
स्य भोजनमित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यहं क्रियमाणमिदं सर्पबलिरूपं
भिन्नमेव कर्म इति श्रवणाकर्मप्रतिपादनावसरे न प्रतिपादयि-
तुमुचितम्, तथापि श्रवणाकर्मसम्बद्धद्रव्योपजीवित्वेन सूत्रकृता
श्रवणाकर्मप्रतिपादनावसरे एव एतस्य प्रतिपादितत्वात्तत्प्रति-
पादितमिति ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमा-
भ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा आवसथ्याग्नेः पश्चात्प्राङ्मुखः पत्न्या
सह उपविश्य अग्नेहेत्यादिदेशकालादिकं सङ्कीर्त्य श्रवणाकर्माहं
करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततः अनेकपद्धतिकारलिखनात्
देवताभिध्यानं कुर्यात् । तद्यथा, श्रवणाकर्मणाऽहं यक्ष्ये, तत्र प्रजा-
पतिमिन्द्रमग्निं सोमं श्वेतपदं श्वेतवैदव्यं घृतेन, विष्णुं श्रावणीं
पौर्णमासीं वर्षाश्ररुणा, इन्द्रं धानाभिः, आग्नेयपाण्डुपार्थिवा-
नाः सर्पाणामधिपतिं श्वेतवायवान्तरिक्षाणाः सर्पाणामधिप-
तिम् अभिभूः सौर्यदिव्यानाः सर्पाणामधिपतिं सक्तुभिः,
ध्रुवं भौमं पुरोडाशेन, अग्निं स्विष्टकृतं चरुधानासक्तूनां शेषेण,
अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ अग्निम् अयसं वरुणं
सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणमदितिं
प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति चिन्तयेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि
आज्यभागान्तं पूर्वोक्तप्रकारेण कुर्यात् । ततः पात्रासादनादौ
विशेषः । चरुस्थाल्यनन्तरं भर्जनकर्परम् । तत एकं कपालं क्रियमा-
णपुरोडाशपरिमाणम् । तण्डुलानन्तरं यवान् । ततस्तण्डुलपिष्टानि ।
एवं पात्राण्यासाद्य अन्यान्यपि पात्राण्युपकल्पयेत् । इपदुपले
शूर्पोल्के उल्काधारकं च । उदपात्रं दर्वी कङ्कतत्रयम् अञ्जनम्
अनुलेपनं स्रजश्चेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणीनिधानान्ते
चरोः स्थानादुत्तरतः अग्नौ भर्जनकर्परमधिश्रित्य तदुत्तरतः
अङ्गारं स्थापयित्वा तदङ्गारोपरि कपालमुपदध्यात् । तत्कपा-
लोपरि पुनरुष्णत्वार्थमङ्गारं निदध्यात् । तत आज्यस्थाल्यामा-
ज्यं निरूप्य चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य तण्डुलान् प्रक्षिप्य
प्रणीतोदकेन पिष्टानि संयुज्य अश्वशफपरिमाणं यावत्परिमाणे

कृते अत्यधिकपरिमाणता न भवति तावत्परिमाणं वा पुरोडाशं कुर्यात् । ततः युगपत् आज्यादीनां सर्वेषामधिश्रयणम् । तत्र आज्यं ब्रह्माऽधिश्रयति चरुं होमकर्त्ता । अन्यः कश्चित्कर्परे धानाः । कपाले पुरोडाशम् अपर इति । यः पुरोडाशाधिश्रयणं करोति सः अधिश्रयणोत्तरं पुरोडाशस्य प्रथममपि करोति । प्रथमं च यावत्कपालं पुरोडाशस्य विस्तारणम् । ततः होमकर्त्ता सर्वेषां पर्यग्निकरणं करोति । ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुक्तप्रकारेणोद्वास्य चरुं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धाना उद्वास्य चरोरुत्तरतो निधाय पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् । ततः आज्योत्पवनवेक्षणप्रोक्षणपुत्पवनानि कृत्वा भूयसीर्धाना दृपदुपलाभ्यां पिष्ट्वा स्वल्पा धानाः पृथक् स्थापयित्वा लौकिकवृतेन सक्तूनक्त्वा पद्धतिकारलिखनादरे तु स्थाल्याज्येनैव तदक्त्वा उपयमनकुशादानादि आज्यभागान्तं कर्म कुर्यात् । ततः स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वा अप श्वेतपदा जहीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता यजुः इति स्मृत्वा “अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवान्धवैः स्वाहा” इति जुहोति । इदं श्वेतपदे न ममेति त्यागः । तथैव ऋग्यादिकं स्मृत्वा “न वै श्वेतस्याध्याचारेहिर्ददर्शकं चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहा” इति पुनस्तथैव जुहोति । इदं श्वेताय वैदर्व्याय नम इति त्यागः । ततः स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति । तद्यथा, विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे नम । श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय नम । श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा । इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै नम । वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यो नम । ततो धाना अभिघार्य स्रुवेणादाय धानावन्तमित्यस्य प्रजापत्यश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः

त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता होमे विनियोगः—इति स्मृत्वा “धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं प्रातर्जुपस्वनः स्वाहा” इति होमः । इदमिन्द्राय न मम इति त्यागः । ततः सक्तून् स्रुवेणादाय आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता यजुः होमे विनियोगः—इति स्मृत्वा आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति होमः । इदमाग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये न ममेति त्यागः । पुनस्तथैव ऋष्यादिकं स्मृत्वा श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति होमः । इदं श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये न मम इति त्यागः । पुनस्तथैव ऋष्यादिकं स्मृत्वा अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहेति होमः । इदम् अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये न ममेति त्यागः । ततः पुरोडाशमभिघार्य सम्पूर्णं पुरोडाशं स्रुवे गृहीत्वा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति । इदं ध्रुवाय भौमाय न मम इति त्यागः । ततः चरुधानासक्तूनामुत्तरार्द्धान्महत्तरे स्रुवे अवदानत्रयं गृहीत्वा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धं जुहोति । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इति त्यागः । ततो महाव्याहृतिहोमादिब्रह्मदाक्षिणादानान्तं कुर्यात् । ततो हुतशेषं सक्तूनामेकदेशं शूर्पे गृहीत्वा उदकपात्रं दर्वी कङ्कतत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनं स्रजश्चादाय सपत्नीको ब्रह्मणा उल्काधारेण च सह शालाया उदीच्यां दिशि प्राच्यां दिशि वा स्थण्डिलं कृत्वा तदुपलिप्य उल्काधारकेण लौकिकाग्न्युल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरा गमत इति प्रैषं दत्त्वा वाग्यत उदकपात्रोदकेन आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपते अवनेनिश्च इति स्थण्डिले अवनेज्य तदवनेजनदेशपूर्वतः स्थण्डिले एव पुनः प्राच्यां दिशि श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधि-

पते अवनेनिक्ष्वेति अवनेज्य पुनस्तदवनेजनपूर्वतः स्थण्डिले एव
 अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपते अवनेनिक्ष्वेति अवने-
 ज्य भूमौ उदपात्रं निदध्यात् । ततो दर्व्यां सक्तून् शूर्पादादा-
 यादाय आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपत एष ते बलिः,
 श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपत एष ते बलिः, अभिभूः
 सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपत एष ते बलिरित्येभिर्मन्त्रैस्वने-
 जनक्रमेण तत्स्थाने बलीन् दद्यात् । ततः पूर्ववदवनेजनं कृत्वा
 आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपत इत्यादिभिः प्रलिखस्वेत्य-
 न्तैः त्रिभिर्मन्त्रैः कङ्कतत्रयेण प्रतिबलिं प्रतिमन्त्रं प्रलिखति ।
 तत आग्नेयेत्यादिभिरेव मन्त्रैरञ्जस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलि-
 मञ्जनं ददाति । पुनस्तैरेव मन्त्रैरनुलिम्पस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं
 प्रतिबलिम् अनुलेपनं ददाति । पुनस्तैरेव मन्त्रैः स्रजोऽपिनहस्वे-
 त्यन्तैः प्रतिमन्त्रैः प्रतिबलिं पुष्पमालां ददाति । अथ वा अञ्ज-
 स्वेति अञ्जनदानम् अनुलिम्पस्वेत्यनुलेपनदानम् स्रजोऽपि-
 नहस्वेति मालादानम् न पूर्वमन्त्रानुपङ्ग इति । ततः सक्तुशेषं
 स्थण्डिले प्रक्षिप्य उदपात्रस्थजलेन प्लावयेत् । ततः नमोऽस्तु
 सर्पेभ्य इति तिमृणां साध्या ऋषयः सर्पा देवता अनुष्टुप् छन्दः
 उपस्थाने विनियोगः इति स्मृत्वा, “नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च
 पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ या इषवो
 यातुधानानां ये वा वनस्पती रनु । ये वा वटेषु शेरते तेभ्यः स-
 र्पेभ्यो नमः ॥ ये वाऽमी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।
 येपामप्यु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” इति तिसृभिर्ऋग्भिः
 सर्पानुपतिष्ठेत । एतावद्देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावत्कामयेत
 तावन्तं देशं सन्ततयोदकधारया परिपिञ्चन् गृहं त्रिः परीयात् ।
 तत्र आद्यं परिक्रमणम् ऋग्यादिस्मरणपूर्वकम् अपश्चेतपदाज-

हीतिपूर्वलिखितमन्त्राभ्याम् । उत्तरं परिक्रमणद्वयं च तूष्णीम् ।
दर्वी शूर्पं च प्रक्षाल्य उल्कायां सकृत्प्रतप्य उल्काधारिणे प्रयच्छ-
ति । ततः शालाया द्वारि उपविश्य आपोहिष्टेत्यादीनां सिन्धुद्वीप
ऋषिः गायत्रीछन्दः आपोदेवता मार्जने विनियोग इति स्मृत्वा,
आपोहिष्टामयो भुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ तस्मा
अरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथा आपो जनयथाच नः ॥ इति त्र्युचे-
न ब्रह्मयजमानोल्काधाराः स्वस्वात्मानं जलेन मार्जयन्ते । ततो
ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखण्डयन्तः धानाः प्राश्नन्ति । ततः
एकं ब्राह्मणं भोजयेत् । सक्तुशेषं च सुगुप्ते देशे निदध्यादिति ।

इति श्रवणाकर्मप्रयोगः ।

अथ सर्पबलिहरणप्रयोगः ।

अस्तमिते सूर्ये सायंहोमानन्तरं शूर्पे सक्तुन् कृत्वा दर्वी
कङ्कतम् उदपात्रं च गृहीत्वा सपत्रीकः सोल्काधारो बहिः शालायां
गत्वा स्थण्डिलोपलेपनादिपरिलेखनान्तं बलिहरणं प्रतिदिनं
पूर्ववत्कुर्यात् । माऽन्तरा गमतेति प्रैषाभावः । न कश्चिदन्तरा
गच्छेत् । दर्वीमुखस्यैव प्रक्षालनं न सम्पूर्णदर्व्याः शूर्पस्य च ।
एवम् आग्रहायणीपर्यन्तं कुर्यात् ।

इति बलिहरणप्रयोगः ।

अथेन्द्रयज्ञाख्यं कर्म ।

तत्र पारस्करः, प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः । पायसमैन्द्रः श्रपयित्वा-
ऽऽपूपांश्चापूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्रा-
ण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति । प्राशनान्ते मरुज्यो
बलिः हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः । आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतो-
ऽश्वत्थे तस्भुरिति वचनात् । शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् । विमुखेन-

९४४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

च मनसा । नामान्येषामेतानीति श्रुतेः । इन्द्रं दैवीरिति जपति ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् इति ।

अस्यार्थः । प्रौष्ठपद्यां भाद्रपदपौर्णमास्याम् । यद्यप्यत्र प्रौष्ठपदसम्बन्धिनी या कापि तिथिः प्रतीयते तथापि अथातः श्रवणाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्युपक्रम्य प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः आश्वयुज्यां पृषातका इति विधानात् प्रौष्ठपद्यादिभिः पदैः पौर्णमास्येव विशेष्यत्वेनोपतिष्ठते । तस्याम् इन्द्रयज्ञाख्यं कर्म भवति । पायसमैन्द्रं श्रपयित्वाऽपूपांश्च । पायसं पयसा निष्पादितं चरुं परमान्नमिति यावत् ।

पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ।

इति कोषात् । ऐन्द्रम् इन्द्रदेवतं श्रपयित्वा पक्का । पायसं श्रपयित्वेत्येतावतैव सिद्धे ऐन्द्रमिति देवतातद्धितनिर्देशस्तदेवत्यहोमविधानार्थः । अवसरस्तूपरिष्ठाद्रक्ष्यते । पायसश्रपणार्थं दुग्धस्यापि प्रणयनमत्र कार्यम् । उपदेशातिदेशयोरभावान्न दुग्धस्य प्रणयनमित्यपि केचित् । अपूपांश्च पोलिकापरपर्यायान् । चकारात् श्रपयित्वा ।

पूपोऽपूपः पोलिकास्तु पौलिकापौलियूपिकाः ।

इत्यभिधानचिन्तामणिः । अपूपो मण्डक इत्यष्टकाप्रकरणे कर्कः । तांश्च चतुरः कुर्यात् । प्रतिदिशं संस्तरणार्थं हि ते इति हरिहरः । अन्ये तु यावद्भिः संस्तरणमुपपद्यते तावतोऽपूपानाहुः । अपूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेत्यादि । अपूपैः अग्निं स्तीर्त्वा तत आज्यभागाविष्टा इन्द्रायेत्याद्या आज्यहुतीर्जुहोति । इदं च परिस्तरणं न प्राकृतं श्रपणोत्तरं पाठात् । किन्तु अपूर्वम् । अतश्च प्राकृतपर्युक्षणानन्तरमिदं न कार्यम् । किन्तु आज्यभागाव्यवहितपूर्वक्षणे । स्तीर्त्वेत्यनेन क्रमविधानात् । न

चैवं श्रपयित्वेत्यनेनापि क्रमविधानाच्छ्रपणानन्तरमपि किं न स्यात् । तस्य पायसादिश्रपणविधिपरत्वेन क्रमपरत्वाभावात् । आज्यभागाविष्टेत्यस्य तु अनन्यपरत्वात्क्रमपरत्वमेवेति । अन्ये तु नात्रापूर्वं स्तरणं विधीयते । किन्तु प्राकृतस्तरणानुवादेन दर्भकार्येऽपूपविधिर्लाघवात् । अतश्च अपूपास्तरणाज्यभागयोरानन्तर्यं स्तृत्वेति क्त्वाप्रत्ययबोधितमपि प्राकृतं च विकृताविति न्यायेन बाधित्वा पर्युक्षणानन्तरमेवावतिष्ठत आस्तरणमित्याहुः । ग्रन्थकारास्तु उपयमनकुशादानान्पूर्वमेवाहुः । प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेराज्याद्विरिति सूत्रेण महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्विष्टकृद्धोमेन भवितव्यम् । न च प्रधानमहुत्वा स्विष्टकृद्धोमस्ततः कर्तुं शक्यते । शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीतिवचनात् । तस्मादत्रावसरे इन्द्राय स्वाहेति पायसेनैकाहुतिः । ततः स्विष्टकृदादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिं हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः । ततः संस्त्रवभक्षान्ते मरुद्भ्यः देवताविशेषेभ्यः बलिं हरति बलिं ददाति । बलिमित्येकवचनं जात्यपेक्षम् प्राशनान्तग्रहणं माभूत्तत्कालमेव बलिहरणमित्येतदर्थम् । बलिप्रमाणं पक्षादिप्रकरणेऽभिहितम् । कथमेभ्यो होमो न क्रियते बलिरेव दीयत इत्याह अहुतम् अदन्तीत्यहुतादः तादृशा मरुत इति श्रुतेः । विशेषमाह । आश्वत्थेषु पलाशेषु । मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् अश्वत्थसम्बन्धिषु बलिदानं कर्तव्यम् । यत्र च येषामवस्थानं तत्रैव तेषां दानमुचितमित्यभिप्रायः । मन्त्रानाह शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् । विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः । ननु नामभिरेवात्रत्य-बलिदानं दृष्टं कुतोऽत्र मन्त्रैर्दीयते इत्याह । नामान्येषामेतानीति श्रुतेः । एषां मरुताम् । एतानि शुक्रज्योतिःप्रभृतीनि । अत एव

९४६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

यावतीषु कण्डिकामु नामबुद्धिः तावतीभिरेव बलिदानम् ।
ताश्च शुक्रज्योतिरित्यादिषट् । उग्रश्च भीमश्चेत्यादिना अध्ये-
तृप्रसिद्धेन विमुखेन च मनसा मनमैव बलिमन्त्रान् स्म-
रेत् । न मुखेनोच्चरेत् । इन्द्रं दैवीरिति जपति । इन्द्रं
दैवीरित्यमुं मन्त्रं जपति । ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् ।
इति सूत्रार्थः ।

अथ प्रयोगः ।

प्रथमप्रयोगे भाद्रपदपौर्णमास्यां देशकालादिकीर्त्तनान्ते
इन्द्रयज्ञकर्माऽहं करिष्य इति सङ्कल्पः । ततो मातृपूजामाभ्युदयि-
कं च कृत्वाऽऽवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनमारभ्य
संस्त्रवप्राशनान्ते विशेषः । अपां दुग्धस्य च प्रणयनम् । तत्र
प्रणयनपात्रे मध्ये सेतुं कृत्वा मूलभागे जलम् अन्यत्र क्षीरं
निनीय प्रणयनं कार्यम् । मूलभागे वा क्षीरमितरत्र जलम् ।
उपकल्पनीयानि तण्डुलपिष्टम् सप्ताश्वत्थपत्राणीति हरिहरः ।
यवपिष्टं लौकिकोदकम् अपूपसंयवनार्थं, खर्परं च अपूपार्थमेव,
सप्ताश्वत्थपत्राणीति युक्तमेव गङ्गाधरो लिलेखोपकल्पनीयानि ।
तत आज्यनिर्वीपं कृत्वा चरुपात्रे प्रणीतक्षीरमासिच्य तण्डुलान्
प्रक्षिपेत् । प्रणीतोदकेन पिष्टं सम्यक् बद्ध्वा तेन चतुरोऽपूपा-
न्निर्माय स्तरणपर्याप्तान् वा निर्माय खर्परेऽग्निश्चयेदिति हरि-
हरः । लौकिकोदकेनैव संयवनमिति गदाधरः । तत्रायं क्रमः ।
आदौ आज्याग्निश्रयणं तदुत्तरतश्चरुः तदुत्तरतोऽपूपानिति ।
ततः पर्याग्निकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनान्तम् । ततोऽपूपैर्यथोक्तं स्तरणं
प्रतिदिशं चैकैकेन । तत उपयमनकुशादानाद्याज्यभागहोमान्ते
आज्येन षष्ठाहुतीर्जुहोति । आमु च न ब्रह्मणोऽन्वारम्भः ।
इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । इन्द्रायै स्वाहा इदमिन्द्रायै । अज-

यैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे । अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इदमहि-
 बुध्न्याय । इदमहये बुध्न्यायेति केचित् । प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा
 इदं प्रौष्ठपदाभ्यो न ममेति । एवं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा पायसम-
 भिघार्य स्तुवेणादाय इन्द्राय स्वाहेति हुत्वा इदमिन्द्राय न मम ।
 ततः पायसेनैव ब्रह्मान्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय तथैव
 महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य द-
 क्षिणां दद्यात् । ततोऽग्रेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा
 सप्ताश्वत्थपर्णानि निधाय स्तुवेण पायसशेषमादाय शुक्रज्यो-
 तिरित्यादिभिर्नमस्कृतान्तैः पङ्क्तिभिः उग्रश्च भीमश्चेत्येतेन सप्तमेन
 च नमोऽन्तेन मनसैव स्मृतेन एकैकस्मिन् पत्रे एकैकेन मन्त्रेण
 बलिं हरति । तत्रेत्यं प्रयोगः । शुक्रज्योतिश्चेति प्रजापतिर्ऋषिः
 साध्या वा मरुतो देवता उष्णिक् छन्दः मरुद्भ्यो बलिदाने वि-
 नियोगः । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योति-
 ष्मांश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यः स्वाहा नमः ॥ इदं शुक्रज्योतिषे चित्र-
 ज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसेऽत्यः स्वाहा नमः च न
 मम । एवमेकं बलिम् एकस्मिन् पत्रे दत्त्वा पुनः स्तुवेणादाय
 ईदृङ् चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो वा देवता गायत्री-
 छन्दः बलिदाने विनियोगः । ईदृङ्चाऽन्यादृङ् च सदृङ् च प्र-
 तिसदृङ् च । मितश्च संमितश्च सभराः नमः ॥ इदभीदृशेऽन्यादृशे
 सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सभरसे च न ममेति द्वितीय-
 पत्रे द्वितीयं बलिं दत्त्वा, पुनस्तथैवावदाय ऋतश्चेति प्रजापतिर्ऋ-
 षिः साध्या वा मरुतो देवता उष्णिक् छन्दः बलिदाने विनियोगः ।
 ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च विधारयः नमः ॥
 इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च न मम
 इति तृतीयपत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैवावदाय ऋतजिज्ञेति प्रजापतिर्ऋ-

९४८ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

पिः साध्या वा मरुतो देवता गायत्री छन्दः बलिदाने विनियोगः । ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च मुपेणश्च । अन्तिमित्रश्च दूरे अमित्रश्च गणः नमः ॥ इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते मुपेणाय अन्तिमित्राय दूरेअमित्राय गणाय च न ममेति चतुर्थपत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैवावदाय ईदक्षास इति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता गायत्री छन्दः बलिदाने विनियोगः । ईदक्षास एतादक्षास ऊपुणः सदक्षासः प्रतिसदक्षास एतन । मितासश्च सम्मितासो नो अद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् नमः ॥ इदमीदक्षेभ्यः एतादक्षेभ्यः सदक्षेभ्यः प्रतिसदक्षेभ्यो मितेभ्यः सम्मितेभ्यः सभरेभ्यो मरुद्भ्यश्च न ममेति पञ्चमे पत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैव गृहीत्वा स्वतवांश्चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता उष्णिक् छन्दः मरुद्भ्यो बलिदानं विनियोगः । स्वतवांश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च । क्रीडी च शाकीवोज्जेपी नमः ॥ इदं स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च न मम इति षष्ठपत्रे दत्त्वा, पुनस्तथैव उग्रश्चेति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता गायत्री छन्दो मरुद्भ्यो बलिदाने विनियोगः । उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्यांश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा नमः ॥ इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये सासह्येऽभियुग्वने विक्षिपाय च न ममेति सप्तमे पत्रे बलिं दत्त्वा, इन्द्रं दैवीरिति प्रजापतिर्ऋषिः साध्या वा मरुतो देवता यजुः जपे विनियोगः । इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो भवन्यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् । एवमिदं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु । इति स्वरपूर्वकं जपः । मरुद्भ्यो बलिहरतीति विधेः सर्वत्र इदं मरुद्भ्य इति वा त्यागः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इदं च सूत-

कादिना मुख्यकालातिक्रमे प्राक् आश्विन्याः पौर्णमास्या यथा-
सम्भवं कार्यमिति गङ्गावरकारिकाकारादयः ।

इतीन्द्रयज्ञः समाप्तः ।

अथाश्वयुजीकर्म ।

तत्र पारस्करः,

आश्वयुज्यां पृषातकाः । पायसमैन्द्रं श्रपयित्वा दधिमधु-
घृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या आश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै
शरदे चेति । प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोति ऊनं
मे पूर्यतां पूर्णं मे माव्यगात्स्वाहेति । दधिमधुघृतमिश्रममात्या अ-
वेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन । मातृभिर्वत्सान्सं सृज्य तां
रात्रिमाग्रहायणीं च । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ।

आश्वयुज्यां पृषातकाः, भवन्तीति शेषः । आश्वयुजीश-
ब्देन च आश्विनी पौर्णमासी अभिधीयते । पृषातकाः इति च
कर्मनाम । एवं च आश्विन्यां पौर्णमास्यां पृषातका इतिसंज्ञकं
कर्म भवतीत्यर्थः । पायसमैन्द्रं श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जु-
होति । इन्द्रदेवत्यं पयसा संस्कृतं द्रव्यं श्रपणेन संसाध्य दधिम-
धुघृतमिश्रं कृत्वा वक्ष्यमाणदेवताभ्यो जुहोति । इन्द्रायेन्द्राण्या
आश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति । इन्द्रायेत्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रं पञ्चाहुतीर्जुहोति । प्राश-
नान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोत्यूनं मे पूर्यतामिति । स्विष्ट-
कृन्महाव्याहृत्यादिहोमीयसंस्वरप्राशनान्ते दधिमिश्रितं आज्यम्
अञ्जलिना संयुताभ्यां प्रसृतिभ्यां जुहोति ऊनं मे पूर्यतामिति
मन्त्रेण । पृषातकशब्देन दधिमिश्रितमाज्यमेवोच्यते ।

तथाऽभिधानचिन्तामणौ,

आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृषदाज्यं पृषातकम् । इति ।

१५० वीरमिश्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

एवं च दधिप्रधानं पृषातकमित्यर्थः । अन्ये तु पृषदाज्यं सम्पाद्य पुनरपि दध्ना संयोज्य जुहोतीत्याहुः । अञ्जलिशब्देन संयुतप्रसूतिद्वयमेवोच्यते ।

तथाच अमरसिंहे,

पाणिर्निकुब्जः प्रसूतिः तौ युतावञ्जलिः पुमान् । इति ।

दधिमधुघृतमिश्रमात्या अवैक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन । दधिमधुघृतमिश्रं पायसम् अमात्याः यजमानगृह्णाः । गयः कृदरः इत्युपक्रम्य अमाशब्दो निघण्टौ गृहनामसु पठितः । एवं च अमा गृहं तत्र भवाः अमात्याः इति अमात्यशब्दस्य व्युत्पादनात् । ते पश्यन्ति आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन आयात्वष्टा इत्यध्येतृप्रसिद्धेनाष्टकण्डिकात्मकेन । मातृभिर्वत्सान् संसृज्य तां रात्रिम् । वत्सपदसमभिव्याहारात् मातृभिः गोभिः वत्सान् संसृज्य सम्मेल्य तां रात्रिम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीयास्मरणात् तस्यां समस्तरात्रावित्यर्थः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । ततः एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयेदित्यर्थः ।

अथ प्रयोगः ।

आश्विन्यां पौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा आवसथ्याग्नेः पश्चात्पत्न्या सह उपविश्य देशकालादिकं सङ्कीर्त्य पृषातकार्ख्यं कर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततः पद्धतिकारलिखनाद्देवताभिध्यानं करोति । तद्यथा, प्रजापतिमिन्द्रम् अग्निं सोमम् आज्येन, इन्द्रमिन्द्राणीमश्विनौ आश्वयुजीं पौर्णमासीं दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन, अग्निं स्वष्टकृतं पायसशेषेण, भूरादिदेवताश्चाज्येन, अग्निं पृषदाज्येनाहं यक्ष्ये इति मनसा चिन्तयेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । प्रणयनपात्रे माश्वमुदश्वं वा सेतुं कृत्वा

एकस्मिन् प्रदेशे जलमपरस्मिन् प्रदेशे च दुग्धं निनीय पूर्ववत्प्र-
णयनं कुर्यात् । उपदेशातिदेशयोरभावात् न दुग्धस्य प्रणयन-
मित्यपि काश्चित् । पात्रासादनानन्तरं दधिमधुघृतान्युपकल्पयेत् ।
आज्यनिर्वापोत्तरं चरुपात्रे पोतकादिना प्रणीतं सर्वमपि दुग्धं
प्रक्षिप्य तत्र तण्डुलावापं कृत्वा आज्याधिश्रयणकाले पूर्ववद-
धिश्रयणं कुर्यात् । उपयमनकुशादानात्पूर्वं पायसे दधिमधुघृता-
नि प्रक्षिपेत् । आज्यभागान्ते दधिमधुघृतमिश्रितेन पायसेन
जुहोति इन्द्राय स्वाहेति । इदमिन्द्राय न ममेति त्यागः । पुनस्तेनैव
इन्द्रायै स्वाहा इदमिन्द्रायै न मम । अश्विभ्यां स्वाहा इदम-
श्विभ्यां न मम । आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै
पौर्णमास्यै न मम । शरदे स्वाहा इदं शरदे न मम । एवं हुत्वा
त्यागं च कृत्वा तत एव पायसादवदाय अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेति सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृतिहोमादिदक्षिणादानान्तं
कुर्यात् । ततः स्थाल्याज्ये दधि प्रक्षिप्य पृषदाज्यं कृत्वा अञ्ज-
लिना आदाय ऊनं म इत्यस्य गर्ग ऋषिः गायत्री छन्दः अग्नि-
देवता होमे विनियोगः इति स्मृत्वा, ऊनं मे पूर्यतां पूर्णमेमाव्य-
गात्स्वाहेति मन्त्रेण जुहोति । इदमग्नये न मम इति त्याग इति
सम्प्रदायः ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्प्रजापतिरेवात्र देवता । ततश्च
इदं प्रजापतये न मम इति त्याग इति तु के चित् । ततो यज-
मानपुत्रपौत्रादयः आयात्विन्द्र इत्यादीनां सप्तानां वामदेवप्रजा-
पत्यश्विसरस्वतीगर्गविश्वामित्रवसिष्ठा ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः अ-
ष्टमस्य बृहती छन्दः इन्द्रो देवता अवक्षणे विनियोगः । इति

९५२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे .

स्मृत्वा, आयात्विन्द्रो वस उपन इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।
 वावृधानस्ताविपीर्यस्य पूर्वार्धौर्नक्षत्रमभिभूतिपुष्यात् । आन इन्द्रो
 दूरादान आसादभिष्टिकृदवसेयासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रवा-
 हुः सङ्गे समत्सुतुर्वणिः पृतनपून् । आन इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छा-
 र्वाचीनो वसे राधसे च तिष्ठाति वज्री मघवा विरपशीमं यज्ञम-
 नुनो वाजसा तौ । त्रातारमिन्द्रमावितारमिन्द्रः हवेहवे सुहवः शु-
 रमिन्द्रम् । हयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रः स्वास्तिनो मघवा धात्वि-
 न्द्रः । इन्द्रः सुत्रामा स्ववाः अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववे-
 दाः । बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ।
 तस्य वयः सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । ससुत्रामा
 स्ववाः इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेपः सनुतर्युयोतु । आमन्द्रैरिन्द्र हरि-
 भिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा केचिन्नियमन्विन्नपाशिनोति धन्वे-
 वताः इहि । एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ॥
 स नस्तुतो वीरवद्धातु गोमयूयं पात स्वास्तिभिः सदा नः । इत्य-
 नुवाकेन दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसं पश्यन्ति । ततो ब्रा-
 ह्मणभोजनमिति ।

अथाग्रहायणीकर्म ।

तत्र पारस्करः,

मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म । स्थालीपाकः श्रप-
 यित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । यां जनाः प्रति-
 नन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो
 अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । संवत्सरस्य प्रतिमा या ताः रात्रिमुपा-
 स्महे । प्रजाः सुवीर्या कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । संवत्स-
 राय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृह-
 न्नमः । तेषां वयः सुमतौ यज्ञियानां ज्योर्ग्रीता अहताः स्याम

५ स्वाहा । ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शर-
न्नः । तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये वसेम स्वा-
हेति । स्थालीपाकस्य जुहोति, सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्ये पौर्ण-
मास्यै हेमन्ताय चेति प्राशनान्ते सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम-
णप्रभृत्यामार्जनात् । मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह इति ।

मार्गशीर्षी पौर्णमासी प्रसिद्धा तस्याम् आग्रहायणीसंज्ञकं
कर्म कर्तव्यमिति शेषः । स्थालीपाकं श्रपयित्वा श्रवणावदा-
ज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा श्र-
वणाकर्मवदपश्चेतपदाजहीत्याहुतिद्वयं हुत्वा अपराः चतस्रः
आहुतीः यां जना इत्यादिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । स्थालीपाकस्य जु-
होति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्ये पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति ।
सोमायेत्यादिभिः स्वाहान्तैर्मन्त्रैः स्थालीपाकस्य चरोर्जुहोति ।
प्राशनान्ते स्विष्टकृन्महाव्याहृत्यादिहोमीयसंस्त्रवप्राशनान्ते । सक्तु-
शेषं शूर्पे न्युप्य उपनिष्क्रमणप्रभृति आमार्जनात् श्रवणाकर्म-
वत्कुर्यात् । मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरित्याह । मार्जनस्यावसा-
ने उत्सृष्टो बलिरिति ब्रूयात् ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र आग्रहायण्यां पौर्णमास्यां प्रथमयोगे मातृपूजापूर्वक-
माभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वाऽग्निमपरेण समन्त्रीक उपविश्य देशका-
लादिकं सङ्कीर्त्य आग्रहायणीकर्माहं करिष्य इति सङ्कल्पं कु-
र्यात् । ततः अनेकपद्धतिकारलिखनात् देवताभिध्यानं कुर्यात् ।
तद्यथा, प्रजापतिम् इन्द्रम् अग्निं सोमं श्वेतपदं श्वेतं वैदव्यं
रात्रिं संवत्सरं परिवत्सरम् इदावत्सरम् इद्वत्सरं ग्रीष्मं हेमन्तं
वसन्तं वर्षाः शरदं च आज्येन, सोमं मृगशिरसं मार्गशीर्षीं
५ पौर्णमासीं हेमन्तं च स्थालीपाकेन, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीन्न-

वरुणौ अग्नीवरुणौ अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान्
मरुतः स्वर्कान् वरुणं प्रजापतिं च आज्येन, आग्नेयपाण्डुपार्थिवा-
नाः सर्पाणामधिपतिं श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतिम्
अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतिं च बलिभिः अस्मि-
न्नाग्रहायणीरूपे कर्मण्यहं यक्ष्ये इति चिन्तयेत् । ततो ब्रह्मोपवे-
शनादिप्राशनान्तं कुर्यात् । तत्र विशेषः । पात्राभादानोत्तरं शूर्पम्
उदपात्रं दर्वी कङ्कतत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनं स्रजः उल्का उ-
ल्काधारश्च एतानि उपकल्पयेत् । एतेषामप्यासादनप्रोक्षणे इति
तु कश्चित् । तत आज्यभागानन्तरम् अपश्चेत्तपदाजहीत्याहुतिद्व-
यं श्रवणाकर्मवद्धत्वा यां जना इत्यस्य आथर्वण ऋषिः अनुष्टु-
प्छन्दः रात्रिर्देवता होमे विनियोग इति स्मृत्वा, यां जनाः प्रति-
नन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो
अस्तु सुमङ्गलीः स्वाहेति जुहोति। इदं राज्यं न ममेति त्यागः। पुनः
संवत्सरस्येत्यस्य पूर्ववदेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा, संवत्सरस्य प्रतिमा
या ताः रात्रिमुपास्महे । प्रजाः सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवे
स्वाहेति जुहोति। इदं राज्यं न ममेति त्यागः। ततः संवत्सरायेत्य-
स्य शल्वायन ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः संवत्सरादयो देवताः होमे
विनियोगः इति स्मृत्वा संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्स-
राय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयठे० सुमतौ यज्ञियानां
ज्योग्जीता अहता स्याम स्वाहेति जुहोति। इदं संवत्सराय परिवत्स-
रायेदावत्सराय इद्वत्सराय वत्सराय च न ममेति त्यागः। ततः ग्रीष्म
इत्यस्य शल्वायन ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ग्रीष्मादयो देवताः होमे
विनियोगः इति स्मृत्वा, ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शिवा वर्षा
अभया शरन्नः । तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये वसेम-
स्वाहेति जुहोति । इदं ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय वर्षाभ्यः श-

रदे च न ममेति त्यागः । एताश्च आज्याहुतयः । ततः स्थालीपाकेन होमः । तद्यथा, सोमाय स्वाहा इदं सोमाय न मम । मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे न मम । मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै न मम । हेमन्ताय स्वाहा इदं हेमन्ताय न मम । ततः स्थालीपाकस्य उत्तरार्द्धादवदाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति । इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्यागः । ततो महाव्याहृतिहोमादिप्राशनान्तं कुर्यात् । ततः सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्य निष्क्रमणप्रभृतिमार्जनान्तं श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् । ततः मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरिति व्रदेत् । ततस्तां रात्रिं वत्सान् मातृभिः सह मेलयेत् ।

इत्याग्रहायणीकर्म ।

अथ सस्तरारोहणम् ।

तत्र पारस्करः, पश्चादग्नेः सस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकानिष्ठमुत्तरतः । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रेष्ठं शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति । अयमग्निर्वीर्यतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योऽयं श्रेष्ठो दधातु नाविति । पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति । देवीं नावमिति तिसृभिः सस्तरमारोहन्ति । ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्त्तिर्यशोबलमन्नाद्यं प्रजामिति । उपेता जपन्ति । सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः । शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु नः शिवा इति । स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपाङ्गैः प्राक्शिरसः संविशन्ति । उपोत्तिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः संप्रधामभिरिति । एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ।

अधःशयीरंश्चतुरो मासान् यथेष्टं वेति ।

अस्यार्थः । यद्यप्यत्र आश्वयुज्यां पृषातकाः प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञ इतिवत् न किञ्चिदभिधायोक्तम्, तथापि स्रस्तरारोहणस्य पृथक् पाकयज्ञमध्ये गणनात् आग्रहायणीकर्मन्ते पठितमपि कर्मान्तरमेव स्रस्तरारोहणम् । तच्च आग्रहायणीकर्माष्टकाकर्ममध्ये पठितत्वात् तदन्तराले काले एव कर्तुं युज्यते । अत एव गङ्गाधरः मार्गशीर्षपौर्णमास्या ऊर्ध्वम् अर्वागष्टम्याः शुभवासरे एतस्य कर्तव्यतामाह ।

रेणुदीक्षितोऽपि,

स्रस्तरारोहणं कुर्यात्पौर्णमास्या अनन्तरम् ।

अत्रैव च शुभे वारे अष्टकायाः पुरैव तु ॥ इति ।

तत्र च पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्य । आवसथ्यस्याग्नेः पश्चात् स्रस्तरं तृणैः आस्तीर्य । अहतं च वासः । सकृत्प्रक्षालितं नवं च वासः । चकारात् आस्तीर्य । उत्तरमूत्रे वासोग्रहणात्पूर्वमूत्रस्थस्रस्तरपदं कटादिपरम् । आप्लुताः कृतस्नानाः अहतवाससः संकृत्प्रक्षालितनूतनवाससः सन्तः स्रस्तरं प्रत्यवरोहन्ति निविशन्ते । तत्प्रकारमाह । दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः । स्वामी गृहपतिः सर्वेषां दक्षिणतः । तदुत्तरतो जाया यजमानपत्नी यथाकनिष्ठम् । अन्येषां तु यो यस्मात्कनिष्ठः स तस्मादुत्तरो भवति । पुनरपि विशेषमाह । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं शमीशाखासीतालोष्टाश्विनो निधायान्निमीक्षमाणो जपत्ययमग्निरिति । गृहपतिः आदौ अग्नेर्दक्षिणतः ब्रह्माणम् उपवेश्य । होमाभावात् ब्रह्मोपवेशनमप्राप्तमत्राभिधीयते । उत्तरतः अग्नेरुत्तरतः उदपात्रं जलपूरितं किञ्चिद्भाजनम् । शमीशाखां सीतालोष्टं हलपद्धतिभवं

मृत्खण्डम् अश्मानं पापाणं निधाय स्थापयित्वा अग्निम् ईक्षमाणः अवलोकयन् अयमग्निरिति मन्त्रं पठेत् । पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः । अग्नेः पश्चात् प्राञ्चं प्रागग्रम् अञ्जलिं करोति । नमस्कारार्थत्वात्पुटाञ्जलिं निदधाति दैवीं नावमिति तिसृभिः ऋग्भिः । स्रस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । पूर्वोक्तं स्रस्तरम् आरोक्ष्यन् ब्रह्माणम् आमन्त्रयते पृच्छति स्वामी ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति । बहुवचनं पत्न्याद्यपेक्षम् । पूर्वं ये आरोहणधर्मा उक्तास्तेषामयं कालः । ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामिति । प्रत्यवरोहध्वमिति यथोचितवाक्येन ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः दत्ताज्ञाः प्रत्यवरोहन्ति स्रस्तरम् अधितिष्ठन्ति आयुः कीर्तिरिति मन्त्रेण । पुरुषाणां स्त्रीणां सर्वेषां मन्त्रपाठ इति हरिहरः । उपेता जपन्ति सुहेमन्त इति । उपेताः कृतोपनयनाः ये ते जपन्ति सुहेमन्त इति मन्त्रम् । अत्र उपेता इति विशेषोपादानात् अनुपनीतानां मन्त्रजपाभावः । पत्नीवर्जं सर्वस्त्रीणां च मन्त्राभाव इति गर्गपद्धतौ । स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति । स्योना पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणपार्श्वैर्दक्षिणबाह्वस्तात्पदेशैः । पार्श्वे इति सप्तम्यन्तपाठे तदधिकरणकं शयनम् । प्राक्शिरसः पूर्वस्यां दिशि शिरः कृत्वा शेरते स्वाम्यादयः । उपोत्तिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषेति । उप स्रस्तरसमीपे एवोत्तिष्ठन्ति किञ्चित् शयित्वा उत्तिष्ठन्ति । एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः । एवमुक्तेन प्रकारेण वारद्वयं पुनः कुर्यात् । किंप्रभृति ब्रह्मानुज्ञाताः ब्रह्मणोऽनुज्ञाप्रभृतीत्यर्थः । अधः शरीरंश्चतुरोमासान् यथेष्टं वा । अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान् पौषादिवैत्रान्तान्

अधः भूमौ शयीरन् ते सर्वेऽपि । यथेष्टं वा यथारुचि वा । मा-
समेकं व्यादि वा । इति सूत्रार्थः । अत्र गौणकालाभाव इति
गङ्गाधरः ।

अथ प्रयोगः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्या ऊर्ध्वं प्रागष्टम्याः कस्मिंश्चित् शुभे
दिने कृतान्त्यक्रियः सपत्नीकः अद्येत्यादिदेशकालादिकीर्त्ति-
नान्ते स्रस्तरारोहणमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य मातृपूजाभ्युदायिके
कुर्यात् । एतच्च आवसथ्यं स्थलान्तरे नीत्वा पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं
तत्र स्थापयित्वा कार्यम् । औपवसथ्यरात्रिमन्तरेण अग्निशाला-
यां शयननिषेधादिति हरिहरः । अन्ये तु अग्नेः पश्चात् गृहश-
यनपर्याप्तस्थलाभावे एवान्यत्र गमनमाहुर्नान्यथा । यश्च शयननि-
षेधः स रागप्राप्तशयनस्य निषेधो न वैधस्येत्याहुः ।

रेणुककारिकापि,

निवेशनमञ्जुर्याद्भास्वत्यभ्युदिते सति ।

स्नान्ति गृह्याः सपत्नीकाः सन्ति ये वृत्तिकृन्मताः ॥

अवकाशो न चेदग्निं पश्चादारोहणाय वै ।

अग्निं देशान्तरं नीत्वा तत्पश्चात् स्रस्तरास्तुतिः ॥ इति ।
ततोऽग्नेः पश्चात् कुशैरास्तरणं विधाय तदुपरि अहतवासस्तृण-
यात् । स्रस्तरारोहणं करिष्ये, तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्माणं
वृत्वा अग्नेः दक्षिणतः उपवेश्य उत्तरतः उदपात्रं शमीशाखासी-
तालोट्टम् अश्मानं च उदकसंस्थानि निधाय स्रस्तरस्य पश्चादु-
पवेश्य अग्निमीक्षमाणो यजमानो जपति वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ।
अयमग्निर्वीरतम इत्यस्याः प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप्
छन्दः जपे विनियोगः । अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सह-
स्रसातमः । सुवीर्योऽयः श्रैष्ठ्ये दधातु नौ इति । ततोऽग्नेः पश्चात्

प्राञ्चमञ्जलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः । दैवीं नावमि-
त्यस्याः प्रजापतिर्ऋषिः अग्निर्देवता मुनावमित्यस्या आश्विना-
वृषी नौर्देवता आनोमित्रावरुणेत्यस्याः सरस्वती ऋषिः मित्रा-
वरुणौ देवते तिसृणामपि गायत्री छन्दः अञ्जलिकरणे विनि-
योगः । दैवीं नावः स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये ।
मुनावमारुहेयमव्वन्तीमिनागसम् । शतारित्राः स्वस्तये । आ-
नोमित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिगुक्षतम् । मध्वा रंजाः सि सुक्रतू इति ।
ततो ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामन्व्य प्रत्यवरोहध्वमिति
ब्रह्मणा दत्ताज्ञाः सर्वे सुस्नाताः परिहिताहृतवामजः प्रत्यवरोह-
न्ति । आयुः कीर्त्तिरित्यस्य गौतम ऋषिः अग्निर्देवता गायत्री
छन्दः स्रस्तरारोहणे विनियोगः । आयुः कीर्त्तिर्यशो बलम-
न्नायं प्रजामिति । ततः स्रस्तरमारुह्य कृतोपनीतास्ते जपन्ति ।
सुहेमन्त इत्यस्याश्वलायन ऋषिः हेमन्तादयः पञ्च देव-
ताः पङ्क्तिश्छन्दः जपे विनियोगः । सुहेमन्तः सुवसन्तः सुम्रीष्मः
प्रतिधीयताम् । शिवा नो वर्षाः सन्तु नः शिवा इति मन्त्रम् ।
ततस्ते सर्वेऽपि स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपाद्वैः प्राक्-
शिरसः स्वपन्ति।स्योना पृथिवीत्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः गा-
यत्री छन्दः पृथिवी देवता स्वापे विनियोगः । स्योना पृथिवि-
नो भवानृक्षरा निवेशनीति । ततः किञ्चित्सुप्त्वा उदायुषेतिमन्त्रे-
णोत्तिष्ठन्ति । उदायुषेति गौतम ऋषिः अग्निर्देवता गायत्री छन्दः
उत्थाने विनियोगः । उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथि-
व्याः सप्तधामभिरिति मन्त्रेण । ततः स्रस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमन्त्र-
णप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि वारद्वयमेवमेव कुर्युः ।
तत आरभ्य चतुरो मासान् अधः शयीरन् यथेष्टं वा । अन्यत्रानी-
तं चेत् पञ्चभूसंस्कारपूर्वं पुनः स्वस्थाने स्थापयेत् । इदं च

९६० वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

सस्तरारोहणम् अस्तमयानन्तरं कार्यम् इति गर्गपद्धतौ ।

इति सस्तरारोहणम् ।

अथाष्टकाकर्मोच्यते ।

तत्र पारस्करः, ऊर्द्धेमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । अपूपमाः सशार्कैर्यथासङ्ग-
म् । प्रथमाष्टका पक्षाष्टग्याम् । स्थालीपाकः श्रपयित्वाऽऽज्य-
भागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्रिर्दशस्वसार उपयन्ति नि-
ष्कृतर्धं समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूस्तन्वते कवयः प्र-
जानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा । ज्योतिष्मती
प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति प-
पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा । एका-
ष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं माहिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यु-
न्व्यसहन्त देवा हन्तामुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा । अनानुजा-
मनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयोसमस्य सुमतौ
यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा । अभूमम सुमतौ
विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा
यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्चदोहा
गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः
समानमूद्ग्रीराधिलोकमेकः स्वाहा । ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यू-
षिष्यपामेका माहिमानं विभक्तिं । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु
धर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा । या प्रथमा व्यौच्छत्सा
धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराः समाः
स्वाहा । शुक्रकृपभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबली अ-
ग्निकेतुः । समानमर्थर्धं स्वपस्यमाना विभ्रती जरामजरउष आ-
गाः स्वाहा । ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजा-

नाम् । एका सती बहुधोपो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयासि सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ स्थाळीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवी शिव-
मन्तरिक्षं शन्नो द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदि-
शो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ॥ आपो मरीचीः
परिधान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतं भविष्य-
दकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यात् स्वाहा ॥ विश्वे
आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्जं
प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहेति ।
अष्टकायै स्वाहेतीति ।

अस्यार्थः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः । मार्गशीर्षपौर्णमास्यन-
न्तरम् । तिस्रः अष्टकाः । अष्टकाख्यानि त्रीणि कर्माणि भ-
वन्ति । आसां चाभ्यासास्मरणात् सकृत्क्रियेति कर्कः । विशे-
षस्तु पाकयज्ञसंस्थाविचारे पूर्वमभिहितः । तत्र देवता आह ।
ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । तत्र प्रथमा ऐन्द्री इन्द्रो
देवता अस्या इत्यैन्द्री । इन्द्रदेवन्येत्यर्थः । तद्धितान्तनिर्देशात् ।
इन्द्राय स्वाहेति तदीयद्रव्येण होमः कार्यः । एवं द्वितीया
वैश्वदेवी विश्वदेवदेवत्या । तत्र विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
तदीयद्रव्यहोमः । तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिदेवत्या । तत्र
प्रजापतये स्वाहेति होमः । पित्र्येति चतुर्थी पितृदेवत्या । तत्र पितृ-
भ्यः स्वाहेति होमः । मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टकेति वक्ष्य-
ति । तत्र देवताकथनाभावात् इदं तत्रोत्कृष्यते । स्वतन्त्रो हि
मुनिः कस्यचित् प्रसङ्गेन किञ्चिद्ब्रूतीति देवताकथनप्रसङ्गेन अप-
तिज्ञाताया अपि चतुर्थ्या अष्टकाया देवताकथनं न दोषाय ।
इदानीं द्रव्याण्याह । अपूपमाऽऽसशकैर्यथासङ्ख्यम् । अपूपाः
पोल्लिकाः । केषां चिन्मण्डकत्वेन प्रसिद्धाः ।

पूपोऽपूपः पोलिकास्तु पौलिकापौलियूपिकाः ।

इत्यभिधानचिन्तामणिः । अपूपश्च शाकश्च मांसं च तैः । यथासङ्ख्यं या यस्याः सङ्ख्या तामनतिक्रम्य । प्रथमाष्टकायां प्रथमं द्रव्यमपूपः द्वितीयाष्टकायां द्वितीयं मांसम् तृतीयाष्टकायां तृतीयं शाक इत्येवंपकारेण । तत्र मांसं गोमांसम् । मध्यमा गवेति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमाष्टका पक्षाष्टम्याम् । सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वादष्टम्योऽप्यनेका इति संशयच्छेदार्थमाह । प्रथमा आद्या अष्टका पक्षाष्टम्याम् । पक्षशब्देनात्र ऊर्ध्वमाग्रहायण्या इत्युक्तत्वात् स एव पक्षो गृह्यते । आग्रहायण्यूर्ध्वपक्षस्याष्टम्यामित्यर्थः ।

स्मृतिश्च, हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति ।

स्थालीपाकः श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिंशत्स्वसार इत्यादि । स्थालीपाकं चरुं श्रपणेन निष्पाद्य आज्यभागौ आधारपूर्वकौ हुत्वा त्रिंशत्स्वसार इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दशाज्याहुतीर्जुहोति । स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीति । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पृष्ठी । स्थालीपाकस्यावयवमादायादाय शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहोति चतस्र आहुतीः । अत्र यद्यप्यपूपहोमस्यावसरो नोक्तस्तथाप्यपूपहोमेन भवितव्यम् । अपूपमांसशकैरिति पूर्वलिखितसूत्रेण अष्टकायाम् अपूपस्य साधनत्वात् ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादिना देवताया अप्युक्तत्वात् । केवलमवसरमवेक्षामहे । तत्र आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीत्यादिभिर्विशेषवचनैरुक्तानां होमानां मध्ये निवेशासम्भवात्तदन्ते एव इन्द्राय स्वाहेत्यपूपेनैकाहुतिर्द्वयेति । एवं प्रत्यष्टकं द्वेयम् । इति सूत्रार्थः ।

अथाष्टकाकर्मपद्धतिः ।

तत्र मार्गशीर्ष्या अनन्तरं या कृष्णाष्टमी तस्यां मातृपूजा
आभ्युदयिकं चेति हरिहरादयः । अपरे तु—

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धम्—

इति वचनात् न श्राद्धमिच्छन्ति । तदा च मातृपूजामात्रम् ।
केचित्तु यत्रैवाभ्युदयिकं श्राद्धं तत्रैव मातृपूजनमित्याहुः । ततो
देशकालादिकीर्तनान्ते अष्टकाकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्पः ।
केचिन्मातृपूजनात्पूर्वं सङ्कल्पमिच्छन्ति । ततो वैकल्पिकावधार-
णम् । ततोऽनेकपद्धतिकारलिखनाद्देवताभिध्यानम् । तत्र प्रजापति-
मिन्द्रमग्निं सोमं स्वमृतः रात्रिम् अष्टकाम् रात्रीः रात्रीः रात्रीः रात्रिं
रात्रिं रात्रिं घृतेन, पृथिवीम् अन्तरिक्षं दिवं दिशः प्रदिशः आदिशः
अहोरात्रे अपः मरीचीः धातारं समुद्रं ब्रह्माणं विश्वान् वमून्
देवान् रुद्रान् आदित्यान् गोप्तृन् मरुतः प्रजापतिं परमेष्ठिनम-
ष्टकाम् एताः स्थालीपाकेन, इन्द्रम् अपूपेन, अग्निं स्विष्टकृतं
स्थालीपाकशेषेण, अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ
अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः
स्वर्कान् वरुणं प्रजापतिम् एता आज्येनाहं यक्ष्ये । ततो
ब्रह्मोपवेशनाद्यावसध्याग्नौ विशेषः । तण्डुलानन्तरम् आवस-
ध्याग्निपक्वसिद्धस्यैवापूपस्यासादनं प्रोक्षणकाले प्रोक्षणं च ।
केचित्तु नावसध्याग्निपक्वस्य नियममाहुः । अपूपमात्रस्योपादा-
नात् । ततः आज्यभागान्तं हुत्वा ऋष्यादि स्मरेत् । त्रिंश-
त्स्वसार इत्यादिमन्त्रजातस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः लिङ्गोक्ता देव-
ताः त्रिष्टुप् छन्दः अष्टम्या अनुष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।
त्रिंशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतः समानं योनिं प्रतिमुञ्चमानाः ।
ऋतंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः

स्वाहा। इदं स्वस्त्यभ्यो न मम । १ । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो
 रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना ना-
 नारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा॥ इदं रात्र्यै न मम । २ । एकाष्टका
 तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून् व्य-
 सहन्त देवा हन्ताऽमुराणामभवच्छर्चाभिः स्वाहा ॥ इदमष्टकाये
 न मम । ३ । अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् ।
 भूयानमस्य सुमती यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त
 स्वाहा ॥ इदं रात्रीभ्यो न मम । ४ । अभून्मम सुमती विश्ववेदा
 आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाथम् । भूयासमस्य सुमती यथा यूथम-
 न्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ॥ इदं रात्रीभ्यो न मम । ५ ।
 पञ्च व्युष्टीरतु पञ्च दोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनुपञ्च । पञ्च
 दिशः पञ्चदशेन कृत्वाः समानमूर्ध्वर्नारधिलोकमेकः स्वाहा ॥ इदं
 रात्रीभ्यो न मम । ६ । कृतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषिष्यपामेका महि-
 मानं विभक्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां
 नियच्छतु स्वाहा ॥ इदं रात्र्यै न मम । ७ । या प्रथमा व्यौच्छत्सा
 धेनुरभदद्य सा नः पयस्वती धुक्वांनरामत्तराः समाः स्वाहा ॥
 इदं रात्र्यै न मम । ८ । शुक्रकृपसा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा
 शबली आग्निकेतुः । समानमर्थः स्वपश्यमाना विश्रती जराम-
 जरउष आगाः स्वाहा । इदं रात्र्यै न मम । ९ । ऋतूनां पत्नी प्रथ-
 मेयमागादद्गां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोपो
 व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयासि सर्वमन्यत्स्वाहा ॥ इदं रात्र्यै न
 मम । १० । ततः स्थालीपाकमभिघार्य गृध्रेणादाय चतस्र आहु-
 तीर्जुहुयात् । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं शं नो द्यौरभयं कृ-
 णोतु । शन्नो दिशः प्रादिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घ-
 मायुर्व्यश्नवे स्वाहा ॥ इदं पृथिव्यै अन्तरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प्र-

दिग्भ्य आदिग्भ्यः अहोरात्राभ्यां न ममेति त्यागः । आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्र अपहन्तु पापम् । भूतं भविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यात् स्वाहा । इदमद्भ्यो मरीचिभ्यो धात्रे सप्तुद्राय ब्रह्मणे न मम । विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्जे प्रजामष्टतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठो दधातु नः स्वाहा ॥ इदं विश्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो गोप्तृभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च न मम । ततः अष्टकाय स्वाहा इदमष्टकाय न मम । ततः अपूपमभिघार्य किञ्चित्स्विष्टकृदर्थं पात्रेऽवशेषयन् स्तुवेणावदाय जुहुयात् । इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । ततः स्थात्रीपाकापूपशेषाभ्यां स्विष्टकृत् । ततो व्याहृत्यादि हुत्वा शेषं समापयेत् ।

इत्यष्टकाकर्मपद्धतिः ।

ततः श्वोभूतेऽन्वष्टकाकर्म ।

तत्र पारस्करः, श्वोऽन्वष्टकामु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् । स्त्रीभ्यश्चोपशेचनं च कर्पूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनं स्रजश्च । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् इति ।

श्वः अष्टकानामुत्तरेद्युः । अन्वष्टकासु चतसृणामप्यष्टकानाम् अपरेद्युः कर्म भवति । तत्र पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम् । पार्श्वं च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी ते च सव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम् परिवृते सर्वतः आच्छादिते गृहे।तच्चार्थात्परिमाणम्।चतुरस्रमुदग्द्वारमिति कारिकाकारः । पिण्डपितृयज्ञवत् । तत्र पिण्डपितृयज्ञ इत्यत्र यदुक्तं तत् भवतीत्यर्थः । विशेषमाह । स्त्रीभ्यश्च । अत्र स्त्रीभ्यः मातृपितृपितामहीप्रापितामहीभ्योऽपि ददाति । चकारः पिण्डपि-

तृयज्ञवदित्यनेन प्राप्तैः पितृपितामहप्रपितामहैः सह समुच्चयार्थः ।
 अत्र सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरो-
 ऽवसीयते । उपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनं
 स्रजश्च । केवलं ताभ्यः पिण्डानेव दद्यादिति न । किन्तु उपसेचनं
 च कर्षूषु सुरया कुर्यात् । तर्पणेन च । तर्पयत्यनेनेति तर्पणं स-
 क्तवः तैरपि । चकारात् उपसेचनं कुर्यात् । अञ्जनं सौवीराञ्जनं
 कज्जलं वा । अनुलेपनं चन्दनादि सुगन्धिद्रव्यम् । स्रजः पुष्पनि-
 मिता मालाः । चकारात् दद्यात् । अत्र च स्त्रीपिण्डसमीपे कृतेषु
 गर्तेषु सुरया तर्पणेन चोपसेचनम् । अञ्जनादीनां तु स्त्रीपिण्डे-
 ष्वेव दानमिति कर्कं स्पष्टम् । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य
 इच्छन् । आचार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः । अन्तेवासी
 नैष्ठिको ब्रह्मचारी । अनपत्याः ये पितृव्यादयः तेभ्यश्च यदि
 कामयेत्तदा दद्यान्न नियमः । हरिहरादयस्तु अनपत्येभ्य इति
 आचार्यान्तेवासिविशेषणमेव मन्यन्ते ।

इति सूत्रार्थः ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र सर्वत आच्छादिते आवसथ्याग्नौ कर्म । नित्यवैश्वदेवान्ते
 अपराह्णे सङ्कल्पादि पूर्वोक्तपिण्डपितृयज्ञवत् कर्म कुर्यात् । वि-
 शेषस्तु आसादने उलूखलमुशलाभावः । शूर्पस्य च ब्रीहिस्थाने ।
 क्रीतयोर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसक्श्रोर्मांसम् सुरा अञ्जनम्
 अनुलेपनम् स्रजः सूत्राणि च । मांसं च छित्वा श्लक्ष्णानि
 कृत्वा तेषां ग्रहणादि कार्यमिति वासुदेवः । कारिकाकारोऽपि
 ग्रहणमाह—

अवखण्ड्यासिना मांसं श्लक्ष्णं वहेस्तु पश्चिमम् ।

एतत्स्थाल्यां तु गृहीयात् स्त्रुचि वा पुनरेत्य सः ॥ इति ।

हरिहरस्तु मांसस्य ग्रहणं नेच्छति केवलं छित्वा स्थाल्यां प्रक्षिप्य पचेदित्याह । मेक्षणप्राशनान्ते कृते दक्षिणाग्निमपरेण पूर्वेण वा लेखाद्वयकरणम् उभयत्राप्युल्लुमुकनिधानमिति हरिहरे स्पष्टम् वासुदेव्यां च । प्रथमरेखायां पित्रादिभ्योऽवनेजनं दत्त्वाऽमुकगोत्रे अस्मन्मातरमुकि देवि अवनेनिक्ष्व इति द्वितीयरेखाया मूले अवनेज्य तस्या एव मध्याग्रयोः गोत्रादि पितामहि अवनेनिक्ष्वेति प्र-पितामहि अवनेनिक्ष्वेत्यवनेज्य सकृदाच्छिन्नस्तरणादि अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधेति पित्रे दत्त्वा एवं पितामहप्र-पितामहयोश्च दत्त्वा द्वितीयलेखायाम् अमुकगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि एतत्ते मांसं स्वधेति मात्रे दत्त्वा एवं पितामहीप्रपिताम-होश्चावनेजनस्थाने दत्त्वा इच्छया मात्रादिपिण्डसमीपे अवने-ज्वसकृदास्तरणपूर्वकम् अनपत्येभ्य आचार्यान्तेवासिभ्यः यथासम्भवं मांसपिण्डान् दद्यात् । चकारादन्येभ्योऽपि सपिण्डा-दिभ्यो दद्यादिति हरिहरः । स्त्रीपिण्डसन्निधानेऽवटत्रयखननम् । मादेशमात्रं खातम् चतुरङ्गुलं दीर्घता अङ्गुलं विपुलतेति गर्गः ।

स्त्रीपिण्डसन्निधौ पिण्डसमं खात्वाऽवटत्रयम् ।

यथापूर्वं ततस्तासां सुराद्यैरभितर्पणम् ॥

इति रेणुः । अमुकगोत्रेऽमुकि देवि सुरां पिबस्वेत्येकत्रा-चटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपितामहोरपि इतरयोरवट-योरासिच्य सक्तूनादायामुकगोत्रेऽमुकि तृप्यस्वेति मातृप्रभृति-भ्यः सक्तून् दत्त्वा तथैव गोत्राद्युच्चार्य अञ्जस्वेत्यञ्जनं दत्त्वा तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनं दत्त्वा स्रजोऽपिनहस्वेति स्रजो दत्त्वाऽत्र पितर इति जपाद्युल्लुमुकप्रक्षेपान्तं कर्म कुर्यात् । ततो-ऽन्वष्टकाश्राद्धं कुर्यात् । इदं च मातरि विद्यमानायां न भवती-ति गङ्गाधरः ।

कारिकाकाररेणुश्च,

मातर्यवियमानागामान्वष्टक्यमिदं भवेत् । इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।

केचिल्लोकभयादत्र प्रत्यक्षां नाहरेत्सुराम् ।

किन्तु तत्सदृशं द्रव्यं गुडवार्यादिकं भवेत् ॥ इति ।

अत एव गर्गः सुराद्रव्यस्यैवासादनमाह—

काण्डहरीतकी गुडश्चेति ।

इत्यन्वष्टका ।

पौषीपौर्णमास्यनन्तरभाविन्यामष्टम्यां द्वितीयाष्टका ।

तत्र पारस्करः, ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका ऐन्द्री वैश्व-
देवी प्राजापत्या पित्र्येत्यूपमाऽसशाकैर्यथामङ्ग्यमिति पूर्वलि-
खितसूत्रेणैव देवतायाः सामान्यतो मांसरूपद्रव्यस्य च लाभा-
त्तद्विशेषाकाङ्क्षायामाह—

मध्यमा गवेति ।

वैश्वदेवी मध्यमाष्टका गोमांसेन निर्वर्त्तनीयेत्यर्थः । एवं चा-
त्राष्टकाशब्दः द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितपशुहोमवाचकः । तत्र च
दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थात् । तथा दर्विहोमाः पौर्णमासध-
र्माः जुहोत्यविशेषात् जुहुदर्शनाच्च तूष्णीमनर्थलुप्ता इत्यादि । तथा
अग्नीषोमीयात्पशुष्वित्यादिन्यायमूलककान्यायनसूत्रैः प्रापिता-
नां दर्शपूर्णमासधर्माणाम् अग्नीषोमीयधर्माणां च एष एव विधिर्य-
त्र कचिद्दोम इति सूत्रेण शब्दत एव एतत्सूत्रस्थैवकारस्य प्रकारा-
न्तरयोजनापक्षेऽपि प्राप्तानां प्रणयनादीनां प्रणीयेत्यादिना पु-
नर्विधानादर्थतो निराकरणात् पशुश्चेदाप्लाव्येत्यादिपारस्करसूत्रैः
केषां चिद्धर्माणां प्रतिप्रमवाच्च कुशकण्डिकोक्तसर्वहोमसाधारण-
धर्मैः पशुश्चेदाप्लाव्येत्यादिना प्रतिप्रमूतधर्मैश्चायं पशुः कर्त्तव्य

इत्यवगम्यते । प्रतिप्रसूताश्च धर्माः परिव्ययणादयः ।

तथा च पारस्करसूत्रम्,

पशुश्चेदाप्लाव्याऽगामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निहन्ति ।
परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् ।
परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च । वपोद्धरणं चाभिघारयेद्देव-
तां त्वाद्विशेत् उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेपु । स्थालीपाके चैवम् ।
वपां हुत्वावदानान्यवयति । सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा । स्थाली-
पाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति । पश्वङ्गं दक्षिणेति ।

अस्यार्थः । पशुश्चेदाप्लाव्याऽगामग्रेणाग्नीन् परीत्य पला-
शशाखां निहन्ति । चेत् यदा स्मार्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुम्
आप्लाव्य अगां गोपशुं वर्जयित्वा गोपशोश्चाप्लावनाभावः । अग्रेण
पुरस्तात् अग्नीन् परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा पलाशशाखां निहन्ति
निखनति गतं आरोपयति । यूपकार्यत्वात् शाखायाः इदं निख-
ननम् आज्यामादनोत्तरकाले कार्यम् । श्रौते तस्मिन्नेव काले दृष्ट-
त्वात् । अत्राग्नीनिति बहुवचनं शूलगवपश्वाभिप्रायेण । परिव्यय-
णोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्यात् यच्चान्यत् । परि-
व्ययणं यथा श्रौते उक्तम्—

त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रसना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं
परिव्ययतीति शाखाया वेष्टनम् ।

उपाकरणं तदपि तत्रैवोक्तम्—

उपावीरसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशन्पुपदेवानिति
तृणेन पशोरुपस्पर्शनम् ।

नियोजनम् तदपि तत्र यथा दृष्टम्—

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तरा शृङ्गम-
भिदक्षिणं वध्नातीति पशोः शाखायां बन्धनम् ।

प्रोक्षणं प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनम् । एतानि परि-
 व्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आहृता मन्त्ररहितक्रियामा-
 त्रेण कुर्यात् । न केवलमेतान्येव । किन्तु अन्यदपि । यत् पशुसं-
 स्कारकं पशुसमञ्जनपर्याग्निकरणप्राणशोधनादिकं तदपि तथैव
 मन्त्ररहितं कुर्यात् । परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च । पश-
 व्यं संज्ञपनं परि उभयतः संज्ञपनात् पूर्वं पश्चाच्च हूयेते इति परि-
 पशव्ये स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेत्याहुती ते हुत्वा तूष्णीं
 मन्त्रवर्जमपराः अन्याः पञ्च आज्याहुतीर्जुहोति । वपाद्धरणं चा-
 भिघारयेत् । पशोर्वपाया उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा निष्काशनम्
 उक्तप्रकारेण तां वपाम् अभिघारयेत् अञ्ज्यात् अर्था-
 त् घृतेन । देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेपु । पूर्वो-
 क्तेषु उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेपु देवतां यस्य देवतायै पशुः
 आलब्धो भवति तां देवताम् आदिशेत् उचरेत् । अमुष्मै त्वा
 उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 मीत्येवम् । स्थालीपाके चैवमिति । स्थालीपाके तदेवत्ये चरोच
 एवं देवतामादिशेत् । एवमिति यथा उपाकरणादिषु । तत्र चरो-
 रूपाकरणनियोजनाभावात् प्रोक्षणमात्रं गृह्यते । अमुष्मै त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति तदेवत्यतण्डुलप्रोक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः । वपाठे हुत्वाव
 दानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा । वपां च यथोक्तविधिना हुत्वा
 पशोः हृदयादीन्यवदानानि अवद्यति छिनत्ति क्रियन्ति सर्वाणि ।
 हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थि पूर्वनडकं पार्श्वं यकृत् वृक्कां
 गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरित्येकादश प्रधानार्थानि । दक्षिणसक्थि
 पूर्वनडकं गुदतृतीयापणिष्ठं सव्या श्रोणिरिति सौविष्टकृतानि ।
 यद्वा हृदयादीनि त्रीणि अथ वा पञ्च अवद्यति । अत्र त्रीणि पञ्च
 वा यदावद्यति तदा अवशिष्टेभ्यः स्विष्टकृत् यदा च एकादशावद्यति

तदाऽन्येभ्यः त्रिभ्यः स्विष्टकृत् । वपाः हुत्वावदानान्यवद्यतीति
वदता पशुपुरोडाशो निरस्तः । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि
जुहोति । स्पष्टम् । पश्वङ्गं दाक्षिणा । पशोर्यदङ्गं तदेव दाक्षिणा । इति
सूत्रार्थः ।

अत्र पशोरितिकर्तव्यतायाः श्रौतसूत्रसाध्यत्वात्तान्यपि
व्याख्यायन्ते ।

वर्हिपि प्लक्षशाखाः स्तृणाति ।

प्लक्षशाखानां पथुभंस्कारत्वादत्राप्यास्तरणं कार्यम् । पलाश-
शाखां निहन्तीति विशेषवचनादवदस्य यथोक्तखननाभावः ।

तथा च रेणुः,

नैवात्रावटसंस्कारो न यूपस्य च संस्कृतिः ।

किन्तु रोपणमात्रं स्याद्विशेषवचनादिह ॥ इति ।

शाखाया उपकारकत्वात्परिव्ययणं कार्यम् । तच्च त्रिगुणेत्यादि
पूर्वोक्तम् । शकलस्याभावादेवावगूहनाभावः । अन्ये तु शाखाया
दाढ्यार्थं येन केनचित् शकलेनाप्यवगूहनं कार्यमित्याहुः प-
रिव्ययणवत् ।

उपावीरमीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति ।

अत एव

कारिकाकारः,

तूष्णीं तृणमुदादाय पथुं तेन स्पृशेदिह ।

उपाकरोमीत्यन्तं स्यात्पूर्ववदेवतापदम् ॥

अग्नेर्नापासनान्तं तं पशुं प्रत्यङ्मुखं स्थितम् ।

शिरोदेशे स्पृशेदेतदुपाकरणमुच्यते ॥

इत्याह । देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेष्विति
सूत्राच्च देवतादेशमात्रपूर्वकमुपाकरणं भवति । नियोजनमप्याह—

कात्यायनः, द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्यत्वेति । देवस्यत्वेति यूप इति ।

द्विगुणरशनया गुणद्वयानिर्मितया रशनया द्विव्यामया व्यामद्वयपरिमितया कौश्या कुशमय्या पाशं कृत्वा । हरिस्वामि-
लिखनात् नागपाशं कृत्वेत्यर्थः । अन्तरा शृङ्गयोरन्तराले । अ-
भिदक्षिणम् । अभिदक्षिणं दक्षिणशृङ्गस्याभिमुखमित्यर्थः । बध्नाति
प्रतिमुञ्चति । पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यृतस्य त्वा देवहविः पाशे-
न प्रतिमुञ्चामीति श्रुतेः । तत्र मन्त्रः— ऋतस्य त्वेति ।
देवस्य त्वेति यूपे । देवस्य त्वा मवितुरिति मन्त्रेण यूपे । बध्नाती-
त्यनुवर्त्तते । तथाच देवस्यत्वेति मन्त्रेण तस्य यूपे बन्धनं करो-
तीत्यर्थः । अथ बध्नातीत्यस्य प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः पूर्वं कृत इति
न बध्नातीत्यनुवृत्त्याऽत्र बन्धनलाभ इति चेत्, न । बध्नातीत्यस्य
तत्रापि बन्धनमेवार्थः । बन्धनं च क्वचित्पाशप्रतिमोकः क्वचि-
दन्यदिति । तदनुवृत्त्या बन्धनरूपार्थलाभे विरोधाभावात् । एतच्च
नियोजनं शाखाया उत्तरतां भवति । उत्तरत उपचारो यज्ञ
इति कात्यायनसूत्रात् । दक्षिणेर्द्वाशिरसि पाशेनाक्षण्या प्रति-
मुच्य धर्था मानुष इति उत्तरतो यूपस्य नियुनक्तीत्यापस्तम्बसू-
त्राच्च । अत्र देवस्यत्वेति मन्त्रश्च उक्तसूत्रेण निवर्त्तते । देवतां त्वा-
दिशेदिति सूत्राच्च देवतादेशपूर्वकं नियोजनं भवतीति । प्रोक्षणन्तु
व्याख्यातमेव । एतच्च प्रोक्षणं ब्रह्मणोऽनुज्ञां गृहीत्वा कर्तव्यम् ।
अग्नीषोमीर्यपशौ तथैव दृष्टत्वात् । अनुज्ञा च सङ्केतादिनैव ग्राह्या ।
ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीत्यादीनां मन्त्रत्वेन पूर्वलिखितसूत्रेणैव
निवर्त्तितत्वात् । अत्रापि पूर्वलिखितसूत्राद्देवतादेशो भवत्येव ।
यच्चान्यत् । यच्च अन्यत् तदपि मन्त्ररहितक्रियया निर्वर्त्तनीयमित्य-

र्थः । किमन्यदिति चेत्, पशुसंस्कारकम् । कथमेवमिति चेत्, प्रोक्षणादिसमभिव्याहारात् । सूत्रान्तरेष्वपि पशुसंस्कारकाणामेव पदार्थानां दर्शनात् ।

तथा च गोभिलगृह्यम्, यवमतीभिराद्भिः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति उल्मुकेन परिहेरत्परिवाजपतिः कविरिति अपः पानाय दद्यात्पीतशेषमधस्तात्पशोरत्रसिश्चेदात्तं देवेभ्यो हविरिति अथैनमुदगग्नेः संज्ञपयन्ति प्राकृशिरसमुदकपादं देवदेवत्ये दक्षिणाशिरसं प्रत्यक्पादमपि नृदेवत्ये संज्ञप्तायां जुहुयाद्यत्पशुर्मायुमकृतेति पत्नी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि स्रोतांसि प्रक्षालयेदग्रेणानाभि पवित्रे अन्तर्द्धायानुलोममकृत्वा वषामुद्धरन्ति तार्ठं० शाखाविशाखयोरवमज्याभ्युक्ष्य स्नापयेत्प्रच्युतितायां विशसथेति त्रयाग्रथा न प्रागग्रेर्भूमिः शोणितं गच्छेत् तथा तामभिघार्योदगुद्रास्य प्रत्यभिघारयेत् स्थालीपाकावृता वषामवदाय स्विष्टकृदावृता वाष्टकायै जुहोति स्थालीपाकावृतान्यत् स्थालीपाकावृतान्यदिति ।

एवञ्च पशुसंस्कारकाणि आस्योपग्रहणादीनि सर्वाण्यपि भवन्ति । तत्रास्योपग्रहणम् अधस्तादुपोक्षणीः पशोः आस्ये मुखे उपगृह्णाति उपसमीपे स्थापयतीत्यर्थः । एतच्च स्थापनं पानार्थम् । अथोपगृह्णात्यग्निः पेरुरसीति प्रकृत्यैव तदेनमन्तरतो मेध्यं करोतीति श्रुतेः । अथोपगृह्णात्यग्निः पशुरासीदिति प्रकृत्य तर्पयित्वाऽऽहं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान् पशून् प्रोक्षतीत्यश्वमेधप्रकरणीयश्रुतेश्च । गोभिलेन तु अत एव पयः पानाय दद्यादित्युक्तम् । अपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति । अपोदेवीरिति मन्त्रेण यथा अधस्तान् उदरहृदयादिप्रदेशम् उपोक्षति ।

श्रुतिरपि, 'अथाधस्तादुपोक्षत्यपोदेवीरितीति ।

तत उपयमनकुशादानादिपूर्वकम् उत्तराधारमाधार्य पशोः
समञ्जनं कार्यम् । तदुक्तं पशौ—

कात्यायनेन, उत्तराधार्य पशुं पूर्वꣳ समनक्ति लला-
टाꣳसश्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम् ।

उत्तराधार्य उत्तराधारं कृत्वा । पशुं पूर्वं समनक्ति । ध्रुवाममञ्ज-
नात्पूर्वं पशुं सन्त इति प्रतिमन्त्रं समनक्ति । ललाटाꣳसश्रोणिषु ।
ललाटे भाले अंसयोः स्कन्धयोः श्रोण्योः कट्योः ।

तथा च श्रुतिः, स ललाटे समनक्ति सन्ते प्राणो वाते-
न गच्छतामिति, समद्वानि यजत्रैरित्यꣳसयोः, संयज्ञपतिराशि-
पेति श्रोण्योरिति ।

ततः असिमादाय स्तुवाग्रे अक्त्वा तेन पशोर्ललाटे उप-
स्पृशति ।

तदुक्तं तेनैव, दशेष्ट्रा प्रयाजानाह शासमाहरेति । स्वरूमा-
दायोभौ जुह्वे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ।

दश प्रयाजानिष्ट्रा शासमाहरेति ब्रूयात् । आनीते च शा-
से शासं स्वरं चादाय जुह्वे अक्त्वा ताभ्यां शासस्वरूभ्यां प-
शोर्ललाटमुपस्पृशति । तत्र मन्त्रः—घृतेनाक्ताविति । अत्र च स्व-
रोरभावात् शासमेव स्तुवाग्रे अक्त्वा तेनैव पशोर्ललाटोपस्पर्श-
नं कार्यमिति सम्प्रदायः । शासस्वरूभ्यामुपस्पर्शनस्य पशुसं-
स्कारकत्वात्पशुसंस्कारानुरोधेन सौमिकचातुर्मास्येषु शुक्राम-
न्थिसम्मार्जनार्थलौकिकशकलवत् लौकिकं स्वरूमादायासिस्वरू-
स्तुवाग्रे अक्त्वा ताभ्यामुपस्पृशतीत्यन्ये । असिस्तुवाभ्यामुप-
स्पृशतीति कश्चित् । तद्विचारणीयम् । ततः पर्यग्निकरणम् । त-
त्प्रकारस्तु तेनैवोक्तः—

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीध्रः त्रिः समन्तं पर्येति पश्वा-

ज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयानाज्यपशुशामित्रान् वेति ।

आहवनीयोल्मुकमादाय आग्नीध्रः त्रिवारं सर्वतः प्रदक्षि-
णं पश्वाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान् पर्येति । अथवा
आज्यपशुशामित्रान् पूर्ववदेव पर्येति । अत्र च शामित्रदेशचा-
त्वालाहवनीयादीनामभावात् शाखान्योश्च यूपहवनीयस्थानी-
यत्वात् आवमध्यस्योल्मुकं गृहीत्वा स्वयमेव पश्वाज्यशाखाग्नी-
नां सर्वतः वारत्रयं पर्येति । अथ वा आज्यपश्वोः सर्वतः वार-
त्रयं पर्येति । ततः तदुल्मुकम् अग्नौ प्रक्षिप्य पश्वाज्यशाखाग्नी-
नामाज्यपश्वोर्वोः सर्वतः अप्रादक्षिण्येन वारत्रयं प्रतिपर्येति ।

तथाचोक्तं तन्नैव, प्रतिप्राप्त्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येतीति ।
ततः पशुं कण्ठे बध्वा शमिता उदीच्यां दिशि संज्ञपनार्थं नयति ।
तथाचाग्नीषोमीये कर्कादिधृतश्रुतिः, शमितेन कण्ठे बध्वा
नयतीति ।

तं नीयमानं पशुं वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते । तदुक्तं तत्र
कात्यायनेन, पुनरादायोदह् प्रतिपद्यते । पशुश्चान्वक्
प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत एवेनं वपाश्रपणीभ्यां काष्मर्यमयीभ्यां
विशाखाविशाखाभ्यामिति ।

आग्नीध्रः शामित्रार्थं पुनः आहवनीयादुल्मुकमादायोदह्
प्रतिपद्यते उदङ्मुखः गच्छति । पशुश्चान्वक् । पशुः तम् आग्नी-
ध्रम् अन्वक् अनु पश्वादञ्चनीन्यन्वक् आग्नीध्रपृष्ठतो गच्छती-
त्यर्थः । प्रतिप्रस्थाता ऋत्विग्विशेषः । स एनं नीयमानं पशुम्
अन्वारभते स्पृशति । वपाश्रपणीभ्यां वपा श्रप्यते आभ्यामिति
वपाश्रपण्यौ ताभ्याम् । काष्मर्यमयीभ्यां श्रीपण्यवयवभूताभ्या-
म् । विशाखाविशाखाभ्याम् । द्विशृङ्गकशृङ्गाभ्यामिति काठके । द्विशू-
लैकशूलाभ्यामित्यापस्तम्बः । अतश्च द्विशूला मेध्याकारा वि-

९७६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

शाखा, ऋज्वी शाखा अविशाखा ताभ्यामित्यर्थः । तत्परिमाणं यज्ञपार्श्वे उक्तम्—

स्फचशूर्पोपवेपोध्मानपि प्रणयनीयावधि वपाश्रपण्यौ कुर्यादरन्निमात्राणीति ।

अत्र च एकाग्रय इति कात्यायनमूत्रेण शामित्रादेर्निराकरणात् ऋत्विगन्तरस्य चाभावात् अन्वारम्भस्य च पशुसंस्कारकत्वादुल्बुकमनुपादायैव नीयमानं पशुं स्वयमेव वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते इति । तृणद्वयमादाय पशुं शिरसि उन्मुच्य कण्ठे धृत्वा वा पलाशशाखातः उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धं पशुमुदङ् नयतीति तु हरिहरः । ततः तृणद्वयादानं तयोः तृणयोर्मध्ये एकं तृणं पशुसंज्ञपनदेशे उदगग्रं वा प्रक्षिपति ।

तदुक्तं तत्रैव, वेदितृणेऽध्वर्युरादायेति ।

तथा, पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षे वर्षीयसीति ।

ततः तस्मिन् तृणे शमिता मुखसङ्ग्रहणेन रज्ज्वादिना कण्ठवेष्टनेन वा यथाशब्दं न करोति तथा पशुं प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा उदक्पादं पातयित्वा निहन्ति ।

तथाचोक्तं तत्रैव, तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं प्राक्शिरसं वा सङ्गृह्य मुखं तमवध्नन्त्यवाशयमानं वेष्केण वन्ति ।

वेष्कः गलावेष्टकः ।

पारस्करः, परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च ।

जुहोतीति शेषः । परिपशव्ये इत्याहुत्योः संज्ञा । ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुत्यादिश्रुतः । एवं च परिपशव्ये इतिसंज्ञके आहुती हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्चाहुतीर्जुहोतीत्यर्थः । तद्धोमप्रकारश्च कात्यायनेनोक्तः—

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ।

स्वाहा देवेभ्य इति मन्त्रेणैकाम् आहुतिं जुहोतीत्यर्थः ।
एवंविधाहुतीनां च पूर्णाहुतिविकारत्वम् ।

तथा च क्रतुसङ्ख्यापरिशिष्टम्, कर्मणां प्रकृतिम-
नुक्रमिष्यामो यास्ताः प्रकृतयः पूर्णाहुतिराहुतीनामिति ।

एवं च पूर्णाहुतिधर्माः सर्वत्र एवंविधास्वाहुतिषु भवन्ति ।
ते धर्माः कात्यायनेनोक्ताः ।

तद्यथा, निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्चित्य स्रुक्स्रुवं च स-
म्पृज्योद्गास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वान्वाबध एव सर्वत्रेति ।

अस्यार्थः । निरूप्याज्यम् । आज्यं पात्रान्तरादाज्यस्थाल्यां
प्रक्षिप्य । गार्हपत्येऽधिश्चित्य । गार्हपत्यसंज्ञकस्याग्नेरुपरि ताम्
आज्यस्थालीं निधाय । स्रुकस्रुवं च सम्पृज्य । स्रुवं च स्रुचं
च सम्मार्ष्टीतिश्रुतेः प्रथमतः स्रुवस्य सम्मार्गः ततोऽनन्तरं स्रु-
चः । सूत्रे स्वल्पात्तरत्वात् स्रुचः पूर्वं निर्देशः । प्रतिप्रधानम-
ङ्गावृत्तिरिति न्यायाच्च भेदेन सम्मार्गः । स च द्रव्यान्तरानुपदे-
शात् कचित्पाणिनेति विशेषविधानाच्च दर्भैरेव कार्यः । उद्गास्य ।
गार्हपत्यादाज्यस्थालीं गृहीत्वा उत्तरतः खराद्वहिर्भूमौ निधा-
य । उत्पूय । साग्राभ्यां दर्भाभ्यामाज्यस्थालीस्थमाज्यमुत्पूतं कृ-
त्वा । अवेक्ष्य तस्याज्यस्यावेक्षणं कृत्वा । गृहीत्वा । आज्यं स्थाल्याः
सकाशात्स्रुवेण गृहीत्वा । अन्वाबधः । यजमानेन कृतस्पर्शः ।
एव सर्वत्रेति । यत्र यत्र अव्यक्ता जुहोतिनोदना यथा यृपाहुतिं
जुहोतीत्यादि तत्र सर्वत्र एवम् अधिश्रयणादिकं कर्तव्यमित्य-
र्थः । इनोऽपि पूर्णाहुतिधर्माः परिपशव्याहुती भवन्तीत्यवग-
म्यत इति ।

प्रकृते च स्रुचः अभावात् स्रुवस्य च संस्कृतत्वादेतदुक्तरी-

९७८ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

त्या आज्यमात्रमावसथ्ये संस्कृत्य क्षुवेणैव समिदाधानपूर्वकं होमः कार्यः। समिदाधानपूर्वकत्वं चोक्तं पूर्णाहुतिप्रकृतिभूतप्रायश्चित्ताहुतिश्रुत्या, “गार्हपत्य आज्यमाधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसङ्गृह्य प्राहुदाद्रवत्याथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति” इति । यत्र यत्राहुतिसम्पत्तिस्तत्र तत्र समित्सम्पत्तिदर्शनादप्ययमर्थोऽवसीयते । यथा पञ्चाग्निविद्यायां तस्यादित्य एव समित् तस्य सम्बत्सर एव समित् तस्य पृथिव्येव समिदित्येवमादि ।

अपरे तु एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यादिमूर्त्रैर्दर्शपूर्णमासादिधर्माणामिव पूर्णाहुतिधर्माणामपि निराकरणात्कुशकण्डिकोक्तेति कर्तव्यतया च संस्कृतस्याज्यस्य विद्यमानत्वान्न परिपशव्याहुत्यर्थं पुनः पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारः । किन्तु पूर्वसंस्कृतेनैवाज्येन तद्धोम इत्याहुः । द्वितीयपरिपशव्याहुतिमाह—

कात्प्यायनः, संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतां नु मुहूर्तमित्याहासोमे । ततो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति । न वै ते जुहुयात् । इति ।

स्वाहा देवेभ्य इति प्रथमा, देवेभ्यः स्वाहेति च द्वितीया, एते उभे आहुती न वा जुहुयादित्यर्थः । प्रकृते च प्रैषादेर्निवर्तितत्वात् शमित्रा सङ्केतादिना संज्ञप्तः पशुरिति ज्ञापिते पूर्वाहुतिहोमावशिष्टाज्येन देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति । यद्यपि श्रौते परिपशव्याहुत्योर्विकल्पस्तथापीह परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्चेति नित्यवत्पाठान्नियम इति । तूष्णीमपराः पञ्च । अपराः पञ्चाहुतीः तूष्णीं जुहोति । तूष्णीमित्युक्तत्वाच्च प्रजापतिरेतासां देवतेति गम्यते । यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यम् । तथा, अनिरुक्तं प्राजापत्यमिति शाखान्तरीयश्रुतेः ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनादप्ययमर्थो लभ्यते । एवं च प्रजापतिमुद्दिश्य होमादिकं कार्यमिति । ततः पशोः बन्धनरज्जुं वपाश्रपणीभ्यामुत्तरस्यां दिशि कचित्प्रक्षिपति । तदुक्तं तत्रैव कात्यायनेन,

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति ।

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले विधिना सम्पादिते गत्तं प्रास्यति प्रक्षिपति माहिर्भूरिति मन्त्रेणेत्यर्थः । प्रकृते च चात्वालस्याभावात् तत्प्रासनस्य प्रतिपत्तिरूपसंस्कारत्वेनावश्यकत्वात् उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति श्रुतेश्च उत्तरस्यां दिशि यत्र कुत्रचित्क्षुणीं कर्तव्यमिति । ततः उपकल्पितोदपात्रहस्ता समानीता पत्नी पशोः मुखादिषु उदपात्रस्थमुदकं प्रत्येकं प्रक्षिपति । तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

पशोः प्राणान् शुन्धति पत्नी । मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् स हृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति ।

प्राणान् प्राणायतनानि । मेढ्रं प्रजननम् । शेषं प्रसिद्धमेव । प्रकृते मन्त्रस्य निवर्तितत्वात्क्षुणीमेव प्रत्येकं शोधनं भवति । न चाध्वर्यादीनामिव पत्न्या अपि नात्र कर्तृत्वम्, किन्तु स्वस्यैवेति वाच्यम् । पूर्वलिखितगोभिलमृत्रेऽत्र पत्न्या एव कर्तृत्वदर्शनात् “पत्नी चोदकमादाय सर्वाणि स्रोतांसि प्रक्षालयेत्” इति । ततः तदुदकशेषेण यजमानः पशोः शिरःप्रभृतीनि परिपिञ्चति ।

तदुक्तं कात्यायनेन, शेषेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुपिञ्चतो मनस्त इति शिरो यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि शमहोभ्य इति

पश्चात्पशोर्निपिञ्चत इति ।

शेषेण पत्रीकृतशोधनावशिष्टेन । यजमानः चकारादध्वर्युश्च । शिरःप्रभृति शिरःप्रभृत्यङ्गानि शिरोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्र-
नाभिपायुचरणानि अनुपिञ्चतः । मनस्त इति शिरः । मनस्त
इति मन्त्रेण शिरः अनुपिञ्चतः । यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि । यत्ते क्रू-
रमिति मन्त्रेण सर्वाण्यङ्गान्यनुपिञ्चतः । अन्येष्वङ्गेषु च लिङ्गादेव
मन्त्रप्राप्तिरिति न मूत्रकृता मन्त्रविनियोग उक्त इति । शमहो-
भ्य इति पश्चात्पशोर्निपिञ्चतः । शमहोभ्य इति मन्त्रेण पशोः प-
श्चाद्भागे जयनप्रदेशे अवशिष्टं जलं निनयतः । निनयनस्य पशु-
संस्कारत्वात्पशुशरीर एव पश्चाद्भागे निनयनमिति । प्रकृते च
मन्त्रस्याध्वर्योश्चाभावाद्यजमानः स्वयमेव तूर्णीं शिरः प्रभृतीन्य-
ङ्गान्यनुपिञ्चति इति ।

ततः पशुमुत्तानं कृत्वा तन्नाभ्यग्रे प्रागग्रं तृणं निधाय
घृताङ्कितयाऽसिधारया सतृणां त्वचं तिर्यक् पाटयित्वा द्विधा-
भूततृणस्य मूलमादाय तन्मूलं निःसृतलोहितेनोभयतः अक्त्वा
उत्तरतो निरस्य वर्षां निष्काशयति ।

तदुक्तं तत्र कात्यायनेन, उत्तानं पशुं कृत्वाऽग्रेण ना-
भिं तृणं निदधात्योषध इति । स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय
छित्वाग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन
रक्षसामिति । निरस्तमित्यपास्यतीति ।

प्रज्ञातया प्रकर्षेण ज्ञातया धारया । सा या ज्ञाताश्चिस्तया-
ऽभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्येति श्रुतेः । अत्र च मन्त्रस्य
निवर्तितत्वात्तूर्णीमेताः क्रिया भवन्ति । तृणाग्रस्य सव्यहस्तकरणं
तु न भवति । तस्य स्तोकाहुत्यर्थसमिदाधानस्थानापन्नतृणाग्रप्रा-
सनार्थत्वात् । प्रकृते च तदभावात् । समिदाधानस्थानापत्तिश्च-

श्रुतौ यथा, स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति वायो वेः स्तोकानामिति स्तोकानां हँपा समिदिति ।

तृणमूललोहिताञ्जनप्रासने तु भवतः । लोहितप्रतिपादनार्थत्वेन संस्कारकत्वात् । एतद्वयं न भवतीत्यपि कश्चित् । ततः वपां निष्कास्य वपाश्रपण्यौ आदाय प्रोर्णौति ।

तदुक्तं तत्र कात्यायनेन, वपाश्रुत्विद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति ।

ततः उदरसंलग्नां वपां छेदनेन पृथक्कृत्य कचिदुत्तरदेशे प्रक्षालयेत् ।

तदुक्तं तेनैव,

परिवास्य चात्वालेऽवसिच्येति ।

प्रकृते च चात्वालस्याभावादुत्तरतः प्रक्षालनमिति । अत्र परिवासनानन्तरं वपामभिघारयेत् । तथा च पूर्वलिखितपारस्करसूत्रम्,

वपोद्धरणं चाभिघारयेदिति ।

वपोद्धरणं तस्या अभिघारणं च कुर्यादित्यर्थः । अत्र चातिदेशप्राप्ताभिघारणानुवादे आनर्थक्यादपूर्वमेवाभिघारणान्तरं विधीयते । तस्य च पाठक्रमेणैवानुष्ठानं समुचितमिति वपापरिवासनोत्तरमभिघारणं युक्तमेव ।

अत एव कारिकाकारः,

नाभिग्रे तृणादि स्याद्वपाप्रोर्णवनान्तिकम् ।

मूलाञ्जननिरसनं केचिदाहुस्तृणस्य तु ॥

शेषं यथोदितं कुर्यान्नाग्रेणात्र प्रयोजनम् ।

परिवास्य वपोद्धारं कृत्वा तामभिघारयेत् ॥ इति ।

तत अग्नेरुत्तरतः स्थित्वा प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेण हृत्वा

स्वयं शाखाया वह्निर्गत्वा अग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयेत् ।

तदुक्तं तत्र कात्यायनेन, उत्तरतस्तिष्ठन् प्रतप्य वपामन्तरा गृपाग्नी हत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्येति ।

अत्र च प्रतिप्रस्थातुरभावात् शाखायाश्च यूपकार्यकारित्वात् स्वयमेव यथोक्तान् पदार्थान् करोति । ततः श्रप्यमाणां वपां स्तुवेणाभिघारयति । अथ पशोः सान्नाय्यविकारत्वात् सान्नाय्ये च परिक्षालनान्तं कृत्वा सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोहमाहृत्य प्रातर्दोहं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्योभावनक्तीति सूत्रेण शृतस्यैव पयसः अभिघारणमुक्तमिति वपाया अपि शृताया एवाभिघारणं समुचितं न श्रप्यमाणाया इति चेत्, न । वपाः स्तुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति, स्तोकेभ्योऽनुवाचयति शृतायाः शृता प्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थातेति पशुप्रकरणीयसूत्रात् श्रप्यमाणाया एवाभिघारणस्य लाभात् । ततो वपां प्रत्याहृत्य स्वासने उपविश्य स्तुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायाः तूष्णीं प्राणदानं विधाय आज्यस्योत्तरत आसाद्यालभते । प्राणदानासादनालम्भानां सान्नाय्यधर्मत्वेनात्रातिदेशप्राप्तत्वात् संस्कारकत्वाच्च करणं न विरुद्धम् । ततः मध्यमाष्टकायां विशेषस्यैवोक्तत्वात्प्रथमाष्टकाधर्माः सर्वेऽपि मध्यमाष्टकायां भवन्तीति प्रथमाष्टकोक्तरीत्यैवाज्यभागाविष्टा त्रिंशत्स्वसार इत्यादिभिर्दशाहुतीश्च हुत्वा चरुणा शान्तापृथिवीत्यादिभिश्चतस्रो जुहुयात् । ततो वपाहोमार्थमासादितमर्थपरिमाणञ्चुवमुपादाय सव्यहस्ते कृत्वा स्तुवान्तरेण तदुपस्तीर्य तत्र हिरण्यशकलमवधाय सम्पूर्णमेव वपां गृहीत्वा तत्रावधाय तदुपरि हिरण्यशकलमवधाय द्विः प्रत्युपस्तीर्य दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य प्राचीनावीतिनैव वह वपां जातवेद इति मन्त्रेण जुहोति इदं पितृभ्यो न ममेति त्या-

गः । उपस्तरणादिप्रकारश्चोक्तस्तत्र—

कात्यायनेन,

वपाया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहे
न्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुवृहीति । हिरण्यमवधाय
द्विरभिघारणं सोमे इति ।

नन्वत्र सूत्रे सामान्यतोऽवदानस्योक्तत्वात्सामान्ये
विकृतित्वेन प्राप्तस्य वपाया द्विरवदानस्य केन बाध इति
चेत्, न । उपस्तृणीत आज्यं तत्पृथिव्यै रूपं करोति
हिरण्यशकलमवदधाति तदग्रे रूपं करोति वपामवदधाति
तदन्तरिक्षस्य रूपं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदा-
दित्यस्य रूपं करोत्यथ च उपरिष्ठादभिघारयति तद्विवो रूपं
करोति सा वा एषा पश्चावत्ता वपा भवतीति श्रुतौ पश्चाव-
त्तत्त्वस्य श्रुतत्वाद्वापाया द्विरवदाने गृह्यमाणे तद्वाधः स्यादिति ।
जुहामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां वपामवदाय हिरण्य-
शकलमुपरिष्ठात्कृत्वाऽभिघारयत्येवं पश्चावत्ता भवति चतुरव-
त्तिनोऽपि पश्चावत्तव स्यादित्यापस्तम्बमूत्रादप्ययमर्थोऽवसी-
यते । अथाप्यऽग्नीषोमीये “अथाज्यमुपस्तृणीतेऽथ हिरण्यशकल-
मवदधात्यथ वपामवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेद-
सोऽनुवृहीत्यथ हिरण्यशकलमवदधात्यथोपरिष्ठात् द्विराज्यस्या-
भिघारति” इति द्विरभिघारणस्य श्रुतत्वात्पश्चावत्तत्त्वस्य च वा-
धितत्वेन अतिदेशप्राप्तं वपाया द्विरवदानं स्यादेव । तत्र च सिद्धे
वपाया द्विरवदाने तद्विकृतिभूतप्रकृतपशो मुतरां तत् भविष्य-
तीति चेत्, न । निरूढपशोर्वपावदानप्रकारमुक्त्वा द्विरभिघारणं
सोम इत्यनेनाग्नीषोमीये द्विरभिघारणं विशेष इति वदता कात्या-
यनेन विशेषान्तराभावस्य द्योतितत्वात् । असिना वपां सकृद-

९८४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

वदाय द्विरभिघार्येति काठकसूत्रादप्ययमर्थोऽध्यवसेय इति ।
अत एव वासुदेवदीक्षिताः स्त्रुवोपस्तरणं हिरण्यशकलावधानं
वपाग्रहणं पुनर्हिरण्यशकलावधानं द्विरभिघारणमित्येव लिखि-
तवन्तः । कारिकाकारस्तु वपाया द्विरवदानमूचे ।

अथ स्त्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं ततः ।

द्विरवधेद्वपां तत्र लेखास्वर्णमथोपरि ॥

द्विरुपस्तीर्य मन्त्रेण हुनेद्वह वपामिति ॥ इति ।

हरिहरोप्येवमाह । वह वपामिति मन्त्रश्च पारस्करेणैवोक्तः ।

मध्यमा गवा । तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः

पितृभ्य इतीति ।

एतस्य मन्त्रस्य च पितृदेवत्यत्वाद्धोमस्य पितृदेवत्यत्वे सि-
द्धे तत्र विपर्यस्य पित्र्येषु सकृदक्षिणा चेति परिभाषातः प्रा-
चीनावीतित्वादिकं भवतीति । अत्र केचित् अङ्गानां प्रधानो-
पचारन्यायात्प्रधानस्य वपाहोमस्य प्राचीनावीतिना कर्त्तव्यत्वे
तदङ्गानाम् उद्धरणश्रपणाभिघारणप्रभृतीनामपि प्राचीनावी-
तिनैव करणमित्याहुः । युक्तं चैतत् । ततः रौद्रं राक्षसमासु-
रमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदप
इति कात्यायनपरिभाषातः यज्ञोपवीती भूत्वा उदकं स्पृशेत् ।
ततः प्रतिपत्तिरूपसंस्कारत्वाद्वपाश्रपण्योः प्रासनं भवति । तथा
वपाश्रपण्योर्मध्ये या द्विशृङ्गा विशाखा तां प्रागग्रं कृत्वा इतरां
च प्रत्यगग्रं कृत्वा एकदैव ते उभे अग्रौ प्रक्षिपति । तदुक्तं तत्र-
कात्यायनेन,

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुमास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीची-
मितरां स्वाहाकृते इति ।

प्रकृते च मन्त्रमात्रस्य निष्पत्तिः । उक्तहेतोः । मार्जनपशुषु-

रोडाशादेश्च पशुसंस्कारकत्वाभावादकरणम् । ततः पशोरवदानानि गृह्णाति ।

तथाच पारस्करः, वपां हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च वेति ।

वपां हुत्वा अवदानानि श्रौतदृष्टरीत्या निष्काशयति । सर्वाणि त्रीणि पञ्च वेति विकल्पः । वपां हुत्वाऽवदानान्यवद्यतीत्युक्तत्वादपि पशुपुरोडाशादिकं न भवतीत्यवगम्यत इति । अवदानानि चोक्तानि कात्यायनेन,

अज्ञान्यवद्यत्यभञ्जन् । हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थि-
पूर्वनडकं पार्श्वे यकृत् वृकौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौ-
ह्वानि । दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रो-
णिरित्यौपभृतानि इति ।

हृदयम् आम्रसदृशं हृदयकमलम् । जिह्वा प्रसिद्धा । क्रोडं
वक्षः । भुजान्तरमित्यर्थः । सव्यसक्थिपूर्वनडकम् । सव्यस्य स-
क्थनः सव्यस्य बाहोः प्रथमनडकम् अंसादधो वर्तमानम् ।
द्वे अपि पार्श्वे दक्षिणं सव्यं च । एकैकं त्रयोदशत्रयोदशवक्रा-
स्थिसंयुक्तम् । यकृत् कालेयम् । वृकौ कुक्षिगोलकौ महदा-
मलकतुल्यौ । गुदं पक्षाशयस्थानम् येन शकृन्निर्गच्छति, त-
न्मध्यम् तस्य विषमं त्रेधा विभक्तस्य मध्यमो भागः । दक्षि-
णा श्रोणिः । श्रोणिः कटी दक्षिणापरसक्थन उपरि वर्तमानो मां-
सलप्रदेशः । एतानि जौह्वानि जुह्वामवदेयानि । दक्षिणसक्थि-
पूर्वनडकम् । दक्षिणस्य सक्थनः प्रदाक्षिणस्य बाहोः पूर्वनडकं प्रथ-
मनडकम् अंसादधो वर्तमानम् । गुदतृतीयाणिष्ठम् । गुदस्य
विषमं त्रेधा विभक्तस्य यः तृतीयोऽणिष्ठो भागः । सव्या श्रो-
णिः । उत्तरापरसक्थन उपरिभवो मांसलप्रदेशः कटीशब्दवाच्यः ।

९८६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

इति औपभृतानि उपभृत्त्वदेयानि । अत्र सर्वाणि त्री-
णि पञ्च वेत्युक्तत्वादेतानि सर्वाणि अवद्यति । अथ वा हृद-
यादीनि पञ्च वा अवद्यति । ततो हृदयं शूले प्रवृद्य अग्नौ श्र-
पयति । उखा च अग्नौ अधिश्रित्य तत्र जिह्वादीन्यवदानानि
प्राक्षिपति । तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

शूले हृदयं प्रवृद्य शामित्रे श्रपयति पशुं चोखायामिति ।

पशुश्रपणार्थं चोखायां जलासेकः कार्यः । ततः त्रिः प्रच्यु-
ते पशौ शूलात् हृदयं निष्काश्य स्थालीस्थावदानोपरि निधाय
क्षुब्धेन पृषदाज्यं गृहीत्वा हृदयमभिघार्य पुनराज्यस्थाल्या आज्यं
गृहीत्वा स्थालीस्थान्यवदानान्यभिघार्य उद्वासयेत् । तदुक्तं तत्र—

कात्यायनेन,

शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात्रिः प्रच्युतस्य हृदयमु-
त्तमं कुरुताद्यत्वा पृच्छाच्छृतं हविः शमिताश्निति शृतमित्येव
ब्रूताम् शृतं भगवो न शृतः हीति । त्रिः प्रच्युते हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
करोति । शूलं चाभूपौ । जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृ-
च्छति शृतं हविः शमिताश्निति त्रिभिरभिक्रामम् । प्रोक्ते तद्देवा-
नामित्याहोपांशु । सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वम् इति ।

पञ्चवदानमभिघारयतीति शेषः । एतदाभिघारणं च द-
र्शातिदेशप्राप्तमिति स्थाल्याज्येनैव तृष्णीं भवति । पृषदाज्ये-
नाभिघारणं च हृदयस्यैव । पार्थक्येन तदुपादानात् ।

अत एवाऽऽपस्तम्बः, शूलात् प्रवृद्ध हृदयं कुम्भ्यामवधाय
सन्ते मनसा मन इति पृषदाज्येन हृदयमभिघारयत्युत्तरतः परि-
क्रम्याज्येन पशुम् इत्याह ।

एतेन पृषदाज्येनैतदाभिघारणं भवतीति परास्तम् ।

प्रकृते च कर्तुरेव पशुश्रपणकर्तृत्वामिति शमित्रनुशासनश्रु-
तप्रश्ने तद्देवानामिति प्रातिवचनानि न भवन्ति ।
शूलनिधानस्य च शूलावभृथार्थत्वात् प्रकृते च शूलावभृथा-
भावात्तन्निधानं च न भवति । जुह्वाभावान्मन्त्रस्य निवर्तित-
त्वाच्च सुवेण तूष्णीमेवाभिधारणं भवतीति । तत उखातः अ-
वदानान्युद्धृत्य पात्रान्तरे उदक्संस्थानि स्थापयित्वा स्था-
ल्याज्येनैव सर्वावदानपक्षे त्र्यङ्गवर्जितानि पक्षान्तरे च सर्वा-
ण्यवदानान्यनक्ति । अयं च पदार्थो दर्शातिदेशप्राप्तः सं-
स्कारकत्वादनुष्ठीयते । दर्शं च कात्यायनादिभिः दधिपयसोः
समञ्जनमुक्तम् ।

तद्यथा, सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोहं श्रपयित्वाऽभिधा-
योद्वास्योभावनक्तीति ।

ततः अवदानान्यसिं च शाखान्योरन्तरेण नीत्वा आ-
ज्यस्य दक्षिणतः क्रमेण आसादयति । ततस्त्र्यङ्गवर्जितानि
क्रमेणैवालभते । तदुक्तं तत्र —

कात्यायनेन,

पश्वसी वपावद् धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वेद्यां पुक्ष-
शाखास्ववद्यति इति ।

पशुः पश्ववदानानि । वपावद् अन्तरा यूपान्योरित्य-
र्थः । दक्षिणत इत्यस्य, वेद्यामासादयतीति शेषः । प्रतिप्र-
स्थाता वेद्यां पुक्षशाखास्ववद्यति । प्रतिप्रस्थाता ऋत्विक् वेद्यां
पुक्षशाखासु निधाय प्रत्येकमवदानानि खण्डयतीत्यर्थः ।

श्रुतिश्च, तं जघनेन चात्वालमन्तरेण यूपं चार्मिं च ह-
रन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति पुक्षशाखा उत्तर-
वर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यतीति ।

आसादनालम्बनेदर्शातिदेशप्राप्ते एव संस्कारकत्वाक्रियेते ।

दर्शं च कान्यायनः, प्रियेण धाम्नेति हवींश्चि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालाभत इति ।

मन्त्रमात्रस्य च प्रकृते निवृत्तिः । आसादनालम्बनादिकं च प्रधानयागप्रयुक्तं न स्विष्टकृद्यागप्रयुक्तमिति पशौ पृथग्भूते अङ्गरूपे स्विष्टकृद्द्रव्ये न भवतीति प्रकृतेऽपि प्राणदानासादनादिकं किमपि व्यङ्ग्येषु न भवतीति बोध्यम् । ततः प्रधानहोमार्थपरिमाणस्रुवे स्रुवान्तरेणाज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय प्लक्षशाखासु हृदयादिभ्यः प्रत्येकमसिना द्विर्द्विरवदाय तस्मिन् स्रुवे प्रक्षिप्य स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोतीति पूर्वलिखितपारस्करमूत्राच्च स्थालीपाकादपि सकृदवदाय तत्रैव क्षिप्त्वा पुनर्हिरण्यशकलं तत्रावधाय सकृदभिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेति त्यागः । उपस्तरणादिकं चोक्तं तत्र—

कात्यायनेन, जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्त्यां पात्र्यां च । मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्ते स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः । अशेषे गुदतृतीये । वपावद्विरण्यम् इति ।

जुहूपभृतोः वसाहोमहवन्त्यां स्रुचि इडापात्र्यां च उपस्तीर्य मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति प्रतिप्रस्थात्रा उक्ते स्रुचोः जुहूपभृतोः अवद्यति प्रत्येकं हृदयादिभ्यः मध्यात्पूर्वाद्धाञ्च शृङ्गाति । यथोक्तम् जौहवानां जुह्वामौपभृतानां चोपभृति । द्विर्द्विः जुह्वामुपभृति च द्विर्द्विरेव । अशेषे गुदतृतीये । गुदस्य विषमं त्रेधा विभक्तस्य यो मध्यमो भागः तम् अशेषमेव द्वेधा कृत्वाऽवद्यति । द्विवचनं भागाभिप्रायम् । गुदं त्रेधा करोति स्थविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वाऽवद्यतीति श्रुतेः । वपावद्विरण्य-

म् । उपस्तारानन्तरं प्रत्युपस्ताराच्च प्राक् हिरण्यमवदधाति । प्रकृते जुहूपभृतोरभावान्मनोताम्रैपादेश्च मन्त्रत्वेन निराकरणात्सुवेणैव पूर्वलिखितरीत्या होमः कार्य इति । पुनः स्नुव एवोक्तरीत्योपस्तरणादिपूर्वकमङ्गादवदाय स्थालीपाकोत्तरार्द्धावदाय स्विष्टकृद्धोमः कार्य इति । असर्वावदानपक्षे तु विशेषः । प्रधानहोमार्थमवदानं गृहीत्वा हृदयादिषु क्षताभ्यङ्गं कुर्यात् । क्षताभ्यङ्गस्य स्विष्टकृदर्थशेषाप्यायकत्वात् । एतस्मिन् पक्षे च शेषादेव स्विष्टकृद्धोमस्य कर्तव्यत्वात् । तस्य शेषाप्यायकत्वं च श्रुतावुक्तम्—

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति । स्विष्टकृत एव तत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति । अथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न ततः पुनरभिघारयति नो हि ततः कां चन हविषोऽग्नावाहुतिर्दो होष्यन् भवतीति । अवत्तशेषेभ्य एव च स्विष्टकृद्ब्रह्णमिति ।

तत आधारावाज्यभागौ । महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतान्नित्यं सर्वत्रेति सूत्रान्महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुष्टयात् । ततः संस्त्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पशवङ्गं दक्षिणां दद्यात् ।

तथाच पूर्वलिखितपारस्करसूत्रम्, पशवङ्गं दक्षिणेति ।

अत एव यच्चान्यादिति सूत्रेण प्रापितस्यापि शेषाङ्गप्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्येडाप्राशिवादेर्निवृत्तिः । अत एव च पूर्णपात्रवरयोरप्यत्र निवृत्तिः । ततः स्मृत्यन्तरबोधितपञ्चविंशतिब्राह्मणभोजनस्य हरिहरलिखनात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

९९० बीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

इति स्मृतेः कलौ गोपशोर्निषिद्धत्वाच्चानिषिद्धेन छागादि-
नाऽयं पशुः कर्त्तव्यः । “नियते सामान्यतः प्रातिनिधिः स्यात्”
इति एतासाम् अष्टकानां नित्यत्वात्प्रातिनिधिनापि कर्त्तव्या
भवन्त्येव ।

तथा च गोभिलः अष्टका उपक्रम्य, यद्यु वा अल्पस-
म्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीतापि वा स्थालीपाकं कुर्वीता-
पि वा गोग्रासमाहरेत्—

इत्युक्त्वा,

न त्वेव न कुर्वीतेति ।

निषिद्धश्च गोपशुः स्मृतिषु ।

यथा,

देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥

समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः ॥

अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः ।

असवर्णासु कन्यासु विवाहो न द्विजातिषु ॥

वृत्तस्वाध्यायसाक्षेपमद्यसङ्कोचनं तथा ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥

प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयिता तथा ॥

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वज्र्यानाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

रेणुदीक्षिता अपि,

गोवधस्य निषिद्धत्वात् छागेनैव कलौ युगे ।

केचिद् भुवन्ति न स्मार्ते पशूपाकरणक्रिया ॥

प्राप्ते कलियुगे तत्र पायसेनेति के चन ।

चरुणा वा पशोः कर्मादेशेनैव समृद्धये ॥

केचिच्छागस्य मांसेन क्रीतेनेति भुवन्ति हि ।

विचारणीयं विद्वद्भिस्तत्तदङ्गोपसंहृतौ ॥ इति ।

स एव,

अथ चेत्पायसेनेदं पायसस्त्विन्द्रयज्ञवत् ।

पक्षादिवच्चरुः कार्यश्चरुणा चेद्भवेदिदम् ॥ इति ।

पायसादिना क्रियमाणे गोपायसद्रव्यकगोयज्ञवत् यथास-
म्भवं प्रधानदेवताहोमादिरूपं कार्यमिति । चरुपक्षे अपरोऽपि
विशेषः । चरौ श्रप्यमाणे मण्डस्योद्धरणं, तस्य वपास्थाने होमः ।
उपरि वपाकारं यच्चरोस्तरिकादि तस्य वा होम इति गर्गः ।

अस्य पशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्याम् अपरदिने अन्वष्ट-
काकर्म पूर्ववत् । सर्वाविदानपक्षे तु क्रयादिना पार्श्वसक्थिनी
सम्पान्नान्वष्टकाकर्म कर्तव्यम् ।

अथ प्रयोगः ।

पौष्पा ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका । तत्र आदौ सङ्कल्पं
विधाय मातृणां पूजनं कुर्यात् ।

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायनेनाष्टकासु वृद्धिश्राद्धनिषेधात् वृद्धिश्राद्धं न
भवति । कारिकाकारहरिहरप्रभृतयस्तु वृद्धिश्राद्धमपि भवतीत्यु-
क्तवन्तः । ततो देवताभिध्यानम् । तत्र विशेषः । इन्द्रमपूपे-
नेत्यस्य स्थाने फितुन् वपया । विश्वान् देवान् चरयुक्तपशव-
-

९९२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

दानैः । पक्षे स्विष्टकृतं शेषेणेत्यस्य स्थाने चरुत्तरार्द्धयुक्तव्यङ्गावदानैः । शेषं प्रथमाष्टकावत् । ततः आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनम्, प्रणीता-
प्रणयनम्, परिस्तरणम्, पात्रासादनम् । तद्यथा, पवित्रच्छे-
दनानि, पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थाली, चरुस्थालीद्वयम्
संमार्जकुशाः, उपयमनकुशाः, समिधः, स्तुवः, आज्यम्, वपा-
श्रपण्यौ, अष्टकाचरुः, अर्धपरिमाणः स्तुवः, शूलम्, उखा, पा-
शुकचरुतण्डुलाश्चेति ।

अथोपकल्पनीयानि ।

प्लक्षशाखा, पलाशशाखा, त्रिगुणरशना, उपाकरणतृणम्,
द्विगुणरशना, पशुः, उदकपूर्णस्थाली, असिः शमिता, हिरण्य-
शकलानि षट्, पृषदाज्यार्थं दधि चेति । ततः पवित्रकरणादि
उखाप्रोक्षणान्तं कृत्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति
पाशुकचरुतण्डुलानां प्रोक्षणम् । आज्यनिर्वापानन्तरम् अष्टका-
चरुपात्रे तण्डुलान् प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तण्डुलान् कुर्यात् । तत
आज्याधिश्रयणम्, तदुत्तरतः अष्टकाचरोरधिश्रयणम्, तदुत्तरतः
पाशुकचरोरधिश्रयणम् स्वयमेव क्रमेण करोति । यौगपद्यस्या-
प्रामाणिकत्वात् । आज्याधिश्रयणं ब्रह्मणः । अष्टकाचरोरधि-
श्रयणं यजमानस्य । पाशुकचरोरधिश्रयणं च पत्न्याः । अन्यस्य
वा कस्य चित् कृत्यं यौगपद्यानुरोधादिति केचित् । ततः
पर्यग्निकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनान्तं कुर्यात् । ततः पश्वङ्गानां
बर्हिभ्यासादनस्य दृष्टत्वादग्नेः पश्वादाज्यादक्षिणतः आर-
भ्य प्रागग्रान् कुशान् उदकसंस्थमास्तीर्य तत्कुशोपरि द-
क्षिणप्रदेशे प्लक्षशाखाम् आस्तीर्य प्रादक्षिण्येनाऽऽवसथ्यस्य पुर-
स्ताद्वत्वा कुण्डसंलग्नं शाखायाः पञ्चमांशपरिमितमवटं स्वात्वा
तत्र पलाशशाखां निखाय त्रिगुणरशनामाप्ताय तया रशनया

शाखाया नाभिपरिमितप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिवेष्टयित्वा अव-
शिष्टावुभौ प्रान्तौ परस्परं मिश्रीकृत्य अन्यतरस्यां रज्ज्वामित-
तरस्या अन्तं प्रवेशयति । ततः एकं तृणमादाय विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य उपाकरोमीति तेन तृणेन प्रत्यङ्मुखास्थितं पशुं स्पृशति ।
ततो द्विगुणरशनामादाय नागपाशं कृत्वा तत्पाशं पशोः दक्षि-
णशृङ्गाभिमुखं प्रवेशयान्तरा शृङ्गं बध्नाति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो
नियुनज्मीति शाखायामुत्तरतो बध्नाति । ततः प्रोक्षणीरादा-
य सङ्केतादिना ब्रह्माणं पृष्ठा तथैव ब्रह्मणाऽनुज्ञातः विश्वेभ्य-
स्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणजलं पशो-
रास्यसमीपे नीत्वा किञ्चिज्जलं पाययित्वा शेषम् अधस्तात्
हृदयादिप्रदेशे प्रक्षिपति । ततः स्वासने उपविश्य उपयम-
नान् कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध
आघारौ हुत्वा क्षुवाज्येन ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं स-
मनक्ति । ततः असिमादाय तदन्यतरभारां क्षुवाग्रे अक्त्वा ते-
नासिना पशोर्ललाटे उपस्पृशति । ततः उल्मुकमादाय पश्वा-
ज्यशाखाग्रीनाम् आज्यपश्वोर्वा सर्वतः प्रादक्षिण्येन वारत्र-
यं पर्येति । ततः तदुल्मुकम् अग्नौ प्रक्षिप्य पश्वाज्यशाखा-
ग्रीनाम् आज्यपश्वोर्वा सर्वतः अप्रादक्षिण्येन वारत्रयं प्रतिप-
र्येति । ततः शमित्रा संज्ञपनार्थमुदीच्यां दिशि नीयमानं पशुं
वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते । ततः तृणद्वयमुपादाय तयोर्मध्ये
एकं तृणं पशुसंज्ञपनप्रदेशे उदग्रं वा प्रक्षिपति । ततस्तस्मिन्
तृणे शमिता मुखसङ्क्राहणेन रज्ज्वादिना कण्ठवेष्टनेन वा यथा
शब्दं न करोति तथा पातयित्वा प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा
उदक्पादं घातयति । ततः संज्ञप्यमाने पशौ यजमानः निरूप्या-
ज्यमधिश्रित्य उद्गास्य उत्पूय अवेक्ष्य स्तुवेणैव गृहीत्वा एकां

९९४ वीरभिक्षोदघस्य संस्कारप्रकाशे

समिधं तिष्ठन्नभ्याधाय उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य स्वाहा दे-
वेभ्य इति जुहोति । इदं देवेभ्यो न ममेति त्यागः । ततः स-
ङ्केतादिना संज्ञप्तः पथुरिति शमित्रा ज्ञापिते तेनैवाज्येन देवे-
भ्यः स्वाहेति जुहोति । इदं देवेभ्यो न ममेति त्यागः । ततः ते-
नैवाज्येन तूर्णी पञ्चाहुतीः जुहोति । इदं प्रजापतये न ममे-
ति सर्वासां त्यागः । ततः पशुबन्धनरज्जुं वपाश्रपणीभ्याम्
उत्तरस्यां दिशि क्वचित्प्रक्षिपति । तत उपकल्पितोदपात्रहस्ता
समानीता पत्नी तदुदपात्रोदकेन पशोर्दक्षिणोत्तरे नासिके
दक्षिणोत्तरौ कर्णौ नाभिं मेढूं पायुं पादानेकीकृत्य क्रमेण शु-
न्धति । ततः तदुदकशेषेण यजमानः पशोः शिरो मुखं नासि-
के चक्षुषी कर्णौ सर्वाण्यङ्गानि अनुषिञ्चति । ततः तदुदकशेषं
पशोः पश्चाज्जागे जघनप्रदेशे निनयति । ततः पशुमुत्तानं कृ-
त्वा तन्नाभ्यग्रे पूर्वोपात्तं तृणं प्रागग्रं निधाय घृताङ्कितयाऽसि-
धारया सतृणां त्वचं तिर्यक् पादयित्वा द्विधाभूततृणस्य मूल-
मादाय तन्मूलं निस्पृतलोहितेनोभयतः अक्त्वा उत्तरतः क-
विभिरस्य वपां निष्काशयेत् । ततो वपाश्रपण्यावादाय उद-
रसंलग्नया वपया आच्छादयति । ततः छेदनेन वपामुदरात्पृ-
थक्कृत्य क्वचिदुत्तरदेशे प्रक्षालयति । ततो वपां स्तुवेणाभि-
धारयेत् । ततोऽग्रेरुत्तरतः स्थित्वा वपां प्रतप्य शाखाग्न्योर-
न्तरेण हृत्वा स्वयं शाखाया बहिर्गत्वा अग्रेर्दक्षिणतः स्थित्वा
श्रपयेत् । ततः श्रप्यमाणां वपां स्तुवेणाभिधारयेत् । ततो व-
पां प्रत्याहृत्य स्वासने उपविश्य स्तुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा वपा-
यां तूर्णीं प्राणदानं विधाय आज्यस्योत्तरत आसाद्यालभते ।
तत आज्यभागाविष्टा प्रथमाष्टकावत् त्रिंशत्स्वसार इत्या-
दिभिर्देवाहुतीश्च हुत्वा अष्टकाचरुणा शान्ता पृथिवीत्यादि-

भिश्चतस्रो जुहुयात् । ततो वपाहोमार्थमर्थपरिमाणञ्चुवमुपादा-
य सव्यहस्ते कृत्वा स्तुवान्तरेण तदुपस्तीर्य तत्र हिरण्यशक-
लमवधायसिना सम्पूर्णमेव वपां गृहीत्वा तत्रावधाय तदुपरि
हिरण्यशकलमवधाय द्विः प्रत्युपस्तीर्य दक्षिणामुखः सव्यं जा-
न्वाच्य प्राचीनावीती वह “वपामित्यस्यादित्य ऋषिः त्रिष्टुप्-
छन्दः पितरो देवता होमे विनियोगः” इति स्मृत्वा, “वह वपां
जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहितान् पराके मेदसः कुल्था
उपतान्त्स्ववन्तु सत्या एषामाशिषः सन्नमन्ताः स्वाहा” इति जु-
होति । इदं पितृभ्यो न ममेति त्यागः । वपोद्धरणमारभ्य हो-
मपर्यन्तं सर्वमपि प्राचीनावीतिना कार्यमित्यपि केचित् । ततो
यज्ञोपवीती भूत्वा उदकमुपस्पृश्य वपाश्रपण्योर्मध्ये या द्विशृ-
ङ्गा विशाखा तां प्रागग्रां कृत्वा इतरां च प्रत्यगग्रां कृत्वा एक-
दैव ते उभे अग्नौ प्रक्षिपति । अथ पशोरवदानानि वृह्णाति ।
तत्र सर्वावदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोहं सव्यबाहुपूर्वनढकं पा-
र्श्वे यकृत् वृकौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरित्येकादश प्रधाना-
र्थानि । दक्षिणबाहुपूर्वनढकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रोणिरिति
श्रीणि । सौविष्टकृतानि । त्र्यवदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोहमिति
श्रीणि । पञ्चावदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोहं सव्यबाहुपूर्वन-
ढकं पार्श्वम् इति पञ्च । ततोऽवदानानि त्रिः प्रक्षाल्य हृदयं
शूले प्रवृष्टं शामित्रे श्रपयति । उखां चाग्रावधिश्रित्य तत्र कि-
ञ्चिदुदकमासिच्यावदानानि प्रक्षिपति । ततः त्रिः प्रच्युते प-
क्षौ शूलात् हृदयं निष्काश्य उखास्यावदानोपरि निधाय क्षुवे-
ण पृषदाज्यमादाय हृदयमभिघार्य स्थाल्याज्येन सर्वपथुमभि-
घारति । अयोस्वामुद्रास्यावदानान्युखाया निष्काश्य कस्मि-
ञ्चित् महति पात्रे हृदयादिक्रमेण उदकसंस्थानि निधाय क्षुवे-

णाउयं गृहीत्वा हृदयादीनां त्र्यङ्गवर्जितानां यथाक्रमं तूष्णीमेव प्राणदानं कृत्वा शास्त्रान्योरन्तरालमार्गेणाहृत्य हृदयादिक्रमेण पुष्पशाखासु उदकसंस्थानि निधाय त्र्यङ्गवर्जितान्यालभते । ततः प्रधानहोमार्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यखण्डं निधाय हृदयादिभ्यः सकाशात् यथाक्रमं द्विर्द्विरवदाय स्रुवे प्रक्षिप्य स्थालीपाकाच्च सकृदेवावदाय तत्रैव क्षिप्त्वा तदुपरि हिरण्यशकलं निधाय सकृदेव प्रत्युपस्तीर्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेति त्यागं विधाय स्विष्टकृदर्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यखण्डं निधाय त्र्यङ्गेभ्यो दक्षिणसकथ्यादिभ्योऽपि द्विर्द्विरवदाय स्रुवे प्रक्षिप्य चरुद्रयादपि सकृत् अवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा तदुपरि हिरण्यखण्डं निधाय द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् । इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्यागः । अत्र हृदयाद्यसर्वावदानग्रहणपक्षे प्रधानावदानशेषेभ्य एव स्विष्टकृद्धोमो भवतीति विशेषः । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीः ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा हुतशेषं प्राश्य पशोरवशिष्टान्यङ्गान्येव ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः स्मृत्यन्तराक्तान् पञ्चविंशतिब्राह्मणान् भोजयेत् इति हरिहरः । वासुदेवकारिकाकारादयस्तु नेदं लिखितवन्तः । ततो द्वितीयदिने नवम्याम् अन्वष्टकाकर्म । तत्र पूर्वदिननियुक्तपशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्यां पूर्वोक्तान्वष्टकावत् सर्वं कर्म कर्त्तव्यम् । सर्वावदानपक्षे क्रमेण पार्श्वसक्थनोरानयनम् । ततो माध्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां तृतीया अष्टका सा प्राजापत्या । अभिधाने इन्द्रस्थाने प्रजापतिं ध्यायेत् । तत्र सिद्ध एव कालशाक आसाद्यते प्रोक्ष्यते च । यस्मिन् काले प्रथमाष्टकायामपूपहोमस्तत्र काले मनसा प्रजापतये स्वाहेति कालशार्कं जुहुयात् ।

शेषं समानं प्रथमाष्टकयेति । कालशाकाभावे अवश्यकर्त्तव्य-
त्वात् वास्तुकेनापि कार्या । ततोऽपरेद्युः पूर्ववदन्वष्टकाकर्म ।
ततो भाद्रपद्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां चतुर्थी अष्टका । सा शाकेन
कार्या प्रजापतिदेवत्या । तत्र प्रथमाष्टकावत् सर्वं कर्म भवति ।
एतावान् विशेषः । आसादने चरुस्थालीद्वयम् । तण्डुलानन्त-
रं कालशाकमासादयेत् । कालशाकसम्बन्धि सर्वं कर्म प्राची-
नावीतिना दक्षिणामुखेन च कार्यम् । अत एतत्कृत्वोदकस्प-
र्शनं कार्यम् । अन्यत् यज्ञोपवीतिनेति । अपूपहोमस्थाने पि-
तृभ्यः स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् । अत्र सर्वास्वष्टकासु आदौ
अपूपादिभिराहुतिः तदनन्तरं तत्र तत्रोक्तस्थालीपाकैरिति गर्गः ।
अत्र चतुर्थ्यामष्टकायामपि सिद्ध एव शाक आसाद्यत इति
तु युक्तम् । अत्रापि श्वोऽन्वष्टका पूर्ववत् ।

अथ शूलगवाख्यं कर्मोच्यते ।

एतस्य च नित्यत्वं पाकयज्ञकथनप्रसङ्गे कल्पतरुधृतदेव-
लवचनेन पाकयज्ञत्वादेव पूर्वमुक्तम् । काम्यत्वं चास्य पार-
स्करसूत्रात् ।

तथा च पास्करः, शूलगवः, स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो ध-
न्यो यशस्य आयुष्य इति ।

स्वर्गकामस्य पशुकामस्य पुत्रकामस्य धनकामस्य यशस्का-
मस्य भवति । सकृत् कृतेऽपि वचनसामर्थ्यात् सर्वेऽपि कामाः
सम्पद्यन्त एवेति अनन्तः । अत्र च स्वर्गादिकामानां पर्या-
येण सिद्धिः । न हि युगपत् स्वर्गादिकामानामुत्पात्तिसम्भव इति
कर्कः । इति कर्त्तव्यतां च—

स एवाह, औपासनमरण्यं हत्वा वितानं साध-
यित्वा रौद्रं पशुमालभेत् साण्डम् । गौर्वा शब्दात्

वपाः श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाः स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवाये-
शानायेति च । वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते व्याघारणम् । व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति । लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिः हरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नम इति । ऊर्ध्वं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनति । अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । नैतस्य पशो-
र्ग्रामः हरति । एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः । पायसेनानर्थलुप्तः। तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणेति ।

औपासनमरण्यः हृत्वेति । उपासनासाधनभूतम् औपासनमावसध्याग्निम् अरण्यं वनं प्रति हृत्वा तत्र वितानं त्रेता-
ग्निविन्यासं साधयित्वा गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीन् साधयित्वेत्यर्थः । तत्र रौद्रं रुद्रदेवत्यं पशुं छागम् । सामन्यतोऽपि श्रुतः पशुशब्दः अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् छागपरो बोध्यः । आ-
रुभेत देवतोद्देशेन त्यजेदित्यर्थः । कीदृशं छागम् साण्डम् अ-
ण्डाभ्यां युक्तम् अक्लीबमित्यर्थः । एवं पूर्वपक्षिते स्वमतेन प-
शुं विवेचयति “गौर्वा शब्दात्” इति । वाशब्दोऽवधारणे ।
स पशुः गौरेव भवति । कुतः शूलगव इति शब्दात् । इयमा-

रूपा तदैवानुगतार्था भवति यद्ययं पशुः गौः स्यात् । तस्मात्
गौरेव । वपां श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय व-
पामन्तरिक्षाय वसाः स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ।
वपां स्थालीपाकं चरुं हृदयादीन्यवदानानि च सहैव श्रपयि-
त्वा । पशौ शामित्रेऽवदानश्रपणं दृष्टं वपाश्रपणं चाहवनीय इति
तदत्र माभूदिति सहश्रपणार्थं पुनर्वचनम् । तत्र रुद्राय वपाम् ।
अन्तरिक्षाय वसाम् । अत्र श्रपयतीत्यस्यानुवृत्तावपि श्रपणस्यो-
क्तत्वात्तन्निष्पद्योजनमिति नानुषज्यते । अतः जुहोतीत्यध्या-
ह्रियते अपेक्षितत्वात् । एवं च यथोक्तकाले रुद्राय स्वाहेति वपाहो-
मः अन्तरिक्षाय स्वाहेति वसाहोमश्च । किञ्च स्थालीपाकमिश्राण्यव-
दानानि जुहोति । यदाऽवदानानि जुहोति तदा स्थालीपाकेन
सह संयोज्य जुहोति । अवदानानि च हृदयादीनि पूर्वोक्तानि ।
अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवाये-
क्षानायेति नवभिर्मन्त्रैर्नवकृत्वोऽवदानानि जुहोति । नवकृत्वो-
ऽपि स्थालीपाकेन मिश्रीकृत्य जुहोतीत्यर्थः । वनस्पतिस्विष्ट-
कृदन्ते व्याघारणम् । वनस्पतिः स्विष्टकृतः प्राक् क्रियमाणः
पृषदाज्यसाधनको होमः । स्विष्टकृत् प्रसिद्धः । स्विष्टकृदन्त इत्ये-
व सिद्धे वनस्पतिग्रहणं तद्धोमप्राप्त्यर्थम् । व्याघारणं दिग्ग्या-
धारणम् । कचिद्दिग्ग्याधारणमित्येव पाठः । सोऽपि दिग्देव-
त्यः होमशेषवसासाधनकस्तथैव तत्र दृष्टत्वात् । व्याघारणान्ते
पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहप-
तिमिति । दिग्ग्याधारणस्यान्ते अवसाने पत्नीः इन्द्राण्यादीः
संयाजयन्ति । द्रव्यस्यानुक्तत्वात् जाघन्यैव । पशौ तथैव दृष्टत्वा-
त् । इन्द्राण्या इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाशब्दान्तैः । लो-
हितं पालाशेषु कूर्जेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिः हरति । आग-

१००० वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

न्नुनामन्ते निवेश इत्युक्तत्वात् । सर्वहोमान्ते संस्रवं प्राश्य प्रस्तु-
तत्वासस्यैव लोहितं रक्तम् । पलाशानाम् इमानि पालाशानि तेषु
कूर्चेषु आसनेषु रुद्राय देवतायै सेनाभ्यश्च । सेना अपि रुद्रस्यै-
व । यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेना इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । ताभ्यश्च ब-
लिम् उपहारं हरति ददाति यास्ते रुद्रेत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः ।
अर्थादेकैकस्मिन् कूर्चे एकैकेन मन्त्रेण । ऊवध्यं लोहितलिप्त-
मग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनति । ऊवध्यं पुरीषस्थानं पाटीति
प्रसिद्धम् । लोहितेन रुधरेण लिप्तं संस्पृष्टम् अग्नौ आहवनीये
प्रक्षिपति अधो वा भूमौ वा निखनति । गर्तं कृत्वा तत्र निद-
धातीत्यर्थः । अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमा-
भ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । वातम् अनुगतम् अनुवातं वाताभि-
मुखं पशुं यागेभ्योऽवशिष्टं पशुशरीरम् अवस्थाप्य निधाय रुद्रैः
नमस्त इत्यध्यायपरिपठितैः उपतिष्ठते । नमस्त इति समस्ते-
नाध्यायेनोपतिष्ठते इत्यर्थः । पक्षान्तरमाह । प्रथमोत्तमाभ्यां वा-
ऽनुवाकाभ्याम् । अनुवाक ऋक्सङ्घोऽध्येतृप्रसिद्धः । नमस्त
इत्यादिषोडशऋगात्मकः प्रथमः । द्रापे अन्धस इत्यादिर्विंशति-
ऋगात्मक उत्तमः । नैतस्य पशोग्रामं हरन्ति । एतस्य रुद्रदै-
वतस्य पशोः यागावशिष्टं मांसं ग्रामं प्रति न हरन्ति न नय-
यन्ति । एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः । एवं शूलगवमुक्त्वा एत-
स्य विधिं गोयज्ञेऽतिदिशति । एतेन शूलगवेन शूलगवोक्तवि-
धिना गोयज्ञनामकः कर्मविशेषः व्याख्यातः कथितः । परं तु
पायसेनानर्थलुप्तः । पयसा साधितः चरुः पायसः परमाहमि-
तियावत् । तेन कार्यः न पशुनेत्यर्थः । पशुः पयसा कथं सिध्येदि-
त्याह—अनर्थलुप्तः । न अर्थेन प्रयोजनेन लुप्तः । एवं चात्र पाय-
सेन यावानर्थः कर्तुं शक्यते तावान् कर्तव्यः । स चार्थः केव-

लः शूलगवप्रधानदेवताभ्यो होमरूपः । एवं चात्र पायसेन शूल-
गवप्रधानदेवताभ्यो होममात्रेणैव गोयज्ञो भवतीति तात्पर्यम् ।
तस्य तुल्यवया गर्दक्षिणेति । तस्य शूलगवसाधनस्य पशोः या-
वत् द्विसांवत्सारिकत्रिसांवत्सरिकादिवयः तावत् वयो यस्य स
तुल्यवयाः तावद्द्वार्षिक इत्यर्थः । स दक्षिणा । गोयज्ञे तु पशोरेवा-
भावात् कुतस्तरां तस्य तुल्यवया इति पूर्णपात्रादिकमेव दक्षि-
णा भवतीति केचिदाहुः । अपरे औचित्यात्तथा कल्पयन्ति ।
इति सूत्रार्थः ।

अथ प्रयोगः ।

स तु हरिहरादिलिखितरीत्यैव लिख्यते । स्वर्गपशुपुत्रध-
नयशआयुःकामानां शूलगवपशुवन्धो विहितः । तत्र मातृपूजा-
पूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यं ग-
च्छेत् । तत्र शुचौ देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यङ्गुलं मण्डलं
वृत्तं विधाय तन्मध्यनिग्वानशङ्कोः अष्टौ एकादश द्वादश वा
स्वकीयानि पदानि प्राचीं गत्वा तदन्ते शङ्कुं निग्वाय तयोः
शङ्कोः उभयतः पाशां रज्जुं प्रमायाद्विवनीयायतनं रचयेत् ।

यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् ।

आगमार्द्धे च शङ्कुः स्यात्तदूर्ध्वे च निरञ्छनम् ॥

इति शूलवचनानुसारेण । अत्रायं रचनाप्रकारः । पूर्वस्मा-
च्छङ्कोः द्वादशाङ्गुष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्य-
ज्य तत्र शङ्कुद्वयं निखाय चतुर्विंशत्यङ्गुलां रज्जुं परिमाय
तावतीमेव अधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशां कृत्वा रज्जोराग-
मार्द्धे शङ्कुस्थानं सूत्रादिनाऽङ्कयित्वा अपरागमार्द्धे निरञ्छनम्
आकर्षणसूत्रगुणमोष्य पूर्वार्द्धपरार्द्धान्तयोः शङ्कोः तस्या रज्ज्वाः
पाशद्वयं निक्षिप्य निरञ्छनेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य शङ्कु-

१००२ बीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

स्थाने शङ्कुं निखनेत् । ततस्तामेव रज्जुम् उत्तरतो नीत्वा त-
थैवाऽऽकृष्य शङ्कुस्थाने अपरं शङ्कुं निखनेत् । अथ रज्ज्वाः पाशौ
परिवर्त्य पूर्ववत् निरञ्छनगुणेन दक्षिणत आकृष्य शङ्कुस्थाने
शङ्कुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुम् उत्तरतो नीत्वा तथैवाऽऽकृष्य
शङ्कुस्थाने शङ्कुं निखन्यात् । एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यङ्गुलाया-
मविस्तारमाहवनीयायतनं सम्पद्यते । ततो गार्हपत्याहवनीया-
न्तरालसंमितां रज्जुं षट्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्ठमंशं
सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरवितृ-
तीये शङ्कुस्थानार्थम् अङ्कयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः श-
ङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनादक्षिणत आकृष्य अपर-
वितृतीयाङ्के शङ्कुं निखाय तस्मिन् शङ्कौ अन्यरज्जुपाशं प्रति-
मुच्य षोडशाङ्गुलानि परिमाय वृत्तं मण्डलं विरचय्य तन्म-
ध्यमशङ्कोश्चत्वार्यङ्गुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वापरायतां
मण्डलसंमितां रज्जुं निपात्य रेखामुल्लिखेत् । एवं धनुषाकृति
दक्षिणाग्न्यायतनं सम्पद्यते । अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आ-
हवनीयादुत्तरतः वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं
कुर्यात् । एवं वितानं साधयित्वा तेषु पञ्चभूसंस्कान् कृत्वा
गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं स्थापयित्वा मृन्मयेन पात्रेण गा-
र्हपत्यैकदेशमादाय आहवनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत् । तत
एवमेव गार्हपत्यादक्षिणाग्निखरे दक्षिणाग्निम् । आहवनीयस्य दक्षि-
णतो ब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पथुना अहं यक्ष्ये तत्र
मे त्वं ब्रह्मा भवेति ब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्त आसने
तमुपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रो-
क्षणीपात्रं वज्रः अन्तर्धानवृणं च इत्येतानि पञ्च आसादयति ।
ततो रज्जुं शङ्कुं शम्याम् अभि पुरीषाहरणम् उदकम् सिक्क-

ताः आच्छादनवस्त्रम् इत्यष्टौ उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमन्तर्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणी-
निधाय वज्रमादाय वेदिं मिमीते स्फ्येन । आहवनीयस्य द-
क्षिणतः प्राचीं त्र्यरत्रिं पश्चिमतः चतुररत्रिम् उत्तरतस्त्यरत्रिं
पूर्वतश्च त्र्यरत्रिम् इत्येवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिस-
मुष्ट उत्तरतो वज्रेणोत्करं परिलिख्य तदन्तिके वज्रं निधाय
तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्ये
पाणावाधाय दक्षिणेनाऽऽलभ्य तेन वज्रेण पृथिवीम् आत्मानं
वाऽसंसृशन् वेद्यामुदग्रं तृणं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य
तदत्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथै-
व प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे वारद्वयं क-
रोति । पुरीषकरणान्ते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां उत्करेऽभि-
न्यासं करोति । ततस्तृतीयं प्रहरणादि । तथैव चतुर्थं कृत्वा
ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीत्यामन्त्रितेन ब्रह्मणा परि-
गृहाणेत्यनुज्ञातः स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः प्राचीं परिगृह्य पश्चिम-
त उदीचीम् उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति । अथ वेद्यां प्राची-
स्तिस्रो लेखा उल्लिख्य अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणप्रमृतिभ्यो
लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्राक्षिप्य क्रमेण ले-
खाः संमृशति । तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वकर्तृकाः मन्त्रर-
हिताश्च, ऋत्विगन्तराभावात् समाम्नायाभावाच्च । अथाहवनी-
यस्य पुरस्तात् उत्तरवेदिस्थाने पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा पूर्वा-
र्द्धे शङ्कुं निधाय द्वात्रिंशदङ्गुलां शम्यामादाय चतुरस्राम् उ-
त्तरवेदिं शम्यामार्त्रीं मिमीते । ततस्तथैव शम्यया उत्तरवेदे
उत्तरतश्चात्वालं मिमीते । तद्यथा, पुरस्तादुदीचीं शम्यां निपा-
त्य स्फ्येन तावतीं लेखामुल्लिख्य तथैव दक्षिणतः प्राचीं प-

१००४ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

श्विमत् उदीचीमुत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य लेखागुल्लि-
 खेत् । एवं चतुरस्रं शम्याप्रमाणं चात्वालं सम्पद्यते ।
 ततश्चात्वालमध्ये स्फद्याग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादाय उत्तरवेदौ
 शङ्कुसमीपे प्रक्षिप्य अभिन्यासं विधाय पुनरेवं द्विरपरं प्र-
 हृत्य पुरीषादानोत्तरवेदिपुरीषप्रक्षेपाभिन्यासान् कृत्वा चतुर्थवे-
 लायाम् अभ्रया चात्वालं खात्वा यावता पुरीषेण शम्यामात्री
 उत्तरवेदिः ऊर्ध्वा पूर्यते तावत्पुरीषं पुरीषाहरणेन चात्वा-
 लादाय प्रक्षिपेत् । एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेश-
 मात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामु-
 पकीर्य वाससाऽऽच्छादयति । अथ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं
 संस्कृत्य पञ्चगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्या आहवनीये सो-
 पयमनीकाधिशृते इधमस्थाभिमुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पु-
 रस्तात्पश्चादक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य
 प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेः आग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदि निनीय प-
 ञ्चगृहीतेनाज्येन नाभिं व्याघारयति कोणे हिरण्यं पश्यन् । यथा-
 पूर्वं दक्षिणस्यां सक्त्याम् आघार्योत्तरापरस्याम् ततो दक्षिणापर-
 स्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्ये चाभिघार्य शेषमाज्यं सुव उद्य-
 म्योर्ध्वमुत्क्षिपति । ततो नाभिं पैलुदारवैः परिधिभिः परिद-
 धाति । तद्यथा, प्रथमम् उदगग्रेण पश्चिमतः अनन्तरं प्रागग्रेण
 दक्षिणतः ततः प्रागग्रेणोत्तरतः । ततो नाभिमध्ये गुग्गुलुसुग-
 न्धितेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षण्याः अभावेऽन्या निदधाति । तदुप-
 रि उपयमनीगन्धमग्निं स्थापयति । उपयमनीं च तत्समीपे निवप-
 ति चात्वाले वा । प्रणीयमानमग्निं ब्रह्मानुगच्छति । ततो यज-
 मानः प्रणीताः उत्तरवेदेः उत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं
 परिस्तीर्य गार्हपत्यं च पात्राण्यासादयति । आज्यस्थाली,

संमार्गकुशाः, सन्नहनावच्छादनानि, परिधयः, उपयमनकु-
शाः, समिधः, हुवः, आज्यम्, वपाश्रपण्यौ, चरुस्थाली, शु-
लम्, उखा, तण्डुलाः, दक्षिणार्थं तुल्यवयाः गोश्चेति । उपकल्प-
नीयान्युपकल्पयति । बर्हिः, प्लक्षशाखाः, त्रिगुणरशना, उपा-
करणतृणम्, द्विगुणरशना, गोपशुः, अभिः, पान्नेजनी, दधि,
हिरण्यशकलानि पट् , पलाशपत्राणि चेति । तत आसादनक्र-
मेण पात्राणि प्रोक्षति । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तण्डुला-
न् प्रोक्षति । आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य गार्हपत्येऽधिश्चि-
त्य पर्यग्निं कुर्यात् । ततो वेदिं मध्यसङ्गृहीतामभ्या खा-
त्वा ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं ग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य परि-
गृहाणेति ब्रह्मानुज्ञातः पूर्ववत् स्फयेन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं
परिगृह्णानुमार्ष्टि । आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणी-
तोदकेन पाणी अवनिज्य प्रणीतानां पश्चिमतः प्रागग्रं स्फयं
निधाय तदुपरि इध्मावर्हिणी आसादयति । ततः क्षुवं प्रतप्य
संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुद्रास्य प्रोक्ष-
णीनामपरेण कृत्वा उत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूय वेदिं प्रोक्ष्य
बर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन बर्हिर्मूत्त्वानि सिक्त्वा बर्हिर्विसं-
स्य सन्नहनं च विसंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रौणौ निधाय सन्न-
हनावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति । तद्यथा, बर्हिःपूलकं
त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा द्वितीयं
भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा तृतीयं भागं दक्षिणेनोत्थापितं
सव्येन सङ्गृह्णाङ्कस्थितं प्रथमं भागं दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणाति
उदक्संस्थम् । तथैव द्वितीयभागं गृहीत्वा अङ्के कृत्वा सव्यस्थि-
तं दक्षिणेनादाय अङ्कगतं सव्येन सङ्गृह्य पूर्वस्तृतवर्हिर्मूलानि
द्वितीयवर्हिर्भागैर्ग्राच्छादयन् स्तृत्वा तृतीयभागमादाय स्फयो-

१००६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

पग्रहेण तथैव स्तृणाति पश्चादपवर्गम् । तत उपरि प्लक्षशाखाः
स्तृणाति । अथाहवनीयं कल्पयति । ततो मध्यमदक्षिणोत्तरा-
न् परिधीन् आहवनीये परिधाय आहवनीयमेवेक्ष्य अग्रेणा-
हवनीयं परीत्य पलाशशाखां निखनति । तां त्रिगुणरश्नया
त्रिः परिव्ययति । तत्र शकलमुपगृहति । रुद्राय त्वोपाक-
रोमीति उपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणरश्नया-
ऽन्तरा शृङ्गं पशुं बध्वा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां नियु-
नक्ति । अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः
प्रोक्ष्य श्वेतास्ये उपगृह्य अधस्तादुपोक्षति । तत उपय-
मनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पूर्वा-
घारमाधार्य उत्तराघारान्ते स्तुवाग्रेण ललाटांसश्रोणिषु पशुं
समनक्ति । ततः स्तुवाग्राक्ताभ्यां स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृ-
शति । स्वरुमवगुह्य असिम् एकतः घृतेनाभ्यज्य निदध्यात् ।
अथाहवनीयस्योत्तरतः स्फयेन शामित्राय परिलिख्य आहव-
नीयस्योल्मुकेन पञ्चाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान्
पर्यग्निं कुर्यात् त्रिः । पुनरुल्मुकमाहवनीये प्राक्षिप्य तावत्प्रति-
गच्छेत् । पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय पशुं कण्ठे बध्वा व-
पाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उदग्गच्छेत् । तत्र वेदितृणद्वयमादाय
शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात् एकं तृणमास्तीर्य
तत्र पशुं प्राक्शिरसम् प्रत्यक्शिरसं वा उदक्पादं निपात्य
अवाशयमानं मुखं सङ्गृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयति । सत्य-
न्यस्मिन् पुरुषे शमितरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णा-
हुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुतिम् आ-
हवनीये हुत्वा संज्ञप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन
हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च जुहोति । अथ वपाश्रपणीभ्यां नियो-

जनीं चात्वाले प्रास्य पात्रेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वय-
मेव करोति । यथा, मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं
पायुं संहृत्य पादान् एकैकं पात्रेजनीजलेन स्पृशति । शेषेण
शिरः प्रभृति कर्णपर्यन्तं पुनस्तथैवाप्याय्य ततोऽङ्गानि नि-
षिच्य शेषं पशोः पश्चाद्भागे निषिञ्चेत् । तत उत्तानं
पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय घृताभ्यक्तयाऽसिधारया-
ऽभिनिधाय सतृणां त्वचं छित्त्वा तृणमूलम् उभयतो लो-
हितेनावत्वा तृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा
पुनरागत्योपविश्य वपामुत्थित्य वपाश्रपणीभ्यां प्रोण्य छि-
त्त्वाऽऽज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति । हृदयादीनि सर्वाणि
त्रीणि पञ्च वा यथाकाममवदानान्यवदाय जाघनीं चावदाय
श्वन्त्रे ऊवध्यमवधाय लोहितं चावधाय चरौ तण्डुलानोप्य वपां
शामित्रे प्रतप्य उत्तरतः स्थित्वा आहवनीये च प्रतप्य शाखा-
ग्न्योरन्तरेणाहृत्य दक्षिणतः स्थित्वा वपामभिघारयति । सुवे-
णाज्येनाभिघारयन् श्रपयति । गार्हपत्ये स्थालीपाकम्, शामित्रे
हृदयादीनि प्रतृद्य । तत्र हृदयं शूले । चरुं पर्याग्रे कृत्वा वपामभि-
घारयति । अथ त्रिः प्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन ह्य-
मभिघार्य इतराप्यवदानान्याज्येन सर्वाणि च व्यङ्गवर्जमभिघा-
र्य स्थालीपाकमुद्रास्य अनन्तरमुखां च वपाया अङ्गानां च
प्राणदानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणाऽऽमाद्य अङ्गानि शाखा-
ग्न्योरन्तरेणाहृत्य वेद्यामासाद्य वपामवदाय अङ्गानि चालभ्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा वपाहोमार्थं सुवे आज्य-
मुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं
दत्त्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वपां जुहोति । वपाश्रपण्यौ
चाग्नौ प्रास्यति । तत उखातो वसां गृहीत्वा अन्तरिक्षाय

१००८ वीरामित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

स्वाहेति जुहुयात् । अथावदानहोमार्थं स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाग्रभ्यः प्रत्येकं द्विर्द्विरवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य, असर्वाणि चेत् क्षताभ्यङ्गं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति । एवं पुनः स्रुवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानद्विर्द्विरवदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलावधानाभिघारणानि कृत्वा अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः एकैकस्मै जुहोति । एवं नव प्रधानहोमाः सम्पद्यन्ते । ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा सर्वावदानपक्षे त्र्यङ्गेभ्यो द्विर्द्विरवदाय असर्वावदानपक्षे तेभ्य एव प्रधानार्थेभ्यो द्विर्द्विरवदाय सकृच्चरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यग्रेरुत्तरप्रदेशे जुहुयात् । ततः स्रुवेण वसां गृहीत्वा आहवनीयस्य पुरस्तात्, दिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः, प्रदिशः स्वाहा इदं प्रादिग्भ्यः । पश्चिमतः, आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः । उत्तरतः, विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः । मध्यतः, उदिशः स्वाहा इदमुदिग्भ्यः । ततः जाघनीं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः स्रुवेणावदायावदाय, इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै, रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै, शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै, भवान्यै स्वाहा इदं भवान्यै, अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये एताः पञ्च पत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात् । ततः आहवनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्ते संस्रवप्राशनानन्तरं शूलगवपशुना तुल्यवयसं वृषं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः पलाशपत्रेषु षट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन,

यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः इति सर्वबलिषु त्यागाः । एवम्, यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः । एवम्, यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः । यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः । यास्ते रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः । यास्ते रुद्राऽधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः । यास्ते रुद्राऽधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्यः । उवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपणमधोनिखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्त इत्यादिना अस्य प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्यां रुद्रानुपस्थाय उदकमुपस्पृशेत् । एतस्य पशोर्मांसं ग्रामं नानयेत् ।

इति समाप्तः शूलगवः ।

अथ गोयज्ञपद्धतिः ।

तत्र विहितमातृपूजाभ्युदयिकः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषां फलानामन्यतमकामः औपासनमरण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आन्यभागाविष्टा शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रशर्वपशुपत्युग्रानिभ्रवमहादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारान्तैर्नामिभिश्रुत्यर्थ्यन्तैर्नवाभिर्मन्त्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् । ततः पायसादेव स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्ते संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ।

इति गोयज्ञपद्धतिः ।

अथ उक्तेष्वेव कर्मसु नैमित्तिकानि उच्यन्ते ।

१०१० वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

तत्राकरणे च सर्वत्र प्रायश्चित्तं हुत्वा तस्य करणम् । तत्र पदार्था द्विविधा आरादुपकारकाः सन्निपत्योपकारकाश्च । तत्रा-
रादुपकारकाणामाधाराज्यभागप्रभृतीनामकरणे प्रायश्चित्तं हुत्वा
कर्मसमाप्तेः प्राक् तेषां करणम् । अकाले च कृते तस्य क्रमा-
नुग्रहार्थं पुनरावृत्तिर्न भवति ।

तदुक्तं कठसूत्रे, प्राक् कालात्कृतं कर्म नावर्तयेदन्तरि-
तं प्राक् समापनात्कुर्यात् इति ।

मानवसूत्रे च, कर्मान्तरितं कुर्यात् । संस्कारान्तरे प्रा-
यश्चित्तमेव जुहुयाद्द्रव्यावृत्तौ सह मन्त्रमावर्तयेत्तूष्णीं वेति ।

तथा, देवतावदानमन्त्रकर्मविपर्यासेऽनाम्नातप्रायश्चित्तायां
वाऽऽपदि त्वं नः—स त्वन्नो—अयाश्चाम्न इत्येताभिर्जुहुयात् व्याह-
तिभिश्च । काले वाचं विसृज्य वैष्णवीं निगद्य पुनर्यच्छेदिति ।
प्रायश्चित्तं चात्र स्मार्त्ते सर्वत्र अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति
सर्वाभिश्चतुर्थः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्येव ।

एतद्व्याख्यानं तु पूर्वं कृतमेव । पिण्डपितृयज्ञादौ प्रायश्चित्ते
सज्जाते प्रायश्चित्तहोमः प्राचीनावीतिनैव कार्यः । सन्निपत्यो-
पकारकस्य द्रव्यसंस्काररूपस्याकरणे प्रायश्चित्तं कृत्वा संस्का-
र्यद्रव्यस्य मुख्योपयोगात् प्राक् करणम् । तत ऊर्द्धं तु लोप
एव । अकरणनिबन्धनं प्रायश्चित्तमात्रं भवति ।

तदुक्तं निदानसूत्रे, अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते
परिसमाप्ते तु न कर्त्तव्यं तदुपकारार्थत्वात् द्रव्यसंस्काररूपमु-
पयुक्ते द्रव्ये लुप्यते तदर्थत्वादन्तरितं प्रायश्चित्तं हूयते संस्कार-
लोपात्संस्थिते प्रधाने यदङ्गं लुप्तं तस्याप्यर्थ इति ।

तत्र ब्रह्मवरणविस्मृतौ ब्रह्मवरणम् आसमाप्तेः । अत्र यो-
ऽवधिरुच्यते तस्मात्प्राक् प्रायश्चित्तं हुत्वा तस्य विस्मृतस्य क-

रणम् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । प्रणयनं प्राक् स्तुवाभ्युक्षणात् ।
परिस्तरणं प्रागन्त्यहोमात् । पात्रासादनं प्राक् तत्तत्पात्रप्रयो-
जनात् । पवित्रकरणं प्राक् द्वितीयप्रोक्षण्युत्पवनात् । प्रोक्षणी-
संस्कार आपर्युक्षणात् । प्रणीताप्रोक्षणीस्कन्दने प्रायश्चित्तमात्रम् ।
नाशे तु पुनरुत्पत्तिः । पात्राणां प्रोक्षणम् आ तत्तत्पात्रप्रयो-
जनात् । आज्यनिर्वापः प्रागन्त्याऽऽज्यकार्यात् । अधिश्रपणं
च पर्याग्निकरणं च स्तुवस्य प्रतपनसंमार्जनाभ्युक्षणानि च तस्य
आ अन्त्यकार्यात् । आज्योद्गासनमोत्पवनात् । ईक्षणम् आ
अन्त्यहोमात् । द्वितीयप्रोक्षण्युत्पवनमापर्युक्षणात् । उपयमनकुशा-
दानं प्रागन्त्यकार्यात् । समिदाधानम् आऽन्त्यहोमात् । पर्युक्षणं
च मन्त्रवर्जम् आधारादिहोमे कृते त्यागे च कृते पुनर्मन्त्रानुरोधार्थं
नावर्तते । मन्त्रस्याङ्गत्वात् । त्यागे अकृते तु आवर्तत एव ।
त्यागस्य होमस्वरूपत्वात् । एवं सर्वत्र सुधिया बोध्यम् । एव-
मग्निपरिचरणं कुर्वन्तौ पत्नीयजमानावग्निं परित्यज्य ग्रामसीमा-
मतीत्य एकरात्रं चेद्वसतस्तदा पुनराधानं प्रायश्चित्तं भवति ।
तत्र पूर्वोऽग्निर्लौकिको भवति । संस्कारैर्लुप्तो भवतीत्यर्थः ।
तत्र प्रातः पुनराधानं यथोक्तं कृत्वा होमलोपे साय-
म्प्रातर्होमावपि तन्त्रेण कुर्यात् । बहुहोमलोपे तु बहून् होमान्
कुर्यादिति हरिहरः । अत्रानेकार्थसङ्ग्रहका मण्डन-रेणु-हरिहर-
देवयाज्ञिकादिधृताः श्लोकाः ।

अग्रावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥

अनो विना समारूढ ऊर्ध्वं शम्यापरासनात् ।

हृतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात् ॥

कुरुक्षेत्रादितीर्थानां गमने देशविप्लवे ।

१०१२ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

समारोपं विनैवाग्नीन्नोद्वहेयुर्विपश्चितः ॥
 आरोप्याग्नीनरण्योः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः ।
 दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत् मथ्यमानो हुताशनः ॥
 ग्रामात्सीमान्तरं गच्छेत्प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ।
 अहुतो वत्सरं गच्छत्युदकेन शमं गतः ।
 शिष्येनोद्वाहयेदग्नीन् पुनराधानमर्हति ।
 अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ।
 आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ॥
 अब्दं स्वयमजुहुयो हावयेद्वृत्तिगादिना ।
 तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा ॥
 एतस्मिन्निमित्ते प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचर-
 णादूर्ध्वं पत्न्याश्च पादकृक्काचरणात्पुनर्विवाहवदाधानमिति हरि-
 हरः । अनाहिताग्नेः इष्टिस्थाने चरुः ।
 विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुलङ्घ्य गच्छति ।
 होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
 अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।
 पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥
 ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्यातिचारेण प्रगच्छति ।
 पुनराधानमत्रैकं इच्छन्ति न तु गौतमः ॥
 दाहयित्वाऽग्निभिर्भार्या सट्शीं पूर्वसंस्थिताम् ।
 पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बितः ॥
 दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
 आहरोद्विधिवद्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥
 अत्र हरिहरः । एकपत्नीकस्य पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतु-
 र्थीकर्मन्तरमाधानम् । अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्याः मरणे

अरणिपात्रैः सहाऽऽवसथ्येन तां दाहयित्वा आशौचान्ते पुनराधानम् । तथा तत्रैव, यदि यजमानः प्रजार्थी कामार्थी वा उद्वहेत्तदा अन्ये अरणी सम्पाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमं त्यक्त्वा तदन्ते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पञ्चमेऽहनि पुनराधानमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं सम्पाद्य सद्यश्चतुर्थीकर्म च कृत्वा तद्दिन एवाऽऽवसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः । अत्र पक्षद्वयेऽपि पूर्वयोररण्योः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनम् अन्यारण्योराधानम् । पात्राणि तु तान्येव । अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव । यत्तु—

छन्दोगपरिशिष्टे,

सदारो यः पुनर्दारान् कथञ्चित्कारणान्तरात् ।

कर्तुमिच्छति यः साग्निः क होमोऽस्य विधीयते ॥

स्वेऽग्रावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ।

न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छन्दोगविषयमिति लिखनम् । तन्न, छन्दोगानामेवेदमित्यत्र ज्ञापकाभावात् । न चेदं वाच्यम्, छन्दोगपरिशिष्टे पठितत्वाच्छन्दोगानामिति । तथासति पवित्रलक्षणादयो बहवः पदार्थाश्छन्दोगैकविषया एव भवेयुरिति । वस्तुतस्तु नात्र पुनराधानाभावप्रतिपादकं किञ्चिदीक्षामहे विवाहसम्बन्धिहोमस्तत्रैव कर्तव्य इत्येतावन्मात्रमुच्यते । श्रौतदेवयाज्ञिकस्तु जीवन्त्यामपि ज्येष्ठायां द्वितीयस्त्रीपरिणयने कृते उत्सर्गेष्ट्याग्नीनुःसृज्यान्यया सह पुनरादध्यादिति स्मृतिचन्द्रिकायामित्याह ।

उपघातः क्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः ।

चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥

प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽन्त्यजादिना ।
उपेक्षणं प्रवासादि प्रमादोऽग्रेरधारणम् ॥
स्पृष्टोऽग्निर्यदि चाण्डालैरुदक्यादिभिरेव च ।
उपघातेषु सर्वेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ॥
समिन्धनं तु पुनस्त्वेति मन्त्रेण समिद्धस्याप्यग्नेः पुनरिन्ध-
नप्रक्षेपेण प्रदीप्ततरकरणम् ।

यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदि ।
आ होमान्न निवर्तेते पुनराधानमर्हति ॥
यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति बह्वयः ॥
विनाग्निर्भियदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।
अतिक्रामेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥
पत्न्यन्तरेऽथ वा पत्यौ हुताशनसमीपगे ।
तदा पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥
पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गृहे यदि ।
आ होमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति ॥
एकाकिनी यदा पत्नी बह्वीनादाय गच्छति ।
तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यति ॥
अत्र अग्निगतं बहुत्वमविवक्षितं न्यायस्य तुल्यत्वादिति ।
रजोदोषे समुत्पन्ने मृतके मृतकेऽपि वा ।
प्रवसन्नग्निमान् विप्रः पुनराधानमर्हति ॥
बह्वीनामपि चैकस्यामुदक्यायां तु न व्रजेत् ।
एकादशे चतुर्थेऽह्नि गन्तुमिच्छेन्नमित्ततः ॥
नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।
न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थं न तु व्रजेत् ॥

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ।
 सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्युरग्रयः ॥
 प्रत्यक्षमराणिद्वारं वाऽन्यथाग्निविनाशनम् ।
 तत्र नान्वारभेदग्निं पुनराधिरुदाहृता ॥
 अत्र च पुनराधिस्थले पुनराधानमेव । पुनराधेः स्मार्ते अ-
 नुक्तत्वात् पुनराधानेनाप्याग्निनिष्पादनस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।
 आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।
 न काप्यारम्भणं केचिल्लौगाक्ष्यादिनिबन्धनात् ॥
 उदक्या चेद्भवेत्पत्नी प्रसूता प्रवसत्यपि ।
 अन्वारम्भविकल्पत्वात्पुनराधिर्न तन्मतात् ॥
 ज्येष्ठाऽन्वारभते वद्विं बहुभार्यस्य नेतराः ।
 न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ॥
 राष्ट्रभ्रंशादिसम्प्राप्तावुचितं यानमीदृशम् ।
 अन्यथा हि प्रवसति वद्वयो लौकिका इति ॥
 अत्रापि बहुत्वमविवक्षितं न्यायस्य तुल्यत्वात् ।
 राष्ट्रभ्रंशादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।
 जुहुयाच्चतुरात्तेन स्मार्तेऽग्नौ सर्वसंज्ञितम् ॥
 सायम्प्रातर्हुवेत्सर्वमेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ।
 यस्त्वग्न्याधेयमात्मार्थं कृतवान्मृतभार्यकः ॥
 पत्नीविरहितो वद्वीन् यथाकामं स निर्हरेत् ।
 होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ॥
 पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ।
 पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेऽपि वा ॥
 अपक्त्वा तु वसेद्वात्रिं पुनराधानमर्हति ।
 बहुधा विहृतो ह्यग्निरावसध्यात्कथञ्चन ।

१०१६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

यावदेकोऽपि तिष्ठेत तावदन्यो न मध्यते ॥
 वैश्वदेवात्तथा होमात्प्राक् ज्ञेयं नैव मन्थनम् ।
 एकेनान्तरितो वह्निरावसथ्यस्तु मध्यते ॥
 आवसथ्यात्तु कर्मार्थं योऽग्निरुद्वाध्रियते क्वचित् ।
 पूर्वेण योजयित्वा तं तस्मिन्होमो विधीयते ॥
 चतुर्विंशतिमते,
 प्रातर्होमं तु निर्वर्च्य समुद्धृत्य हुताशनात् ।
 शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥
 तमग्निं पुनराहृत्य शालाग्रावेव निक्षिपेत् ।
 ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादिकर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥
 बह्वचकारिकायाम्,
 नित्यपाकाय शालाग्नेरेकदेशस्य कार्यतः ।
 पाकार्थमुल्मुकं हत्वा तत्र पक्त्वा महानसे ॥
 वैश्वदेवोऽग्न्यगारे स्यात्पाकार्थोऽग्निश्च लौकिकः ।
 भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादावुत्सवेषु च ॥
 कृतेऽपि वैश्वदेवेऽथ लौकिको नैव कार्यतः ।
 होमेनान्तरितं केचिदाहुः सर्वत्र लौकिकम् ॥
 न तत्समञ्जसं तेषामुपयद्धोमदर्शनात् ।
 समासं चोल्मुकस्याहुरग्न्यगारे महानसात् ॥
 पाकान्ते वैश्वदेवात्प्राक् नैतदप्युपपद्यते ।
 आहृतेऽप्युल्मुके पाकः शामित्रे दृश्यते पशौ ॥
 वचनादाहृतिः सा तु लौकिकस्त्वपवर्गतः ।
 दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यश्च नीयते ॥
 सर्वे ते लौकिका ज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ।
 अरण्योर्नष्टयोर्वापि क्षीणयोर्दग्धयोस्तथा ॥

आहृत्याऽन्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत् ।
 अरण्योरल्पमध्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः ॥
 न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ।
 पूर्वैव योनिः पूर्वावृत्पुनराधानकर्मणि ॥
 एकाकिनी यदा पत्नी कदाचित् ग्राममाव्रजेत् ।
 होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥
 अथ तत्रैव निवसेत् ग्रामं गत्वा प्रमादतः ।
 लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥
 भार्यायां प्रोषितायां चेदुद्देत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
 तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरेहान्यथा ॥
 पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृतः ।
 वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते ॥
 बहुभार्यस्य चेज्ज्येष्ठा प्रवसेत्पुनराहितिः ।
 ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ॥
 यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ।
 एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ॥
 पतिस्तिष्ठति चेदत्र नाशो नेत्यपरे जगुः ।
 यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ॥
 अगृहस्य प्रयाणं यत् प्रवास उच्यते बुधैः ।
 यत्तु नारायणेनोक्तं ग्रामात्स्वाग्निसमन्वितात् ॥
 गत्वा ग्रामान्तरे वासः प्रवासोऽयमितीदृशः ।
 ग्रामान्तरे नगर्यां वा पल्ल्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ॥
 सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ।
 प्रवसेद्धनसम्पत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ॥
 इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ।

१०१८ वीरमिश्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ॥
 पुराणवचनात्साग्नेः प्रवासोऽस्तीति के चन ।
 न कुर्युर्गन्युपस्थानं प्रवत्स्यन्त्योऽपि योषितः ॥
 त्यागान्न प्रोषिताः कुर्युरशनन्त्येव सधर्मकम् ।
 आगतोपास्थितिं चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ॥
 सगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्न्यग्निसमन्वितम् ।
 क्लिष्टश्चेत्तत्प्रवृत्त्यर्थमनसा सह गच्छति ॥
 अनस्यारोपयेदग्नींस्तत्पात्राण्यपि तत्र च ।
 स्वाङ्गेन वा नयेदग्निं कात्यायनमतादपि ॥
 नयेद्वा ब्राह्मणस्त्वन्यो जवेन सह गच्छति ।
 प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छ्वासश्चेद्दिनश्यति ॥
 यदि वानुच्छ्वसन् गत्वा निधायोच्छ्वस्य तं पुनः ।
 हरेदनुच्छ्वसन्नेव नश्येत्त्रिहरणेऽनलः ॥
 शकटेनातिदूरं वा हरेदेवं यथारुचि ।
 स्वाङ्गेनैवाथ वा शम्या परासात्प्राङ्नयेच्छ्वसन् ॥
 कर्मार्थं हरणेऽग्नीनां नानुच्छ्वासादि चोद्यते ।
 कात्यायनमतात्केचिच्छ्वसन्तोऽप्यतिदूरतः ॥
 प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनापि तु ।
 आधानावसरे जाते यद्याधातुरुपद्रवः ॥
 अष्टाद्दिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात्पुनराहिनिः ।
 उद्घातेऽग्नौ विहारात्प्राक् मध्यमानेऽप्यजन्मनि ॥
 लोकाग्न्यादावनिक्षिप्तेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ।
 विनष्टे हेतुनानेन जातवेदा विनश्यति ॥
 विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ।
 शेषं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ॥

कालाल्पत्वे त्वानिर्मध्य लोकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ।
 उदयास्तमयात्पूर्वं कर्कोऽत्रानाशमिच्छति ॥
 लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुरार्कास्तमयोदयात् ।
 मन्थनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः ॥
 उभयोर्नाशविज्ञानाद्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ।
 कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे पश्चात् ज्ञातेऽपि नेच्छति ॥
 एकयोनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो यदि ।
 उदयास्तमये तत्र नाशमेकेन तूभयोः ॥
 अथ चेदुभयोर्घातेऽभ्युदयास्तमयात्पुरा ।
 परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावतापि न नश्यति ॥
 तदनुत्पत्तिमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न पूर्वयोः ।
 मन्त्रं विना समारूढोऽरप्येरात्मनि वा यदि ॥
 तत्र ज्वलनशान्तौ स्यादसमारूढशान्तिवत् ।
 आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ॥
 तृतीये होमकालेऽथ सम्प्राप्ते पुनराहिनिः ।
 यदा तु लौकिकाग्न्यादिर्निधाय हवनं तदा ॥
 हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मध्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥
 द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि ॥
 अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमाचरेत् ।
 हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ॥
 कर्तव्यं पुनराधेयं मध्यमानो हुताशनः ।
 दृष्टमात्रोऽनुगच्छेच्चैत् तत्र तस्य विनाशनम् ॥
 शतशोऽनुगमे चान्ये पुनर्निर्मध्य जप्यते ।
 नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ॥
 पुनर्निर्मध्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ।

१०२० दीरामित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

जलेन हेतुना बहिरूपशान्तो यदा भवेत् ॥
कर्त्तव्यं पुनराधेयं यज्ञपाश्वे निरूपितम् ।
तदेव पुनराधेयमग्नावनुगते सति ॥
असमाधाय चेत्स्वामी समामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
शूकरासभकाकशृगालैः कुक्कुरकुक्कुटमर्कटशूद्रैः ।
अन्त्यजपातकिभिः कुणपैर्वा सूतिकयापि रजस्वलया वा ॥
रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाशुश्लेष्मशोणितैः ।
दुष्टास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वापि जुगुप्सितैः ॥
आरोपितारणिस्पर्शं कृतेऽग्रेः स्पर्शनेऽपि वा ।
आत्मारूढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥
अथ वा योपितं गच्छेदनृता काममोहितः ।
वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥
तत्रारणिगते बह्वौ नष्टे स्यात्पुनराहिनिः ।
इतरेषु निमित्तेषु अग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥
यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेतिसमिन्धनम् ।
द्रव्यस्थान्युपघातेषु द्रव्यशुद्धिः समिन्धने ॥
आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति ।
तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमेव वा ॥
इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।
तदलाभे यदोद्वायात्तदा स्यात्पुनराहिनिः ॥
शूद्रोदकयान्त्यकाकैश्च पतितामेध्यरासभैः ।
अनारूढारणिस्पर्शे ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥
भवतं नः समेत्यप्सु मज्जयेद् दूषितारणी ।
एकारण्येव दुष्टा चेत्तामेवाप्सु निमज्जयेत् ॥
तत्रान्यारणिलाभात्प्राक् उद्धाते पुनराहिनिः ।

काष्ठशृङ्गा विशोध्ये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ।
 नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि ॥
 तावद्धोमादिकं तत्र तन्नाशे पुनराहरेत् ।
 प्रागादित्योदयाद्धोमं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् ॥
 अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वाम्यसन्निधौ ।
 नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारणेर्यदा ॥
 कुर्याच्च पुनराधेयमिति वौधायनोऽब्रवीत् ।
 अत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनराहितिः ॥
 स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।
 अग्निहोत्रं च नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् ॥
 कर्तव्यं प्रोषिते पत्यौ नान्यत्स्वामिक्रियान्वितम् १
 नैमित्तिकास्तु जातेष्टिगृहदाहोष्टिपूर्विकाः ॥
 स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्या ह्यशेषतः ।
 अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥
 स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्यमसंशयम् ।
 मथित्वा पावकं सर्वं प्रायश्चित्तं विधाय च ॥
 मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतीः ।
 अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिं च समाचरेत् ॥
 आस्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथादधीत सः ।
 एवं केशवसिद्धान्तात्प्रोषितस्याग्निषु क्रियाम् ॥
 अवश्यम्भाविनीमुक्त्वाऽधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ।
 काम्याः क्रिया न कर्त्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥
 नित्यनैमित्तिकी कार्यी प्रवसत्यपि भर्त्तरि ।
 तत्रापि नैव कर्त्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥
 आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽन्याधेयतः पुरा ॥
 न किञ्चिदग्निहोत्रादि कर्त्तव्यमिह दर्शने ।
 रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥
 नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्काम्यकर्म न किञ्चन ।
 आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा ॥
 चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ।
 अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥
 प्रकान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ।
 कर्त्तव्यान्येव चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ॥
 जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शजातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठमन्थने चोदितं विना ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्याऽऽवर्त्तयेत्पुनः ।
 यदि नावर्त्तयेद्द्वौ तादृश्येव जुहोति च ॥
 हूयमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ।
 भस्मस्पर्शं विनाप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥
 होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।
 अतोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युद्वापे विनश्यति ॥
 आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ।
 लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनलाहितिम् ॥
 ष्वलत्स्वग्निषु कर्त्तव्या तन्तुमत्येव केवला ।
 आपद्यग्निषु दीप्यत्सु मासार्द्धं चेन्न हूयते ॥
 सर्वहोमानतिक्रान्तान् पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।
 समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥
 न तत्र पुनराधेयमिति कौषीतकिश्रुतेः ।
 वत्सरं वत्सरार्धं वा होमलोपे मतान्तरम् ॥

आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्दधुताशनाः ।
 पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्धवत्सरम् ॥
 पथिकृत्प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ।
 व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्देवताया गुणाः क्रमात् ॥
 सप्त कुर्यात्पुरोडाशान् होमे लुप्ते तु वत्सरम् ।
 पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदित्यपि ॥
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ।
 विशेषितो ऽग्निरेव स्याद्देवताऽत्र यथाक्रमम् ॥
 एकारम्भपराद्धान्तविच्छेदेष्वविशेषतः ।
 मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ॥
 इयमापत्सु घोरासु मिलितामूपयोक्ष्यते ।
 द्वादशाहाहुतिच्छेदे कुर्युरन्ये मनस्वतीम् ॥
 अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।
 पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥
 एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदितरारणिः ।
 तां छित्वा मन्थनं प्रोक्तं भाष्ये बौधायनीयके ॥
 अरणी मन्थनाशक्ते तन्तुभिर्मन्थनेन वा ।
 स्यातां चेदरणी नूत्रे ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥
 श्वोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।
 शकलीकृत्य पाश्चात्ये वद्वौ निक्षिप्य दीपयेत् ॥
 ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।
 गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीयादधरारणिम् ॥
 ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।
 उद्बुध्यस्वाद्य इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥
 उद्बुध्यस्वाद्ये प्रविश स्वयोनिमन्यां देवयज्यायै वोदवे

१०२४ वीरभिन्नोदयस्य संस्कारप्रकाशे

जातवेदः । अरण्योररणी अनुसङ्क्रमस्व जीर्णां तनुमजीर्णया
निर्णुदस्वेति प्रथमो मन्त्रः ।

मन्यनस्यावृता सम्यङ्मथित्वार्णि विहृत्य च ।
विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां क्षुच्यादाय चतुर्धृतम् ॥
जुहोत्याहवनीयेऽग्नौ मनस्वत्या घृतं तथा ।
इष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां ददेत् ॥
वृत्तं प्रादेशमात्रं तु शरावं निगमोदितम् ।
इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ॥
तदलाभे यदोद्वायात्तदा स्यात्पुनराहिनिः ।
कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते ॥
निमित्तेषु यथायोगमाधानमपि वा भवेत् ।
तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः ॥
तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ।
अन्यत्राप्यपरे प्राहुः पुनराधिर्विकल्पतः ॥
यद्विक्तं जीवनायालं क्षुद्रं वास्यैकवत्सरम् ।
तन्नाशे पुत्रमर्त्यायां ज्ञातीनामवरोधने ।
अङ्गनाशेऽङ्गनानाशे पुनराधानमिष्यते ॥

प्रायश्चित्तहोमेतिकर्त्तव्यता यथा, यदा प्रायश्चित्तं पतति त-
दा निरूप्याज्यमग्नावधिश्रित्य स्तुवं कुशैः संमृज्य आज्यमग्नेः
सकाशादुद्वास्य कुशपत्राभ्यामुत्पूय अवेक्ष्य क्षुवेणाज्यमादाय
अग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य भूः स्वाहे-
ति हुत्वा पुनरप्यादायादाय भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः
स्वः स्वाहेति च हुत्वा पूर्ववत्त्यागं कृत्वा तत्र चतुर्थहोमस्य इदं
प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा त्वन्नः—सत्त्वन्नः—अयाश्वाग्ने—येतेश-
तम्—उदुत्तममित्यादिभिश्च हुत्वा यथासम्भवं कर्म कुर्यात् इति

हरिहरः । अपरे तु पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारं नेच्छन्ति । स्मार्ते एष एव विधिः । यत्र कचिद्धोम इत्यनेन सर्वहोमेष्वेतेषामेव धर्माणामभ्युपगमात् । ते चात्र धर्माः ब्रह्मासनास्तरणप्रभृतयः । अत्र संस्त्रवस्थापनप्राशनपूर्णपात्रदानानि च भवन्ति पाकयज्ञत्वाविशेषात् । अन्वारब्ध आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यः, स्वष्टकृच्चैतन्नित्यः, सर्वत्रेतिस्त्रयोधितमपि आधारादिकं न भवति । एतत्सूत्रस्य गृह्योक्तकर्ममात्रविषयत्वात् । अविज्ञातप्रायश्चित्तस्य च गृह्योक्तत्वाभावात् । एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यत्र कचिच्छब्दोपनिबन्धाद्ब्रह्मासनास्तरणादयो भवन्त्येव । भाष्यकारस्याप्ययमेवाशयः, येन “कचिच्छब्दश्च गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथाऽयं विधिः स्यादित्येवमर्थम्” इत्युक्तवान् । गृह्यान्तरेष्वपि प्रायश्चित्तहोमार्थत्वेन व्याहृतिहोममात्रदर्शनादप्ययमर्थोऽवसीयत इति । तन्त्रान्तःपातिनैमित्तिके तु न पार्थक्येन पुनर्ब्रह्मासनास्तरणप्रभृतयः । किन्तु तस्मिन्नेव तन्त्रे संस्कृतस्रुवाज्यादेर्विद्यमानत्वात्तेनैव होमः । यस्तु-
श्रौते पुनराज्यसंस्कारः सः अग्नावगिरिति जुहोति स्थाल्याः स्त्रुवेणेति ज्ञापकादिति ।

हाति पाकयज्ञसंस्थाः ॥

प्रत्याशं परिवर्द्धतेऽर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे ।

श्रीमद्दीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ॥

राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मितः ।

संस्कारप्रकरप्रकाश उदितः पूर्त्तिं समभ्यागमत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-

नीराजितचरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज—

१०२६ वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशे

चतुर्दशियलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर—
श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोद्योजित—
श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रमृतु—
सकलविद्यापारावारपारीणजगद्गारिद्र्यमहागजपारीन्द्र—
विद्वज्जनजीवातु—

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधाननिबन्धे

संस्कारप्रकाशः समाप्तः ।

